

330.9593

พ197ก

จ.3

การสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนเพื่อความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน

บทความย่อ

ของ

พนารัช ปรีดากรณ์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษาดุริยบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์

พฤษภาคม 2545

๒ 147429

25 ส.ย. 2545

พนารัช ปรีดาการณ. (2545). การสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนเพื่อความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน.

ปริญญาณิพนธ์ กศ.ด. (พัฒนศึกษาศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. คณะกรรมการควบคุม : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุรวุฒิ ปัดไธสง, รองศาสตราจารย์ ดร. นภาพร หะวานนท์, รองศาสตราจารย์ ดร. ชำรงค์ อุดมไพจิตรกุล.

การทำงานของระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาด ได้ทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนเปลี่ยนแปลงจากการเป็นระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงในตัวเอง ไปสู่การเป็นระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพิงที่ระบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นฝ่ายเสียเปรียบในการแลกเปลี่ยนต่อระบบเศรษฐกิจที่มีอำนาจเหนือกว่า การแก้ไขในระดับโครงสร้างความสัมพันธ์ที่จะทำให้เศรษฐกิจชุมชนสามารถสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจได้นั้น เศรษฐกิจชุมชนต้องสร้างกลไกปรับตัวขึ้นมา เพื่อดำเนินการทำงานของกลไกราคาที่ยั่งยืนไปในทางที่ชุมชนเป็นฝ่ายเสียเปรียบ การศึกษาปรากฏการณ์การต่อสู้ของชุมชนแห่งหนึ่งได้ให้คำตอบในแง่มุมนี้เป็นอย่างดี การศึกษาพบว่า พลังขององค์กรเศรษฐกิจชุมชนที่เกิดผลเป็นรูปธรรม อันจะทำให้เศรษฐกิจชุมชนมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน ได้แก่ การสร้างกลไกปรับตัวในด้านการผลิตและการตลาด และ การสร้างกลไกที่เป็น "ทุนทางสังคม" ทุนทางสังคมนี้จะช่วยปรับปรุงประสิทธิภาพทางสังคมให้การดำเนินการร่วมกันในเศรษฐกิจชุมชนเป็นไปได้อย่างสะดวก การมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน ทำให้เศรษฐกิจชุมชนมีอำนาจต่อรองในการขายผลผลิตของตน ณ ระดับราคาที่มีเสถียรภาพ ส่งผลให้เศรษฐกิจชุมชนเกิดความเข้มแข็งโดยสามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ และมีอำนาจควบคุมกระบวนการแลกเปลี่ยนของชุมชนเอง จึงเป็นการพลิกสถานการณ์ให้เศรษฐกิจชุมชนมีความมั่นคง ภายใต้กระบวนการแลกเปลี่ยนแบบตลาด

THE AUTONOMISATION OF EXCHANGE TO STRENGTHEN LOCAL ECONOMY

AN ABSTRACT

BY

PANARACH PREEDAKORN

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Doctor of Education degree in Development Education
at Srinakharinwirot University

May 2002

Panarach Preedakorn. (2002). *The Autonomisation of Exchange to Strengthen Local Economy*. Dissertation, Ed.D (Development Education). Bangkok : Graduate School, Srinakharinwirot University. Advisor Committee : Asst. Prof. Dr. Surawut Padthaisong, Assoc. Prof. Dr. Napaporn Havanon, Assoc. Prof. Dr. Tumrong Udompijitkul.

The working of the market-oriented exchange system in the local community, as an integrative mechanism, led to the new economic relation that is overpowered and dominated social relation. This exchange system could not contribute in an equity manner, local economy was changed from the self-sufficient economy to the dependent economy. The mechanism to empower the local economy under the market-oriented exchange system became significance. This study employed grounded theory, revealed that the local economy must built some adaptive mechanism to resist the biased-working of price mechanism. The adaptive mechanism was created in concrete manner by the local organization. There was the structural adaptive mechanism in production and marketing, and the social capital. Social capital which was the new order of social relation, help to improve social efficiency by ease the local cooperation. Through these mechanisms led the local economy to have the autonomy of exchange. The more negotiation power with the price stability in their local products that occurred from this adaptive process would strengthen the local economy to be the self-reliance economy, have a power to control the local exchange process, and would contribute economic security to the local community.

การสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนเพื่อความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน

ปริญญานิพนธ์

ของ

พนารัช ปรีดากรณ์

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษาดุริยบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์

พฤษภาคม 2545

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ปริญญานิพนธ์

เรื่อง

การสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนเพื่อความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน

ของ

นางพนารัช ปรีดากรณ์

ได้รับอนุมัติจากบัณฑิตวิทยาลัยให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษาดุชนิตบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์

ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

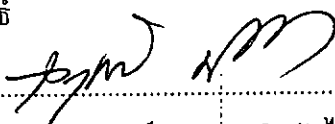

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(รองศาสตราจารย์ ดร. นภาพรณ์ หะวานนท์)

วันที่ 8 เดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2545

คณะกรรมการสอบปริญญานิพนธ์

ประธาน

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุรวุฒิ ปัดโรสง)

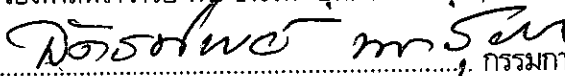
กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ ดร. นภาพรณ์ หะวานนท์)

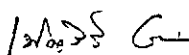
กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ ดร. ชำรงค์ อดมไพจิตรกุล)

กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

(ศาสตราจารย์ ดร. จัตรีพิทย์ นาคสุภา)

กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เพ็ญสิริ จีระเดชากุล)

ประกาศคุณูปการ

การศึกษาในหลักสูตรปริญญาเอกสาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ทำให้ผู้วิจัยได้เข้าสู่กระบวนการเรียนรู้ที่เปิดกว้างทางวิชาการ เพราะเป็นหลักสูตรของการเรียนรู้เพื่อการพัฒนาที่ใช้แนวความคิดแบบสหวิทยาการในการวิเคราะห์ปัญหา แนวทางการเรียนรู้เช่นนี้นับว่ามีประโยชน์อย่างยิ่งต่อการพัฒนาตนเองของผู้วิจัยในการทำการศึกษารื่อง “การสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนเพื่อความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน”

ตลอดเวลาของการทำงานชิ้นนี้มีกระบวนการศึกษา ค้นคว้า และเรียนรู้มากมาย ที่ผู้วิจัยเก็บเกี่ยวมาเป็นประสบการณ์ทางวิชาการ พร้อมกับคำแนะนำที่มีคุณค่าและวิธีการวิเคราะห์ปัญหาอย่างครอบคลุม ซึ่งได้รับการถ่ายทอดจากกรรมการที่ปรึกษาปริญญานิพนธ์ ถือเป็นพลังแห่งความรู้ที่เกิดขึ้นในตัวผู้วิจัยภายในระยะเวลาของการทำปริญญานิพนธ์ ผู้วิจัยจึงขอกราบขอบพระคุณท่านอาจารย์ทั้งสาม ได้แก่ รศ. ดร. นภาพรณ์ หะวานนท์ ผศ. ดร. สุรวุฒิ ปัดไธสง และ รศ. ดร. ชำรง อุดมไพจิตรกุล รวมไปถึงขอกราบขอบพระคุณกรรมการสอบปากเปล่าปริญญานิพนธ์เพิ่มเติม ได้แก่ ศ. ดร. จิตกรทิพย์ นาถสุภา และ ผศ. ดร. เพ็ญสิริ จีระเดชากุล ที่กรุณาให้คำแนะนำเพื่อความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นของปริญญานิพนธ์

ในขณะเดียวกัน การแสวงหาความรู้ที่เป็นปรากฏการณ์เพื่อการวิเคราะห์ ผู้วิจัยได้รับน้ำใจจากบรรดาเพื่อนพัฒนศึกษาศาสตร์รุ่น 12 ที่พอมีเวลาแบ่งปันให้ และ น้องพัฒนศึกษาศาสตร์ รุ่น 13 คือ คุณศรีชัย พรประชาธรรม และ คุณเมณฑนา พิพัฒน์เพ็ญ และสิ่งที่ผู้วิจัยจะลืมเลือนไปไม่ได้เลยก็คือ ความประทับใจต่อชาวบ้านในชุมชนผู้ให้ความรู้ที่ผู้วิจัยไม่สามารถหาได้จากระบบการศึกษา แต่เป็นความรู้จากปรากฏการณ์ที่มีอำนาจต่อการสร้างแนวทางการพัฒนาระบบเศรษฐกิจชุมชน รวมไปถึงน้ำใจที่ได้หวังผลตอบแทนที่ชาวบ้านทุกท่านได้มอบให้ในขณะที่ผู้วิจัยอยู่ในชุมชน

พนารัช ปรีดากรณ์

สารบัญ

บทที่

หน้า

1	บทนำ.....	1
	ความสำคัญของปัญหา.....	1
	วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	7
	ปัญหาการวิจัย.....	7
	ขอบเขตของการวิจัย.....	8
	ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย.....	8
2	เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และกรอบความคิดในการวิจัย.....	9
	การดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนบนพื้นฐานการแลกเปลี่ยนในสังคมก่อนทันสมัย.....	11
	การทำงานของระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดในสังคมทันสมัย.....	17
	การดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนบนระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดในสังคมทันสมัย.....	24
	แนวทางการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชนเพื่อลดความเสียหายในการแลกเปลี่ยน.....	30
	กรอบความคิดในการวิจัย.....	37
3	วิธีดำเนินการวิจัย.....	40
	ปรากฏการณ์ของการศึกษา.....	40
	การเข้าสู่ชุมชนเพื่อศึกษาปรากฏการณ์.....	41
	การเลือกผู้ให้ข้อมูลหลักและการเก็บข้อมูลในสนาม.....	42
	ผู้ให้ข้อมูลหลัก.....	44
	การประมวลผลข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล.....	44
	การนำเสนอผลการวิจัย.....	46
4	ข้อมูลพื้นฐานของชุมชน.....	47
	ความเป็นมาและการตั้งถิ่นฐานของชุมชน.....	47
	ความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชน.....	49
	สภาพพื้นที่ชุมชน : พื้นฐานสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน.....	50
	บริบททางเศรษฐกิจของชุมชน.....	51

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
5 การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงระบบการแลกเปลี่ยน.....	55
เศรษฐกิจชุมชนก่อนการเข้ามาของการแลกเปลี่ยนแบบตลาด.....	55
ชุมชนบนพื้นฐานของการยังชีพด้วยตนเอง.....	56
ความมีอิสระในการผลิต : การผลิตที่มีพลังสร้างสรรค์ของชุมชน.....	57
ความมีอิสระในการบริโภคด้วยการสร้างระบบความพอเพียงในการบริโภคของ ครัวเรือน.....	58
ความมีอิสระในการแลกเปลี่ยนและการจัดสรรของชุมชน.....	59
การสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมด้วยการแบ่งปันอาหารซึ่งกันและกัน.....	60
การสร้างหลักประกันการบริโภคด้วยการแลกเปลี่ยนผลผลิต.....	61
การสร้างความมั่นคงในการผลิตด้วยการแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตและแรงงาน.....	63
ปรากฏการณ์การแลกเปลี่ยนผ่านการใช้เงินในชุมชน.....	64
เงื่อนไขการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนในอดีต.....	66
ความไว้วางใจกัน : พื้นฐานทางสังคมของชุมชน.....	66
การก่อร่างพันธมิตรผูกพันในชุมชนด้วยบรรทัดฐานการพึ่งพาอาศัยกัน.....	67
การจัดระเบียบทางสังคมในด้านพิธีกรรมการผลิต.....	67
ความสมัครสมานของชาวบ้านผ่านประเพณีชุมชน.....	69
ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียม : ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านร่วมชุมชน.....	71
ความมีอิสระทางเศรษฐกิจของชุมชนในอดีต.....	72
การเปลี่ยนผ่านของเศรษฐกิจชุมชนสู่กระบวนการพัฒนา.....	72
กระบวนการรุดคืบของการพัฒนาเพื่อตั้งชุมชนเข้าสู่ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาด.....	73
โครงสร้างพื้นฐาน : ตัวเร่งระบบตลาด.....	74
การผลิตสมัยใหม่ : ตัวเร่งผลผลิตเพื่อขาย.....	75
เศรษฐกิจชุมชนภายใต้อิทธิพลของระบบตลาด.....	77
การร่อนเฑาะของการจัดระเบียบแบบยังชีพของเศรษฐกิจชุมชน.....	77
ปฏิบัติการของกลไกราคา : ความเสียเปรียบของเศรษฐกิจชุมชน.....	78
การบริโภคผ่านระบบตลาด : ช่องทางการไหลออกของรายได้ชุมชน.....	80
การตั้งอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนออกจากชุมชน.....	81
การขาดอำนาจในการควบคุมการจัดสรรผลผลิตและรายได้ของชุมชน.....	85
บทสรุปของเศรษฐกิจชุมชนในกระบวนการแลกเปลี่ยนแบบตลาด.....	87

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
6 การปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชนเพื่อสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน.....	90
การแสวงหาทางออกเบื้องต้นเพื่อแก้ปัญหาของเศรษฐกิจชุมชน.....	91
การก่อตัวของพลังทางเศรษฐกิจชุมชนจากการรวมตัวเพื่อขาย.....	92
การสร้างเครือข่ายพลังความร่วมมือและการขยายตัวด้านการผลิตของเศรษฐกิจชุมชน.....	94
การปรับตัวสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้าของเศรษฐกิจชุมชนปาลนิล.....	95
สภาพพื้นที่ชุมชน : ปัจจัยทางกายภาพที่นำไปสู่การปรับตัว.....	95
การปรับศักยภาพเพื่อเสริมสร้างระบบการผลิต.....	97
การจัดระเบียบองค์กรเศรษฐกิจชุมชนที่มีโครงสร้างเอื้อต่อการดำเนินการ.....	101
อุดมการณ์ขององค์กร.....	102
ทางเลือกขององค์กรในด้านการดำเนินการ.....	102
โครงสร้างองค์กร.....	103
สมัชชาภาพในองค์กร.....	104
การระดมทุนและการจัดสรรผลประโยชน์.....	104
การให้บริการแก่สมาชิก.....	105
การจัดระบบการตลาดที่ก่อให้เกิดอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน.....	108
การเก็บข้อมูลพื้นฐานของลูกป่อ.....	108
การจัดคิวปลาที่จะออกตลาด.....	108
การกำหนดราคาปลาขององค์กรเศรษฐกิจชุมชน.....	109
การดำเนินการขององค์กรเศรษฐกิจชุมชนในการเอาปลาออกสู่ตลาด.....	110
กระบวนการซื้อขายแลกเปลี่ยนผลผลิตที่ป่อ.....	111
การค้าปลาของพ่อค้า.....	112
การควบคุมสมาชิกขององค์กรเศรษฐกิจชุมชน.....	114
การประสบปัญหาอุปทานปลาล้นตลาดเพราะขาดการวางแผนเรื่องการผลิต.....	116
การเกิดทางเลือกใหม่ในการขายผลผลิตของเศรษฐกิจชุมชน.....	117
การเผชิญกับปัญหาวิกฤติราคาปลา : ผลจากการขาดเอกภาพในการกำหนดราคาของ เศรษฐกิจชุมชน.....	119
การดึงกิจกรรมการผลิตที่ต้องพึ่งพิงระบบภายนอกให้เข้ามาอยู่ในมือชุมชน.....	120

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
6 (ต่อ) การจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมภายในระบบเศรษฐกิจชุมชนเพื่อสร้างกลไก	
ความร่วมมือ.....	123
ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มแกนนำเศรษฐกิจชุมชน.....	123
ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรเศรษฐกิจชุมชนกับสมาชิกผู้เลี้ยงปลา.....	128
ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรเศรษฐกิจชุมชนกับสมาชิกพ่อค้าปลา.....	134
ความสัมพันธ์ระหว่างผู้เลี้ยงปลากับชุมชนหมู่บ้านของตน.....	137
ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรเศรษฐกิจปลานิลในชุมชน.....	137
ความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจชุมชนกับรัฐ.....	138
กระบวนการพัฒนาตนเองของเศรษฐกิจชุมชน.....	139
การวางแผนการตลาด.....	140
การขยายตลาดและแปรรูปผลผลิต.....	141
การเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต.....	142
ทิศทางการพัฒนาระบบเศรษฐกิจปลานิลในอนาคต.....	144
การมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน.....	145
การมีอำนาจการต่อรองในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ.....	145
การสร้างทางเลือกในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ.....	147
การสร้างระบบการผลิตและการวิภาครายได้ที่ส่งผลต่อความมั่นคงให้แก่เศรษฐกิจชุมชน.....	148
7 ข้อเสนอเชิงทฤษฎีและข้อเสนอแนะ.....	154
ข้อเสนอเชิงทฤษฎี.....	155
ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย.....	163
ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับแนวทางการวิจัย.....	163
บรรณานุกรม.....	167
ภาคผนวก.....	176
ประวัติย่อของผู้วิจัย.....	190

บัญชีตาราง

ตารางที่	หน้า
1 ผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informants).....	45

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ

หน้า

- 1 แสดงข้อสรุปเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชนเมื่อเข้าสู่ระบบการ
แลกเปลี่ยนแบบตลาด.....164
- 2 แสดงข้อสรุปเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชนโดยการสร้างอำนาจอิสระ
ในการแลกเปลี่ยน.....165
- 3 แสดงภาพสรุปของการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนเพื่อความเข้มแข็งของชุมชน.....166

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

การแลกเปลี่ยนถือได้ว่าเป็นกลไกที่สำคัญในการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจ เพราะนอกจากจะเป็นกิจกรรมที่เชื่อมโยงระหว่างการผลิตและการบริโภคแล้ว ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในกระบวนการแลกเปลี่ยนยังสามารถบ่งบอกถึงผลที่เกิดขึ้นจากกระบวนการแลกเปลี่ยน ในรูปของการกระจายผลตอบแทนที่ได้รับจากการผลิตกลับคืนสู่ผู้มีส่วนร่วมในกระบวนการผลิตอีกด้วย โดยนัยนี้การแลกเปลี่ยนจึงมีบทบาทอย่างสำคัญในการกำหนดความเป็นไปของการผลิตซ้ำในระบบเศรษฐกิจหนึ่งๆ กลไกการแลกเปลี่ยนที่แต่ละระบบเศรษฐกิจใช้ขึ้นอยู่กับวิธีการผลิต (mode of production) ของระบบเศรษฐกิจนั้นเป็นหลัก เมื่อเศรษฐศาสตร์แนวเสรีนิยม (laissez faire) นับตั้งแต่ อדם สมิธ นักเศรษฐศาสตร์คลาสสิกคนแรกได้เสนอแนวคิดเรื่องกลไกราคาหรือระบบตลาดขึ้นมา แนวคิดดังกล่าวก็เป็นการชวนทศน์หลักที่ครอบงำทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ อันแสดงให้เห็นถึงอคติที่ชัดเจนในการนิยามตลาดว่าเป็นเครื่องควบคุมของกระบวนการทางเศรษฐกิจทั้งปวง อย่างไรก็ตามกระบวนการทศน์ของกลไกราคาเริ่มสั่นคลอนลง เมื่อผลลัพธ์ไม่เป็นไปตามมาตรฐานของระบบตลาดที่มีความสมบูรณ์ดังแบบอุดมคติ ซึ่งระบุถึงสภาพความสมบูรณ์ของตลาดว่ากลไกราคาจะแสดงหน้าที่อย่างดี มีสภาพของการแข่งขัน มีศักยภาพในการปรับตัวได้อย่างรวดเร็ว มีความยืดหยุ่นต่อสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป และมีขีดขั้นของข่าวสารข้อมูล การเคลื่อนย้ายผลผลิตและปัจจัยการผลิต ในระดับสูง ภายใต้การทำงานของระบบทุนนิยมนั้นกลไกราคาเป็นเสมือนมือที่มองไม่เห็น (invisible hand) ทำหน้าที่ในการขับเคลื่อนให้ระบบเศรษฐกิจดำเนินไปได้อย่างราบรื่น และสามารถสร้างความพอใจให้กับทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ในขณะที่ปรากฏการณ์จริงมิได้เป็นเช่นนั้น โดยเฉพาะผลที่เกิดขึ้นเป็นความล้มเหลวของระบบเศรษฐกิจหนึ่งในสังคมคือระบบเศรษฐกิจชุมชนชนบท คำอธิบายที่ให้กับความล้มเหลวในการทำงานของระบบตลาด (market failure) ตามแนวคิดเศรษฐศาสตร์นีโอคลาสสิกที่กล่าวถึงการขาดเงื่อนไขของการเป็นตลาดที่มีความสมบูรณ์เป็นการอธิบายตามแนวทางของเป้าหมายเพื่อประสิทธิภาพในการจัดสรร (allocative efficiency) มิใช่คำอธิบายที่เพียงพอต่อการยอมรับได้ถึงความอ่อนแอของระบบเศรษฐกิจชุมชน เพราะการแก้ไขข้อบกพร่องของกลไกตลาด แม้รัฐในฐานะผู้กำกับกลไกทางการแลกเปลี่ยนจะหาทางแก้ไขในด้านต่างๆ เช่นการอำนวยความสะดวกด้านข่าวสารข้อมูลตลาดให้กว้างขวางขึ้น แต่สถานการณ์การตลาดที่ผันแปรเร็วและความล่าช้าในการให้ข้อมูลที่ชัดเจนยังคงมีอยู่ การรอการแก้ไขความไม่สมบูรณ์ของตลาดจากรัฐจึงไม่เป็นการเพียงพอ

การเสนอแนวทางแก้ไขในระดับกระบวนการทศน์ชี้ให้เห็นว่า เมื่อกลไกราคาเป็นกลไกที่เน้นเฉพาะเรื่องของประสิทธิภาพในการจัดสรรจึงไม่ประสบผลสำเร็จในการทำหน้าที่อื่น เช่น ด้านการกระจายรายได้ ซึ่งก็เป็น

ผลอันหนึ่งที่เกิดจากการขบวนการแลกเปลี่ยนเช่นกัน และมีผลที่ต่อเนื่องมายังสถานะของความสัมพันธ์ในการแลกเปลี่ยนที่เศรษฐกิจชุมชนเผชิญอยู่ เพราะเมื่อใดก็ตามที่เศรษฐกิจชุมชนไม่ได้รับส่วนแบ่งที่เป็นธรรมจากการผลิตของตนแล้วก็ไม่อาจพึ่งพาตนเองเพื่อการผลิตซ้ำในระบบการค้าได้อีกต่อไป และต้องตกอยู่ภายใต้การพึ่งพิงทางเศรษฐกิจต่อระบบภายนอกชุมชน จึงกลายเป็นเงื่อนไขผูกมัดที่จำยอมให้การแลกเปลี่ยนใดๆที่เศรษฐกิจชุมชนทำกับระบบภายนอกตกอยู่ในสภาพที่เสียเปรียบ ดังนั้นในการที่จะทำความเข้าใจถึงปัญหาความเสียเปรียบด้านการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชนที่เกิดขึ้น จึงต้องศึกษาลงลึกถึงปัญหาเชิงโครงสร้างโดยไม่ใช้แก้ไขได้โดยการลดความไม่สมบูรณ์ของตลาดเท่านั้น ในขณะเดียวกันก็ไม่สมควรจะเน้นเฉพาะการแก้ไขที่โครงสร้างของตลาดแต่เพียงอย่างเดียว เพราะภายใต้การให้ความสำคัญต่อโครงสร้างตลาดได้ปิดทับเบียดบังปัญหาที่แท้จริง คือปัญหาโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างระบบเศรษฐกิจชุมชนกับระบบเศรษฐกิจที่มีอำนาจเหนือกว่า เนื่องจากเป็นที่ตระหนักว่า ภายใต้ระบบตลาดแบบทุนนิยมได้สร้างระบบการพึ่งพิงให้แก่เศรษฐกิจชุมชนจนยากที่จะถอนตัวได้ การพิจารณาถึงการเปลี่ยนผ่านของระบบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับระบบภายนอก จึงเป็นเรื่องที่สร้างพลวัตในการมองปัญหาที่ลึกซึ้งขึ้น

เมื่อมองภาพเศรษฐกิจชุมชนในอดีตจะพบว่าการผลิต การบริโภค การแลกเปลี่ยน และการกระจายรายได้ในชุมชน เป็นเรื่องของคนในชุมชนเกือบทั้งหมด จึงถือว่าชุมชนมีอำนาจอิสระในการควบคุมกิจกรรมทางเศรษฐกิจ โดยระบบเศรษฐกิจชุมชนยังเป็นแบบพอเพียงในตัวเอง (self-sufficient economy) หรือเป็นระบบเศรษฐกิจแบบธรรมชาติ (natural economy) ที่ไม่ได้ผลิตเพื่อขาย เพื่อกำไร หรือเพื่อสะสมส่วนเกินทางเศรษฐกิจ ระบบเศรษฐกิจชุมชนจึงสามารถดำรงอยู่อย่างมีความสอดคล้องกันระหว่างผลประโยชน์ส่วนตัวกับผลประโยชน์ส่วนรวม และมีกระแสการหมุนเวียนทางเศรษฐกิจที่มีระบบเข้าออกหรือการติดต่อกับภายนอกน้อยมาก ดังนั้นแม้การติดต่อแลกเปลี่ยนกับภายนอกจะมีลักษณะที่ไม่เป็นธรรมอยู่บ้าง เศรษฐกิจชุมชนก็ไม่ได้รับผลกระทบที่ทำให้เกิดภาวะรบกวนในภาพรวม ต่อเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ซึ่งขยายตัวเข้ามาพร้อมกับระบบทุนนิยมการค้า มีแนวทางในการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างให้แก่ส่วนต่างๆของสังคม โดยระบบเศรษฐกิจชุมชนถูกกำหนดให้เป็นเศรษฐกิจเพื่อการผลิตตามความชำนาญเฉพาะด้านที่รัฐกำหนดให้เท่านั้น ในขณะเดียวกันนั้นรัฐได้ขยายสิ่งอำนวยความสะดวกด้านการตลาดให้แก่ระบบเศรษฐกิจการค้า และสถาบันตลาดในลักษณะที่เป็นทางการก็เกิดขึ้นมากในฐานะเป็นองค์บูรณาการทางเศรษฐกิจ ปัญหาที่เกิดขึ้นภายใต้การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวคือ เศรษฐกิจชุมชนได้ถูกดึงให้เข้าร่วมในกระบวนการโดยไม่ได้เข้าไปอยู่ในระบบเศรษฐกิจใหญ่อย่างเสมอภาคกลับถูกสร้างให้เป็นเสมือนเศรษฐกิจชายขอบ (periphery economy) คือเป็นระบบย่อยหรือเป็นเศรษฐกิจรอง ที่คอยส่งความมั่งคั่งให้แก่เศรษฐกิจทุนนิยมและเศรษฐกิจระดับชาติ พร้อมกันนั้นได้ดึงเอาอำนาจอิสระในการควบคุมกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนไปผ่านการบีบบังคับด้วยกลไกทางเศรษฐกิจ จนชุมชนตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ

สำหรับปรากฏการณ์การจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ให้แก่ระบบเศรษฐกิจชุมชนในประเทศไทยนั้น แม้จะเห็นได้นับตั้งแต่มีการทำสนธิสัญญาเบาริ่งกับประเทศสหราชอาณาจักรซึ่งเป็น

จุดที่มักถูกวิเคราะห์ถึงการเริ่มต้นขยายตัวของระบบการค้า แต่กระนั้นการขยายตัวดังกล่าวก็ยังไม่มีความเข้มข้น เท่ากับที่ประเทศได้เริ่มดำเนินการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยอย่างมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติเป็นตัวรองรับตั้งแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา เพราะก่อนหน้านี้การขยายตัวทางเศรษฐกิจยังอยู่ในอัตราเพียงประมาณร้อยละ 2-3 เศรษฐกิจหลักของประเทศยังคงเป็นสินค้าขั้นปฐมหรือเป็นเศรษฐกิจของชุมชนชนบท เมื่อรัฐดำเนินการปรับเปลี่ยนประเทศไปสู่ความทันสมัย และมีแนวทางในการส่งเสริมพลังการผลิตให้แก่ภาคอุตสาหกรรม โดยอาศัยฐานทรัพยากรจากภาคเกษตรกรรม ไม่ว่าจะเป็นวัตถุดิบ แรงงานส่วนเกิน หรือภาษีที่ได้จากผลผลิตต่างๆ เศรษฐกิจในภาพรวมจึงขยายตัวอย่างรวดเร็ว การขยายตัวในอัตราที่สูงนี้เมื่อจำแนกตามสาขาการผลิตแล้วก็พบว่าสูงมากในภาคอุตสาหกรรม ร่องลงมาเป็นสาขาบริการ ในขณะที่สาขาเกษตรกรรมซึ่งเป็นสาขาพื้นฐานดั้งเดิมกลับเริ่มถดถอยลง

ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่มีสัดส่วนของการเข้าร่วมกิจกรรมหลักทางเศรษฐกิจในลักษณะนี้ นับเป็นรูปแบบใหม่ที่ห่างไกลจากรูปแบบเดิมที่เคยเป็นมา กลไกการแลกเปลี่ยนของทุนนิยมที่ทำงานด้วยเงื่อนไขเช่นนี้ทำให้เกิดลักษณะที่ “มีคนได้ก็ต้องมีคนเสีย” นั่นคือ ภายใต้กระบวนการติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างเศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจภายนอก กลไกการแลกเปลี่ยนกลายเป็นตัวอำนวยความสะดวกในการดูดซับความมั่งคั่งออกไปจากชุมชน ถือเป็นการเข้ามาครอบครองมูลค่าส่วนเกิน ที่มีใช้เป็นเพียงการเข้ามาแลกเปลี่ยนส่วนเกิน เศรษฐกิจชุมชนถูกดูดรีดในหลายทางจากทุนการค้า รัฐ และทุนโดยรัฐ โดยอาศัยการบีบบังคับด้วยกลไกทางเศรษฐกิจ เป็นการสร้างความสัมพันธ์ด้านแลกเปลี่ยนที่ไม่เป็นธรรมในรูปแบบต่างๆ ได้แก่ รูปแบบแรกเป็นการครอบครองส่วนเกินทางเศรษฐกิจโดยผ่านความสัมพันธ์เชิงค่าจ้าง ซึ่งหมายถึงการดูดรีดแรงงานโดยฉวยโอกาสจากการที่เศรษฐกิจชุมชนมีแรงงานส่วนเกิน ที่เหลือจากส่วนที่จำเป็นต้องใช้เพื่อผลิตปัจจัยยังชีพ ทำให้แรงงานชนบทกลายเป็นแรงงานที่มีต้นทุนต่ำสำหรับเศรษฐกิจภาคอื่นๆ รูปแบบที่สองเป็น การครอบครองส่วนเกินทางเศรษฐกิจผ่านความสัมพันธ์เชิงค่าเช่า ซึ่งเกิดขึ้นภายใต้ระบบทุนนิยมที่ระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลแบบสมบูรณ์ จึงเกิดความสัมพันธ์ตามสัญญาการเช่าขึ้นมา ทำให้ชาวนาที่ไม่ได้เลือกที่จะเป็นแรงงานรับจ้างต้องเข้าสู่ความสัมพันธ์เชิงค่าเช่าเช่นนี้ (McEachern. 1982 : 183-184) รูปแบบที่สามเป็น การครอบครองส่วนเกินทางเศรษฐกิจโดยผ่านอัตราดอกเบี้ย ซึ่งเกิดขึ้นเพราะสภาพการผลิตภาคเกษตรกรรมที่ไม่ค่อยมีเสถียรภาพตามธรรมชาติ ประกอบกับการผนวกชาวนาเข้าสู่ความสัมพันธ์ทางการผลิตและการแลกเปลี่ยนสินค้าในระดับลึกขึ้น ในที่สุดชาวนาต้องผลิตพืชเพื่อขาย (cash crops) มากขึ้น และใช้ปัจจัยการผลิตสมัยใหม่เช่น ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง รถไถ ฯลฯ ชาวนาจึงประสบกับปัญหาการกู้ยืมมีหนี้สินที่เป็นพันธะต่อนายทุนและรัฐในรูปอัตราดอกเบี้ย รูปแบบที่สี่เป็น การครอบครองส่วนเกินทางเศรษฐกิจจากการขายผลผลิตได้ในราคาต่ำ ด้วยเงื่อนไขการผลิตที่มีการจำแนกแจกแจงชนิดของพืชที่ปลูกและการแบ่งงานกันทำตามสภาพภูมิศาสตร์ ทำให้เศรษฐกิจชุมชนมีการปลูกพืชเชิงเดี่ยวที่การแลกเปลี่ยนถูกกำหนดโดยกลไกราคา เมื่อในเศรษฐกิจชุมชนหนึ่งมีการปลูกพืชชนิดเดียวกัน ราคาผลผลิตจึงต่ำลงจากการขายที่มีการแข่งขันสูง นอกจากนั้นราคาผลผลิตที่ต่ำยังมาจากนโยบายของรัฐที่ต้องการควบคุมราคาสินค้าประเภทอาหาร

เพื่อรักษาระดับอัตราค่าจ้างในเขตเมืองให้ต่ำ และ รูปแบบสุดท้ายเป็น การครอบครองส่วนเกินทางเศรษฐกิจ โดยผ่านระบบภาษี ซึ่งรัฐใช้นโยบายด้านภาษีกับเศรษฐกิจชุมชนในหลายรูปแบบ เช่น ภาษีที่ดิน ภาษีรายได้ และภาษีการส่งออก นโยบายด้านภาษีเช่นนี้ นอกจากจะเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญในรูปเงินตราของรัฐแล้ว ยังเป็นกลไกการโยกย้ายมูลค่าส่วนเกินจากเศรษฐกิจชุมชนไปยังกลุ่มชนชั้นอื่นๆ ภายในการก่อรูปทางสังคมอีกด้วย (เดียร์ริง และแจนรีย์. 2528 : 17)

ดังนั้นภายใต้การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจทุนนิยมการค้า ซึ่งมีรูปแบบการแลกเปลี่ยนของกลไกราคาเป็นกฎเกณฑ์ครอบคลุมการติดต่อแลกเปลี่ยนเกือบทุกอย่างโดยผ่านกระบวนการทำให้เป็นสินค้า จึงมีลักษณะการแลกเปลี่ยน (terms of trade) ที่ให้ประโยชน์อย่างไม่เท่าเทียมกันเกิดขึ้นอย่างมาก การแลกเปลี่ยนแบบนี้จึงมักถูกวิพากษ์ว่าเป็น “การแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียม” (unequal exchange) โดยกล่าวถึงการทำงานของตลาดกระแสหลัก ที่ไม่สามารถสร้างความเท่าเทียมกันในการแลกเปลี่ยนระหว่างผู้ซื้อและผู้ขาย ให้เกิดขึ้นได้และนั่นคือโครงสร้างเศรษฐกิจได้สร้างความไร้จริยธรรมของตลาด (immoral of the market) ให้เกิดขึ้นในสังคม

จากประเด็นปัญหาทั้งในเชิงโครงสร้างรวมและในเชิงการพัฒนากลไกการแลกเปลี่ยน คำถามมากมายจึงเกิดขึ้นทั้งในหมู่นักคิด นักวิชาการ และตัวชาวบ้านว่า ปรากฏการณ์การเสียเปรียบในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นเพราะความด้อยศักยภาพของเศรษฐกิจชุมชนที่จะดำรงตนอยู่ได้เองอย่างเป็นอิสระ หรือเป็นเพราะการแก้ปัญหาด้านการแลกเปลี่ยนด้วยกลไกทางเศรษฐกิจแบบตลาดนั้น ล้มเหลวโดยสิ้นเชิง (ดังตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือการแก้ไขโดยใช้นโยบายประกันราคาผลผลิตการเกษตรที่รัฐมักกระทำการ เพื่อใช้แก้ปัญหาความไม่สมบูรณ์ของกลไกราคา) ซึ่งหากเป็นเหตุผลประการหลังแล้ว จำเป็นหรือไม่ที่ชุมชนต้องรอคอยการแก้ปัญหาโดยมุ่งไปที่กลไกราคาแต่เพียงด้านเดียว หนทางเช่นนั้นจะเป็นไปได้มากน้อยเพียงใด อีกทั้งประสิทธิภาพของกลไกราคาจะเกิดขึ้นได้อย่างไร ภายใต้ความไม่เข้าใจปัญหาอย่างถ่องแท้และการมีอคติทางกระบวนการทัศน์การพัฒนา ดังนั้นเป็นไปได้หรือไม่ที่ชุมชนจะหาทางปรับตัวด้านการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจเองเพื่อลดช่องว่างของความเสียเปรียบในอำนาจต่อรองลง โดยการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจขึ้นมา ซึ่งจะเป็นการดึงเอาอำนาจการตัดสินใจ และการควบคุมกระบวนการแลกเปลี่ยนเข้ามาไว้ในมือชุมชนเอง

เมื่อความสัมพันธ์ทางการแลกเปลี่ยนระหว่างภาคเศรษฐกิจที่ดำรงอยู่ในลักษณะที่ไม่เป็นธรรม ได้ส่งผลเป็นความล่มสลายของเศรษฐกิจชุมชน การเสนอถึงแนวทางแก้ปัญหาจึงมุ่งเน้นที่การแก้ไขต้นตอของปัญหา โดยมีเป้าหมายเพื่อให้เศรษฐกิจชุมชนจัดการกับการผลิตและทรัพยากรของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ จนสามารถสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจได้ โดยไม่ให้อุปกรณ์เศรษฐกิจที่เหนือกว่าเอาเปรียบ เพราะตราบได้ที่ชุมชนยังต้องอยู่ในระบบตลาดภายใต้การแลกเปลี่ยนที่มีกลไกราคาเป็นตัวชี้นำ ชุมชนจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเรียนรู้และเข้าใจกลไกนี้ และหาทางปรับตัวไม่ให้เศรษฐกิจชุมชนตกเป็นเบี้ยล่างเมื่อต้องติดต่อแลกเปลี่ยนกับภายนอก อย่างไรก็ตามเป็นที่ยอมรับว่าการพยายามสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน นอก

จากจะใช้กลไกทางด้านเศรษฐกิจแล้วยังต้องอาศัยกลไกทางสังคมเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เพราะสภาพและเงื่อนไขของการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนในลักษณะ “ต่างคนต่างทำ” ไม่อาจเพิ่มความสามารถในการต่อรองแลกเปลี่ยนได้ การรวมพลังกันของคนในชุมชนจึงเป็นหนทางออกที่สำคัญ แต่การรวมพลังเพื่อกระทำการในเชิงเศรษฐกิจจะมีโอกาสประสบผลสำเร็จตามเป้าหมายได้หรือไม่นั้น ยังขึ้นอยู่กับลักษณะของระบบความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างกันภายในชุมชนด้วยว่าเป็นแบบใด เพราะระบบความสัมพันธ์ที่มีลักษณะเป็นแนวดิ่งและต้องการความช่วยเหลือตลอดเวลาจากภายนอกชุมชนนั้น เป็นระบบความสัมพันธ์ที่ไม่สามารถจะสร้างพลังที่แท้จริงของชุมชน จึงยากจะประสบผลสำเร็จได้ การรวมพลังที่ประสบผลสำเร็จส่วนใหญ่ มักเกิดจากความสามารถสร้างระบบความสัมพันธ์ตามแนวนราบให้เกิดขึ้นได้ภายในชุมชน นอกจากนั้นการที่ชุมชนสามารถสร้างตัวידโยงทางสังคม ให้คนในชุมชนมีสำนึกถึงความเป็นชุมชนของตนและตระหนักรู้ถึงความเสียเปรียบในการแลกเปลี่ยนซึ่งทำให้พวกเขาไร้โอกาสจากแนวทางเชิงปัจเจกที่เป็นอยู่ จะยังเป็นการเสริมแรงให้ชุมชนสามารถสร้างความสัมพันธ์ของการร่วมมือกันทางเศรษฐกิจได้

ความเชื่อว่าเศรษฐกิจชุมชนจะมีศักยภาพที่เพียงพอในการปรับตัวได้ โดยผ่านกระบวนการด้านการแลกเปลี่ยน ก็มาจากความคิดที่ว่าหลักการตลาดไม่สามารถครอบงำเศรษฐกิจชุมชนได้ทั้งระบบ ชุมชนยังคงมีบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกันอยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้สถาบันตลาดในชุมชนจึงไม่ได้ถูกครอบงำด้วยแนวทางการตัดสินใจของกลไกอุปสงค์และอุปทานทั้งหมด การพิจารณาว่าขีดขั้นที่หลักการตลาดจะเข้าครอบงำชุมชนได้มากน้อยเพียงใดนั้น อาจวิเคราะห์ได้ตามแนวทางของนักมานุษยวิทยาเศรษฐกิจ (Bohannan and Dulton. 1968 : 20-21) ที่มีหลักในการพิจารณาจากลักษณะของการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือ ประการแรก ขีดขั้นของการเป็นระบบเศรษฐกิจที่พึ่งพิงการขายพืชผลเพื่อการค้าให้ได้รายได้ที่เป็นเงินสด (cash crop) ประการที่สอง ขีดขั้นของการเป็นระบบเศรษฐกิจที่คนในชุมชนเข้าสู่ตลาดแรงงานเพื่อแสวงหารายได้ที่เป็นค่าจ้าง ประการที่สาม ขีดขั้นของการเป็นระบบเศรษฐกิจที่เข้าสู่การค้าเบ็ดเตล็ดหรืออาชีพที่เกี่ยวข้องกับการค้า และ ประการที่สี่ ขีดขั้นของการเป็นระบบเศรษฐกิจที่ราคาตลาดอยู่ในฐานะเป็นกลไกบูรณาการสำหรับการจัดสรรทรัพยากร รายได้ และผลผลิต

การพิจารณาตามหลักเกณฑ์ที่ตั้งไว้เช่นนี้ อาจทำให้วิเคราะห์ได้ว่าหากแบบแผนการแลกเปลี่ยนเข้าใกล้สังคมที่เป็นแบบเศรษฐกิจตลาดมากเท่าใด ช่องว่างที่ชุมชนจะแทรกตัวเข้าไปในการฟื้นฟูเศรษฐกิจชุมชนก็จะกระทำได้ยาก เนื่องจากระบบเศรษฐกิจจะถูกจัดการด้วยระบบแบบการค้าไปมากเท่านั้น และในทำนองตรงข้ามหากแบบแผนการแลกเปลี่ยนยังไม่เข้าสู่เศรษฐกิจตลาดแบบเต็มตัวมากนัก ก็จะเกิดช่องว่างให้ชุมชนสอดแทรกเข้าไปจัดการในเรื่องเศรษฐกิจได้อย่างมีโอกาส โดยมีข้อสังเกตที่น่าสนใจคือจากการที่หลายส่วนของชีวิตทางเศรษฐกิจของชุมชนยังคงมีแบบแผนการแลกเปลี่ยนแบบเดิมเป็นองค์ประกอบอยู่ เป็นต้นว่าการช่วยเหลือกันยามเดือดร้อนหรือการระดมกันทำงานเพื่อชุมชน สิ่งเหล่านี้จะเป็นพื้นฐานที่ทำให้เกิดการปรับตัวด้านการแลกเปลี่ยนในรูปแบบที่จะนำไปสู่การดำรงอยู่อย่างเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนได้ เพราะการแลกเปลี่ยนในรูปแบบเดิมที่มีอคติในการทำงาน ย่อมไม่สามารถส่งเสริมการทำงานของเศรษฐกิจชุมชนให้มั่นคงขึ้น

ได้ในระยะยาว ดังนั้นหากเศรษฐกิจชุมชนยังคงต้องอยู่ใต้บังคับของกลไกตลาด เงื่อนไขของการทำงานต้องประกอบด้วยเงื่อนไขอื่นๆที่นอกเหนือจากเงื่อนไขของการจัดสรร เป็นต้นว่า ความมีจริยธรรม การพึ่งพา การดำรงอยู่เพื่อส่วนรวม และการกระจายผลได้ ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเป็นพันธะผูกมัด (commitment) ที่คนในชุมชนจำเป็นต้องมีร่วมกัน และใช้ช่องโอกาสที่อาจจะมียู่ก่อนข้างจำกัดมองหาส่วนที่ชุมชนสามารถกระทำการได้ ซึ่งอาจอยู่ในลักษณะของความสามารถในการเข้าควบคุมกระบวนการแลกเปลี่ยนบางอย่างของผลผลิตบางประเภท ที่พอจะเห็นเป็นช่องทางที่ชุมชนจะสอดแทรกเข้าไปจัดการได้ โดยอาศัยการรวมพลังที่ตั้งมั่นบนบรรทัดฐานบางอย่างของชุมชน อันนับได้ว่าเป็นพลังจากภายในชุมชนที่จะแสวงหาแนวทางใหม่ เพื่อการคลี่คลายปัญหาที่เผชิญอยู่

หากพิจารณาว่าตัวกำหนดที่ไม่ใช่เรื่องทางเศรษฐกิจ (non-economic determination) มีผลอย่างมากต่อการตัดสินใจร่วมมือกันภายในระบบเศรษฐกิจชุมชน การจะให้ระบบตลาดซึ่งค้ำึงถึงแต่ปัจจัยทางเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดหลัก ทำงานได้ในบริบทของชุมชน ในทางที่เศรษฐกิจชุมชนไม่เสียเปรียบต่อเศรษฐกิจที่เหนือกว่า จึงควรจะนำปัจจัยที่นอกเหนือจากเรื่องทางเศรษฐกิจ เช่น รากฐานทางวัฒนธรรม โครงสร้างสังคม การจัดระเบียบชุมชนให้เกิดความสัมพันธ์ตามแนวราบ ฯลฯ มาพิจารณาด้วย โดยชุมชนต้องร่วมมือกันสร้างทุนขึ้นมาในรูป "ทุนทางสังคม" (social capital) อันหมายถึง การจัดระเบียบทางสังคมจากปัจจัยพื้นฐานเดิมที่มีอยู่แล้วภายในชุมชนให้เป็นปัจจัยสำคัญที่หนุนหลังการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชน เพื่อนำไปสู่การมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนซึ่งไม่เสียเปรียบในการติดต่อทางเศรษฐกิจกับระบบการค้า และนั่นคือหนทางหนึ่งในการนำไปสู่ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน

จากกระแสความสนใจที่ให้กับ "ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน" ว่าเป็นทางเลือกของการพัฒนา (development alternative) ภายใต้ภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ การศึกษาถึงชุมชนบทจำนวนมากได้แสดงให้เห็นถึงความพยายามฟื้นฟูภูมิปัญญาและระบบการเรียนรู้ของชุมชน จนสามารถสร้างเศรษฐกิจชุมชนให้เข้มแข็งขึ้นมาได้ ผู้ที่สนใจศึกษาเรื่องราวของเศรษฐกิจชุมชนพยายามค้นหาคำตอบถึงความสามารถของเศรษฐกิจชุมชน ที่จะดำรงอยู่ได้ภายใต้เศรษฐกิจการค้าในหลายแง่มุม เพื่อสร้างองค์ความรู้เชิงทฤษฎีและข้อเสนอแนะต่างๆ เท่าที่ผ่านมาการศึกษาส่วนใหญ่มักจะมุ่งเน้นไปที่เรื่องของการผลิตและกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการผลิต ประเด็นของการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจยังเป็นประเด็นที่ไม่ได้มีการศึกษาอย่างเป็นระบบมากนัก ตัวอย่างคำถามในเรื่องนี้ที่น่าสนใจ เช่น มีกระบวนการและเงื่อนไขเช่นใดที่ทำให้เศรษฐกิจชุมชนขาดซึ่งอำนาจต่อรอง ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแห่งชาติที่มีการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ระบบการแลกเปลี่ยนในลักษณะใด ที่จะทำให้เศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่ได้อย่างทัดเทียมกับเศรษฐกิจทุนนิยม และคุณลักษณะของการแลกเปลี่ยนดังกล่าวนี้จะเกิดขึ้นได้ภายใต้บริบทหรือเงื่อนไขอย่างไร คำถามเหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งที่น่าศึกษาวิเคราะห์ให้ลึกซึ้งในลักษณะของการสร้างทฤษฎีฐานราก (grounded theory) ซึ่งได้มาจากปรากฏการณ์สังคมอย่างแท้จริง ทั้งนี้เพื่อให้สามารถสร้างแนวทางในการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน ที่จะนำไปใช้ได้กว้างขวาง (generalizations) ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การศึกษาเรื่อง "การสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนเพื่อความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน" มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาถึง กระบวนการที่การแลกเปลี่ยนแบบทุนนิยมเข้ามาทำลายระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนจนทำให้เศรษฐกิจชุมชนอ่อนแอ และกระบวนการพลิกฟื้นเศรษฐกิจชุมชนโดยการจัดระบบความสัมพันธ์ใหม่ เพื่อให้เศรษฐกิจชุมชนเกิดอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน โดยจะศึกษาให้เห็นถึงระบบความสัมพันธ์ในชุมชนก่อนระบบการแลกเปลี่ยนแบบทุนนิยมจะเข้ามา จากนั้นจึงคลี่คลายให้เห็นถึง กระบวนการแลกเปลี่ยนแบบทุนนิยมที่เข้ามาทำลายระบบความสัมพันธ์ในชุมชน และ กระบวนการที่เศรษฐกิจชุมชนสามารถสร้างเงื่อนไขใหม่ให้กับระบบการแลกเปลี่ยนในทางที่ไม่เสียเปรียบต่อเศรษฐกิจที่เหนือกว่า โดยไม่ต้องอาศัยการทำงานของกลไกราคาที่จะปรับตัว หรือที่จะถูกสร้างเงื่อนไขต่างๆ โดยฝ่ายอื่นที่ไม่ใช่ตัวชุมชน เนื่องจากกลไกราคาแต่เพียงอย่างเดียว ไม่สามารถจัดการกับต้นตอปัญหาความเสียเปรียบในการแลกเปลี่ยนได้หากชุมชนไม่ได้เข้าไปดำเนินการเอง การแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชนควรอยู่ในลักษณะ "ทางออกอยู่ที่ตัวชุมชนเอง"

ปัญหาการวิจัย

เนื่องจากปรากฏการณ์การแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชนเป็นปรากฏการณ์ที่ไม่ได้หยุดนิ่ง แต่ระบบการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชนจะมีการเปลี่ยนแปลงไปตามระบบเศรษฐกิจที่ครอบงำอยู่ จึงต้องศึกษาให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของระบบการแลกเปลี่ยนในชุมชน เพื่อจะได้เข้าใจถึงเงื่อนไขเชิงกระบวนการที่ทำให้การแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชนเสียเปรียบต่อเศรษฐกิจที่มีอำนาจเหนือกว่า ซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่งต่อการวิเคราะห์ปัญหา ดังนั้นการศึกษาเพื่ออธิบายว่าการมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจของเศรษฐกิจชุมชนที่ไม่เสียเปรียบด้านการแลกเปลี่ยนต่อเศรษฐกิจที่เหนือกว่า ถูกสร้างขึ้นอย่างไร และมีเงื่อนไขการทำงานได้อย่างไร จึงนำไปสู่การตั้งประเด็นปัญหาการวิจัยว่า การเปลี่ยนแปลงระบบการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชนจากสังคมก่อนทันสมัย (pre-modern society) สู่สังคมทันสมัย (modern society) ได้ทำให้ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชนเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร และส่งผลอย่างไรต่อสภาพการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชน หลังจากนั้นชุมชนมีความพยายามปรับตัวเพื่อให้มีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจโดยอาศัยกระบวนการและเงื่อนไขอย่างไร การมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจของเศรษฐกิจชุมชนมีลักษณะที่ส่งผลให้เศรษฐกิจชุมชนประสบผลสำเร็จอย่างไร

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยนี้ให้ความสำคัญต่อ “การแลกเปลี่ยน” ที่เป็นไปภายใต้วิถีเศรษฐกิจชุมชน การแลกเปลี่ยนที่จะศึกษานี้ หมายถึงการแลกเปลี่ยนของชุมชนในด้านเศรษฐกิจ อันประกอบไปด้วยการแลกเปลี่ยนผลผลิตและการแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตเมื่อต้องติดต่อแลกเปลี่ยนกับระบบเศรษฐกิจภายนอก การศึกษาเรื่องการแลกเปลี่ยนจะศึกษาในลักษณะของรูปแบบการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งต้องมีการขายผลผลิตและมีการซื้อปัจจัยเพื่อการผลิต โดยพิจารณาตามชนิดของเศรษฐกิจชุมชนที่ดำเนินการอยู่ อย่างไรก็ตามผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตเศรษฐกิจชุมชนที่จะศึกษา โดยจะศึกษาเฉพาะเศรษฐกิจชุมชนที่ผลผลิตไม่ได้มีการติดต่อแลกเปลี่ยนกับตลาดโลก เพราะตระหนักดีว่าการที่เศรษฐกิจชุมชนจะปรับตัวทางด้านการแลกเปลี่ยนได้นั้น หากผลผลิตของเศรษฐกิจชุมชนนั้นผูกพันอยู่กับตลาดโลกโดยตรง จะทำให้ไม่สามารถศึกษาได้อย่างชัดเจนว่าชุมชนมีศักยภาพในการดำเนินการด้วยตัวชุมชนได้อย่างไร เพราะยังมีประเด็นของนโยบายระดับมหภาคและความเกี่ยวข้องกับภาครัฐและภาคต่างประเทศอยู่มาก ข้อค้นพบที่ได้ภายใต้การจำกัดขอบเขตของการศึกษาดังกล่าว จะทำให้ผู้วิจัยสามารถนำเสนอได้ถึงความสามารถของเศรษฐกิจชุมชนที่จะสร้างอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนอย่างแท้จริงได้ด้วยตัวเอง ซึ่งหมายถึงการมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ โดยการวิจัยเน้นถึงการแสวงหาคำตอบที่ได้มาจากปรากฏการณ์จริงภายในชุมชน เพื่อนำไปสู่ข้อเสนอเชิงทฤษฎี (theoretical preposition) อันเป็นไปตามหลักการของการสร้างทฤษฎีฐานราก (grounded theory)

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการเรียนรู้ถึง แนวทางในการสร้างความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านไทยในลักษณะที่เป็นกระบวนการ อันเกิดจากการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจที่มีลักษณะเป็นกลไกการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชน เพื่อให้ชุมชนสามารถสร้างอำนาจการควบคุมระบบเศรษฐกิจได้เองในการติดต่อแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจภายใต้ระบบเศรษฐกิจมหภาคแบบกระแสหลัก โดยที่การวิจัยนี้ชี้ให้เห็นถึงเงื่อนไขและกระบวนการของการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจในสองด้านที่เป็นคู่ตรงข้าม ได้แก่ ในด้านที่ทำให้เศรษฐกิจชุมชนเป็นฝ่ายเสียเปรียบในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจมาตลอด นับตั้งแต่มีการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจตามเส้นทางการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย และในด้านที่เศรษฐกิจชุมชนสามารถพลิกฟื้นตัวเอง เพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้อย่างไม่เสียเปรียบในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ ซึ่งการวิจัยทั้งหมดจะเกิดเป็นองค์ความรู้ใหม่ในการศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

บทที่ 2

เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และกรอบความคิดในการวิจัย

หากมองการแลกเปลี่ยนเป็นกระบวนการหนึ่งทางเศรษฐกิจ การแลกเปลี่ยนจะมีความสำคัญในสองด้านหลัก คือ ด้านหนึ่งนั้นเป็นกระบวนการที่นำผลผลิตหรือบริการมาแลกเปลี่ยนกัน อาจเป็นการแลกเปลี่ยนระหว่างผลผลิตหรือบริการโดยตรง หรืออาจเป็นการแลกเปลี่ยนโดยใช้เงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน จึงเป็นกิจกรรมที่เชื่อมโยงระหว่างการผลิตและการบริโภคทำให้กิจกรรมทั้งสองตอบสนองต่อกันได้ และในอีกด้านหนึ่งนั้น เป็นกิจกรรมที่ก่อให้เกิดการกระจายผลประโยชน์ที่ได้รับจากการผลิตอันมาจากการบริโภค หรือที่เรียกว่าการจัดสรรหรือวิภาครายได้ (income distribution) โดยทั่วไปแล้วการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจจะเกิดขึ้นในสองขอบเขตใหญ่ๆ คือ การแลกเปลี่ยนผลผลิต หมายถึงการแลกเปลี่ยนที่ผลผลิตถูกเปลี่ยนมือจากผู้ผลิตในลักษณะผลผลิตสำเร็จรูปสำหรับการบริโภค และ การแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิต หมายถึงการแลกเปลี่ยนที่ปัจจัยการผลิตถูกนำมาใช้เพื่อการผลิต ปัจจัยการผลิตหลักๆ ในระบบทุนนิยมจะได้แก่ ที่ดิน แรงงาน ทุน และการประกอบการ ในขณะที่การแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตในระบบเศรษฐกิจชุมชนชาวนาที่เกิดขึ้น มักจะเป็นเรื่องของการใช้ที่ดิน การใช้แรงงาน เมล็ดพันธุ์ เครื่องทุนแรง แรงงานสัตว์ ฯลฯ ที่นำมาใช้ประกอบกันในการผลิตผลผลิต

โดยแท้จริงแล้วมุมมองของการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจไม่ใช่สิ่งตายตัว หากแต่เมื่อระบบเศรษฐกิจแบบใดเป็นหลักการที่ครอบงำสังคมอยู่ในช่วงเวลาใดช่วงเวลาหนึ่ง นัยยะของความหมายและความสำคัญของการแลกเปลี่ยนก็จะจะเป็นไปตามบริบททางเศรษฐกิจสังคมนั้น หากสังคมใดมีพัฒนาการแห่งการเข้าครอบงำของระบบเศรษฐกิจทุนนิยมดังเช่นที่ปรากฏทั่วไปและในสังคมไทย ลักษณะของการแลกเปลี่ยนก็อาจถูกแบ่งเป็นสองยุคที่สำคัญ คือ การแลกเปลี่ยนในระบบเศรษฐกิจก่อนทุนนิยม และการแลกเปลี่ยนภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ทั้งนี้เพราะการแลกเปลี่ยนเองก็เป็นตัวบ่งชี้หนึ่งของการเปลี่ยนผ่านระบบเศรษฐกิจ (Nash, 1966) และในการศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยทั่วไปมักใช้แนวทางการแบ่งสังคมอย่างกว้างๆ เช่น เป็นสังคมก่อนทุนนิยม กับสังคมทุนนิยม (pre-capitalist vs. capitalist society) หรือเป็นสังคมก่อนทันสมัย/สังคมบุพกาล/สังคมประเพณี กับสังคมทันสมัย (pre-modern/primitive/tradition vs. modern society) หรือเป็นสังคมด้อยพัฒนา กับสังคมพัฒนาแล้ว (less develop vs. developed society) การจัดแบ่งสังคมเช่นนี้จะบ่งบอกถึงระดับความซับซ้อน (complexity) และการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้าง (structural differentiation) ที่ปรากฏอยู่ในแต่ละระดับของสังคม และเห็นได้ชัดถึงความพยายามที่จะระบุสังคมในลักษณะของภาวะคู่ตรงข้าม (dichotomy) ขึ้น เพื่อการวิเคราะห์

การศึกษาถึงปรากฏการณ์ทางสังคมภายใต้การแบ่งสังคมเป็นชั่วคราวข้าม เป็นแนวทางหนึ่งที่ศึกษาตามฐานคิดแบบอุดมคติ (idea type) ซึ่งอยู่ในความหมายที่เว็บเบอร์นักสังคมวิทยาเป็นผู้สร้างขึ้น โดยให้ความหมายว่าแบบอุดมคติคือ “การสังเคราะห์ปรากฏการณ์อันเป็นรูปธรรมต่างๆซึ่งหลากหลายและมีลักษณะเฉพาะอันจะพบเห็นได้มากบ้างน้อยบ้างหรือบางครั้งก็ไม่พบเลย โดยการสังเคราะห์ดังกล่าวเป็นไปตามทัศนะของผู้สังเกตการณ์ภายนอกที่จะเลือกคุณสมบัติบางประการของปรากฏการณ์ซึ่งมีมากกว่าคุณสมบัติอื่น แล้วประมวลขึ้นเป็นข้อสรุปเชิงวิเคราะห์ที่มีเอกภาพ” (Weber. 1949 : 90) แบบอุดมคติถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็นเครื่องมือในการกำหนดมโนทัศน์ (conceptual tools) ดังนั้นเราจะไม่พบปรากฏการณ์จริงที่เป็นเหมือนแบบอุดมคติอย่างสมบูรณ์แบบ แต่แบบอุดมคติจะมีประโยชน์ในการศึกษาปรากฏการณ์จริง โดยผู้ศึกษาสามารถนำปรากฏการณ์จริงมาเปรียบเทียบกับมโนทัศน์ที่เป็นแบบอุดมคติ นอกจากนี้มโนทัศน์ของแบบอุดมคติสามารถช่วยในการอธิบาย และทำความเข้าใจปรากฏการณ์ได้อย่างเป็นระบบ (นภาพรณี หะวานนท์. 2543. ก : 13)

บนฐานคิดแบบอุดมคตินี้ นำไปสู่พัฒนาการทางด้านความคิดของการกำหนดแบบอุดมคติของสังคมขึ้นมา นักสังคมวิทยาเช่นเดอร์ไคล์ม (Derkheim. 1893) และสมลเซอร์ (Smelser. 1959, 1963, 1973) ใช้แนวคิดนี้เพื่อแสดงการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคม เดอร์ไคล์มได้ใช้แนวคิดนี้เป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์งานของเขาที่ชื่อ “การแบ่งงานกันทำในสังคม” (The Division of Labor in Society) ซึ่งแบ่งแบบอุดมคติของสังคมเป็นสองแบบ คือ แบบบุพกาล (the primitive type) และแบบทันสมัย (the modern type) สำหรับสมลเซอร์ได้สร้าง “แบบอุดมคติของการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย” โดยการแบ่งสังคมออกเป็นสองประเภทเช่นกัน คือ สังคมประเพณี (tradition society) และสังคมทันสมัย (modern society) ในที่นี้การนำแบบอุดมคติของสังคมมาใช้ เป็นแนวทางศึกษาถึงความเป็นพลวัตของการเปลี่ยนแปลงระบบการแลกเปลี่ยนกับผลที่ตามมาซึ่งมีต่อชุมชน จึงเป็นการดำเนินไปตามแนวทางดังกล่าว

การศึกษาเรื่อง “การสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนเพื่อความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน” เป็นการศึกษาถึงปรากฏการณ์ในรูปแบบหนึ่งของการฟื้นฟูเศรษฐกิจชุมชนให้เข้มแข็ง โดยการปรับเปลี่ยนกระบวนการด้านการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ ทำให้การแลกเปลี่ยนที่ชุมชนเข้าไปเกี่ยวข้องภายใต้ระบบการค้าเปลี่ยนแปลงไปจากการที่ชุมชนตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบทางการต่อรองไม่ว่าจะเป็นด้านการลงทุน วัตถุดิบ เงินทุน และด้านการขายผลผลิตในตลาดมาสู่การมีอำนาจต่อรองที่สูงขึ้น จนสามารถดำรงอยู่ได้อย่างทัดเทียมโดยไม่เสียเปรียบในการติดต่อค้าขายภายใต้โครงสร้างทางเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ในการศึกษาจะเน้นเงื่อนไขและกระบวนการปรับตัวที่จะทำให้เศรษฐกิจชุมชนมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน อันหมายถึงการมีอำนาจต่อรองทางเศรษฐกิจที่ไม่เสียเปรียบต่อระบบภายนอก รวมทั้งลักษณะของระบบเศรษฐกิจชุมชนหลังจากการปรับตัวดังกล่าวสร้างผลสำเร็จ

อย่างไรก็ตามในการศึกษาถึงประเด็นปัญหาต่างๆ ก่อนที่จะศึกษาถึงปรากฏการณ์จริงที่เกิดขึ้นนั้น ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิดทฤษฎีจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแยกประเด็นการศึกษาที่ครอบคลุม

ปรากฏการณ์ที่สนใจจะศึกษาได้แก่ การดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนบนพื้นฐานการแลกเปลี่ยนในสังคมก่อนทันสมัย เพื่ออธิบายว่า เศรษฐกิจชุมชนในช่วงก่อนที่ระบบทุนนิยมภายใต้กระบวนการมุ่งสู่ความทันสมัยจะครอบงำ มีลักษณะของการแลกเปลี่ยนแบบใด การศึกษาจึงอาศัยเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับลักษณะของการแลกเปลี่ยนที่ดำรงอยู่ในระบบเศรษฐกิจชานาบุพกาล ซึ่งเป็นลักษณะการแลกเปลี่ยนที่เป็นพื้นฐานดั้งเดิมของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย เพื่อเชื่อมโยงให้เห็นว่าระบบการแลกเปลี่ยนในอดีตดำรงอยู่ภายใต้ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมแบบใด และระบบความสัมพันธ์ทางสังคมเช่นนี้ ส่งผลต่อการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนอย่างไร จากนั้นจะเป็นการศึกษาถึง การทำงานของระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดในสังคมทันสมัย ซึ่งจะเป็นการศึกษาถึงระบบการแลกเปลี่ยนที่เปลี่ยนแปลงไปเมื่อสังคมพยายามเคลื่อนไปสู่สิ่งที่เรียกว่า “การพัฒนา” ว่ามีคุณลักษณะและเงื่อนไขในการทำงานอย่างไร ก่อนที่จะนำไปสู่การศึกษาในเรื่องต่อไปคือการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนบนระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดในสังคมทันสมัย ซึ่งจะเป็นการศึกษาถึงการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจชุมชน เมื่อต้องมีความสัมพันธ์กับภายนอกโดยผ่านระบบการแลกเปลี่ยนแบบใหม่ที่เข้ามาคือระบบตลาด การศึกษาเรื่องนี้จะสอดคล้องไปกับการศึกษาในเรื่องสุดท้าย เพื่อที่จะศึกษาถึงแนวทางแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนได้ตรงประเด็นคือ แนวทางในการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชนเพื่อลดความเสียหายในด้านการแลกเปลี่ยน ซึ่งหมายถึงการเป็นเศรษฐกิจชุมชนที่มีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน ในเรื่องนี้การนำแนวทางเกี่ยวกับการรวมพลังภายในชุมชน จะมีความหมายยิ่งต่อการหาแนวทางปรับตัวทางเศรษฐกิจของชุมชน โดยแนวคิดเบื้องต้นหลังสำคัญที่จะทำให้การร่วมมือกันของคนในชุมชนเกิดศักยภาพในการกระทำการคือแนวคิดว่าด้วยทุนทางสังคม และการศึกษาทุกเรื่องในที่นี่จะถูกเชื่อมโยงกันและนำไปสู่การสร้าง กรอบความคิดในการวิจัย

การดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนบนพื้นฐานการแลกเปลี่ยนในสังคมก่อนทันสมัย

การศึกษาถึงการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจในสังคมก่อนเข้าสู่ภาวะทันสมัยนั้น ส่วนใหญ่การศึกษา มักถูกทำขึ้นเพื่อเป็นแนวทางในการวิพากษ์เชิงเปรียบเทียบต่อการทำงานของระบบทุนนิยม ที่มีกลไกราคาเป็นวิธีการแลกเปลี่ยน โดยต้องการชี้ให้เห็นว่าการแลกเปลี่ยนภายใต้สังคมในอดีตนั้น เป็นการแลกเปลี่ยนที่มีความเป็นธรรมอย่างน้อยในระดับที่ชุมชนสามารถดำรงตนอยู่ได้อย่างราบรื่น และมีระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงได้ในตัวเอง ในขณะที่เมื่อมีการเปลี่ยนผ่านของระบบการแลกเปลี่ยนไปสู่ระบบตลาด ชุมชนก็เริ่มเปลี่ยนแปลง ภายใต้การเปลี่ยนแปลงลักษณะการผลิตเพื่อยังชีพได้สูญเสียไปเรื่อยๆ และชุมชนส่วนใหญ่มักตกอยู่ภายใต้สภาพของการพึ่งพิงทางเศรษฐกิจต่อระบบภายนอกชุมชน ซึ่งทำให้ชุมชนขาดอิสระในการกำหนดความเป็นไปของเศรษฐกิจด้วยตัวเอง

การศึกษาในแนวทางของนักมานุษยวิทยาเศรษฐกิจ อาจจะเป็นแนวทางที่ทำให้สามารถเข้าใจถึงวิถีการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจในสังคมก่อนทันสมัยได้ดี แต่นักมานุษยวิทยาเศรษฐกิจ (เช่น Nash.1966 ;

Bohannan and Dalton. 1968 ; Polanyi. 1957) จะศึกษาขอบเขตเศรษฐกิจในสังคมก่อนทันสมัย ซึ่งพวกเขาเรียกกันว่า “สังคมบุพกาล” (primitive society) ซึ่งเป็นสังคมที่มีการผลิตเกือบทั้งหมดเป็นไปเพื่อการบริโภคเองในครัวเรือน ใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบง่าย ๆ ส่วนมากเป็นแบบพื้นเมืองซึ่งมีความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมกำกับ มีการแบ่งงานกันทำตามเพศและวัยที่ใช้ทักษะในการทำงานไม่มาก คนในสังคมมีกิจกรรมและมีความรับผิดชอบที่คล้ายคลึงกันและมีความเป็นทั่วไป (generalist) ซึ่งหมายถึงความสามารถทำงานได้หลายอย่าง โดยไม่ได้มีการจำแนกแจกแจงทางอาชีพการงานและความชำนาญเฉพาะทาง ทำให้แต่ละคนแสดงบทบาทเป็นหน่วยผลิตที่มีความคล้ายกัน (unified unit) ทุกคนจึงมีศักยภาพในการอยู่รอดได้ด้วยตัวเองหรือครอบครัวของตัวเอง สังคมมีความเป็นหนึ่งเดียว (unified) ด้วยพันธะตามประเพณี (Durkheim. 1893) การจัดระเบียบการผลิตถูกควบคุมด้วยกลไกทางสังคม ในลักษณะกลไกเพื่อการปรับระดับความเท่าเทียมกันของคนในสังคม (leveling mechanisms) เช่น อาจมีการสะสมอาหารอยู่บ้าง พอที่จะสามารถให้เพื่อนบ้านหยิบยืมกันได้ ในคราวเดือดร้อน หรือการเลี้ยงอาหารเมื่อผ่านพ้นช่วงเวลาการผลิตที่สำคัญ ทางด้านระบบและสื่อการแลกเปลี่ยน โดยทั่วไปแล้วกิจกรรมที่สำคัญและส่วนใหญ่ในระบบเศรษฐกิจดำเนินการโดยหลักที่ไม่ใช้เงินในการควบคุมเหนือสินค้าและบริการ เพราะมีหลายสิ่งหลายอย่างที่เงินกำกับหรือควบคุมไม่ได้ เมื่อเวลาผ่านไปอาจมีการพัฒนาสื่อกลางการแลกเปลี่ยนที่เป็นสินค้า (commodity money) ขึ้นมาแต่ก็ยังไม่ถูกใช้อย่างกว้างขวางนักในการแลกเปลี่ยน

เมื่อนักมานุษยวิทยาเศรษฐกิจศึกษาการเปลี่ยนแปลงของระบบการแลกเปลี่ยน จะเริ่มต้นจากสังคมบุพกาลไปสู่สังคมตลาดแบบทุนนิยม โดยมีวิธีการศึกษาที่ยึดตามแนวทางการจัดแบ่งสังคมออกเป็นชั่วคราวข้าม และนักมานุษยวิทยาเศรษฐกิจบางคนก็ได้พยายามเพิ่มสังคมแบบตลาดชายขอบ (periphery market society) ขึ้นมาแทรกระหว่างสังคมบุพกาลและสังคมตลาด (เช่น Bohannan and Dalton. 1968) แต่ก็ได้ไม่ได้ทำให้สาระในการวิเคราะห์ประเด็นต่างๆเปลี่ยนแปลงไป ในที่นี้การศึกษาถึงการแลกเปลี่ยนในสังคมก่อนเข้าสู่ภาวะทันสมัยจึงใช้แนวคิดของนักมานุษยวิทยาเศรษฐกิจ โดยอาศัยรูปแบบของสังคมบุพกาลมาอธิบายลักษณะของการแลกเปลี่ยนและผลที่มีต่อการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจชุมชนในสังคมก่อนทันสมัย และมีการตั้งคำถามไว้สำหรับการศึกษาในเรื่องนี้คือ การแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจในสังคมมีคุณลักษณะอย่างไร ตั้งอยู่บนเงื่อนไขใด และบนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนแบบนี้ ระบบเศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่อย่างไร

คุณลักษณะของการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจในสังคม สามารถสืบค้นจากระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นอยู่ ซึ่งระบบความสัมพันธ์ทางสังคมนี้พัฒนามาจากแบบแผนการกระทำระหว่างกันทางสังคม ที่มีลักษณะต่อเนื่องและดำรงอยู่หรือเป็นที่ยอมรับปฏิบัติในหมู่สมาชิกของสังคม (Parson. 1951 ; Homans. 1961) ในระบบเศรษฐกิจแบบบุพกาลระบบความสัมพันธ์ทางสังคมตั้งอยู่บนบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน (norms of reciprocity) ทำให้การแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจเป็นเพียงกิจกรรมที่เชื่อมโยงระหว่างการผลิตและการบริโภคแบบง่าย ๆ (simple mode) เพื่อแบ่งกันกินแบ่งกันใช้ โดยมีคุณลักษณะที่สำคัญคือ ไม่ได้เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจเฉพาะด้านที่มีความซับซ้อน จึงไม่ต้องการองค์กรหรือสถาบันใดมา

บุรณาการให้เกิดความเรียบร้อย การแลกเปลี่ยนจะเกิดขึ้นเพื่อการบริโภคและการยังชีพ โดยมีแรงจูงใจที่ไม่ได้มาจากเหตุผลเชิงการค้า แต่อยู่บนพื้นฐานของวัฒนธรรมและมีคุณค่าเชิงจริยธรรมแฝงอยู่ ซึ่งเป็นเรื่องของความมีน้ำใจและความเอื้ออาทรที่มีต่อกัน นอกจากนั้นยังเป็นกลไกทางสังคมซึ่งทำให้ระบบเศรษฐกิจดำรงอยู่ได้อย่างราบรื่น โดยไม่ต้องพึ่งพาต่อระบบภายนอกมากนักและสามารถสร้างความพอใจให้แก่สมาชิกในสังคมกรณีที่เกิดความไม่สมดุลทางเศรษฐกิจในบางขณะ การแลกเปลี่ยนจะเป็นวิถีทางคลี่คลายปัญหาได้ เพราะความเต็มใจของคนในชุมชนที่จะร่วมมือช่วยเหลือกันยามเดือดร้อน และการยอมเสียสละเพื่อความมั่นคงของส่วนรวมเป็นเรื่องสำคัญในความรู้สึกนึกคิดของทุกคน ทำให้การแลกเปลี่ยนไม่ได้แสดงบทบาทที่จะนำมาซึ่งการสะสมและการแสวงหากำไร เนื่องจากเป็นหลักการที่ขัดกับความสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นอยู่ การแลกเปลี่ยนจึงเป็นแนวทางผลักดันให้การใช้ทรัพยากรเป็นไป โดยไม่มีมูลเหตุของการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในเชิงปัจเจก แต่เป็นไปเพื่อการดำรงอยู่ของชุมชน และยังสามารถแสดงบทบาทในการยับยั้งความละโมภเชิงปัจเจกได้ ดังที่โพลันยี (Polanyi, 1957) นักมานุษยวิทยาเศรษฐกิจวิเคราะห์ว่า คนในชุมชนสมัยก่อนไม่ได้กระทำการใดๆทางเศรษฐกิจเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัวในการได้ครอบครองสินค้าทางวัตถุ แต่ทำเพื่อปกป้องการดำรงอยู่ของชุมชน ชาวบ้านจะตีค่าสินค้าทางวัตถุเพียงแค่ว่าเป็นสิ่งที่สามารถสนองตอบต่อเป้าหมายสุดท้ายของการดำรงอยู่ของชุมชนเท่านั้น ทุกการกระทำของกระบวนการทางเศรษฐกิจจึงมุ่งหน้าสู่ผลประโยชน์ของชุมชน ระบบเศรษฐกิจยังเป็นเพียงแค่ว่ากฎ (rule) ที่อยู่ลึกลงไปใต้ความสัมพันธ์ทางสังคม โดยความสัมพันธ์ทางสังคมและความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจอาจเรียกได้ว่าเป็นเรื่องเดียวกัน

ความสอดคล้องกันระหว่างผลประโยชน์ของชุมชนกับของชาวบ้าน เป็นเพราะสมาชิกในชุมชนรับรู้ถึงความเกี่ยวพันกันระหว่างการดำรงอยู่ของชุมชนกับการดำรงอยู่ของตนเอง การแลกเปลี่ยนมักเกิดขึ้นเฉพาะในชุมชนเดียวกัน การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนที่มีอยู่ข้างจะเกิดขึ้นจากการที่ผลผลิตของแต่ละชุมชนมีความแตกต่างกันตามธรรมชาติเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ความสัมพันธ์ทางสังคมของการแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นระหว่างคนในชุมชนเดียวกันกับที่เกิดขึ้นต่อคนนอกชุมชนจึงแตกต่างกัน โดยความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนเดียวกันมีความแน่นแฟ้นกันมากเพราะอยู่ภายใต้พันธะผูกพันของการแลกเปลี่ยนที่มีต่อกัน ในขณะที่ความสัมพันธ์ที่มีต่อคนนอกชุมชน ซึ่งถือว่า “ไม่ใช่พวกเดียวกัน” จะมีอยู่น้อย

สาเหตุที่การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของปัจเจกไม่ใช่เรื่องสำคัญสำหรับชาวบ้าน เป็นเพราะชุมชนสามารถรักษาสมาชิกทั้งหมดให้รอดพ้นจากการอดอยากได้ ด้วยการยึดโยงผลประโยชน์ให้เป็นของส่วนรวมมากกว่าของส่วนตัว ในสถานการณ์ประจำวันทุกคนในชุมชนจะได้รับการตอบสนองต่อการให้โดยการได้รับ ดังนั้นการรักษาข้อผูกมัดทางสังคม (social ties) จึงถือเป็นเรื่องสำคัญมากสำหรับชาวบ้าน เพราะหากคนใดไม่นำพาที่จะยอมรับคุณค่าของจริยธรรมในการแลกเปลี่ยนที่สังคมกำหนดขึ้น จะเป็นการตัดตัวเองออกจากชุมชนและไม่มีใครคบหาหรือกลายเป็นคนนอกชุมชน ซึ่งก็จะทำให้ขาดความมั่นคงในการดำรงชีวิตอยู่ในชุมชน

คำถามต่อมาคือการแลกเปลี่ยนแบบนี้เกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ภายใต้เงื่อนไขอย่างไร ผู้ที่ศึกษาชุมชนดั้งเดิมทั้งหลาย (Nash. 1966 ; Scott. 1976 ; Bohannon and Dalton. 1986 ; ยศ สันตสมบัติ. 2540) ต่างให้เหตุผลที่สอดคล้องกัน โดยอธิบายถึงระบบการแลกเปลี่ยนของสังคมดั้งเดิมว่าตั้งอยู่บนหลักการทางสังคมที่สำคัญสองประการคือ หลักการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน (reciprocity principle) และหลักการจัดสรรใหม่ (redistribution principle) การแลกเปลี่ยนแบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน หมายถึงการให้หรือการแลกเปลี่ยนสินค้าหรือบริการโดยไม่มีการใช้เงินเป็นสื่อกลาง เป็นการแลกเปลี่ยนที่ใกล้เคียงกันในมูลค่า และอยู่ภายใต้บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน ในทัศนะของนักเศรษฐศาสตร์จริยธรรม (Scott. 1976 ; Rothchild. 1993) ถือว่าเป็นการแลกเปลี่ยนที่มีความเท่าเทียมกัน (equal exchange) โดยการแลกเปลี่ยนแบบนี้ถูกผลิตซ้ำเพราะคนในชุมชนเกิดความไว้วางใจ (trust) จากการติดต่อแลกเปลี่ยนกันมานาน ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบของการแลกเปลี่ยนสิ่งของ (barter trade) ซึ่งเกิดขึ้นในระดับหมู่บ้านเป็นหลัก และระหว่างหมู่บ้านอาจเกิดขึ้นเพราะแต่ละหมู่บ้านมีทรัพยากรต่างกัน หรือจะเป็นรูปแบบของการแลกเปลี่ยนแบบพึ่งพาอาศัยแรงงานกัน เช่น การลงแขก ดำนา เกี่ยวข้าว นวดข้าว ทาปลา ล่าสัตว์ ตีเหล็ก ต้มเกลือ สร้างเหมืองฝาย ฯลฯ อันเป็นรูปแบบชีวิตทางเศรษฐกิจของชุมชน (จักรทิพย์ นาถสุภา. 2527 : 20-21 ; ยศ สันตสมบัติ. 2540 : 81-83) ระบบการแลกเปลี่ยนแบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันนี้จึงไม่เป็นแค่ระบบเพื่อการแบ่งปันผลผลิตหรือบริการเท่านั้น แต่ยังสามารถสร้างสมดุลภายในระบบการผลิตและยังทำให้คนรู้สึกผูกพันต่อปัญหาที่เกิดขึ้นร่วมกันและช่วยกันแก้ปัญหา การแลกเปลี่ยนแบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันที่สำคัญเป็นแบบทั่วไปหรือแพร่ขยาย (generalized or diffuse reciprocity) ซึ่งเป็นการให้ผลผลิตหรือบริการโดยไม่หวังผลตอบแทนโดยตรงและทันที และไม่ได้มีความกังวลต่อการตอบแทน การแลกเปลี่ยนแบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันแบบทั่วไปเป็นรูปแบบพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชน ซึ่งนับว่ามีประสิทธิภาพมากต่อการสร้างทุนทางสังคม โดยเฉพาะจะช่วยหยุดยั้งการฉวยโอกาส แก้ปัญหาของการกระทำร่วมกัน และจะเป็นตัวประสานผลประโยชน์ส่วนตัวกับความสมัครสมานของสังคม (Putnam. 1993 : 172) สำหรับการแลกเปลี่ยนแบบจัดสรรใหม่นั้น เป็นการรวบรวมผลผลิตหรือสินค้าจำนวนหนึ่งไว้เพื่อทำการแบ่งปันออกไปในเวลาที่เหมาะสมหรือจำเป็น โดยผลผลิตและสินค้าส่วนหนึ่งจะถูกเก็บไว้เป็นของส่วนรวมและมีผู้นำเป็นผู้ดูแลแบ่งปันให้กับสมาชิกของสังคม การแลกเปลี่ยนแบบนี้เกิดขึ้นได้ทั้งในระดับชุมชนซึ่งสามารถช่วยแก้วิกฤตทางอาหารให้แก่ระบบเศรษฐกิจชุมชนได้ และเกิดในระดับครอบครัวเช่นสมาชิกของครอบครัวร่วมแรงร่วมใจกันทำงาน โดยมีหัวหน้าครอบครัวเป็นผู้รวบรวมดูแลผลผลิตที่หามาได้ เพื่อทำการแบ่งปันให้กับสมาชิกของครอบครัวอีกทีหนึ่ง (ยศ สันตสมบัติ. 2540 : 86-87)

การที่ประสิทธิภาพของหลักการแลกเปลี่ยนทั้งสองเกิดขึ้นได้อย่างสม่ำเสมอ เพราะสังคมมีแบบแผนทางสถาบัน (institutional pattern) ที่จะนำไปสู่การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันและการจัดสรรใหม่ เพื่อประกันถึงการทำงานของพฤติกรรมแลกเปลี่ยนทั้งสองให้เกิดขึ้นได้ โดยไม่จำเป็นจะต้องมีการจัดบันทึกหรือการใช้การบริหารจัดการที่เป็นทางการใดๆ การจัดระเบียบสังคมต้องการแบบแผนของ “ความสมมาตร”

(symmetry) เพื่อให้ประสิทธิภาพของการแลกเปลี่ยนแบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นได้ ซึ่งหมายถึง ภายในโครงสร้างสังคมยังไม่มี การแจกแจงอำนาจหน้าที่ กลุ่มคนในสังคมมีพื้นฐานของวิถีชีวิตใกล้เคียงกัน มีการดำเนินชีวิตทางเศรษฐกิจได้โดยตัวเอง ภายใต้โครงสร้างทางอำนาจที่ไม่แตกต่างกัน จึงรับรู้และเข้าใจ ในสภาพการดำรงชีวิตร่วมกัน ทำให้คนในสังคมสามารถสร้างความสัมพันธ์เชิงปัจเจก ที่มีการให้และการรับ (give-and-take) ผลผลิตและความร่วมมือกัน จึงเป็นเสมือนระบบของการกระทำที่หมุนเวียนภายในชุมชน และในขณะเดียวกันสังคมก็ต้องมีแบบแผนของ “การรวมศูนย์” (centricity) เพื่อให้ประสิทธิภาพของการ แลกเปลี่ยนแบบจัดสรรใหม่เกิดขึ้นได้ แบบแผนของการรวมศูนย์นี้ระบุถึงขอบเขตที่กลุ่มคนในชุมชนจะร่วมมือกันสร้างผลผลิต โดยอยู่ในรูปของการเก็บสะสมรวบรวมเอาไว้เป็นกองกลางและมีการแจกจ่ายไป ในบางเวลา ตัวอย่างเช่นหลังจากการล่าสัตว์ของผู้ชายในหมู่บ้านเป็นประเพณีที่ผู้ชายจะเอาผลผลิตมารวมไว้ที่ ส่วนกลาง และมีการจัดสรรไปยังบ้านเรือนต่างๆ การจัดสรรใหม่จะมีมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับ การแบ่งงานกัน ทำในชุมชนซึ่งเป็นไปตามอาณาเขตพื้นที่ของชุมชนหนึ่งๆ เพราะยังชุมชนนั้นมีอาณาเขตกว้างขวางมากเท่าใด จะยังมีความแตกต่างตามสภาพพื้นที่ ซึ่งทำให้คนในแต่ละส่วนของชุมชนมีการผลิตที่แตกต่างกันมากเท่านั้น

การแลกเปลี่ยนในชุมชนจึงมีระบบความสัมพันธ์ทางสังคมรองรับพฤติกรรม โดยตั้งอยู่บนฐานความ คิดที่จะให้ความช่วยเหลือ และมีการตอบแทนซึ่งกันและกัน หรืออย่างน้อยจะไม่ทำร้ายคนที่เคยช่วยเหลือ เกื้อกูลกันมา และยังหมายถึงการให้ของกำนัลหรือบริการแก่กันจนกลายเป็นพันธะผูกพัน (commitment) ในการให้คืนกลับในอนาคต อย่างน้อยในมูลค่าที่เปรียบเทียบกันได้ (Scott. 1976) โครงสร้างทางสังคมที่ รองรับการผลิตแบบนี้เป็นความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติและเพื่อนบ้านที่มีความคุ้นเคยและไว้วางใจ เป็นตัวกำหนด เป็นความสัมพันธ์ตามแนวราบ (horizontal relationship) ที่คนมีความเท่าเทียมกันในการ แลกเปลี่ยน จึงเป็นความสัมพันธ์ที่มีความมั่นคงยาวนาน และเป็นเงื่อนไขสำคัญซึ่งทำให้การแลกเปลี่ยนทาง เศรษฐกิจที่ไม่หวังกำไรเกิดขึ้นได้ เนื่องจากผลประโยชน์ที่คาดหวังไม่ต้องการการตอบแทนทันที เพราะไม่ได้ เกิดจากความสัมพันธ์ตามพันธะสัญญา (contact) แต่เป็นความสัมพันธ์ด้วยพันธะผูกพัน อันหมายถึง ความรับผิดชอบ การผูกพันต่อวิถีชีวิตซึ่งกันและกัน และการตระหนักว่าการที่ชุมชนจะอยู่รอดได้คนในชุมชน ต้องมีความมั่นคงในชีวิตสอดคล้องกันไป

พฤติกรรมของการแลกเปลี่ยนเชิงจริยธรรมดำรงอยู่ได้ด้วยการเดินตามรอยทางนี้เข้าไปข้างหน้า เสริมแรง ด้วยกระบวนการสร้างความสัมพันธ์ที่ผลิตซ้ำซึ่งความเป็นชุมชนโดยผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนแรงงาน การ แบ่งปันอาหาร และทรัพยากรในการผลิตเช่นที่ดิน รวมไปถึงการทำกิจกรรมทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีร่วม กันอย่างสม่ำเสมอ นอกจากนั้นการผนึกคนให้เกิดความสมัครสมาน จะมีเรื่องของควบคุมทางสังคม (social control) ด้วยแนวทางของ ศาสนา ความเชื่อสิ่งเหนือธรรมชาติ กฎ ประเพณี ฯลฯ ที่ไม่ว่าจะกำกับ ด้วยวิธีการใดก็ตาม ก็จะสร้างให้กลุ่มคนถูกเชื่อมโยงเข้าด้วยพันธะของความช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน (mutual obligation) ซึ่งในตัวเองจะบ่งบอกถึงชื่อเสียงทางสังคมที่แต่ละคนจะสร้างขึ้นในชุมชน โดยมีได้ มีเรื่องของการสะสมหรือความมั่งคั่งส่วนตัวเข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้แรงจูงใจทางเศรษฐกิจของปัจเจกไม่สามารถ

แสดงบทบาทในชุมชน ชุมชนสามารถหลีกเลี่ยงเรื่องทางวัตถุที่จะเข้ามาบีบคั้นอย่างแพร่ขยายได้ แนวคิดเรื่องกำไรจึงไม่เคยเกิดขึ้น เพราะแรงจูงใจในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจยังคงอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ทางสังคม การถกเถียงหรือการแย่งชิงเป็นสิ่งที่ถูกประณาม จนทำให้สังคมสามารถสร้างการยกย่องในความมีคุณธรรมขึ้นมาได้ และนั่นคือกลไกการทำงานของกลไกการแลกเปลี่ยนที่สร้างความสมดุลให้แก่การดำรงอยู่ของชุมชน

ดังนั้นประสิทธิภาพของกลไกการแลกเปลี่ยนจะเกิดขึ้น ณ สมดุลของชุมชน ที่วัดได้ด้วยความปลอดภัยทางเศรษฐกิจ เป็นการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจชุมชนในสภาพของ “ระบบเศรษฐกิจแบบธรรมชาติ” หรือ “ระบบการผลิตเพื่อใช้” ซึ่งเป็นระบบเศรษฐกิจที่ผลิตสินค้าที่จำเป็นต่อการดำรงชีพเท่านั้น โดยไม่ได้มีเป้าหมายของการผลิตเพื่อขาย จะขายก็เพียงส่วนเกินที่มีอยู่ไม่มากนัก และไม่มีภาระพึ่งพิงต่อระบบตลาดด้วยการซื้อ เป็นระบบเศรษฐกิจที่ไม่ได้ตกอยู่ภายใต้การบีบบังคับให้ใช้เงินตรา และไม่ได้อยู่ภายใต้การผลิตสินค้าที่มีการแข่งขันในเชิงตลาด จึงเป็นปกติอยู่เองที่สามารถจะหลีกเลี่ยงการขายต่อตลาดได้ (Sweezy. 1978 ; Bernstein. 1981) ชุมชนสามารถที่จะรักษาการผลิตสิ่งของจำเป็นหลายอย่างและหลีกเลี่ยงการผลิตเฉพาะด้านโดยจะผลิตแค่ตามความต้องการอุปโภคบริโภคเท่านั้น ' ในขณะเดียวกันการยึดโยงผลประโยชน์ส่วนตัวเข้ากับผลประโยชน์ส่วนรวม โดยยังไม่ได้มีการนำเอาระบบความเป็นเจ้าของทรัพยากรตามกฎหมายมาใช้ ทำให้ชาวบ้านไม่ได้ตระหนักอย่างลึกซึ้งถึงภาวะความเป็นเจ้าของเชิงปัจเจก (individual ownership) ซึ่งเป็นเรื่องที่จะเข้ามาภายหลังพร้อมกับระบบทุนนิยมและถูกสร้างขึ้นเป็นกฎเกณฑ์ทางสังคมแบบใหม่

ด้วยเหตุนี้บนพื้นฐานการแลกเปลี่ยนในสังคมก่อนภาวะทันสมัย ระบบเศรษฐกิจชุมชนจึงสามารถดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง คนในชุมชนมีอิสระในการจัดการทรัพยากรของชุมชนเพื่อการผลิตและการบริโภคได้อย่างสอดคล้องกันโดยไม่มีการใช้ทรัพยากรอย่างฟุ่มเฟือย ผลจากการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจสามารถไหลเวียนอยู่ภายในชุมชนสร้างความมั่นคงในระยะยาวให้แก่ชุมชน เพราะภายใต้ความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างการผลิตและความเป็นอยู่เพื่อยังชีพของคนในชุมชน ชาวบ้านจะมีพลังในการสร้างสรรค์สิ่งต่างๆ ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญมากต่อการก่อรูปทุนชุมชน โดยทุนชุมชนเหล่านี้อาจมีลักษณะเป็น ทุนทางกายภาพ ซึ่งหมายถึงสิ่งที่ชุมชนสร้างหรือสะสมไว้เพื่อการผลิตและการบริโภคเช่น ปัจจัยการผลิตที่ชาวบ้านผลิตกันขึ้นมาเอง สัตว์เลี้ยงที่ใช้ทุนแรงในการผลิตและเป็นอาหาร รวมไปถึงทุนที่เป็นตัวเงิน (Coleman. 1988) ทุนแรงงาน ที่ไม่จำเป็นต้องมีการจ้างแต่อาศัยการสลับกันทำงานในลักษณะของการเอาแรงกัน และ ทุนทางสังคม ซึ่งหมายถึงการจัดระเบียบทางสังคม ในทางที่ทำให้ชุมชนสามารถผลิตซ้ำรูปแบบของการดำรงชีวิตทางสังคมและเศรษฐกิจของตนเองที่มีความมั่นคง ทุนทางสังคมจึงเป็นรากฐานที่สำคัญในการสร้างความเข้มแข็งของระบบเศรษฐกิจชุมชน

อย่างไรก็ตามภายใต้การขยายตัวของระบบทุนนิยมก่อนที่จะเข้ามาครอบงำสังคมในระยะแรก การแลกเปลี่ยนแบบการค้าที่ขยายตัวขึ้นยังมิได้ส่งผลกระทบทางลบใดๆมากนักต่อชุมชน เพราะเงื่อนไขการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนแบบพอเพียงในตัวเองยังไม่ได้ขาดหายไป ระบบเศรษฐกิจยังไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างสุดโต่งโดยมีรูปแบบตลาดของระบบทุนนิยมแพร่ขยายเข้ามาในส่วนต่างๆของชุมชนมากนัก ต่อเมื่อระบบเศรษฐกิจชุมชนตกอยู่ในกระบวนการเปลี่ยนแปลง และมีขีดขั้นการเปลี่ยนแปลงที่ขยายตัวมากขึ้น ผล

กระทบทางลบจะมีต่อชุมชนจนเกิดสภาพการรบกวนทางสังคมขึ้นมา ในทัศนะของนักมานุษยวิทยาเศรษฐกิจ การเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบตลาดมากหรือน้อย ขึ้นอยู่กับขอบเขตที่ระบบเศรษฐกิจชุมชนแห่งหนึ่งๆจะถูกบีบหรือถูกกระตุ้นด้วยกลไกทางเศรษฐกิจ และโดยทั่วไปแล้วเมื่อระบบตลาดแผ่อาณาเขตเข้ามาส่วนที่เป็นเศรษฐกิจเพื่อการยังชีพของชุมชนก็จะมีขนาดที่เล็กลงเรื่อยๆ และสภาพเศรษฐกิจเพื่อการยังชีพของชุมชนก็จะค่อยๆสูญสิ้นไป

การทำงานของระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดในสังคมทันสมัย

การพัฒนาของแต่ละสังคมจะเป็นไปในแนวทางใด ย่อมขึ้นกับกระบวนการทัศน์ที่เป็นแนวคิดหลักในประเทศขณะนั้น การเลือกแนวทางของการพัฒนาจึงสำคัญมากต่อการเปลี่ยนผ่าน (transformation) รูปลักษณะของระบบเศรษฐกิจหนึ่งในสังคม กระบวนทัศน์การพัฒนาในยุคหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งประเทศต่างๆในโลกถูกจัดแบ่งออกเป็นสองฝ่ายโดยนำกฎเกณฑ์ทางเศรษฐกิจและสังคมมาเป็นตัวชี้วัด ได้ก่อให้เกิดความเป็นประเทศพัฒนาแล้วกับประเทศด้อยพัฒนาขึ้น ในฐานะคู่ตรงข้ามของการพัฒนา และมีการสร้างทิศทางของการเปลี่ยนแปลงสังคมในแบบเส้นตรง เพื่อให้ประเทศด้อยพัฒนาเดินตามแนวทางการพัฒนาของประเทศพัฒนาแล้ว โดยมีหลักสูตรการศึกษา สถาบัน และองค์กรต่างๆ ฯลฯ เป็นตัวสนับสนุนแนวทางดังกล่าว กระแสความคิดของการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย (modernization) จึงมีบทบาทอย่างมากต่อการกำหนดรูปลักษณะของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป

ภาวะทันสมัยที่ก้าวเข้ามามีได้เกิดขึ้นพร้อมกันไปในทุกส่วนของสังคม แต่จะเริ่มจากส่วนที่เป็นแกนหลักของการพัฒนา ก่อน เพราะการพัฒนาเช่นนี้ไม่ใช่แนวทางการพัฒนาแบบสมดุลคือพัฒนาไปพร้อมกันทุกส่วน แต่เป็นการพัฒนาแบบไม่สมดุลที่เน้นภาคเศรษฐกิจใดภาคเศรษฐกิจหนึ่งเป็นหลัก แนวทางการพัฒนายึดติดอยู่กับเป้าหมายของความจำเป็นเร่งด่วนทางเศรษฐกิจ โดยตระหนักว่าการที่จะให้ระบบเศรษฐกิจส่วนรวมก้าวไปได้ไกลตามเป้าหมายของการพัฒนา ต้องมีการถ่ายเทเอาส่วนเกินจากระบบเศรษฐกิจที่ถือว่าเป็นแหล่งทรัพยากรของประเทศ (Lewis, 1954 ; Fei and Ranis, 1966) ดังนั้นภาวะชะงักงันของภาคเศรษฐกิจที่ถูกกำหนดให้เป็นแหล่งผลิตส่วนเกิน จึงเป็นภาวะปกติธรรมดาของกระบวนการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย

อย่างไรก็ตามการจะสามารถพัฒนาไปสู่ความทันสมัยนั้น ต้องมีการสร้างเงื่อนไขต่างๆที่จำเป็นให้ได้ครบถ้วน กลไกที่จะทำให้ประเทศมีความทันสมัยในด้านสังคมก็คือ จะต้องมีการปรับเปลี่ยนการจัดระเบียบสังคม จากโครงสร้างสังคมที่มีการจำแนกแจกแจงน้อยคือมีโครงสร้างของบทบาทหน้าที่หลายด้าน (multi-functional role structure) ไปสู่โครงสร้างที่มีการจำแนกแจกแจงที่ซับซ้อนคือโครงสร้างที่มีความชำนาญเฉพาะทางขึ้นหลายด้าน (several more specialized structure) ในที่สุดเมื่อสังคมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกระบวนการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยแล้ว จะเกิดผลที่สัมพันธ์กับการพัฒนาในด้านต่างๆ ทั้งทางด้าน

เทคโนโลยี ภาคเกษตรกรรม ภาคอุตสาหกรรม และการจัดการเชิงนิเวศ และจะกระทบโครงสร้างของสังคม คล้ายกันโดยก่อให้เกิดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้าง (structural differentiation) เพื่อให้หน่วยต่างๆ ทางสังคมมีความเป็นอิสระและมีความชำนาญเฉพาะทางมากขึ้น (Smelser. 1973)

กลไกทางเศรษฐกิจที่จะทำให้เกิดความเติบโตทางเศรษฐกิจคือ ต้องมีการจำแนกแจกแจงกิจกรรม ทางเศรษฐกิจ (differentiation of economic activities) เพื่อสร้างความชำนาญเฉพาะทางในการผลิตให้ เกิดขึ้นตามการจัดระเบียบทางเศรษฐกิจที่รัฐเป็นผู้กำหนด จึงได้จำแนกแจกแจงภาคเกษตรกรรมหรือระบบ เศรษฐกิจของชุมชนออกสู่โครงสร้างต่างๆในทางที่สามารถสร้างผลผลิตให้ได้มากที่สุด ลักษณะการแบ่งงาน ให้เศรษฐกิจชุมชนทำนั้นเมื่ออยู่เพียงไม่กี่ด้านเท่านั้น เช่น เป็นผู้ผลิตสินค้าทางการเกษตรเพื่อสร้างส่วนเกินให้ แก่เศรษฐกิจส่วนรวม เป็นแหล่งอาหารราคาถูกให้แก่ภาคเศรษฐกิจเมือง และเป็นตลาดแรงงานต้นทุนต่ำให้ แก่ภาคอุตสาหกรรม แนวทางเช่นนี้ได้ทำให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจหลายชนิด เคลื่อนตัวออกจากครอบครัว และหมู่บ้าน เช่น การผลิตที่เคยทำเพื่อบริโภคกันในครัวเรือน การใช้แรงงานกันในหมู่บ้าน ฯลฯ ในสังคม เกษตรกรรมชนบทจะมีการเปลี่ยนแปลงไปสู่การปลูกพืชเพื่อขาย โดยมีกิจกรรมการค้าเช่นการประกอบการ ของคนกลาง และมีขั้นตอนอื่นๆเข้ามาแทรกกระหว่างการผลิตและการบริโภคในลักษณะที่ซับซ้อนขึ้น ชุมชนมี การแลกเปลี่ยนกับภายนอกและมุ่งสู่ระบบตลาดมากขึ้น โดยเงินตราเข้ามามีบทบาทในระบบการแลกเปลี่ยน ทางเศรษฐกิจมากขึ้น พร้อมกับการสร้างระบบคุณค่าใหม่ๆซึ่งสอดคล้องกับการก่อรูปของสถาบันเชิงเศรษฐกิจ แบบอิสระ โดยปกติระบบเศรษฐกิจที่มีการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างเช่นนี้จำเป็นต้องมีกลไกทางสังคมเพื่อ ทำหน้าที่ในการประสานงานหรือบูรณาการ (integration) ความแยกย่อยของหน้าที่ในระดับปัจเจกที่แตก ไปจากความเป็นเนื้อเดียวกันในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ โดยกลไกนั้นอาจจะเป็น ระบบตลาด หลักเกณฑ์ที่ถูก สร้างขึ้นเพื่อการควบคุมสังคม องค์กรทางสังคมต่างๆ ฯลฯ เพื่อให้โครงสร้างที่ถูกแยกย่อยสามารถดำเนิน การไปด้วยกันได้อย่างสมดุล และหากกลไกต่างๆที่สังคมมีอยู่ไม่สามารถทำหน้าที่ในการบูรณาการได้อย่างพอ เพียง สังคมจะเกิดความยุ่งยากวุ่นวายหรือการรบกวนทางสังคม (social disturbances) ขึ้น (Smelser. 1959, 1973)

อุดมการณ์ของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย นับว่ามีอิทธิพลอย่างมากต่อแนวทางการพัฒนา เศรษฐกิจของประเทศ แนวคิดที่ว่าพัฒนาคือการทำให้เป็นอุตสาหกรรม (industrialization) ทำให้ แนวทางพัฒนาในระยะแรก จำเป็นต้องมีการลงทุนขั้นพื้นฐานทางสังคมขนาดใหญ่ เช่น ทำเรือ ถนน ไฟฟ้า มี การสร้างความรู้และเทคโนโลยี และมีการปรับเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมือง เพื่อเร่งและรองรับการ เจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม (นาคารณ์ หะวานนท์. 2542) กระบวนทัศน์การพัฒนานี้มีฐานคิดว่า เมื่อ ภาคเกษตรมีแรงงานเหลือเพื่อจำนวนมากที่มีประสิทธิภาพการผลิตต่ำ หากสามารถโยกย้ายนำไปใช้ในการ พัฒนาอุตสาหกรรม ในที่สุดผลของการพัฒนาในภาคอุตสาหกรรมก็จะถูกส่งกลับไปยังภาคชนบทได้ในระยะ ต่อมา (trickle down effect) แต่สถานการณ์กลับเป็นไปในทางตรงข้าม เพราะการพัฒนาให้เป็นอุตสาหกรรม ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ด้วยกำลังการผลิตภายในประเทศเอง ประเทศยังต้องพึ่งพิง เทคโนโลยี วัตถุดิบ

และเงินทุน จากต่างประเทศจำนวนมาก การขยายตัวจึงไม่ประสบผลดังคาด ผลก็คือภาคอุตสาหกรรมไม่สามารถดูดซับส่วนเกินจากภาคเกษตรชนบทได้ในระดับที่จะดึงให้มูลค่าจากภาคเกษตรสูงขึ้นได้ ผลผลิตและแรงงานจากภาคเกษตรจึงได้ผลตอบแทนที่ต่ำมาก

เมื่อสังคมพัฒนาสู่ความทันสมัย โดยมีระบบทุนนิยมเป็นหลักในการดำเนินการทางเศรษฐกิจ ระบบตลาดก็เข้ามาอิทธิพลอย่างสูงในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ ซึ่งมีใช้เพียงในฐานะเป็นสถาบันที่จะบูรณาการให้การดำเนินการทางเศรษฐกิจดำเนินไปได้อย่างราบรื่นเท่านั้น ระบบตลาดนี้ยังเข้ามาพร้อมกับความรู้ชุดหนึ่งซึ่งเกี่ยวข้องกับการทำงานของกลไกตลาด เพื่อสร้างการยอมรับให้เกิดขึ้นทั่วไปว่าเมื่อระบบตลาดทำงาน กลไกการทำงานของมันเป็นคือ “กลไกราคา” (price mechanism) จะมีประสิทธิภาพในการดำเนินงาน เพราะมีกฎเกณฑ์การทำงานที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนการตัดสินใจเชิงคุณค่า แต่มีกฎเกณฑ์การทำงานด้วยตัวเอง (self-regulation) นั่นคือ สามารถสร้างความสมดุลของการซื้อและการขาย เพื่อให้เกิดความสอดคล้องกันระหว่างการบริโภคและการผลิตของระบบเศรษฐกิจขึ้น การจัดสรรทรัพยากรภายใต้กลไกราคานี้จะมีประสิทธิภาพสูงสุด คำถามที่ตั้งขึ้นเพื่อศึกษาถึงการทำงานของระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดก็คือ ระบบการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจในรูปแบบตลาดมีคุณลักษณะอย่างไร มีกลไกและเงื่อนไขการทำงานอย่างไร และมีแนวทางการวิพากษ์ต่อการทำงานของระบบตลาดนี้อย่างไร

ในระบบทุนนิยม การแลกเปลี่ยนแบบตลาดเป็นกิจกรรมเฉพาะที่มาทำหน้าที่ให้การบริโภคสามารถแยกออกจากการผลิตได้โดยไม่สร้างปัญหาความยุ่งยากให้แก่ระบบเศรษฐกิจ ถือว่าเป็นกลไกบูรณาการกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญ การแลกเปลี่ยนแบบตลาดที่เกิดขึ้นนี้มีเป้าหมายที่มุ่งแสวงหากำไร เพราะเชื่อว่ากำไรคือผลตอบแทนของการเสียโอกาสในการดำเนินการทางเศรษฐกิจ และกำไรที่เกิดจากการแลกเปลี่ยนเป็นสิ่งที่ทำให้ระบบทุนนิยมสืบทอดต่อไปได้ เพราะระบบจะสามารถสร้างส่วนเกินที่จำเป็นต่อการสะสมทุนเพื่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจ การแลกเปลี่ยนจึงมีลักษณะเป็น “วิถี” (mode) ของการทำงานของระบบเศรษฐกิจ ซึ่งก็สามารถสร้างความสมดุลทางเศรษฐกิจให้เกิดขึ้นได้ โดยมีการแก้ปัญหาค่าไม่สมดุลได้ด้วยตัวเอง (self-solving problem) ดังนั้นภายใต้การดำเนินงานของการแลกเปลี่ยนแบบตลาดจึงลดทอนความสัมพันธ์ทางสังคมของคนลง และทำให้แรงจูงใจทางเศรษฐกิจกลายเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการกระทำการทางเศรษฐกิจ จนถูกแยกออกเป็น “คนละเรื่อง” กับความสัมพันธ์ทางสังคม

ตามแนวคิดเสรีนิยม ระบบตลาดเป็นระบบการแลกเปลี่ยนที่ตั้งอยู่บนฐานความคิดว่า การกระทำเพื่อมุ่งหวังผลประโยชน์ส่วนตัว จะสร้างเศรษฐกิจส่วนรวมให้มั่นคงขึ้นมา โดยใช้แนวคิดการแบ่งงานกันทำ (division of labor) ทางเศรษฐกิจ เพื่อให้เกิดความชำนาญเฉพาะด้าน (specialization) ขึ้นในส่วนต่างๆ ของสังคม เมื่อทำงานร่วมกับเทคโนโลยีที่มีความซับซ้อนก็จะทำให้การผลิตส่วนรวมเกิดขึ้นได้อย่างมีประสิทธิภาพ ตามความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบ (comparative advantage) และเมื่อผลผลิตถูกสร้างขึ้น กลไกการแลกเปลี่ยนภายใต้การทำงานของระบบตลาดจะจัดการให้ผลผลิตนั้นถูกจำแนกแจกจ่ายไปในสังคม ประสิทธิภาพในการแลกเปลี่ยนเกิดขึ้นได้ด้วยแรงผลักดันของความต้องการเสนอซื้อ (demand) และความ

ต้องการเสนอขาย (supply) กลไกการแลกเปลี่ยนภายใต้ระบบตลาดหรือกลไกราคา จะทำงานไปอย่างเป็นนามธรรม เป็นเสมือนมือที่มองไม่เห็น (invisible hand) ที่จะเข้ามาจัดการกับวิถีของการผลิตและการแลกเปลี่ยนให้เป็นไปได้ด้วยดี โดยตั้งมั่นอยู่บนข้อสมมุติพิเศษของระบบตลาดที่มีกฎเกณฑ์ในตัวเอง

ข้อสมมุติในความหมายของนักเศรษฐศาสตร์ คือเงื่อนไขที่จำเป็นที่จะทำให้บรรลุผลได้ตามแบบอุดมคติที่สร้างขึ้น เมื่อระบบตลาดเป็นระบบเศรษฐกิจที่ถูกควบคุม มีกฎเกณฑ์ และถูกกำกับโดยตลาดอย่างลำพัง เพื่อที่จะก่อให้เกิดการผลิตและการกระจายสินค้า โดยตั้งบนฐานความเชื่อว่ามีพฤติกรรมในทางที่จะบรรลุถึงผลได้สูงสุดทางตัวเงิน จึงมีการสมมุติว่าตลาดคือการก่อรูปของราคาที่ลงตัว ซึ่งเกิดจากความสามารถที่อุปทานสินค้าและบริการ จะสนองตอบได้ต่อความต้องการหรืออุปสงค์สินค้าและบริการได้อย่างพอดี และสมมุติถึงการมีอยู่ของเงิน ซึ่งแสดงบทบาทในฐานะเป็นอำนาจซื้อที่มีอยู่ในมือของบุคคลผู้เป็นเจ้าของ ดังนั้นการผลิตก็จะถูกควบคุมโดยราคา จากราคานั้นจะก่อรูปเป็นรายได้และช่วยให้รายได้อันเกิดขึ้นจากการผลิตสินค้าเหล่านี้ถูกจำแนกแจกจ่ายไปยังกลุ่มคนในสังคม สำหรับเงื่อนไขสำคัญที่จะทำให้ตลาดมีประสิทธิภาพก็จะต้องเป็นตลาดที่มีการแข่งขันสมบูรณ์ ซึ่งหมายถึงการมีทั้งผู้ซื้อผู้ขายจำนวนมากพอในตลาด ไม่มีการแทรกแซงจากภายนอกโดยรัฐหรือการรวมตัวผูกขาดใดๆ การเข้าออกจากตลาดทำได้โดยเสรี และข่าวสารข้อมูลทางการตลาดมีความสมบูรณ์คือทุกฝ่ายรับรู้ถึงสถานการณ์การตลาดได้เป็นอย่างดี ภายใต้เงื่อนไขทั้งหมดระบบก็จะทำงานอย่างราบรื่น และถ้าเกิดความผิดพลาดเช่นอุปสงค์หรืออุปทานมากหรือน้อยเกินไป ตลาดก็จะส่งสัญญาณผ่านกลไกราคาเพื่อให้มีการปรับตัวในด้านการผลิตหรือการบริโภค หรือทั้งสองด้านพร้อมกัน จนในที่สุดจะเกิดดุลยภาพขึ้นมา (Polanyi. 1957 ; อภิชาติ พันธ์เสน. 2543)

แท้จริงแล้วภายใต้สภาพตลาดแบบทุนนิยม จะมีความหลากหลายในระดับของการทำงาน นั่นคือตลาดอาจจะเปิดกว้าง (openness) มากหรือน้อย ขึ้นกับเสรีภาพที่ผู้ซื้อและผู้ขายจะเข้าออกจากตลาด (ในความหมายที่ไม่จำเป็นต้องมีสถานที่ทางตลาด) ตลาดอาจอยู่ในลักษณะที่ค่อนข้างปิด หากมีกฎเกณฑ์ทางวัฒนธรรมมากีดกันไม่ให้บุคคลบางประเภทสามารถเข้ามาซื้อและขายในตลาด หรือการใช้อำนาจทางการเมืองโดยผ่านกลไกทางกฎหมายหรือกลไกบังคับอื่นใดเพื่อควบคุมการเข้าถึงตลาด ตลาดอาจมีสภาพการแข่งขัน (competition) มากหรือน้อย ซึ่งหมายถึงสภาวะของพื้นที่ในตลาดซึ่งผู้ซื้อหรือผู้ขายเพียงรายเดียวไม่สามารถเข้าควบคุมพื้นที่จนทำให้อิทธิพลเชิงปัจเจกสามารถกำหนดมูลค่าการแลกเปลี่ยนสินค้าได้ ในกรณีที่มีการรวมตัวและมีการเชื่อมโยงกัน เพื่อกีดกันไม่ให้มีการเพิ่มกลุ่มผู้ซื้อหรือผู้ขายที่จะเข้ามามีความสำคัญต่อกระบวนการกำหนดราคา ตลาดจะไม่มีสภาพของการแข่งขันสูงนัก และ ตลาดอาจมีความเสรีมากหรือน้อยก็ได้ หากเป็นตลาดเสรี (free market) ราคาจะถูกกำหนดโดยปฏิสัมพันธ์ของผู้ซื้อและผู้ขายไม่ใช่โดยอำนาจความคุ้นเคยหรือเกิดตามอำเภอใจ และเมื่อตลาดเปิดกว้าง มีการแข่งขัน และเสรี การทำงานด้วยตัวเองของกลไกราคาจะก่อรูปราคาตลาดที่ให้ผลตอบแทนที่เป็นธรรม สร้างความเท่าเทียมในการแลกเปลี่ยนและสร้างความพึงพอใจให้ทั้งฝ่ายผู้ซื้อและผู้ขาย และจะมีผลต่อการจัดสรรทรัพยากรส่วนรวม ปรากฏการณ์เหล่านี้จะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อผู้ซื้อและผู้ขายต่างก็ไม่มีอิทธิพลเหนือตลาด (Nash. 1966)

แต่ในปรากฏการณ์จริงมีปัญหาหลายประการที่ทำให้ไม่เป็นไปเช่นนั้น เพราะการเปิดกว้างของตลาด การแข่งขันในตลาด และความเสรีของตลาด ย่อมมีขีดขั้นที่แตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับ การจัดระเบียบทางเศรษฐกิจ กลไกทางเศรษฐกิจของแต่ละสังคมใช้ รวมไปถึงเป้าหมายของสังคม และสิ่งเหล่านี้ก็จะไปกำหนดอำนาจต่อรองทางการแลกเปลี่ยนที่มีอคติให้เกิดขึ้นได้ เช่น สภาพผูกขาดซื้อผลผลิตเกษตรที่ทำให้ผู้ซื้อหรือพ่อค้าอยู่ในสถานภาพที่ได้เปรียบกว่าผู้ขายรายย่อย ยิ่งกว่านั้นกลไกตลาดจะทำหน้าที่ด้านประสิทธิภาพในการจัดสรรทรัพยากรได้อย่างมีประสิทธิภาพหรือไม่ยังเป็นข้อสงสัย เมื่อการทำงานดังกล่าวเกิดขึ้นในระบบเศรษฐกิจที่ไม่สามารถมีเงื่อนไขต่างๆของกลไกราคาครบถ้วน โดยเฉพาะในบางส่วนของระบบเศรษฐกิจ ดังเช่นเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งมีลักษณะการผลิตแตกต่างอย่างมากจากเศรษฐกิจอุตสาหกรรมนั้น พบว่าการปล่อยให้การทำงานของกลไกราคาปรับตัวเองเพื่อให้เกิดสมดุลทางเศรษฐกิจนั้น ไม่มีทางเป็นไปได้เลยในระบบเศรษฐกิจชุมชนซึ่งมีพื้นฐานผลผลิตเกษตรกรรม ด้วยเหตุผลต่างๆเช่น สภาพการผลิตที่แตกต่างกับผลผลิตอุตสาหกรรมทำให้การสร้างข้อมูลข่าวสารให้สมบูรณ์หรือใกล้เคียงไม่สามารถทำได้ เพราะอุปสงค์และอุปทานของผลผลิตพึ่งพิงกับปัจจัยที่นอกเหนือจากการกำหนดได้อยู่หลายประการ ไม่ว่าจะเป็น ความซับซ้อนของระบบความต้องการสินค้าและการแข่งขันที่คาดหมายไม่ได้ หรือกระบวนการผลิตที่ต้องใช้เวลาและเป็นไปตามธรรมชาติซึ่งเป็นสภาพการณ์ที่ทำให้เกิดการเสียเปรียบในการขายสินค้าในระบบตลาด การรอให้กลไกราคาปรับตัวด้วยตัวเอง อาจหมายถึงการล่มจมของเกษตรกร ด้วยเหตุนี้ทฤษฎีตลาดของเศรษฐศาสตร์กระแสหลักที่นำมาใช้อธิบายกับผลผลิตเกษตรจึงมีข้อจำกัดสูงมาก จนการแก้ไขต่างๆด้วยแนวทางแทรกแซงกลไกราคา ไม่สามารถบรรลุผลในทางที่จะทำให้ชุมชนมีอิสระในการดำเนินการทางเศรษฐกิจของตนเองได้

อย่างไรก็ตามหากแบ่งแยกความคิดเห็น ที่มีต่อสถานการณ์อันเกิดจากการทำงานของระบบตลาด ภายในระบบเศรษฐกิจชุมชน ก็อาจจะแบ่งได้เป็น 3 แนวคิด คือ แนวคิดในระดับแรก เป็นการศึกษาโดยยังคงอิงกับเศรษฐกิจระบบตลาดเป็นหลัก ยอมรับระบบตลาดและไม่วิพากษ์เพียงแต่เสนอแนวทางแก้ไขภายใต้กระบวนการทัศน์ตลาดเดิม โดยกล่าวถึงการขาดเงื่อนไขที่สมบูรณ์ในการทำงานของกลไกราคาที่เรียกว่า "ความบกพร่องของระบบตลาด" (market failure) เช่น สภาพการผูกขาดในการซื้อหรือการขายผลผลิต การขาดแคลนและไม่สมบูรณ์ของข้อมูลข่าวสาร (imperfect knowledge) ซึ่งปัญหาเหล่านี้ต้องการการแก้ไขเป็นต้นว่าอาจจะผ่านนโยบายของรัฐ ดังที่นักเศรษฐศาสตร์เช่นแซมมวลสัน (Samuelson, 1947) ให้ความเห็นว่าเป็นหน้าที่ ซึ่งรัฐอาจจะสามารถเข้ามาแก้ไขให้ตลาดกลับมาทำหน้าที่อย่างมีประสิทธิภาพตามเดิม หรืออาจจะนำเอาต้นทุนของการหาข่าวสารข้อมูลมารวมเป็นต้นทุนการผลิต ดังที่ชัมปีเตอร์ (Schumpeter, 1950) นักเศรษฐศาสตร์อีกคนหนึ่งได้สะท้อนในประเด็นนี้ว่า สภาพในตลาดทั่วไปไม่ได้สมบูรณ์เพราะโดยปกติจะมีสภาพการณ์ของความไม่รู้ (ignorance) มากกว่าความรู้ ดังนั้นหากจะให้รู้ได้ใกล้เคียงความเป็นจริงจะต้องมีต้นทุนเกิดขึ้นมากมายเช่น ต้นทุนการตัดสินใจ ต้นทุนข่าวสารข้อมูล และต้นทุนจากความผิดพลาด ซึ่งควรถูกนำมารวมในต้นทุนการผลิตด้วย (Sah and Stiglitz, 1986 : 726) นั่นหมายถึงข่าวสารข้อมูลไม่ได้หามาได้เท่าเทียมกันหรือมีความสมบูรณ์ อย่างที่น่าจะเป็นไปตามหลักเกณฑ์ของกลไกราคา

สำหรับกรณีระบบตลาดไม่สามารถสร้างสมดุลในการแลกเปลี่ยนได้สำหรับสินค้าบางชนิด ก็เป็นเพราะลักษณะของสินค้านั้น เช่น สินค้าที่มีความคงทนกว่าย่อมสามารถสร้างคุณลักษณะของอรรถประโยชน์ด้านเวลา (time utility) ได้ดีกว่า นั่นคือสามารถเก็บไว้ได้นานกว่า ดังนั้นสินค้าที่มีลักษณะไม่คงทนก็จะทำให้ผู้ขายเสียเปรียบต่อผู้ซื้อ หรือการที่สินค้าเกษตรมีลักษณะของการผลิตเพื่อขายทำให้เศรษฐกิจชุมชนหนึ่งๆ ผลิตผลผลิตออกมาในลักษณะพืชเชิงเดี่ยวซึ่งไม่เป็นผลดีต่อผู้ขาย เพราะเมื่อผลผลิตออกมาพร้อมกันจำนวนมากราคาก็จะตกต่ำลง ผู้ขายจึงไม่มีโอกาสต่อรองใดๆ ในขณะที่ผลผลิตทางด้านการเกษตรจัดได้ว่าเป็นสินค้าที่มีลักษณะใกล้เคียงกับสินค้าที่เหมือนกันทุกประการ (homogeneous product) มากที่สุด การทำให้สินค้าเกิดความแตกต่างกัน (differentiated product) เพื่อผู้ขายจะยกระดับอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนจึงทำได้ค่อนข้างยาก และหากจะเป็นเช่นนั้น โดยหลักการแล้วต้องอาศัยต้นทุน เช่น การใช้เครื่องหมายการค้า และเผยแพร่โดยการโฆษณา หรือในอีกทางหนึ่งอาจใช้วิธีการสร้างเอกลักษณ์ (identity) ให้กับสินค้าในทางอื่น เป็นต้นว่าการมีคุณลักษณะพิเศษภายใต้กระบวนการผลิตเช่น การปลอดสารพิษ การคัดสรรมาเป็นพิเศษ หรือการบริโภคเพื่อสุขภาพ เหตุผลเหล่านี้ทำให้ผลผลิตของเศรษฐกิจชุมชนส่วนใหญ่อยู่ในตำแหน่งที่มักเสียเปรียบในการแลกเปลี่ยน คือมีอำนาจในการต่อรองราคาได้น้อย จึงมักจะเป็นผู้ตามราคา (price taker) และการตามราคานี้ยังเกิดขึ้นภายใต้กระบวนการทางการตลาด ซึ่งผู้ซื้อหรือพ่อค้าคนกลางมีอิทธิพลมากกว่า โดยอาศัยโครงสร้างของการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมเป็นเครื่องมือ ก็ยิ่งทำให้ราคาที่เกิดขึ้นในตลาดซื้อขายผลผลิตถูกกำหนดจากฝ่ายผู้ซื้อเป็นหลัก แนวทางแก้ไขที่แนวคิดนี้เสนอคือการใช้สื่อในการกักเก็บสินค้าเข้ามาช่วยเพิ่มอรรถประโยชน์ทางด้านการเวลาให้สินค้า ซึ่งทำโดยการสร้างยี่ห้อหรือคลังสินค้า อย่างไรก็ตามการที่คลังสินค้าจะเป็นตัวแปรที่เพิ่มพลังต่อรองให้แก่เศรษฐกิจชุมชนได้หรือไม่นั้น จะต้องพิจารณาถึงเงื่อนไขบางประการที่สำคัญ คือ ประการแรก ประเภทของสินค้าที่จะเก็บ กล่าวคือผลผลิตที่จะเก็บได้ต้องไม่เน่าเสียง่าย มิฉะนั้นการเก็บรักษาอาจจะต้องเพิ่มต้นทุนในการเก็บเพิ่มเป็นพิเศษเช่นการสร้างห้องเย็น และอาจไม่เป็นการคุ้มค่าเมื่อปริมาณของผลผลิตที่จะเก็บมีไม่มากพอ ประการที่สอง ความเป็นอิสระในด้านการตลาดของผู้ขาย เงื่อนไขดังกล่าวหมายถึงความเป็นอิสระจากหนี้สินและปัญหาทางการเงิน ทั้งในขั้นตอนของกระบวนการผลิตและการตลาดของสินค้า การที่ผู้ขายมีหนี้สินทำให้มีพันธะที่ต้องขายผลผลิตให้แก่พ่อค้าเงินกู้แบบเจ้าประจำ เมื่อเก็บเกี่ยวเสร็จผลผลิตจะถูกเก็บถึงไร่นา หรือผู้ขายต้องรวบรวมส่งให้แก่พ่อค้า ประกอบกับความต้องการเร่งด่วนในการใช้เงินหลังเก็บเกี่ยว เพื่อการลงทุนเพาะปลูกในรอบเวลาต่อไปและเพื่อการอุปโภคอื่น ปัจจัยเหล่านี้เองทำให้ผู้ขายไม่สามารถเก็บรักษาผลผลิตไว้รอราคาได้ ส่งผลให้ยี่ห้อที่พอมืออยู่ข้างต้องร้างไปโดยปริยาย และประการสุดท้าย เป็นเรื่องของข่าวสารการตลาด (marketing information) ที่จะทำให้ผู้ขายสามารถคาดการณ์ราคาสินค้าได้ใกล้เคียงกับที่จะเป็นจริง เพื่อให้ผู้ขายพอจะคำนวณออกมาได้ว่าคุ้มพอหรือไม่ที่ผู้ขายจะเสียต้นทุนในการเก็บรักษา และผู้ขายยังต้องคาดการณ์ถึงปริมาณผลผลิตและระยะเวลาที่ควรเก็บรักษาผลผลิตด้วย การคาดการณ์ในเรื่องเหล่านี้จะถูกต้องหรือไม่ย่อมขึ้นกับข่าวสารการตลาดที่ผู้ขายได้รับมานั่นเอง (สมภาพ มานะรังสรรค์. 2528 : 100-104) ในเรื่องข่าวสารการตลาดนี้ พบว่าเกษตรกรมักได้รับข้อมูลข่าวสารจากพ่อค้าคนกลางที่ส่วนใหญ่มักล่าช้า และได้รับมาน้อยกว่าพ่อค้าคนกลาง ตัวอย่าง

เช่นกรณีของโรงสีที่ได้รับข่าวสารจาก “หยง” ซึ่งเป็นนายหน้าคนกลาง และจากใบแจ้งราคาที่เรียกว่า “หังเซ็ง” โดยมีการติดต่อทางโทรศัพท์อย่างน้อยสัปดาห์ละ 1-2 ครั้ง โดยหยงได้รับข่าวสารจากผู้ส่งออก พ่อค้าคนกลางและโรงสีในต่างจังหวัด และจากการติดต่อสอบถามระหว่างหยงด้วยกัน ในขณะที่ผู้ส่งออกได้รับข่าวสารและข้อมูลการตลาดจากกลุ่มหรือสมาคมของตนเช่นกัน เห็นได้ว่าพ่อค้าคนกลางและโรงสีมีระบบการร่วมมือและมีการแลกเปลี่ยนข่าวสารกัน ทำให้พ่อค้าคนกลางและโรงสีได้เรียบชวณทางด้านข่าวสารการตลาดอย่างมาก (ดำรงศักดิ์ ชัยสนธิ. 2542 : 84)

การเสนอประเด็นปัญหาและแนวทางแก้ไขตามแนวคิดในระดับแรกนี้ยังคงมุ่งเน้นอยู่กับ “ตัวกำหนดทางเศรษฐกิจ” (economic determination) ทางออกจึงพยายามแสวงหาหนทางที่เป็นไปได้ ซึ่งให้เห็นข้อบกพร่องต่างๆที่อาจเกิดขึ้นในการแก้ปัญหา แต่ทั้งหมดยังคงอยู่ภายใต้การแก้ไขในระดับเงื่อนไขและกลไกการทำงานของระบบตลาด สำหรับแนวคิดในระดับที่สอง เป็นแนวทางเชิงวิพากษ์ แต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธโครงสร้างเศรษฐกิจระบบตลาด เช่นที่ศึกษาในแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง (political economy) ซึ่งวิพากษ์การทำงานของกลไกตลาด โดยนำมิติทางประวัติศาสตร์ การเมือง และสังคม มาผนวกในการวิเคราะห์ กลุ่มแนวคิดนี้มักจะให้แง่มุมการวิเคราะห์เชิงระบบความสัมพันธ์ ซึ่งอาจจะอยู่ในรูปของ วัฒนธรรม การจัดระเบียบสังคม หรือโครงสร้างอำนาจ ดังนั้นเมื่อศึกษาถึงปรากฏการณ์ความเสียเปรียบในด้านการแลกเปลี่ยนของระบบเศรษฐกิจชุมชน จึงวิพากษ์อย่างลงลึกกว่าการอธิบายเชิงเงื่อนไขของระบบตลาด เช่น วิพากษ์ถึงการทำงานของกลไกราคา ซึ่งถูกนำมาโดยกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจ ในแง่ที่ว่าสามารถใช้ได้กับทุกส่วนของระบบเศรษฐกิจจริงหรือ วิพากษ์ว่าการแลกเปลี่ยนที่เศรษฐกิจชุมชนเป็นฝ่ายเสียเปรียบในระบบตลาดไม่ใช่เป็นปัญหาเชิงกลไกเท่านั้น แต่เป็นปัญหาที่เกิดจากความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจแบบใหม่ถูกสร้างขึ้นมากแทนที่ความสัมพันธ์แบบเดิมในลักษณะของการประสานและเชื่อมต่อระหว่างระบบเก่าและใหม่ วิพากษ์ว่าระบบทุนนิยมมีการแลกเปลี่ยนเป็นวิถี (mode) ของการสืบทอดระบบ โดยการแสวงหากำไรและสะสมทุนเพื่อผลิตซ้ำความมั่งคั่งผ่านกระบวนการทำให้เป็นสินค้า (commoditization) จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการบริโภคในชุมชน ทำให้ระบบทุนนิยมสามารถขยายอาณาเขตแห่งการซื้อขายแลกเปลี่ยนได้ในวงกว้างขึ้นเรื่อยๆ ในขณะที่เศรษฐกิจชุมชนต้องตกอยู่ในสภาพที่พึ่งตนเองไม่ได้ ดังนั้นด้วยการวิพากษ์ในลักษณะนี้ การเสนอแนวทางแก้ไขจึงมุ่งไปที่การปรับเปลี่ยนโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม มีจุดเน้นที่การนำเอา “ตัวกำหนดที่ไม่ใช่ทางเศรษฐกิจ” (non-economic determination) เข้ามาพิจารณาร่วมด้วย ภายใต้โครงสร้างตลาด

ส่วนแนวคิดในระดับที่สาม เป็นแนวทางที่ปฏิเสธโครงสร้างระบบเศรษฐกิจตลาด โดยจะวิพากษ์โครงสร้างตลาดกระแสหลักอย่างรุนแรง และปฏิเสธความถูกต้องของแนวคิดตลาด เรียกร้องให้มีการตั้งกระบวนการคิดหรือวิธีคิดแบบตลาด เพราะเชื่อมั่นว่าคือต้นเหตุของความล่มสลายของระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ไม่สามารถดำรงอยู่ด้วยตัวเองอย่างพอเพียงและมีอิสระได้ จึงนำไปสู่วิธีการแก้ไขปัญหาคือความอ่อนแอของเศรษฐกิจชุมชนในระดับการเปลี่ยนกระบวนการคิด ซึ่งทางออกของแนวคิดนี้ในความเป็นจริงแล้วอาจมีความเป็นไปได้แค่บางชุมชนเท่านั้น

อย่างไรก็ตามเมื่อเชื่อมั่นว่าการแก้ปัญหาในระดับเงื่อนไขหรือกลไก ไม่สามารถถูกนำมาใช้ได้กับระบบเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งไม่เคยมีเงื่อนไขที่เป็นไปได้ดังตัวแบบตลาดกระแสหลัก และก็ดูเหมือนว่าจะไม่สามารถสร้างเงื่อนไขของระบบตลาดให้เกิดความสมบูรณ์ได้ ในขณะที่ระบบเศรษฐกิจชุมชนยังต้องเผชิญหน้ากับการติดต่อแลกเปลี่ยนกับระบบภายนอกซึ่งมีระบบหลักเป็นระบบตลาด ทำให้แนวคิดของการมองในเชิงการแก้ปัญหาในระดับความสัมพันธ์ เป็นประเด็นที่เป็นไปได้ที่จะหาแนวทางดังกล่าวขึ้นมาด้วยตัวชุมชนเองว่าจะลดความสัมพันธ์ที่เสียเปรียบด้านการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจได้อย่างไร ซึ่งทำให้จำเป็นต้องศึกษาให้ถ่องแท้ก่อนว่า การแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจที่ระบบเศรษฐกิจชุมชนเสียเปรียบภายใต้ระบบตลาดนั้นมีลักษณะอย่างไร และส่งผลอย่างไรต่อการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชน

การดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนในระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดในสังคมทันสมัย

การที่ชุมชนเผชิญหน้ากับการเข้ามาของภาวะความทันสมัย โดยใช้การดำเนินงานของระบบทุนนิยมเป็นตัวรองรับ ซึ่งมี “การแลกเปลี่ยน” เป็นวิถีของการทำการผลิตในระบบเศรษฐกิจที่สำคัญ คำถามที่เกิดขึ้นคือ เมื่อทุนนิยมเข้ามาในชุมชน ส่งผลอย่างไรต่อระบบเศรษฐกิจชุมชน ในประเด็นนี้การนำแนวคิดที่ว่าด้วยการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างของสมลเซอร์ (Smelser. 1973) มาวิเคราะห์ก็จะพบว่า ระบบเศรษฐกิจแต่เดิมนั้นการบริโภคกับการผลิตเคยอยู่ในบริบทของชุมชนเดียวกัน หมายถึงชุมชนมีหน้าที่ในการผลิตเพื่อการบริโภคด้วยตัวเอง แต่เมื่อมีการจำแนกแจกแจงกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ให้ชุมชนเป็นเพียงแค่ผู้ผลิตผลผลิตและแรงงานส่วนเกิน ที่ระบบภายนอกคือระบบเศรษฐกิจชาติและระบบเศรษฐกิจการค้านำไปใช้เพื่อสร้างความมั่งคั่ง ภาวะการณ์ตรงนี้ทำให้เศรษฐกิจชุมชนถูกเชื่อมต่อเข้ากับเศรษฐกิจภายนอก โดยผ่านระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดที่ไม่เสมอภาค เป็นระบบความสัมพันธ์ในแบบที่ชุมชนไม่เคยมีความรู้ที่สั่งสมมารองรับภายใต้กระบวนการนี้ได้สร้างกระแสความเชื่อให้ชุมชนเข้าใจว่า ระบบตลาดและการทำงานของกลไกราคาจะสามารถสร้างการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างสมดุลให้แก่ทุกส่วนของสังคมได้ในระยะยาว โดยผ่านกระบวนการไหลลง (trickle down effect) ของการเติบโต แต่เมื่อระยะเวลาผ่านพ้นไป แทนที่ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดจะสร้างผลลัพธ์ที่พึงปรารถนาแก่ชุมชน กลับกลายเป็นว่าการทำงานของกลไกราคาถูกใช้เป็นเครื่องมือที่ดูดซับเอาส่วนเกินทางเศรษฐกิจออกจากชุมชนไป โดยทิ้งแต่ความว่างเปล่าให้แก่เศรษฐกิจชุมชนทั้งในแง่กำลังแรงงานที่มีศักยภาพในการสร้างผลผลิต ทรัพยากรชุมชน และทุนชุมชนในรูปแบบต่างๆ ซึ่งรวมไปถึงทุนทางสังคมที่ถือว่าตั้งอยู่บนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนแบบเดิม ที่มีคุณค่าในการสร้างความร่วมมือร่วมแรงของชาวบ้าน และเป็นตัวจักรสำคัญที่ทำให้เศรษฐกิจชุมชนในอดีตดำรงอยู่ได้ ดังนั้นเมื่อชุมชนมีการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจโดยผ่านระบบตลาด จึงนำมาซึ่งผลลัพธ์ที่ไม่ได้คาดหมายคือก่อให้เกิดความเสียเปรียบระหว่างภาคเศรษฐกิจ ภายใต้กระบวนการแลกเปลี่ยนแทนที่ชุมชนจะได้ผลตอบแทนคืนกลับอย่างเหมาะสม

ซึ่งก็จะทำให้เศรษฐกิจชุมชนพึ่งพาตนเองได้ กลับทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนต้องพึ่งพิงระบบเศรษฐกิจภายนอกมากขึ้นๆทุกที

การที่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมให้ความสำคัญต่อการแลกเปลี่ยน ก็เพราะเป้าหมายของการผลิตเป็นไปเพื่อให้ได้รับกำไรโดยผ่านหลักการการแลกเปลี่ยนแบบตลาด และเมื่อผู้ควบคุมการแลกเปลี่ยนไม่ใช่ชุมชน แต่เป็นระบบเศรษฐกิจภายนอกชุมชน ซึ่งถูกสร้างให้มีอำนาจทางเศรษฐกิจเหนือกว่าระบบเศรษฐกิจชุมชน ระบบเศรษฐกิจชุมชนจึงตกอยู่ภายใต้ภาวะของการเสียเปรียบในการแลกเปลี่ยน เป็นผลให้การดำรงอยู่อย่างพอเพียงในตัวเองของสังคมชาวนาในสังคมก่อนทันสมัย โดยยึดหลักสำคัญในการแลกเปลี่ยนแบบตอบแทนผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน เมื่อมีการประสานและเชื่อมต่อ (articulation) กับการแลกเปลี่ยนแบบตลาด ก็ไม่สามารถสร้างความสัมพันธ์ระหว่างระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงในตัวเองกับระบบเศรษฐกิจตลาด ให้อยู่ด้วยกันได้อย่างราบรื่น ซึ่งเป็นไปตามแนวคิดมานุษยวิทยาเศรษฐกิจสายมาร์กซิสต์ที่เห็นว่า วิธีการผลิตแบบทุนนิยมไม่ได้ทำลายวิธีการผลิตแบบเก่าลงไปทั้งหมด แต่เกิดการประสานและเชื่อมต่อระหว่างวิธีการผลิตแบบทุนนิยมกับก่อนทุนนิยม จากกระบวนการนี้สังคมชาวนาจึงถูกรักษาไว้ให้ดำรงอยู่ในวิธีการผลิตและการแลกเปลี่ยนของระบบทุนนิยม โดยมีขีดขั้นการเปลี่ยนแปลงตามการเคลื่อนไหวของวิธีการผลิตและการแลกเปลี่ยนแบบทุนนิยม (สมศักดิ์ สามัคคีธรรม. 2533 : 96) ดังนั้นภายใต้การเข้ามาของระบบทุนนิยมจึงสร้างรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมขึ้นมาใหม่ เช่น ความสัมพันธ์ทางการผลิตและการตลาด ซึ่งจะเข้ามาทำลายศักยภาพของกลไกการผลิตซ้ำ (reproduction device) ของสังคมก่อนทุนนิยมลง และเชื่อมต่อสังคมก่อนทุนนิยมเข้าสู่วิธีการผลิตทุนนิยม (Bradby. 1980 ; Wolpe. 1980) ด้วยแนวคิดดังกล่าว การเข้าสู่ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาด จึงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในทางที่ทำลายการแลกเปลี่ยนแบบเดิมของชุมชน ซึ่งเคยเป็นกลไกทางสังคมในการผลิตซ้ำความร่วมมือและสำนึกแห่งชุมชน และชุมชนก็ก้าวสู่ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นปัจเจกมากขึ้นภายใต้การทำงานของกลไกตลาด แต่นั่นก็หมายความว่าหน้าที่เศรษฐกิจชุมชนตกอยู่ภายใต้การครอบงำของระบบตลาด ยังมีบางส่วนที่มีวิธีการแลกเปลี่ยนแบบเดิมแฝงอยู่ในชุมชน และนั่นอาจเป็นทางเลือกหนึ่งที่ชุมชนจะหาแนวทางฟื้นฟูพลังของกลไกการผลิตซ้ำ เพื่อให้ชุมชนสามารถสร้างอำนาจการแลกเปลี่ยนของระบบเศรษฐกิจชุมชนได้ซึ่งจะเป็นเรื่องที่จะกล่าวถึงภายหลัง แต่ในขณะนี้ มีประเด็นที่น่าสงสัยคือ การทำงานของระบบตลาดที่เข้ามาครอบงำระบบการแลกเปลี่ยนภายในชุมชน ทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนเสียเปรียบด้านการแลกเปลี่ยนอย่างไร ความเข้าใจในประเด็นนี้จะทำให้สามารถค้นหาแนวทางออกที่กระทำได้ตรงกับปัญหา ซึ่งควรจะเป็นคำตอบที่ชุมชนไม่ต้องรอคอยความช่วยเหลือจากระบบภายนอกอย่างเลื่อนลอย หากแต่สามารถกระทำการได้ด้วยตัวชุมชนเอง

การเสียเปรียบของระบบเศรษฐกิจชุมชนในด้านการแลกเปลี่ยน เมื่อเกิดลักษณะของการจำแนกแจกแจงกิจกรรมทางเศรษฐกิจจากการปลูกพืชอย่างหลากหลายเป็นการปลูกพืชเชิงเดี่ยว โดยผ่านการติดต่อกับระบบเศรษฐกิจที่เหนือกว่า ศึกษาได้จากงานวิจัยชุมชนจำนวนหนึ่ง (เช่น สุวิทย์ ธีรศาสน์ และคณะ. 2529, 2533, 2534, 2535 ; ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข. 2529 ; เสรี พงศ์พิศ. 2532 ;

พรพิไล เลิศวิชา. 2532. ก. , 2532.ข. ; จ่านงค์ แรกพิณิจ. 2536 ; นภาพร หะวานนท์ และคณะ. 2543.ข.) ที่ระบุอย่างสอดคล้องกันว่า กระบวนการแลกเปลี่ยนที่เศรษฐกิจชุมชนต้องเผชิญหน้าในช่วงระยะเวลาที่ทุนนิยมโถมตัวเข้ามานั้น เป็นการพัฒนาระบบตลาดซึ่งเรียกร้องให้เศรษฐกิจของชุมชนต้องเปลี่ยนแปลงพลังการผลิตโดยรูปแบบการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของการเปลี่ยนแปลงพันธุ์พืชที่ใช้ แบบแผนของระบบการผลิตพืชผล หรือการใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่และสารเคมีต่างๆ และใช้วาทกรรมของการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการทำให้เป็นแนวทางของพัฒนาภาคเกษตรกรรม โดยข้อเสนอแนะต่างๆสร้างขึ้นผ่านปฏิบัติการของวาทกรรมด้วยแนวทางเชิงวิชาการ เผยแพร่ความรู้อย่างสอดคล้องโดยหน่วยงานของรัฐและภาคเอกชน เมื่อเศรษฐกิจชุมชนก้าวสู่การปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อการดำรงชีพให้ทางเลือกแคบลงและเริ่มก้าวสู่กับดักแห่งการพึ่งพิง เพราะการปลูกพืชที่ได้รับการส่งเสริมนั้นต้องการการขยายผลผลิตให้ได้คราวละมากๆ เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจในการผลิตและการตลาด ผลที่เกิดขึ้นจากกระบวนการเช่นนี้ ได้แก่ ประการแรก ชุมชนต้องเข้าสู่ตลาดซื้อเพื่อการบริโภค (individual consumption) ซึ่งเกือบทั้งหมดเคยผลิตได้ในครัวเรือน รวมถึงสินค้าบริโภคสมัยใหม่ต่างๆที่รวมไปถึงการศึกษาในระบบ ซึ่งแน่นอนที่ราคาผลผลิตเหล่านี้เมื่อผ่านระบบการค้า ต้นทุนในการดำรงชีวิตของครอบครัวชนบทย่อมสูงขึ้น ประการที่สอง ชุมชนต้องเข้าสู่ตลาดการซื้อปัจจัยการผลิต (production consumption) ซึ่งผ่านวาทกรรมการพัฒนาทางด้านเทคโนโลยี การสร้างความเชื่อถือในพันธุ์พืชใหม่ๆ การปล่อยสินเชื่อเพื่อขยายการเพาะปลูก ฯลฯ ทำให้เกิดความเชื่อว่า เศรษฐกิจชุมชนจำเป็นที่จะต้องใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เศรษฐกิจการค้านำมา เพราะจะช่วยเพิ่มผลผลิตได้ แต่ผลดีที่เกิดขึ้นมักจะเห็นเพียงในระยะแรกเท่านั้น ในขณะที่เดียวกันนั้นก็เป็จุดเริ่มต้นของการเป็นเศรษฐกิจที่ต้องพึ่งพิงระบบตลาดภายนอกชุมชน เนื่องจากปัจจัยการผลิตทั้งหลายไม่ได้ถูกผลิตขึ้นเองในชุมชนและมีราคาสูง การเข้าสู่วิถีการผลิตแบบการค้าด้วยเงื่อนไขเช่นนี้จึงสร้างปัญหาทางเศรษฐกิจให้เกิดขึ้นจากการที่มีต้นทุนในการผลิตที่เพิ่มสูงขึ้นทุกทีในการใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง รถไถ และค่าใช้จ่ายอื่นๆ ชาวนาต้องกู้ยืมเงินจากนายทุนเงินกู้หรือพ่อค้าด้วยอัตราดอกเบี้ยสูง ในที่สุดยังถูกกว้านซื้อที่ดินในราคาถูกหรือถูกยึดที่ดินไป และประการที่สาม ที่เกิดขึ้นพร้อมๆกันไปก็คือ ชุมชนต้องเข้าสู่การผลิตเพื่อขยายผลผลิตในระบบตลาดซึ่งเป็นระบบที่คนในชุมชนไม่มีอำนาจต่อรอง เนื่องจากผลผลิตที่มีจำนวนมากจากการขยายตัวของการปลูกพืชเชิงเดี่ยวที่ทุกคนทั้งชุมชน ได้สร้างความเสี่ยงจากการรอคอยขายผลผลิตในตลาด เพราะผลผลิตมักไม่มีความยืดหยุ่นที่เพียงพอต่อการรอคอยได้นานหรือเก็บไว้เพื่อรอราคาได้ ราคาผลผลิตจึงถูกกดให้ต่ำลงได้ตามกลไกอุปสงค์และอุปทานในตลาด นอกจากนั้นระบบการค้ายังสามารถใช้กลไกราคาเพื่อเคลื่อนย้ายผลผลิตจากทรัพยากรชุมชนไปสู่เมืองโดยอ้อมได้อย่างสะดวกเช่นการสร้างระบบเครือข่ายผู้ผลิตในชุมชน

ดังนั้นหากพิจารณาเฉพาะด้านที่เศรษฐกิจชุมชนทำการผลิตสินค้าชนิดใดๆ เพื่อตลาด เศรษฐกิจชุมชนก็จะเผชิญกับปัญหาในการแลกเปลี่ยนสองด้านหลัก คือ ด้านแรกเป็น การเสียเปรียบในด้านการขายผลผลิต ซึ่งการขายถูกกระทำขึ้นภายใต้เงื่อนไขของ การพึ่งพิงภายนอกชุมชนในเรื่องเงินทุนหรือแหล่งตลาด การที่ปริมาณผลผลิตถูกกำหนดจากภายนอกเกือบทั้งหมด การผลิตที่มีความไม่แน่นอนตามธรรมชาติ และ

ขาดซึ่งสิ่งอำนวยความสะดวกในการเก็บรักษาผลผลิตและช่องทางการจำหน่าย เหตุผลเหล่านี้เพียงพอที่จะอธิบายว่าทำไมเศรษฐกิจชุมชนจึงไร้ซึ่งอำนาจต่อรองเมื่อผลผลิตออกสู่ตลาด ด้านที่สองเป็น การข้อย่ำงัยการผลิตจากภายนอกชุมชน ซึ่งปัจจัยการผลิตในกระบวนการผลิตได้เคลื่อนตัวไป จากที่เคยเป็นปัจจัยการผลิตดั้งเดิมที่ผลิตหรือหาได้เองในชุมชนเกือบทั้งหมดโดยแทบจะไม่ต้องใช้เงินทุนมากนัก เป็นต้นว่า ที่ดินยังไม่แบ่งแยกแบบตายตัวในการทำมาหากิน การใช้แรงงานก็อาศัยระบบแลกเปลี่ยนแรงงานหรือเอาแรงกัน สิ่งเหล่านี้ล้วนมีผลอย่างมากต่อการสร้างความสัมพันธ์ของการร่วมมือกันภายในชุมชน แต่เมื่อการผลิตแบบการค้าและการส่งเสริมการผลิตด้วยแนวทางสมัยใหม่ก้าวเข้ามาในชุมชน เศรษฐกิจชุมชนก็ต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตสมัยใหม่จากภายนอกมากขึ้น และไม่สามารถระดมทุนชุมชนได้เอง

ภายใต้กระบวนการเช่นนี้จึงทำให้ทรัพยากร เงินทุน กำลังแรงงาน ที่ควรจะมีไหลเวียนอยู่ในระบบเศรษฐกิจชุมชนถูกส่งผ่านออกนอกระบบ กลายเป็นผลประโยชน์ของระบบเศรษฐกิจทุนนิยมซึ่งเป็นฝ่ายที่ควบคุมตลาดทุกประเภทไว้ในมือ เป็นไปตามความเห็นของจาโคบี (Smelser.1973 ; citing Jacoby. 1949 *Agrarian Unrest in Southeast Asia*) ที่ชี้ว่าเมื่อสังคมถูกจำแนกแจกแจงมากเกินไปจะเกิดสภาพของการก่อกวนขึ้น เช่นกรณีที่ชาวนาถูกผลักดันให้ยกเลิกการทำนาแบบพอยังชีพมาปลูกพืชเพื่อขายพร้อมกับการพัฒนาระบบเศรษฐกิจแบบใช้เงิน และมีการเคลื่อนตัวของชาวนาจากที่เคยเป็นหน่วยของชีวิตชุมชนออกไปภายนอกชุมชนอันเกิดขึ้นในระยะของการพัฒนา ภาวะกดดันที่เกิดขึ้นก็คือเศรษฐกิจชาวนาจะตกอยู่ภายในช่วงเวลาแห่งการพึ่งพิงทางเศรษฐกิจอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

ผลที่เกิดตามมาจากการเป็นระบบที่ต้องพึ่งพิงของเศรษฐกิจชุมชน คือชาวนาชาวไร่รายย่อยต้องสูญเสียอำนาจอิสระ (autonomy) ที่จะจัดการหรือควบคุมระบบเศรษฐกิจของตน เพราะการตกอยู่ภายใต้อาณัติของระบบเศรษฐกิจที่เหนือกว่า ไม่ว่าจะเป็นระบบเศรษฐกิจมหภาคหรือระบบเศรษฐกิจทุนนิยมการค้าย่อมส่งผลให้ฝ่ายที่เหนือกว่า สามารถกำหนดเงื่อนไขเกี่ยวกับปริมาณและชนิดของปัจจัยการผลิตที่เศรษฐกิจชุมชนต้องใช้ ตัวอย่างเช่นการกู้ยืมเงินผ่านสถาบันการเงินหรือแหล่งเงินทุนต่างๆ ก็มักกลั่นกรองในเชิงเงื่อนไขให้แก่การปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อการค้า (Hirsch. 1990) ประเด็นนี้ชี้ชัดว่า องค์การภายใต้กลไกตลาดได้ทำหน้าที่เชื่อมโยงชุมชนเข้าสู่กระบวนการผลิตแบบใหม่ ซึ่งอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนที่เสียเปรียบ เพราะเป็นผู้ทำให้เศรษฐกิจชุมชนขาดอิสระมากขึ้นในการกำหนดวิถีเศรษฐกิจของตน การปลูกพืชเพื่อการค้า ทำให้เศรษฐกิจชุมชนไม่สามารถมีอำนาจควบคุมการผลิตให้เกิดความเหมาะสมได้ ตามความนึกคิดของตน เนื่องจากชุมชนไม่มีทางเลือกในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจได้เองอีกต่อไป นั้นย่อมหมายความว่า แทนที่ระบบตลาดจะสามารถทำให้ชุมชนสามารถเข้าถึงข่าวสารข้อมูล ลินเชื่อ ตลอดจนอำนาจการตัดสินใจในกระบวนการผลิตแบบใหม่ได้ ตามแนวคิดของการสร้างกลไกบูรณาการที่สเมลเซอร์กล่าวถึง กลับกลายเป็นบูรณาการระบบเศรษฐกิจชุมชนเข้าสู่กระบวนการผลิตสมัยใหม่ ภายใต้ความสัมพันธ์ทางการแลกเปลี่ยนที่ชุมชนเสียเปรียบ สอดคล้องกับที่เทอร์ตัน (Turton. 1984) ให้ทัศนะในเรื่องนี้ว่า การที่ผู้ผลิตรายย่อยซึ่งเคยเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตเอง เมื่อถูกดึงเข้าไปในวงจรสินค้าของอาณาเขตแห่งการแลกเปลี่ยนมากขึ้น

เรื่อยๆ จะทำให้ไร้ความสามารถในการสืบทอดความเป็นผู้ผลิตดังกล่าว ในที่สุดแล้วผู้ผลิตเหล่านั้นจะสูญเสียอำนาจในการควบคุมปัจจัยการผลิตที่สำคัญๆตลอดจนกระบวนการควบคุมแรงงาน เพราะอำนาจในการควบคุมปัจจัยการผลิตดังกล่าวจะถูกทำลาย โดยปัจจัยการผลิตใหม่ที่พวกเขาไม่มีอำนาจควบคุมจะมีความสำคัญเพิ่มมากขึ้น เช่น พลังงาน วัตถุดิบ พลังงาน เทคโนโลยี ข้อมูลสนเทศ การตัดสินใจ การขนส่ง การแปรรูป ฯลฯ ดังนั้นในที่สุดแล้วพวกเขาจะกลายเป็นเสมือนแรงงานรับจ้างหรือผู้ผลิตที่ผลิตมูลค่าส่วนเกินเท่านั้น ยิ่งไปกว่านั้น การขาดอำนาจอิสระของชุมชนยังกินความไปถึงเรื่องของการจัดสรรทรัพยากรชุมชนเองด้วย เพราะแต่เดิมเศรษฐกิจชุมชนอาศัยระบบการแลกเปลี่ยนแบบตอบแทนผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน และระบบการจัดสรรใหม่ไว้แบ่งปันทรัพยากร โดยชุมชนจะมีอำนาจในการควบคุมทรัพยากรของชุมชนเอง เมื่อระบบเศรษฐกิจแบบตลาดเข้ามาสู่ชุมชน มีการใช้เงินที่มีความมุ่งหมายทุกอย่างเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยน จึงได้ปิดกั้นการใช้ระบบการแลกเปลี่ยนแบบเดิม นับจากนั้นการจัดสรรทรัพยากรชุมชนตกอยู่ในมือผู้มีอำนาจทางการเงินรวมไปถึงการเข้าถึงทรัพยากรชุมชนที่ผู้มีอำนาจทางการเงินสามารถทำได้โดยผ่านกลไกตลาด ดังนั้นอำนาจในการเข้าถึงทรัพยากรของชุมชนที่มีปัจจัยเรื่องการเงินเข้ามากำหนด จึงตกอยู่ในมือระบบเศรษฐกิจที่เหนือกว่าแทนที่จะอยู่ในมือของชุมชนเอง

กล่าวได้ว่าแนวคิดการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ได้นำมาซึ่งการจัดระเบียบทางสังคมรูปแบบใหม่ในชุมชน และดึงเศรษฐกิจชุมชนเข้าสู่ระบบความสัมพันธ์กับรัฐและเศรษฐกิจการค้าที่มีวิถีการติดต่อแลกเปลี่ยนแบบตลาดเป็นกลไกเศรษฐกิจหลักของระบบ ภายใต้ความสัมพันธ์ดังกล่าวส่งผลให้เศรษฐกิจชุมชนถูกเอาเปรียบโดยถูกดึงเอาทรัพยากรธรรมชาติ ผลผลิตชุมชน และแรงงานในชุมชน ไปใช้เพื่อเพิ่มพลังการผลิตให้แก่ระบบเศรษฐกิจมหภาคและภาคเศรษฐกิจการค้า เมื่อเป็นดังนี้ชุมชนจึงไม่สามารถผลิตซ้ำสร้างทุนชุมชนขึ้นมาได้อย่างต่อเนื่อง แม้กระทั่งทุนในความหมายที่ไม่ใช่เศรษฐกิจ เช่นทุนทางวัฒนธรรมหรือทุนทางสังคมที่กล่าวได้ว่าเคยเป็นกลไกการผลิตซ้ำความสัมพันธ์ในชุมชน ก็ถูกกระบวนการขยายตัวของภาวะความทันสมัยลดทอนลงไปด้วย พร้อมกับการแตกตัว (fragmentation) ของความผูกพันกับท้องถิ่นหรือความเป็นชุมชน (locality) ออกสู่ความเป็นปัจเจกมากขึ้นของคนในชุมชน จนในที่สุดชุมชนได้รับผลกระทบที่รุนแรงมากขึ้นและปรากฏผลชัดเจนขึ้นทั้งในระดับสังคมและเศรษฐกิจ การแตกตัวหรือสภาพแตกแยกในลักษณะนี้อาจให้ความหมายว่าเป็นภาวะความอ่อนแอของชุมชนหรือความล่มสลายของชุมชน ในความหมายที่เป็นผลจากกระบวนการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ซึ่งทำให้ชุมชนได้รับผลกระทบในทางลบ เมื่อความสัมพันธ์ทางสังคมลดลง การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันเหลือน้อยลงทุกที ภายใต้วิถีชีวิตที่ต่างคนต่างต้องการทางเอาตัวรอด จึงทำให้การร่วมมือกันเพื่อหาทางแก้ไขปัญหาก็ไม่สามารถเกิดขึ้นเองได้ในชุมชน นอกจากนั้นยังเกิดจากการสร้างความเชื่อ ที่ทำให้ชุมชนรับรู้ว่าการเสียเปรียบของระบบเศรษฐกิจชุมชนต่อระบบเศรษฐกิจที่เหนือกว่าสามารถแก้ไขได้หากสามารถสร้างเงื่อนไขให้ระบบตลาดเกิดความสมบูรณ์ เช่น การให้ข่าวสารข้อมูลอย่างทั่วถึงขึ้น หรือการขยายสินเชื่อเพื่อการผลิตและการจำหน่าย อันเป็นเรื่องเชิงกลไกที่คนในชุมชนไม่มีหน้าที่ต้องเข้าไปจัดการเอง เมื่อเป็นเช่นนี้แนวทางแก้ไขที่ใช้ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างเงื่อนไขการทำงานของกลไกตลาดให้

สมบูรณ์หรือการแทรกแซงกลไกตลาด จึงไม่สามารถเป็นทางออกในระดับการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างของระบบเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างแท้จริง

การทำงานของกลไกราคาถูกตั้งคำถามอย่างแพร่หลาย ในการอธิบายถึงความล้มเหลวของระบบเศรษฐกิจชุมชน เพราะในขณะที่ชุมชนต้องติดต่อแลกเปลี่ยนกับระบบภายนอกโดยผ่านระบบตลาด พร้อมกันนั้น ระบบเศรษฐกิจชุมชนก็ถูกดึงให้ขึ้นตรงต่อทุนจากภายนอก และถูกวาทกรรมการพัฒนาที่เน้นให้ทุนทางการเงินเป็นสิ่งสำคัญ ภายใต้สถานการณ์เช่นนี้จุดอ่อนที่เกิดขึ้นจากการทำงานของกลไกราคาเช่นการที่อุปทานของผลผลิตไม่สามารถปรับตัวได้ทันตามอุปสงค์ของตลาด จึงไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ตามข้อเสนอของนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักด้วยแนวทางการแทรกแซงที่เหมาะสม และเมื่อกลไกราคาเป็นความสัมพันธ์สองฝ่าย ขณะที่ฝ่ายได้เปรียบย่อมพยายามจะคงเงื่อนไขการทำงานเดิมของกลไกราคาไว้ ดังนั้นฝ่ายที่เสียเปรียบจึงต้องพยายามหาทางปรับเงื่อนไขต่างๆภายใต้การทำงานของกลไกราคานี้ เพื่อให้สามารถยกระดับความมีอำนาจต่อรองขึ้นเอง ซึ่งจะอย่างไรนั้นเป็นเรื่องที่ชุมชนต้องพยายามสร้างรูปแบบดังกล่าวออกมาให้เกิดความชัดเจนขึ้น โดยตระหนักถึงประเด็นปัญหาของการเสียเปรียบที่สำคัญว่า การที่กลไกราคาไม่สามารถทำงานได้อย่างที่คาดหวัง ไม่ใช่เป็นเพียงเพราะเงื่อนไขความสมบูรณ์ของตลาดไม่เกิดขึ้น แต่สาเหตุหลักมาจากการความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนซึ่งเศรษฐกิจชุมชนต้องเผชิญหน้ากับเศรษฐกิจที่เหนือกว่านั้น ตั้งอยู่บนโครงสร้างของการที่ฝ่ายหนึ่งต้องพึ่งพิงอีกฝ่ายหนึ่ง จนทำให้ฝ่ายที่พึ่งพิงคือชุมชนไม่มีอำนาจเพียงพอที่จะต่อรองใดๆต้องยอมตกเป็นเบี้ยล่าง ดังนั้นจึงขาดอิสระในการจัดการกับระบบเศรษฐกิจของตนเอง กระบวนการพึ่งพิงเช่นนี้จึงนำไปสู่การผลิตซ้ำความอ่อนแอของระบบเศรษฐกิจชุมชน ในลักษณะที่ชุมชนไม่สามารถสร้างระบบเศรษฐกิจด้วยเงื่อนไขภายในชุมชนเองได้

เมื่อปรากฏการณ์ความล้มเหลวของระบบเศรษฐกิจชุมชนถูกตีแผ่มากขึ้น มีคำถามมากมายต่อแนวทางเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก (main-stream economics) ซึ่งหมายถึงแนวทางเศรษฐกิจแบบเสรีนิยม เศรษฐกิจแบบทุนนิยมหรือเศรษฐกิจแบบตลาด โดยเฉพาะในกรณีที่ไม่สามารถสร้างความเป็นธรรมให้เกิดขึ้นได้ในสังคม การแสวงหาทางออกให้แก่ความล้มเหลวของชุมชนจึงเกิดขึ้น โดยการเสนอแนวคิดให้ชุมชนหันมาหาทางออกให้แก่ตัวเอง อย่างไรก็ตามภายใต้แนวคิดนี้ยังคงมีแนวความคิดที่หลากหลายรูปแบบและยังไม่มีเครื่องมือการวิเคราะห์ที่เข้มข้นชัดเจน (rigorous analytics) สำหรับประเทศไทยแนวคิดนี้เน้นที่การพึ่งพากันเองในระดับชุมชนเป็นหลัก เช่น ชุมชนพึ่งตนเองโดยให้คนในชนบทบริหารจัดการกันเอง ลดการพึ่งพิงภาครัฐ ทำการผลิตโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเลี้ยงตนเองและชุมชน ลดการพึ่งพิงตลาดภายนอก และไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจพ่อค้าคนกลาง และภายใต้แนวคิดดังกล่าวความพยายามที่จะพึ่งพาตนเองก็ถูกสร้างขึ้นในหลายรูปแบบตามความพร้อมและศักยภาพของแต่ละพื้นที่ซึ่งไม่จำเป็นต้องเหมือนกันไปหมด เป็นทางออกที่ยอมรับว่าเมื่อระบบเศรษฐกิจชุมชนไม่สามารถถูกแยกส่วนออกจากระบบทุนนิยมได้ จึงไม่อาจปฏิเสธการดำรงอยู่บนพื้นฐานของระบบทุนนิยมได้ด้วยเช่นกัน และการหาทางออกด้วยวิธีตัดความสัมพันธ์แบบพึ่งพิงภายใต้ระบบหลักของการแลกเปลี่ยนทั้งหมด อาจเป็นหนทางที่ต้องใช้เวลายาวนานและไม่แน่ว่าจะสามารถทำได้ทุก

ชุมชน ดังนั้นแนวทางของระบบเศรษฐกิจชุมชนที่จะจัดการต่อภาวะ “ความล้มเหลว” ที่เกิดขึ้นก่อนอย่างเป็นไปได้อีกคือการหาทางปรับตัวเพื่อการอยู่รอดได้ในระบบการค้าโดยลดการพึ่งพิงดังกล่าวลง

แนวทางการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชนเพื่อลดความเสียเปรียบในการแลกเปลี่ยน

ความเสียเปรียบในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน มีจุดเริ่มต้นหลักมาจากการบวนการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างเศรษฐกิจ ที่กำหนดหน้าที่ให้แก่ชุมชนเป็นเพียงแค่ผู้ผลิตส่วนเกินทางเศรษฐกิจ และเศรษฐกิจชุมชนก็ตกอยู่ภายใต้การพึ่งพิงทางเศรษฐกิจต่อภายนอก หากนิยามว่าความอ่อนแอของชุมชนคือการต้องพึ่งพิงภายนอกและขาดอำนาจอิสระในการจัดการระบบเศรษฐกิจด้วยตัวชุมชนเอง ความพยายามยุติความสัมพันธ์ของการพึ่งพิง และหาทางให้ชุมชนมีศักยภาพในการดูแลเศรษฐกิจตัวเองได้ ก็จะเป็นการแก้ปัญหาคือต้นเหตุ ดังที่กัลตุง (Gultung. 1990) ยกเหตุผลมาอธิบายว่า ระบบเศรษฐกิจในปัจจุบันเน้นความชำนาญเฉพาะด้านมากเกินไป จนทำให้เกิดสภาวะแตกแยกและทำให้เกิดสภาพที่ฝ่ายหนึ่งต้องพึ่งพิงอีกฝ่ายหนึ่งอย่างไม่เสมอภาค ในขณะที่ฝ่ายที่ให้การพึ่งพิงก็หวังประโยชน์จากความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างที่ไม่เท่าเทียมกัน ทั้งนี้เพราะระบบเศรษฐกิจแบบนี้อยู่บนพื้นฐานของการใช้หลักเหตุผลเชิงเศรษฐกิจ (economic rationality) แทนที่จะอยู่บนพื้นฐานของความรับผิดชอบร่วมกันซึ่งตั้งอยู่บนหลักของการสำนึกถึงส่วนรวมผลที่ได้รับจึงเป็นเพียงผลได้ในระยะสั้นเท่านั้น แต่ในระยะยาวจะเกิดความหายนะขึ้น เมื่อพิจารณาเช่นนี้การที่เศรษฐกิจชุมชนจะลดการพึ่งพิงภายนอกได้ จึงต้องเริ่มต้นจากประเด็นที่ว่าทำอย่างไรชุมชนจะสามารถลดการจำแนกแจกแจงทางเศรษฐกิจลงได้ แนวคิดเรื่อง “การลดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้าง” (de-differentiation) ให้ทัศนะที่น่าสนใจว่า ภายใต้กระบวนการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้าง การผูกระบบเข้ากับความสัมพันธ์ในบทบาทหน้าที่ ซึ่งมาจากการขยายตัวของการทำงานกันทำ เป็นเครื่องกีดขวางสำคัญทำให้เกิดความพยายามที่จะสร้างพันธะผูกมัด (commitment) อันเป็นเงื่อนไขสำคัญของการจัดระเบียบทางสังคมขึ้นมาใหม่ เพราะสังคมมีพลวัตไหลอยู่กับประสิทธิภาพบางประการที่เกิดจากกระบวนการจำแนกแจกแจงกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ทั้งที่ในข้อเท็จจริงกลับพบว่าการบูรณาการด้วยกลไกทางเศรษฐกิจเพื่อประสานประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้าง ไม่สามารถทำงานได้อย่างสอดคล้องกับบริบทของบางส่วนในสังคม จึงทำให้การพัฒนาของทั้งระบบถูกลดคุณค่าลง (Tiryakian. 1985) และเมื่อเกิดวิกฤตการณ์ขึ้นในส่วนใด ๆ ของสังคม โครงสร้างสังคมจะแสดงให้เห็นถึงการตกผลึกของสถานการณ์ที่จะนำไปสู่ขั้นตอนของการก่อรูปแนวทางใหม่ ซึ่งการลดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้าง เป็นทัศนะที่แผ่ขยายเช่นนี้อยู่ในมุมมองระดับจุลภาค (micro-perspective) ที่ส่วนใด ๆ ของสังคมสามารถจะกระทำการขึ้นมาได้เอง เพื่อทำลายอุปสรรคอันมาจากการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้าง (Lipman-Blumen. 1973) ซึ่งมีความผิดพลาดในแนวคิดอยู่ที่ การไม่ได้สนใจในเรื่องของผลประโยชน์ที่ได้รับและสูญเสีย จากประสิทธิภาพที่เพิ่มขึ้นในการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างไปพร้อมๆกัน การนำแนวคิดเรื่องการลดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างมาใช้ในฐานะ

กระบวนการของการหลอมรวมกัน (fusion) ของบทบาทหรือการจัดระเบียบที่ถูกแยกมาก่อนโดยมีรูปแบบที่แน่นอนของการหลอมรวมกัน เป็นกลยุทธ์สำคัญซึ่งจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงให้ส่วนที่สูญเสียสามารถกลับคืนสู่สถานะที่มีศักยภาพสูงขึ้นได้ (Rueschemeyer. 1977) เทอร์ยาเกียน (Tiryakian. 1985) เสนอว่าให้ใช้การลดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้าง เพื่อแก้ปัญหาความอ่อนแอของระบบความสัมพันธ์ภายในระหว่างกัน โดยอาจจะหาเงื่อนไขที่ทำให้เกิดทิศทางใหม่ของการสร้างส่วนรวมขึ้นมาใหม่

แนวคิดการลดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างชี้ให้เห็นว่า ภายใต้การจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างและการสร้างกลไกบูรณาการทางเศรษฐกิจ ได้ก่อปัญหาความขัดแย้งระหว่างภาคเศรษฐกิจซึ่งเป็นลักษณะปัญหาเชิงโครงสร้างของการพัฒนาที่เอเปียบ แนวคิดนี้จะให้คำตอบต่อปัญหาความล่มสลายของเศรษฐกิจชุมชนอันมาจากการขาดอำนาจที่จะควบคุมระบบเศรษฐกิจของตัวเองว่า จำเป็นที่ชุมชนต้องลดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้าง โดยร่วมกันสร้างพันธมิตรผูกมัดใหม่ทางสังคมของการกระทำการร่วมกัน เพื่อฟื้นฟูเศรษฐกิจของตัวเองขึ้นมา ความพยายามลดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจในที่นี้ไม่ได้หมายถึงการกลับไปสู่จุดเดิมของสังคม หากหมายความว่าจำเป็นที่ชุมชนจะต้องไม่ตกอยู่ในสถานภาพเป็นเพียงผู้ผลิตเท่านั้น แต่จะต้องอยู่ในตำแหน่งทางเศรษฐกิจที่สามารถควบคุมกิจกรรมทุกส่วนของชุมชนได้โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่ตัวชุมชนเอง เช่น ภายในกระบวนการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจชุมชนจะต้องมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องการแลกเปลี่ยน กลไกการแลกเปลี่ยน รวมทั้งสามารถจัดสรรผลตอบแทนที่พึงได้ให้กลับมาสู่ชุมชนอย่างเสมอภาค ซึ่งหากพิจารณาตามทัศนะของผู้ที่ศึกษาเศรษฐกิจชุมชน ต่างก็มีทัศนะว่าคนในชุมชนจะต้องมีการจัดระเบียบทางสังคมใหม่โดยสร้างบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ด้วยการเข้าร่วมกันในรูปแบบต่างๆเพื่อให้เกิดพลังชุมชนขึ้นมา แนวคิดของการเข้ามารวมตัวกัน (collectivism) ซึ่งเป็นกระบวนการสร้างความสัมพันธ์ของคนในชุมชน จึงเป็นจุดเริ่มสำคัญของการลดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

เท่าที่ผ่านมา การรวมตัวกันส่วนใหญ่ของคนในชุมชนถูกริเริ่มโดยองค์กรภายนอกชุมชน จึงมักมีลักษณะความสัมพันธ์ภายในเป็นไปตามแนวตั้งหรืออยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ โดยทั่วไปแล้วการรวมตัวเหล่านี้แม้ว่าจะมีมานานก็ยังไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้ เพราะเป็นการรวมตัวที่ถูกจำกัดการตัดสินใจโดยองค์กรหรือหน่วยงานจากภายนอก โดยชุมชนไม่ได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ จึงไม่สามารถบ่งชี้ให้เห็นถึงปัญหาที่แท้จริงซึ่งชุมชนเผชิญอยู่ เนื่องจากการรวมตัวกันโดยมีความสัมพันธ์ภายในเป็นแบบแนวตั้งจะไม่สามารถสร้างความยั่งยืนในด้านความไว้วางใจทางสังคมและการร่วมมือกันให้เกิดขึ้นได้ (Putnam, Leonardi and Nanetti. 1996) ในขณะที่การรวมตัวกันโดยมีความสัมพันธ์ภายในเป็นไปตามแนวราบเป็นสิ่งจำเป็น เพื่อที่ชุมชนจะสามารถสร้างบรรทัดฐานแบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันให้เกิดขึ้นได้ เพราะภายใต้ความสัมพันธ์ตามแนวราบคนในชุมชนจะมีความสัมพันธ์กันอย่างเสมอภาค มีการรับรู้ปัญหาซึ่งกันและกัน เกิดความรู้สึกว่าตนเองเป็นทางออกของปัญหามากกว่าต้องรอคอยให้ผู้อื่นมาแก้ปัญหาให้ (Matthews. 1999) ดังนั้นการร่วมมือกัน

ในลักษณะนี้จะถูกสร้างขึ้นเป็นพื้นที่สาธารณะ (public domain) เพื่อให้แก้ปัญหาของปัจเจกที่ต้องคำนึงถึง การประสานกันไปกับผลประโยชน์ของส่วนรวม

การร่วมมือกันทางเศรษฐกิจจะต้องมีเป้าหมายที่เป็นสาระสำคัญคือ การที่เศรษฐกิจชุมชนต้องการ ก้าวพ้นจากการพึ่งพิงระบบภายนอก ไปสู่ระดับการแลกเปลี่ยนที่ชุมชนหรือคนในชุมชนอยู่ในฐานะได้เป็นเจ้าของ หรือเป็นผู้ประกอบการทางเศรษฐกิจเอง ซึ่งหมายถึง วัตถุดิบ แรงงาน ทักษะ ทุน และกลยุทธ์ในการ ดำเนินการต่างๆต้องตกอยู่ภายใต้การตัดสินใจด้วยตนเอง (self-determination) ของสมาชิกชุมชน โดยสิ่ง อำนาจความสะดวกพื้นฐานบางอย่างยังสามารถรับมาจากฝ่ายอื่นได้ (สังคิต พิริยะรังสรรค์. 2541: 39) การรวมตัวเป็นองค์กรของชุมชน จะเป็นทางหรือไม่จึงไม่สำคัญเท่ากับการที่ชุมชนมีความสมัครสมาน เข้าใจว่าตนเสียเปรียบอย่างไรภายใต้การดำเนินการของระบบตลาด เข้าใจว่าการตกอยู่ในวัฏจักรของการพึ่งพิง ซึ่งหมายถึงยิ่งพึ่งพิงยิ่งเสียเปรียบยิ่งเสียเปรียบก็ยิ่งต้องพึ่งพิง ดังนั้นชุมชนต้องร่วมมือกันทางเศรษฐกิจหาก ชุมชนยังจำเป็นต้องมีความสัมพันธ์กับระบบตลาด เพราะยังชุมชนสามารถสร้างและขยายเครือข่ายของการ รวมตัวกันออกไปได้กว้างขวางเท่าใด ก็ยิ่งจะทำให้อำนาจต่อรองของเศรษฐกิจชุมชนภายใต้ระบบตลาดเพิ่มสูง ขึ้นเท่านั้น (สังคิต พิริยะรังสรรค์. 2541) ภายใต้แนวคิดเช่นนี้ประเด็นสำคัญที่น่าสนใจคือ การขยาย ขอบเขตของเศรษฐกิจชุมชนออกไปให้กว้างขึ้นนี้ ไม่สมควรคำนึงถึงเพียงแต่ด้านการผลิตเท่านั้น แต่ยังควรจะ รวมไปถึงการบริโภค การจัดสรรรายได้ และการแลกเปลี่ยนของชุมชน ให้กลับเข้ามาอยู่ในมือการจัดการของ ชุมชนเองให้มากที่สุด

ความพยายามจัดระบบเศรษฐกิจชุมชนใหม่เพื่อลดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างลงนั้น เป็นการ ดึงเอากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ถูกจำแนกแจกแจงออกไปในด้านต่างๆ ให้กลับคืนสู่อำนาจควบคุมของชุมชน การลดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างเหล่านี้เป็นการปรับตัวของระบบเศรษฐกิจชุมชนเอง โดยเงื่อนไขของ การปรับตัวนอกจากจะพิจารณาถึงตัวกำหนดทางเศรษฐกิจแล้ว ยังจะต้องพิจารณาถึงตัวกำหนดที่ไม่ใช่ทาง เศรษฐกิจด้วยโดยไม่อาจมองข้ามไปได้ เพราะฉะนั้นแนวทางการแก้ไขก็จะเป็นไปในรูปแบบเดิมๆ ที่ไม่ สามารถบรรลุผลตามที่ต้องการได้ กระบวนการปรับตัวจึงอยู่ในลักษณะของการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทาง เศรษฐกิจภายในชุมชนให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนที่ต้องทำขึ้นเพื่อต้านกับกลไกราคาในรูปแบบที่เป็นอยู่ ซึ่งจาก การศึกษาพบว่า ความพยายามลดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างของกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านไทย มักเกิดขึ้นตามลักษณะของปัญหาและความสามารถของแต่ละชุมชนที่จะดำเนินการ กระบวนการ เหล่านี้มีอยู่หลายรูปแบบ เช่น ในด้านเงินทุน จะเป็นเรื่องของการรวมพลังกันเพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนเงิน ทุน เพราะการไม่มีเงินทุนของตัวเองที่พอเพียงเป็นผลให้ชุมชนต้องพึ่งพิงเงินทุนจากภายนอก ซึ่งต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงในรูปดอกเบี้ย และตกอยู่ในอำนาจของนายทุนหรือแหล่งให้กู้ที่จะเข้ามามีอิทธิพลเหนือการจัดการของ เศรษฐกิจชุมชน ทำให้การสะสมทุนชุมชนเพื่อการผลิตซ้ำในกระบวนการแบบเก่าไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ในด้าน การผลิต เป็นเรื่องของการแปรรูปผลผลิตหรือการสร้างระบบความรู้ที่ชุมชนดำเนินการเอง และ ในด้านการ บริโภค มีการดำเนินการในรูปของการตั้งสหกรณ์ร้านค้าหรือตลาดชุมชน ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางในการจำหน่าย

สินค้าชุมชนเพื่อการบริโภคอย่างเป็นธรรม และยังสามารถลดอำนาจในการผูกขาดซื้อจากชุมชนของเศรษฐกิจที่เหนือกว่าได้ระดับหนึ่ง

สำหรับความพยายามลดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้าง ในด้านการแลกเปลี่ยน ซึ่งเป็นกระบวนการนำมาซึ่งมูลค่าส่วนเกินอย่างมหาศาลของระบบเศรษฐกิจที่เหนือกว่านั้น การจะลดมูลค่าส่วนเกินที่ถูกดูดซับไปในกระบวนการแลกเปลี่ยนนั้น หนทางออกที่ชุมชนสามารถกระทำการเป็นเรือของการลดการพึ่งพิงทางเศรษฐกิจในด้านต่างๆต่อระบบภายนอก ทางพึ่งพาตนเองและพึ่งพากันเองให้มากขึ้นโดยร่วมมือกันในการทำกิจกรรมต่างๆทางเศรษฐกิจซึ่งอาจจะดำเนินการได้ในหลายด้าน เช่น การสร้างระบบตลาดของตัวเองขึ้นมา มีลูกค้าที่แน่นอน จึงจะสามารถลดคนกลางที่อยู่ในระบบการค้าลงและไม่เสี่ยงต่อการมีอุปทานผลผลิตล้นตลาด หรือในการซื้อปัจจัยการผลิต ที่นอกจากการร่วมมือกันจะช่วยลดค่าใช้จ่ายที่เป็นต้นทุนโดยการซื้อคราวละมากๆ ชุมชนยังสามารถหาแหล่งปัจจัยที่มีราคาถูก และเป็นทางเลือกที่ทำให้เจ้าของปัจจัยการผลิตรายใดรายหนึ่งไม่สามารถมีอำนาจในการขายที่เหนือกว่าชุมชนได้มากนัก ซึ่งจะเป็นการลดความสัมพันธ์ที่เอื้อเปรียบในการแลกเปลี่ยนได้อีกทางหนึ่ง นอกจากนี้หากชุมชนพยายามช่วยกันเองมากขึ้นในเรื่องทุนทางการเงินเพื่อขจัดปัญหาการพึ่งพิงเงินทุนจากภายนอก ที่สามารถเข้ามามีอิทธิพลต่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนในตลาด ก็จะเป็นหนทางสำหรับการขยายตัวในการลดการพึ่งพิงด้านอื่นตามมาได้ ส่วนการลดการพึ่งพิงเทคโนโลยีและการประกอบการนั้น ชุมชนต้องพยายามแสวงหาความรู้จากช่องทางต่างๆ เพื่อพัฒนาองค์ความรู้ขึ้นมาร่วมกันปฏิบัติการภายในชุมชนเอง

เท่าที่ผ่านมา ความพยายามปรับตัวของระบบเศรษฐกิจชุมชนทางด้านการแลกเปลี่ยนให้เข้มแข็งขึ้นในการติดต่อกับระบบเศรษฐกิจภายนอก มักเริ่มจากการรวมพลังเพื่อแก้ปัญหาการถูกเอาเปรียบในการแลกเปลี่ยนผลผลิต เห็นได้ชัดจากงานวิจัยหลายเรื่องเช่น งานวิจัยในหมู่บ้านคีรีวง (พรพิไล เลิศวิชา, 2532, ก.) กล่าวถึงชาวคีรีวงซึ่งสามารถสร้างระบบสินเชื่อของตนเองขึ้นมาบนบรรทัดฐานของความไว้วางใจ ที่ถือได้ว่าเป็นรูปแบบสำคัญของทุนทางสังคม และความพยายามบูรณาการดังกล่าวก็ได้ขยายไปสู่ด้านการแลกเปลี่ยนซึ่งชุมชนเป็นฝ่ายเสียเปรียบมาตลอด ชาวคีรีวงใช้พื้นฐานที่เรียกว่า “ทุนทางสังคม” ร่วมมือกันหาทางออกด้วยความพยายามหาตลาดใหม่ที่จะลดการเอาเปรียบของพ่อค้าได้ แม้ว่าความพยายามดังกล่าวยังไม่ประสบผลสำเร็จแต่ก็ได้ชี้ให้เห็นว่ากระบวนการร่วมมือกันแก้ปัญหาของแต่ละชุมชนทำได้ในบางด้านเท่านั้น ในขณะที่เมื่อมองไปที่การศึกษาถึงชุมชนบ้านพรุ (จ่านงค์ แรกพินิจ, 2536) การรวมตัวกันเป็นกลุ่มขายยางเพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับพ่อค้านั้น ทำให้เศรษฐกิจชุมชนสามารถลดพัฒนาการของระบบการแลกเปลี่ยนที่ถูกควบคุมโดยตลาดของระบบการค้าได้ และในที่สุดก็สามารถขยายเครือข่ายออกไปยังกิจกรรมอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นการออมทรัพย์ การผลิต การจัดจำหน่าย พลังของการร่วมมือที่ขยายตัวออกเป็นหลายหมู่บ้านทำให้เศรษฐกิจชุมชนสามารถมีอำนาจต่อรองทางเศรษฐกิจได้ และเกิดประสิทธิภาพในการติดต่อจัดการด้านต่างๆ โดยมีการกระจายผลประโยชน์กลับคืนสู่ชุมชนอย่างทั่วถึง การพยายามสร้างกลไกที่จะทำให้เศรษฐกิจชุมชนสามารถสร้างอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนและได้รับผลกำไรส่วนแบ่งกลับคืนมาสู่ชุมชน ยังพบได้จากงานวิจัยใน

ตำบลปากเรือ (นภาพร หะวานนท์ และคณะ. 2543. ข) และตำบลนาโส (สุรวดี ปัดโธสง และคณะ. 2543) ที่ชาวบ้านหาทางออกจากการขาดทุนในการขายข้าวเปลือก ซึ่งมีกลไกตลาดที่ค่อนข้างซับซ้อน โดยการพยายามรวมกลุ่มกันตั้งโรงสีของชุมชนแทนการนำข้าวไปขายให้กับโรงสีพ่อค้า ทำให้สามารถคลี่คลายปัญหาในด้านนี้ได้

งานวิจัยชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการลดการจำแนกแฉกแจงเชิงโครงสร้างโดยทางพึ่งตนเอง เพื่อส่งผลมาที่การลดการเสียเปรียบในด้านการแลกเปลี่ยนนั้นเป็นแนวคิดที่ยังไม่ชัดเจนนัก จึงควรถูกศึกษาอย่างลงรายละเอียดมากขึ้นในลักษณะของคำถามที่ว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชนจะต้องพึ่งพาตนเองได้ในลักษณะใดบ้าง จึงสามารถดำรงอยู่ได้อย่างไม่เสียเปรียบในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจกับเศรษฐกิจที่เหนือกว่าเช่น ในด้านการตลาด ในด้านการซื้อหรือหาปัจจัยการผลิต ในด้านการหาข่าวสารข้อมูล ในด้านเทคโนโลยีการผลิต ฯลฯ ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าสนใจศึกษาให้เกิดองค์ความรู้ทางด้านนี้อย่างเป็นระบบขึ้น

อย่างไรก็ดีเมื่อพิจารณาแล้วเบื้องต้นพบว่า กระบวนการเหล่านี้สามารถเกิดขึ้นได้ภายใต้การร่วมมือของชุมชน โดยมีเงื่อนไขสำคัญบางประการที่จะสร้างขึ้นมาได้หากมีการร่วมมือกัน ได้แก่ การสะสมทุนทางเศรษฐกิจของชุมชนเอง ซึ่งจะอำนวยความสะดวกในด้านการจัดเก็บผลผลิต การพัฒนาคุณภาพผลผลิต หรือความสามารถซื้อปัจจัยการผลิตคราวละมากๆ และ การสร้างทุนทางสังคม ซึ่งในที่นี้ให้ความหมายค่อนข้างกว้าง โดยหมายถึงลักษณะของการจัดระเบียบทางสังคม เช่น ความไว้วางใจ บรรทัดฐาน และเครือข่าย ซึ่งสามารถช่วยปรับปรุงประสิทธิภาพของสังคม โดยทำให้การกระทำการร่วมกันเป็นไปโดยสะดวก (Putnam , Leonardi and Nanetti. 1996) สำหรับแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมกับการสร้างความร่วมมือของคนในชุมชนให้เกิดความเข้มแข็งขึ้นมานั้น เป็นประเด็นที่กำลังเป็นที่สนใจอย่างมากในปัจจุบัน การนำเสนอบทความเกี่ยวกับการเข้าร่วมกันกระทำการ โดยผ่านองค์กรชุมชนระดับรากหญ้าของรอตส์แมนและคณะ (Rothman, et. al. 1996) ระบุว่า แนวคิดในยุคปัจจุบันที่เป็นกลยุทธ์สำคัญของการรวมพลังเป็นองค์กรชุมชน และเป็นเรื่องที่ชาวบ้านจะกระทำการกันเองคือ แนวคิดปฏิบัติการทางสังคม (social action) แนวคิดการสร้างความผูกพันกับท้องถิ่น (locality development) และแนวคิดการสร้างพลัง (empowerment) อันเป็นมุมมองที่อยู่ภายใต้กรอบแนวคิด “ทุนทางสังคม” (social capital)

แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมถูกหยิบยกมากล่าวถึง เพื่อให้ทางออกที่แตกต่างไปจากการที่นักแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจทั้งหลายยึดเอาตัวกำหนดทางเศรษฐกิจเป็นทางออก เช่น เน้นเรื่องของการสร้างทุนทางกายภาพโดยเฉพาะทุนทางการเงิน โดยไม่ได้ให้ความสำคัญต่อแหล่งที่มาของทุนเหล่านั้น ในขณะที่กลับมีประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับทุนทางสังคมและตลาดว่า เมื่อสถาบันไม่สามารถทำหน้าที่สร้างดุลยภาพในสังคมให้เกิดขึ้นได้ ด้วยการทำงานของกลไกราคา และเนื่องจากการตระหนักไว้ว่าเป็นการยากที่จะสร้างให้ระบบตลาดมีประสิทธิภาพได้ตามแบบอุดมคติ ทำให้จึงไม่แสวงหาแนวทางที่จะสร้างดุลยภาพใหม่ให้เกิดขึ้นได้ในสังคม โดยสร้างการร่วมมือกันในลักษณะองค์กรที่ไม่ใช่ตลาด ซึ่งหมายถึงความพยายามในการสร้างทุนทางสังคม หรือในความหมายกว้างก็คือสถาบันทางสังคม ที่สามารถเติมเต็มในสิ่งที่ขาดหายไปให้แก่การทำงานของระบบตลาด

(Stiglitz. 1999) นอกจากนั้นงานวิจัยหลายชิ้นยังให้ข้อค้นพบว่า ทูตทางสังคมที่ชุมชนร่วมกันสร้างขึ้น สามารถช่วยเพิ่มประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจได้ และสามารถนำไปใช้เพื่อให้เกิดผลสำเร็จในการสร้างการร่วมมือกันที่มีลักษณะความสัมพันธ์ภายในเป็นไปตามแนวราบได้ (Serageldin and Grootaert. 1999 ; Uphoff. 1999 ; Ostrom. 1999 ; citing Bates. 1990 *Canadian Journal of American Studies* 24 (2) : 151-54)

แนวความคิดทุนทางสังคมแม้จะมีความหลากหลายในรูปแบบ แต่ก็มิได้อยู่ในลักษณะที่ขัดแย้ง นักคิดร่วมสมัยให้ความสนใจทุนทางสังคมว่า จะเป็นทางออกให้แก่ชุมชนที่อ่อนแอภายใต้กระบวนการพัฒนาที่ผ่านมาซึ่งเกิดผลทางลบต่อชุมชน การนำเสนอผลงานจำนวนหนึ่งที่ธนาคารโลกเป็นผู้จัดในปี 1997 เป็นการระดมความคิดเรื่องทุนทางสังคม ซึ่งงานต่างๆเสนอทุนทางสังคมในรูปแบบที่หลากหลาย เช่น การจัดระเบียบทางสังคม บรรทัดฐาน ระบบคุณค่า เครือข่ายทางสังคม ระบบเครือญาติ โดยสิ่งที่ทุนทางสังคมให้คือสามารถป้องกันพฤติกรรมของการไม่ร่วมมือกัน หรือพฤติกรรมการฉวยโอกาส (Dasgupta and Serageldin. 1999) แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมเป็นเครือข่ายทางความคิดที่ได้ขยายตัวไปในหมู่นักวิชาการสาขาต่างๆ เช่น ในแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งมีความสอดคล้องในตัวเองกับเรื่องทุนทางสังคม มองว่าวัฒนธรรมชุมชนที่เข้มแข็งจะเป็นกลไกทางสังคมที่ทรงพลัง ซึ่งทำให้การร่วมมือกันเพื่อทำกิจกรรมประสบผลสำเร็จ และยังสามารถต่อต้านการเอาเปรียบจากภายนอกได้ การรวมพลังที่เกิดขึ้นจะมีความสัมพันธ์ในลักษณะที่เท่าเทียม โดยเพิ่มอำนาจให้แก่ชาวบ้านในการกระทำการ ซึ่งมีส่วนคล้ายคลึงกับแนวคิดอนาธิปไตยนิยม (anarchism) ในมุมมองที่เห็นว่า ชุมชนสามารถอาศัยความมีน้ำใจและการคำนึงถึงส่วนรวม โดยใช้แนวทางของการรวมตัวกัน (associationism) และระบบช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (mutualism) มาแก้ปัญหาความขัดแย้งระหว่างความเป็นอิสระของปัจเจกกับข้อเรียกร้องทางสังคม โดยการรวมพลังของชุมชนไม่จำเป็นต้องเป็นทางการและตายตัว ส่วนระบบช่วยเหลือกันตั้งอยู่บนพื้นฐานของสังคมที่เป็นจริงที่สามารถสร้างอิสระให้แก่ชาวบ้านที่ถูกคุกคามจากคนภายนอก และจะเป็นป้อมปราการของจิตสำนึกทางศีลธรรม (จัตุรทิพย์ นาคสุภา. 2541) ด้วยแนวทางนี้ วัฒนธรรมชุมชนก็คือทุนทางสังคมอย่างหนึ่งซึ่งสามารถผลิตซ้ำความร่วมมือกันของชุมชนขึ้นมาได้

ตามแนวคิดเศรษฐศาสตร์จริยธรรม เฮิร์ชแมน (Hirschman. 1984 : 93) ให้ทัศนะว่า รูปแบบของทุนทางสังคมส่วนใหญ่ที่เป็นพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนในชุมชน ได้แก่ ความไว้วางใจ บรรทัดฐาน และเครือข่ายทางสังคม เป็นสิ่งที่เรียกได้ว่าเป็นทรัพยากรทางศีลธรรม (moral resource) ซึ่งหมายถึงทรัพยากรที่มีปริมาณเพิ่มขึ้นเมื่อมีการใช้และจะลดลงหากไม่มีการใช้ เช่น ยิ่งคนมีความไว้วางใจซึ่งกันและกันมากเท่าใด ก็จะทำให้เกิดความเชื่อมั่นอย่างเต็มที่ในกันและกันมากเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ทุนทางสังคมเหล่านี้จึงสามารถสร้างขึ้นได้ด้วยควมมีคุณธรรม และถูกทำลายลงด้วยความเลวร้ายทางจริยธรรมที่แผ่ขยายเข้ามาในสังคม แม้ว่าทรัพยากรทางศีลธรรมเหล่านี้จะไม่ใช้ทรัพยากรทางเศรษฐกิจ แต่ก็มีผลอย่างสำคัญต่อการดำเนินการทางเศรษฐกิจได้เช่นกัน

ข้อเสนอที่นับได้ว่ามีประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินการทางเศรษฐกิจ และมีประโยชน์อย่างมากต่อการสร้างทุนทางสังคมของชุมชนเป็นแนวคิดประชาสังคม ซึ่งแมทธิวส์ (Matthews. 1996, 1999) วิเคราะห์ให้เห็นถึงปัจจัยสำคัญหลายประการที่ทำให้การดำเนินการทางเศรษฐกิจเป็นไปได้ด้วยดี เช่น กระบวนการไตร่ตรองร่วมกัน (deliberation) ที่จะช่วยให้การตัดสินใจของคนในชุมชนมีประสิทธิภาพ และยังทำให้ประชาชนตระหนักว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของปัญหาและพวกเขาเองก็คือทางออกของปัญหา (they are the solution) ซึ่งก็จะสร้างการเปลี่ยนแปลงที่เคลื่อนตัวจากภายในสู่ภายนอก ทำให้เกิดความร่วมมือกันสร้างปฏิบัติการสาธารณะ (public action) เพื่อความเป็นอยู่ของส่วนรวมมากกว่าคำนึงถึงประเด็นปลีกย่อยเฉพาะเรื่อง ปฏิบัติการสาธารณะจะมีประสิทธิผลเพราะมีต้นทุนในการติดต่อจัดการที่ต่ำ อันมาจากความสามารถทำงานร่วมกันของคนในชุมชนที่จะดูแลกันเอง ซึ่งก็จะก่อรูปจิตสำนึกแห่งความเป็นชุมชน (sense of community) ขึ้นมา การเรียนรู้ของภาคประชาชน (civic learning) จะเกิดภายใต้ปฏิบัติการสาธารณะ โดยคนในชุมชนจะเรียนรู้ร่วมกันเพื่อพัฒนาเป็นภูมิปัญญาที่นำมาปฏิบัติได้จริง (practical wisdom) ในการแก้ปัญหา จึงถือว่าเป็นการเรียนรู้ที่แท้จริงซึ่งไม่ใช่การลอกเลียนแบบ การเรียนรู้เช่นนี้สร้างกระบวนการปรับตัวอย่างต่อเนื่องให้เท่าทันสถานการณ์ จึงมีความสำคัญต่อการสร้างรากฐานของสังคม นอกจากนั้นแมทธิวส์ยังให้ข้อคิดที่เกี่ยวข้องกับภาวะการนำที่น่าสนใจว่า ลักษณะเด่นของผู้นำชุมชนอยู่ที่แนวทางการสร้างความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ผู้นำชุมชนต้องพร้อมเสมอที่จะรับการเปลี่ยนแปลงเพื่อสิ่งที่ดีกว่า มีวิสัยทัศน์กว้างไกลมองเห็นปัญหาของชุมชนในภาพรวมโดยไม่รีบร้อนในการแก้ปัญหา แต่จะกระตุ้นปัญญาใหม่ให้เกิดขึ้นก่อนเป็นผู้พร้อมจะเรียนรู้จากความล้มเหลวอย่างไม่ยอมจำนน และต้องไม่เป็นชนชั้นผู้นำที่แปลกแยกไปจากผู้ตาม แต่เป็นผู้นำที่ผนึกตัวเองเข้ากับชุมชนอย่างแนบแน่นและทำประโยชน์เพื่อชุมชน

ในประเด็นของการสร้างบรรทัดฐานเชิงพฤติกรรมทางสังคมของคนในชุมชน ที่ถือได้ว่าเป็นทุนทางสังคมรูปแบบหนึ่งที่สำคัญนั้น พุดนัม ลีโอนาร์ดี และนาเน็ตติ (Putnam , Leonardi and Nanetti. 1996) ซึ่งศึกษาศักยภาพของชุมชนทางเหนือในประเทศอิตาลีพบว่า การที่ชาวบ้านมีบรรทัดฐานทางสังคม เช่น การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน (reciprocity) ความไว้วางใจ (trust) จะทำให้เกิดการรวมพลังเพื่อร่วมมือกัน และการร่วมมือกันนี้สามารถพัฒนาเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ตามแนวนราบ (horizontal relationship) ที่มีผลต่อการดำเนินการทางเศรษฐกิจ สำหรับพุดนัมเครือข่ายแบบนี้แยกออกเป็นสองลักษณะ คือ เครือข่ายของการแลกเปลี่ยนกันทางสังคม (networks of social exchange) และ เครือข่ายของการเข้าร่วมกันของภาคประชาชน (networks of civic engagement) โดยมีเป้าหมายของการปฏิบัติการทางสังคมที่ชัดเจนในการหาความร่วมมือเพื่อประโยชน์ของชุมชน เครือข่ายเหล่านี้จะสร้างแนวทางแบบประชาสังคมที่สามารถสร้างความเติบโตทางเศรษฐกิจให้เกิดขึ้นได้ ลักษณะของเครือข่ายความร่วมมือนี้ แมทธิวส์ (Matthews. 1999) เรียกว่าโครงสร้างพื้นฐานของภาคประชาชน (civic infrastructure) ซึ่งแยกออกเป็นหลายระดับ เริ่มจากระดับพื้นฐานที่เป็นการสมาคมเป็นครั้งคราว (ad hoc association) จะเป็นทางการหรือไม่ก็ได้ ในระดับถัดมาเป็นการร่วมมือกันที่เน้นกิจกรรมด้านใดด้านหนึ่ง และในระดับสูงสุดเป็นองค์กรกรวม (umbrella

organization) ที่เชื่อมต่อองค์กรสมาชิกและสมาชิกเข้าหากัน พื้นที่สาธารณะเหล่านี้เป็นช่องทางของการติดต่อสื่อสาร ซึ่งความสำเร็จอยู่ที่การขยายความสัมพันธ์ให้กว้างขวางขึ้นจนเป็นเครือข่ายการสมาคมและการแบ่งปันทรัพยากร แนวคิดเรื่องเครือข่ายการทำกิจกรรมร่วมกันของพุดน้ำและแมททิวส์ เป็นแนวคิดที่ให้ภาพชัดเจนถึงพัฒนาการของการรวมพลังที่เกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไป และการขยายความสัมพันธ์ในแนวราบออกไปมากขึ้นๆ ซึ่งในด้านหนึ่งนั้นย่อมส่งผลให้การดำเนินการติดต่อแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจของกลุ่มชุมชนกระทำการได้อย่างสะดวก และมีอำนาจต่อรองทางเศรษฐกิจเพิ่มสูงขึ้นได้

แนวคิดและงานวิจัยเกี่ยวกับทุนทางสังคมนี้ ให้นัยสำคัญว่าปัจจัยทางวัฒนธรรม สังคม การเมือง หรือ จิตวิทยา ล้วนแล้วแต่มีอิทธิพลต่อการดำเนินการทางเศรษฐกิจ โดยอยู่ในรูปแบบของทุนทางสังคมที่ชุมชนจะสร้างขึ้นได้เอง ความพยายามเปลี่ยนตำแหน่งการแลกเปลี่ยนให้อยู่ในสถานการณ์ที่ดีขึ้นไม่ให้เสียเปรียบต่อเศรษฐกิจที่มีอำนาจเหนือกว่าในสังคม โดยหันมาพิจารณาถึงเงื่อนไขต่างๆ เหล่านี้ ทั้งในแง่ที่เคยเป็นปัจจัยที่เกื้อหนุนระบบเศรษฐกิจในอดีตให้ดำรงอยู่อย่างปกติสุข และสามารถถูกนำมาใช้ในระบบเศรษฐกิจปัจจุบันเพื่อสร้างศักยภาพในการพึ่งพาตนเองให้เกิดขึ้น จนสามารถเพิ่มอำนาจการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจของชุมชนได้ ก็จะได้แง่มุมที่หลากหลายซึ่งมีความแตกต่างไปจากตัวแบบตลาดของเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก และมีภาพเบื้องหน้าของความสำเร็จที่เป็นไปได้ที่ชุมชนจะสร้างความสำเร็จนั้นขึ้นมาด้วยตนเอง เพื่อให้มีอิสระในการจัดการกับเศรษฐกิจของชุมชนเองได้ อย่างไรก็ตามการสร้างทุนทางสังคมก็ไม่ใช้ทางออกทุกอย่างที่จะนำมาซึ่งทางรอดจากความล่มสลายของเศรษฐกิจชุมชน เพียงแต่จะเป็นปัจจัยที่หนุนหลังพลังทางเศรษฐกิจของชุมชนให้เพิ่มขึ้น และเป็นเรื่องที่ยอมรับได้ว่า "ทางออกอยู่ที่ตัวชุมชนเอง" อย่างแท้จริง

กรอบความคิดในการวิจัย

การศึกษาเรื่อง "การสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนเพื่อความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน" มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาถึง กระบวนการที่การแลกเปลี่ยนแบบทุนนิยมเข้ามาทำลายระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนจนทำให้เศรษฐกิจชุมชนอ่อนแอ และ กระบวนการพลิกฟื้นเศรษฐกิจชุมชนโดยการจัดระบบความสัมพันธ์ใหม่เพื่อให้เศรษฐกิจชุมชนเกิดอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน ในการศึกษาจึงมองระบบความสัมพันธ์ในชุมชนว่าเป็นพื้นฐานของการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจชุมชน และการแลกเปลี่ยนเป็นพฤติกรรมทางสังคมที่มีระบบความสัมพันธ์ทางสังคมรองรับ ซึ่งมีผลต่อการผลิตซ้ำระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน และการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจชุมชน โดยผู้วิจัยมีแนวทางการวิเคราะห์ประเด็นปัญหาการวิจัยดังนี้

แนวทางการวิเคราะห์ การดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนในช่วงก่อนที่การแลกเปลี่ยนแบบทุนนิยมจะเข้ามาในชุมชน ผู้วิจัยมีแนวคิดที่ว่าเศรษฐกิจชุมชนในอดีตมีความเข้มแข็ง โดยความเข้มแข็งของชุมชนตั้งอยู่บนระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งหลายมีความเป็นเนื้อเดียวกัน การศึกษาถึง

การดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชน จึงพิจารณาที่คุณลักษณะของระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชนที่จะบ่งชี้ได้ถึง ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนหรืออีกนัยหนึ่งก็คือสืบค้นให้เห็นถึง “ทุนทางสังคม” ของชุมชน อันหมายถึง การจัดระเบียบทางสังคม หรือระบบความสัมพันธ์ในชุมชน ที่เอื้อให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่ได้อย่าง เข้มแข็ง โดยสืบค้นจากแบบแผนความสัมพันธ์ กระบวนการ และเป้าหมายของกิจกรรมทางเศรษฐกิจของ ชุมชนในด้านการผลิต การแลกเปลี่ยน การบริโภค และการจัดสรร ซึ่งทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีตมี ความเป็นอิสระจากระบบภายนอก

แนวทางการวิเคราะห์ กระบวนการแลกเปลี่ยนแบบทุนนิยมที่เข้ามาทำลายสภาพความเข้มแข็ง ของเศรษฐกิจชุมชนในอดีต ผู้วิจัยพิจารณาจากการที่ประเทศปรับเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัย และใช้แนวทาง ของการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ ซึ่งทำให้การจัดระเบียบทางสังคมหรือระบบความสัมพันธ์ ที่เคยเป็นเนื้อเดียวกันของกิจกรรมทางเศรษฐกิจในชุมชน ถูกจำแนกแจกแจงออกไปเป็นระบบต่างๆอย่างชัด เจน โดยระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดถูกสร้างขึ้นมาเพื่อบูรณาการกิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านั้น แต่ใน ความเป็นจริงวิถีการแลกเปลี่ยนแบบนี้กลับนำมาซึ่งความอ่อนแอของเศรษฐกิจชุมชน โดยเข้ามาทำลายการจัด ระเบียบทางสังคมหรือระบบความสัมพันธ์ทางสังคมในอดีตลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป จนทำให้ทุนชุมชนต่างๆ ถูกทำลายหรือแทนที่ด้วยทุนสมัยใหม่ การทำลายนี้ก็คือการทำให้ความมีอิสระในการดำเนินการทางเศรษฐกิจ ของชุมชนหมดสิ้นไป ในการศึกษาเรื่องนี้ผู้วิจัยจะใช้แนวคิดการประสานและเชื่อมต่อระหว่างวิถีการผลิตแบบ เก่าและแบบใหม่ เพื่ออธิบายถึงกระบวนการเคลื่อนไหวของวิถีการแลกเปลี่ยนแบบทุนนิยมที่เข้ามาสร้างการ เปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นกับเศรษฐกิจชุมชน โดยเน้นที่การทำลายการจัดระเบียบทางสังคมหรือระบบความ สัมพันธ์ที่เคยเอื้อให้เศรษฐกิจชุมชนในอดีตดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็ง

แนวทางการวิเคราะห์ การปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชนโดยการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน ผู้วิจัยมีแนวคิดในการศึกษากระบวนการพลิกฟื้นเศรษฐกิจชุมชนว่า ในขณะที่เศรษฐกิจชุมชนยังต้องดำรงอยู่ โดยใช้ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาด แนวทางที่จะพลิกฟื้นจากสภาพความอ่อนแอของเศรษฐกิจชุมชนจึง ต้องใช้ความพยายามของชุมชนที่จะดึงเอาอำนาจอิสระในการควบคุมระบบเศรษฐกิจของตัวเองกลับคืนมา ซึ่ง ในความเป็นจริงแล้วความมีอิสระของเศรษฐกิจชุมชนอาจเกิดขึ้นได้หลายด้าน เช่น ด้านการผลิต ด้านการ บริโภค ด้านการแลกเปลี่ยน และด้านเงินทุน แต่ในที่นี้ผู้วิจัยสนใจศึกษาที่ “ความมีอิสระในการแลกเปลี่ยน” หากจะศึกษาถึงกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น ก็ต่อเมื่อกิจกรรมนั้นเข้ามาเกี่ยวข้องกับกระบวนการสร้างอำนาจ อิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชนเท่านั้น เช่นการควบคุมการผลิตเพื่อแก้ปัญหาอุปทานผลผลิตล้น ตลาด หรือการหาเงินทุนเองเพื่อที่จะใช้ซื้อปัจจัยการผลิต

ความมีอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน ในที่นี้หมายถึง การที่เศรษฐกิจชุมชนสามารถ สร้างอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนที่เสมอภาคหรือไม่ด้วยไปกว่าเศรษฐกิจที่เหนือกว่า ความสามารถที่จะ สร้างทางเลือกในการแลกเปลี่ยนได้ เพื่อที่จะไม่ต้องตกเป็นฝ่ายพึ่งพิงระบบเศรษฐกิจภายนอก และความ

สามารถที่จะสร้างระบบการผลิตและการกระจายได้ที่ส่งผลต่อความมั่นคงให้แก่ชุมชน ในการอธิบายถึงการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชนเพื่อให้เกิดอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนนั้น ผู้วิจัยจะใช้แนวคิดว่าการลดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้าง ด้วยการดึงเอากิจกรรมทางเศรษฐกิจให้เข้ามาอยู่ที่ “ชุมชนเป็นศูนย์กลางในการดำเนินการ” โดยให้ความสำคัญต่อกระบวนการและเงื่อนไขของการสร้างทุนทางสังคมขึ้นใหม่ ซึ่งจะเป็นการสร้างระบบความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบที่มีพลังยิ่งของคนในชุมชน ในการจะเข้ามาร่วมกันกระทำการต่อรองกับเศรษฐกิจที่เหนือกว่าได้ ผู้วิจัยจึงมุ่งที่จะศึกษาให้เห็นถึง กระบวนการสร้างทุนทางสังคมตามแนวคิดยุคปัจจุบัน ที่มีรูปแบบทุนทางสังคมที่หลากหลาย เช่น บรรทัดฐานทางสังคม เครือข่าย ระบบความรู้ ภาวะผู้นำ ฯลฯ โดยเศรษฐกิจชุมชนสามารถสร้างทุนทางสังคมขึ้นเพื่อเป็น “พลังของชุมชน” ซึ่งจะใช้ต่อสู้เพื่อช่วงชิงอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจของชุมชนเองกลับคืนมา

บทที่ 3

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อทำความเข้าใจปรากฏการณ์ของเศรษฐกิจชุมชนในสองด้าน ด้านหนึ่งเป็นการศึกษาถึง กระบวนการแลกเปลี่ยนแบบทุนนิยมซึ่งเข้ามาเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชนจนทำให้เศรษฐกิจชุมชนอ่อนแอลงในลักษณะของการขาดอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน และอีกด้านหนึ่งเป็นการศึกษาถึง กระบวนการพลิกฟื้นเศรษฐกิจชุมชนให้เกิดความเข้มแข็ง โดยเศรษฐกิจชุมชนมีการจัดระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ทำให้เกิดอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ ในการศึกษาผู้วิจัยให้ความสำคัญต่อโมทัศน์ “ทุนทางสังคม” เพื่อนำมาอธิบายการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งผู้วิจัยนิยามทุนทางสังคมของชุมชนแตกต่างออกไปบ้างระหว่างสิ่งที่เกิดขึ้นในอดีตกับปัจจุบัน กล่าวคือ ในการศึกษา ระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีต ผู้วิจัยนิยามทุนทางสังคมว่า หมายถึง การจัดระเบียบทางสังคมในทางที่ทำให้ชุมชนสามารถผลิตซ้ำรูปแบบของการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคมที่มีความมั่นคงไว้ได้ และในการศึกษาระบบเศรษฐกิจชุมชน เมื่อได้เปลี่ยนแปลงไปใช้วิธีการแลกเปลี่ยนแบบตลาดให้เป็นกลไกในการดำเนินการทางเศรษฐกิจทั้งปวง ผู้วิจัยนิยามทุนทางสังคมว่า หมายถึง การจัดระเบียบทางสังคมซึ่งสามารถช่วยปรับปรุงประสิทธิภาพของสังคม โดยทำให้การกระทำร่วมกันเป็นไปได้โดยสะดวก

ผู้วิจัยได้ศึกษาปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงต่างๆภายในระบบเศรษฐกิจชุมชน โดยการค้นหาความหมายของการดำเนินชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคมของคนในชุมชนที่ดำรงอยู่ภายใต้บริบททางสังคม ซึ่งการจัดระบบชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนตั้งอยู่บน ประเพณี วัฒนธรรม โครงสร้างสังคม และบทบาททางสังคม เมื่อสิ่งเหล่านี้ถูกสร้างออกมาย่อมสะท้อนถึงระบบความคิดที่เป็นพื้นฐานการดำรงอยู่ของชุมชน ดังนั้นในการสืบค้นความหมายเพื่อสร้างความเข้าใจปรากฏการณ์ต่างๆ ผู้วิจัยจึงเลือกใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก (grounded theory) อันมีความคิดพื้นฐานที่ว่า มนุษย์สร้างความหมายต่อสิ่งต่างๆที่อยู่รอบตัวจากความสัมพันธ์ระหว่างกัน ด้วยเหตุนี้ปรากฏการณ์หรือความจริงทางสังคมจึงถูกตีความและให้ความหมายโดยคนที่อยู่ภายในบริบททางสังคมนั้น การสร้างทฤษฎีจากฐานรากด้วยการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมได้กระทำผ่านกระบวนการสร้าง (construct) และการตรวจสอบ (verify) โดยการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลอันเกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ที่ต้องการศึกษาอย่างเป็นระบบ ซึ่งผู้วิจัยมีแนวทางการดำเนินการดังนี้

ปรากฏการณ์ของการศึกษา

ชุมชนที่ผู้วิจัยเลือกเป็นสนามของการศึกษา เป็นชุมชนที่มีปรากฏการณ์เด่นชัดในการนำไปสู่การตอบปัญหาการวิจัยที่ต้องการสืบค้นในการศึกษานี้ นั่นคือ มีปรากฏการณ์ของการเป็นเศรษฐกิจชุมชนที่ประสบผล

สำเร็จในการปรับตัวจนมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ อย่างเรียกได้ว่าไม่เสียเปรียบต่อระบบเศรษฐกิจที่เหนือกว่า ซึ่งผู้วิจัยพิจารณาเบื้องต้นจากการเป็นเศรษฐกิจชุมชนที่สามารถควบคุมกระบวนการในการแลกเปลี่ยนด้วยตัวเอง โดยที่ราคาผลผลิตของเศรษฐกิจชุมชนไม่ได้ผูกติดกับราคาตลาดภายนอก หรืออีกนัยหนึ่งคือเป็นเศรษฐกิจชุมชนที่สามารถสร้างอาณาเขตการตลาดของตนเองได้แน่นอน และสามารถควบคุมจัดการได้ในเรื่องอุปสงค์และอุปทานในระดับที่มีเสถียรภาพ ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ตรงตามขอบเขตการวิจัยที่กำหนดไว้ คือมีลักษณะทางเศรษฐกิจที่สามารถกีดกันอิทธิพลจากนโยบายระดับมหภาคและการค้าระหว่างประเทศไม่ให้เข้ามาแทรกแซงเศรษฐกิจชุมชนได้โดยตรง ดังนั้นความชัดเจนของปรากฏการณ์จึงอยู่ที่การเป็นเศรษฐกิจชุมชนที่สามารถควบคุมจัดการกับระบบการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจได้เอง โดยไม่จำเป็นต้องให้ฝ่ายอื่นเช่นรัฐหรือเศรษฐกิจที่มีอำนาจเหนือกว่ามาดำเนินการให้

เศรษฐกิจชุมชนที่ผู้วิจัยศึกษา เป็นเศรษฐกิจชุมชนในระดับอำเภอของจังหวัดเชียงราย ซึ่งปัจจุบันนี้ชาวบ้านในชุมชนทำอาชีพเลี้ยงปลานิลเพื่อขายเป็นจำนวนมาก ชาวบ้านมีความสะดวกในการขายปลาโดยผ่านองค์กรเศรษฐกิจชุมชนปลานิล ในระดับราคาที่มีเสถียรภาพ เศรษฐกิจชุมชนสามารถสร้างตลาดที่แน่นอนและขอบเขตกว้างขวางครอบคลุมพื้นที่จังหวัดภาคเหนือตอนบน, ความสำเร็จอยู่ในลักษณะที่ชาวบ้านผู้เลี้ยงปลาได้รวมพลังกันโดยสร้างระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นทุนทางสังคมของชุมชนขึ้นมา จนทำให้เกิดอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ ซึ่งสอดคล้องกับความหมายที่ผู้วิจัยได้ตั้งไว้ในเบื้องต้นอย่างกว้างๆ แต่การเรียนรู้จากประสบการณ์จริงของพื้นที่ ย่อมทำให้การศึกษานี้สามารถสร้างนิยามของการมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจได้จากตัวชุมชนเอง

การเข้าสู่ชุมชนเพื่อศึกษาปรากฏการณ์

การเข้าสู่ชุมชนนับว่าเป็นขั้นตอนสำคัญเพราะเป็นการเข้าถึงปรากฏการณ์ที่ต้องการศึกษา การเตรียมพร้อมในการเข้าสู่ชุมชนที่ดีที่สุดคือการสำรวจพื้นที่ก่อนเข้าสู่สนาม เพื่อให้เกิดความมั่นใจในปรากฏการณ์ที่ต้องการศึกษา และสามารถกำหนดผู้ให้ข้อมูลหลักและเตรียมแนวคำถามได้อย่างเหมาะสม นอกจากนี้ยังได้ใช้โอกาสนี้ในการนัดหมายบางประการเพื่อความสะดวกเวลาเข้าสู่พื้นที่จริง ก่อนเข้าสู่พื้นที่ผู้วิจัยได้วางแผนการเก็บข้อมูลโดยกำหนดวิธีการเลือกผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informant) เตรียมแนวคำถาม (guideline) ทำความเข้าใจกับผู้ปฏิบัติงานภาคสนามหรือผู้ช่วยวิจัยและเตรียมอุปกรณ์ที่ใช้ในการบันทึกข้อมูล สำหรับแนวคำถามที่เตรียมไว้นั้น ผู้วิจัยได้นำไปทดลองใช้กับผู้มีความสัมพันธ์คล้ายคลึงกับผู้ให้ข้อมูลหลัก และนำมาปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสมก่อนที่จะถูกนำไปใช้จริง

แนวคำถามที่ผู้วิจัยใช้เพื่อเก็บข้อมูลสำหรับการศึกษาครั้งนี้ เลือกใช้แนวทางการสัมภาษณ์ระดับลึก (in-depth interview) โดยพัฒนาขึ้นมาจาก วัตถุประสงค์ของการวิจัย ปัญหาการวิจัย และกรอบความคิดในการวิจัย คำถามวิจัยที่สร้างขึ้นมีลักษณะแบบไม่เป็นทางการ (informal interview) เป็นคำถามแบบกึ่ง

โครงสร้างที่เป็นปลายเปิด (semi-unstructure open-ended) เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้ถูกถามได้แสดงความคิดเห็นหรือบอกเล่าปรากฏการณ์และความนึกคิดต่างๆ ได้เต็มที่ นอกจากการใช้แนวคำถามเพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลต่างๆ แล้ว ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาข้อมูลทางด้านกายภาพ ประวัติชุมชน รวมถึงบริบทของชุมชนในด้านต่างๆ จากเอกสารหรือข้อมูลที่หาได้ล่วงหน้า เพื่อประกอบกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ในขณะที่ยังอยู่ในชุมชน

เมื่อเข้าสู่ชุมชนเพื่อศึกษาปรากฏการณ์จริง ผู้วิจัยเริ่มต้นการเก็บข้อมูลโดยไปพบผู้ที่ได้ติดต่อไว้แล้ว รายหลักๆ และขอให้แนะนำผู้ให้สัมภาษณ์บางรายเพิ่มเติมตามที่ผู้วิจัยกำหนดคุณสมบัติไว้ นอกจากนั้นผู้วิจัยได้ขออนุญาตเข้าไปดูกระบวนการซื้อขายปลาที่บ่อที่มีการจับปลา ได้พยายามทำความเข้าใจและตีความปรากฏการณ์ต่างๆ ในเบื้องต้น หลังจากนั้นจึงได้กำหนดผู้ให้ข้อมูลหลักเพิ่มเติม และมีการนัดหมายล่วงหน้าไว้ในรายที่สามารถกำหนดตัวได้แน่นอน

การเลือกผู้ให้ข้อมูลหลักและการเก็บข้อมูลในสนาม

การเลือกผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informants) มีความสำคัญเพราะเป็นขั้นตอนของการได้มาซึ่งบุคคลที่สามารถให้ข้อมูลได้ตรงตามปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นมากที่สุด ซึ่งย่อมส่งผลต่อความสมบูรณ์ถูกต้องของข้อมูล ในที่นี้เลือกผู้ให้ข้อมูลหลักโดยใช้วิธีการเลือกเชิงทฤษฎี (theoretical sampling) ซึ่งเป็นการเลือกโดยกำหนดลักษณะผู้ให้สัมภาษณ์ไว้กว้างๆ ตามกรอบคิดที่สร้างขึ้น ได้จัดแบ่งกลุ่มผู้ให้ข้อมูลไว้ตามปรากฏการณ์ที่ต้องการศึกษาเป็น 5 กลุ่มด้วยกัน กลุ่มแรก ได้แก่ ผู้นำชุมชน ชาวบ้านผู้สูงอายุ และชาวบ้านทั่วไป เป็นการสัมภาษณ์เกี่ยวกับสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนทั้งในอดีตและปัจจุบัน กลุ่มที่สองคือ ผู้บริหารและเจ้าหน้าที่ในองค์กรเศรษฐกิจชุมชน เพื่อสัมภาษณ์เรื่องการจัดการและการบริหารงานขององค์กรเศรษฐกิจชุมชน กลุ่มที่สามคือ ชาวบ้านผู้เลี้ยงปลา ซึ่งหากเป็นการเลี้ยงเพื่อขายแล้ว ชาวบ้านทุกคนจะเป็นสมาชิกขององค์กรเศรษฐกิจชุมชน การสัมภาษณ์มุ่งที่กระบวนการเลี้ยงและการขายปลาทั้งในอดีตและปัจจุบัน และความพึงพอใจในระบบการจัดการขององค์กรเศรษฐกิจชุมชน กลุ่มที่สี่คือ พ่อค้าปลา ซึ่งมาซื้อปลาที่ชุมชน เป็นการสัมภาษณ์เรื่องกระบวนการซื้อปลาของพ่อค้าปลา และความพึงพอใจในระบบการจัดการขององค์กรเศรษฐกิจชุมชน และกลุ่มที่ห้าคือ เจ้าหน้าที่อำเภอ สัมภาษณ์ถึงเรื่องทั่วไปและความสำเร็จของเศรษฐกิจชุมชน

อย่างไรก็ตามเมื่อได้มีการสะท้อนข้อมูลออกมาตามมุมมองของผู้ให้ข้อมูลหลักแล้วเบื้องต้น ผู้วิจัยยังคงอาศัยการคิดในเชิงวิเคราะห์ว่าต้องการข้อมูลได้อีกเพื่อตามไปเก็บข้อมูลเหล่านั้น ความคิดในเชิงวิเคราะห์ในที่นี้หมายถึง การที่ผู้วิจัยต้องอาศัยทั้งความคิดและจินตนาการ ซึ่งมองเห็นถึงความเกี่ยวพันกันระหว่างทฤษฎีและข้อมูลเชิงประจักษ์ การกำหนดข้อมูลหรือแหล่งข้อมูลที่จะเก็บต่อไปผู้วิจัยกระทำโดยคำนึงถึงระดับของอำนาจในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม ที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ออกมา ในรูปของสมมติฐานชั่วคราว (temporary hypothesis) ซึ่งได้สร้างขึ้นมาจากข้อมูลที่ได้เก็บมาแล้ว ดังนั้นผู้ให้สัมภาษณ์หรือปรากฏการณ์ทางสังคมที่จะเลือกต่อไป จึงเลือกโดยอาศัยหลักของการให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่จะช่วยให้ผู้วิจัยสามารถนำ

มาใช้ปรับเปลี่ยนสมมติฐานชั่วคราวที่มีอยู่แล้ว อันเป็นหลักการของการหาข้อมูลหรือกรณีที่มีความแตกต่าง (negative case) เพื่อให้ได้ข้อมูลที่จะช่วยให้ผู้วิจัยได้ข้อเสนอเชิงทฤษฎีที่มีอำนาจในการอธิบายหรือระดับของการนำไปใช้สูง การเลือกผู้ให้ข้อมูลที่เป็นกรณีที่มีความแตกต่าง ผู้วิจัยทำโดยแบ่งกลุ่มผู้ให้ข้อมูล เช่น ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์ชาวบ้านที่ไม่เลี้ยงปลาเพื่อหาเหตุผลและเงื่อนไขของการเลี้ยงหรือไม่เลี้ยงปลาเพื่อขาย สำหรับผู้เลี้ยงปลา ผู้วิจัยเลือกสัมภาษณ์ทั้ง รายใหญ่ รายเล็ก และที่สังกัดองค์กรเศรษฐกิจชุมชนคนละแห่งกัน ในการสัมภาษณ์พ่อค้าปลาได้เลือกพ่อค้าที่สังกัดองค์กรเศรษฐกิจชุมชนแต่ละแห่ง และพ่อค้าปลาอิสระที่ไม่เป็นสมาชิกองค์กรเศรษฐกิจชุมชน และได้เลือกสัมภาษณ์ผู้บริหารและเจ้าหน้าที่ในองค์กรเศรษฐกิจชุมชนที่อยู่ต่างองค์กรกัน หลักการของการเลือกกรณีที่มีความแตกต่างผู้วิจัยใช้องค์ความรู้เดิมหรือทฤษฎีที่มีอยู่เดิมเป็นตัวช่วยในการเลือกเป็นเบื้องต้น แต่เมื่อการเก็บข้อมูลดำเนินไปได้ระยะหนึ่ง ผู้วิจัยอาศัยความคิดในเชิงวิเคราะห์โดยพิจารณาจากสมมติฐานชั่วคราวที่ผู้วิจัยสร้างขึ้นมาเองในระหว่างเก็บข้อมูล มาเป็นส่วนประกอบสำคัญในการกำหนดกรณีที่มีความแตกต่าง ดังนั้นผู้วิจัยต้องมีความไวต่อทฤษฎี (theoretical sensitivity) ในการที่จะใช้ข้อมูลเชิงประจักษ์มาปรับเปลี่ยนทฤษฎีให้มีความสมบูรณ์ กระบวนการเก็บข้อมูลยุติลงเมื่อเกิดคำอธิบายที่มีแบบแผนซ้ำกันและแน่นอน ซึ่งหมายความว่าทฤษฎีได้ถึงจุดอิ่มตัว (theoretical saturation) แล้ว

การเก็บข้อมูลในสนามด้วยวิธีการสัมภาษณ์ระดับลึก ผู้วิจัยยึดถือหลักการสำคัญคือ ประการแรก แนวคำถามที่ใช้เป็นเพียงแนวทางการสนทนากว้างๆ ไม่ตายตัว ทั้งนี้เพื่อให้ได้ข้อมูลในลักษณะที่มียาวละเอียดครอบคลุมปรากฏการณ์ที่ศึกษา โดยไม่ยึดติดอยู่กับแนวคิดที่ผู้วิจัยมีไว้แล้ว ประการที่สอง ผู้วิจัยพยายามทำความเข้าใจกับสิ่งต่างๆ โดยมองจากจุดยืนของผู้ให้สัมภาษณ์ คือความหมายของสิ่งที่ผู้ตอบให้ โดยไม่ด่วนตีความหมายด้วยความรู้ลึกของตนเอง ประการที่สาม ผู้วิจัยพยายามหลีกเลี่ยงการถามนำหรือเสนอแนะคำตอบให้แก่ผู้ให้สัมภาษณ์ และ ประการที่สี่ สร้างบรรยากาศของการสัมภาษณ์ที่เป็นกันเอง ไม่แสดงท่าทีเหนือกว่าหรือต่ำกว่าผู้ตอบ พยายามไม่ได้แย่งแม้จะไม่เห็นด้วยกับคำตอบ และพยายามไม่สรุปสิ่งที่ผู้ตอบพูด

ในการสัมภาษณ์แต่ละครั้งไม่กำหนดเวลาตายตัวและมีช่วงเวลาที่ไมเท่ากัน บางรายใช้เวลาตลอดช่วงเช้าหรือบ่าย แต่โดยทั่วไปแล้วใช้เวลาประมาณ 90-150 นาที ยกเว้นชาวบ้านบางกลุ่มที่มีเวลาให้ค่อนข้างจำกัดเพราะต้องไปทำมาหากิน ซึ่งผู้วิจัยก็สามารถมีผู้ให้ข้อมูลในประเด็นนั้นทดแทนกันได้หลายคน นอกจากนั้นในระหว่างการสนทนา ผู้วิจัยได้ขอให้ผู้สัมภาษณ์พาไปดูสถานที่หรือปรากฏการณ์จริงในเรื่องนั้นด้วย เช่น สภาพของบ่อเลี้ยงปลา การให้อาหารปลา กระบวนการซื้อขายปลาที่บ่อ และการจัดการภายในสำนักงานของกลุ่มปลา มีการบันทึกเทปในการสัมภาษณ์ทุกครั้ง หลังจากนั้นเทปทั้งหมดถูกนำมาถอดความแบบคำต่อคำ บันทึกออกมาในลักษณะของแบบสัมภาษณ์ ซึ่งเป็นข้อมูลหลักที่ผู้วิจัยใช้เพื่อวิเคราะห์และตีความโดยละเอียดในภายหลัง

ผู้ให้ข้อมูลหลัก

ด้วยแนวทางการวิจัยที่กำหนดไว้ ผู้วิจัยได้ทำการเก็บข้อมูลโดยสัมภาษณ์ระดับลึกผู้ให้ข้อมูลหลักที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ที่ศึกษาจำนวนทั้งสิ้น 25 ราย ซึ่งผู้ให้ข้อมูลหลักบางรายจะมีความคาบเกี่ยวกันในสถานภาพที่แตกต่างตามที่คุณวิจัยได้กำหนดไว้ สถานภาพดังกล่าวได้แก่ ผู้นำชุมชน ชาวบ้านผู้สูงอายุและชาวบ้านทั่วไป ชาวบ้านผู้เลี้ยงปลา ผู้บริหารและเจ้าหน้าที่ในองค์กรเศรษฐกิจชุมชน พ่อค้าปลา และ เจ้าหน้าที่อำเภอ (รายละเอียดของผู้ให้ข้อมูลหลักเป็นไปดังแสดงในตารางที่ 1)

การประมวลผลและการวิเคราะห์ข้อมูล

หลังจากการเก็บข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ที่ต้องการสืบค้นอย่างเป็นระบบสิ้นสุดลงแล้ว วิธีการประมวลผลข้อมูลเพื่อนำมาสู่ผลการศึกษาค้นคว้าขึ้นจากการนำข้อมูลที่ได้ในลักษณะแบบสัมภาษณ์ มาศึกษาและกำหนดเชื่อมโยงโน้ตต่าง ๆ ให้กับกลุ่มข้อมูล โดยจัดกลุ่มโน้ตที่สะท้อนปรากฏการณ์ที่คล้ายคลึงกันเข้าด้วยกัน เพื่อทำการจัดหมวดหมู่ในลักษณะที่มีนามธรรมสูงขึ้น ทำการเชื่อมโยงโน้ตในในรูปแบบของความสัมพันธ์ในลักษณะต่างๆ โดยคำนึงถึงเงื่อนไข (condition) และบริบท (context) ที่เกี่ยวข้องอย่างครอบคลุม นำไปสร้างเป็นข้อเสนอเชิงทฤษฎี (theoretical preposition) ของปรากฏการณ์ที่ศึกษาในประเด็นต่างๆ ตามที่กำหนดไว้ในคำถามการวิจัย เพื่อนำไปสู่การสร้างทฤษฎีจากฐานราก (grounded theory) ซึ่งสร้างขึ้นโดยสะท้อนความเป็นจริงและมีลักษณะเป็นนามธรรมเพียงพอ จึงมีอำนาจในการอธิบายปรากฏการณ์ของการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชนได้

การวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อการศึกษา ให้ความสนใจต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจชุมชนที่มีระยะเวลายาวนาน หน่วยการวิเคราะห์เป็นชุมชนแห่งหนึ่งซึ่งปัจจุบันมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจในด้านการเลี้ยงปลานิล ที่ประสบผลสำเร็จด้านการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ โดยเป็นการวิเคราะห์ในระดับความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชน การศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชนในที่นี้ จึงมุ่งไปที่การดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ทางสังคม ที่ส่งผลต่อการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจชุมชน โดยวิเคราะห์จากอุดมการณ์ของอำนาจในการควบคุมจัดการกับระบบการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจของชุมชนเอง หรือเรียกในการวิจัยนี้ว่าเป็นอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ

ตารางที่ 1 : ผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informants)

กลุ่มที่ 1 : ผู้นำชุมชน ชาวบ้านผู้สูงอายุ และชาวบ้านทั่วไป

1. หลวงพ่อ รักษาการเจ้าอาวาสวัดประจำหมู่บ้าน/อดีตพ่อหลวง อายุ 53 ปี
2. พ่อหลวง (ชาย) ผู้ใหญ่บ้าน อาชีพทำนา/ไม่เลี้ยงปลา อายุ 48 ปี
3. ผู้สูงอายุ (ชาย) ครอบครัวยุคใหม่/ไม่เลี้ยงปลา อายุ 67 ปี
4. ผู้สูงอายุ (หญิง) ครอบครัวยุคใหม่/ไม่เลี้ยงปลา อายุ 67 ปี
5. ชาวบ้าน (หญิง) อาชีพทำนาและรับจ้างเลี้ยงปลา อายุ 48 ปี
6. สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล (ชาย) อาชีพปลูกหอม-กระเทียม/ไม่เลี้ยงปลา อายุ 43 ปี

กลุ่มที่ 2 : ผู้บริหารและเจ้าหน้าที่ในองค์กรเศรษฐกิจชุมชน

7. ประธานชมรมปลา (ชาย) การศึกษา ชั้นประถมศึกษาปีที่ 4/นักธรรมเอก อายุ 57 ปี
8. ประธานสหกรณ์ปลา (ชาย) การศึกษา ปริญญาโท อายุ 64 ปี
9. ผู้จัดการชมรมปลา (ชาย) การศึกษา ชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 อายุ 56 ปี
10. ผู้จัดการสหกรณ์ปลา (ชาย) การศึกษา ปริญญาตรี อายุ 52 ปี
11. เจ้าหน้าที่ตรวจเช็คปลาและคัดปลาที่บ่อ (ชาย) อายุ 34 ปี
12. เจ้าหน้าที่ระบบซื้อขายปลาที่บ่อ (ชาย) อายุ 33 ปี

กลุ่มที่ 3 : ชาวบ้านผู้เลี้ยงปลา

13. สมาชิกชมรมปลา (ชาย) อายุ 47 ปี
14. สมาชิกชมรมปลา (หญิง) อายุ 40 ปี
15. สมาชิกชมรมปลา/อดีตพ่อค้าปลา (ชาย) อายุ 42 ปี
16. สมาชิกสหกรณ์ปลา (หญิง) อายุ 61 ปี
17. สมาชิกกลุ่มปลา (ชาย) อายุ 52 ปี

กลุ่มที่ 4 : พ่อค้าปลา

18. พ่อค้าปลาจากแม่สาย/อดีตเคยเลี้ยงปลา ส่งปลาขายที่แม่สาย อายุ 40 ปี
19. พ่อค้าปลาจากเชียงใหม่ ส่งปลาขายที่เวียงแก่น อายุ 34 ปี
20. พ่อค้าปลาจากพวน ส่งปลาขายที่พะเยา อายุ 35 ปี
21. พ่อค้าปลาจากเชียงราย เลี้ยงปลาเองเพื่อเสริมการขาย ส่งปลาขายที่เชียงใหม่ อายุ 39 ปี
22. พ่อค้าปลาจากพะเยา ส่งปลาขายที่ดอกคำใต้ และท่าวังทอง อายุ 48 ปี
23. แม่ค้าปลาจากฝาง ส่งปลาขายที่ฝาง ไซยปราการ และแม่สาย อายุ 31 ปี

กลุ่มที่ 5 : เจ้าหน้าที่อำเภอ

24. ประมงอำเภอ (ชาย) อายุ 53 ปี
25. ป่าไม้อำเภอ (ชาย) อายุ 46 ปี

การนำเสนอผลการวิจัย

นอกจากบทที่ 1 ซึ่งเป็นบทนำ บทที่ 2 ซึ่งเป็นการทบทวนเอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และกรอบความคิดในการวิจัย และ บทที่ 3 ซึ่งเป็นวิธีการวิจัยแล้ว เมื่อกระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลเสร็จสิ้น ขั้นสุดท้ายของการศึกษาคือการนำเสนอผลการศึกษาที่ได้ ซึ่งผู้วิจัยเริ่มด้วยการกล่าวถึงข้อมูลพื้นฐานของชุมชนก่อนเป็นลำดับแรก ในบทที่ 4 เพื่อให้ข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนที่มีปรากฏการณ์ที่ศึกษาก่อนในเบื้องต้น หลังจากนั้นในบทที่ 5 ผู้วิจัยได้ศึกษาถึง การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงระบบการแลกเปลี่ยน ต่อด้วยการวิเคราะห์ถึงการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชนเพื่อสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน ในบทที่ 6 และให้ข้อเสนอเชิงทฤษฎีและข้อเสนอแนะที่เกิดขึ้นจากการศึกษาไว้ในบทที่ 7 เป็นลำดับสุดท้าย

ในการนำเสนอผลที่ได้จากการวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยใช้ชื่อชุมชนและชื่อองค์กรเศรษฐกิจชุมชนเป็นชื่อสมมุติทั้งสิ้น เพื่อเป็นการปกป้องผู้ให้ข้อมูลหลักตามวิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก และเพื่อให้ข้อมูลที่ชัดเจนมากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้

บทที่ 4

ข้อมูลพื้นฐานของชุมชน

ชุมชนบ่อปลาซึ่งเป็นชุมชนระดับอำเภอในจังหวัดทางภาคเหนือของประเทศ คือชุมชนที่ผู้วิจัยเลือกเป็นพื้นที่ของการศึกษาในที่นี้ เนื่องจากเป็นชุมชนที่มีภาพลักษณ์ที่โดดเด่นในด้านการควบคุมระบบการแลกเปลี่ยนผลผลิตของตนเอง ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในเศรษฐกิจปาล์มน้ำมันของชุมชนมีความสอดคล้องกับปรากฏการณ์หลักที่ผู้วิจัยต้องการสืบค้น คือมีแนวทางการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนให้กับเศรษฐกิจชุมชนของตนเอง ซึ่งผู้วิจัยได้ให้ความหมายกว้างๆในเบื้องต้นว่าคือ การที่เศรษฐกิจชุมชนสามารถสร้างอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนที่เสมอภาคหรือไม่ด้อยไปกว่าเศรษฐกิจที่เหนือกว่า ความสามารถที่จะสร้างทางเลือกในการในการแลกเปลี่ยนได้เพื่อที่จะไม่ต้องเป็นฝ่ายพึ่งพิงระบบเศรษฐกิจภายนอก และความสามารถที่จะสร้างระบบการผลิตและการวิภาครายได้ที่ส่งผลต่อความมั่นคงให้แก่ชุมชน ในที่นี้ก่อนเข้าสู่การวิเคราะห์เศรษฐกิจชุมชนตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่กำหนดไว้ ข้อมูลพื้นฐานของชุมชนบางด้านจะเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ผู้วิจัยสามารถเข้าใจถึงภูมิหลังของชุมชน เพื่อเชื่อมโยงมาถึงปรากฏการณ์ที่ผู้วิจัยต้องการจะศึกษา

ความเป็นมาและการตั้งถิ่นฐานของชุมชน

ชุมชนบ่อปลาเป็นชุมชนพื้นเมืองแต่ดั้งเดิมเมื่อประมาณ 200 ปีก่อน มีเรื่องเล่าสืบกันมาถึงความเป็นมาของชุมชนบ่อปลาจนกลายเป็นประวัติศาสตร์ของชุมชนว่า ในสมัยก่อนที่ตั้งของชุมชนนี้เคยเป็นส่วนหนึ่งของเมืองลำพูน จนกระทั่งเมื่อนายพรานชาวลำพูนไปก่อเหตุยิงช้างเชือกสำคัญของเมืองลำปางเข้าโดยบังเอิญในพื้นที่ซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนปัจจุบัน เจ้าเมืองลำพูนจึงต้องยกพื้นที่ที่เกิดเหตุเป็นค่าเสียหายให้เจ้าเมืองลำปาง ตั้งแต่นั้นมาบริเวณนี้ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของเมืองลำปาง จนถึง พ.ศ. 2443 ทางราชการได้เปลี่ยนฐานะให้บริเวณนี้เป็นกิ่งอำเภอขึ้นอยู่กับจังหวัดลำพูนและเมื่อถึง พ.ศ. 2481 ได้เปลี่ยนให้เป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดเชียงรายดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

สำหรับกลุ่มชนดั้งเดิมกลุ่มใหญ่ที่อาศัยอยู่ในชุมชนบ่อปลานั้น สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นชาวละว้าหรือลัวะ เพราะหลักฐานตามที่ปรากฏอยู่ในตำนานพื้นถิ่นหลายๆฉบับได้สะท้อนให้เห็นว่า ชาวละว้านั้นมีถิ่นฐานอยู่ในแถบภูเขาสูงและที่ราบเชิงเขาในเขตจังหวัดเชียงราย ย้อนหลังไปเมื่อประมาณกว่า 100 ปีมาแล้ว พื้นที่ของจังหวัดเชียงรายในปัจจุบันยังมีประชาชนอยู่เพียงเล็กน้อย ความหนาแน่นของประชาชนในชุมชนบ่อปลาคาดว่าน่าจะเริ่มเกิดขึ้นเมื่อเวลาเกือบ 100 ปีที่แล้ว ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เริ่มมีการอพยพครั้งใหญ่ของประชาชนในหลายท้องถิ่นมาที่เชียงราย เนื่องจากในช่วงระยะเวลานั้นเชียงรายยังมีพื้นที่ว่างเปล่าเหมาะแก่การเพาะปลูกอยู่

มากกว่าเมืองอื่นๆ จึงได้มีชาวไทยใหญ่ (เงี้ยว) ชาวไทยลื้อ และชาวนาจากจังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง น่าน และแพร่ ที่ยากจน ซึ่งไม่มีที่นาหรือมีอยู่บ้างเล็กน้อย พากันอพยพมาตั้งหลักแหล่งประกอบอาชีพที่ เชียงรายทุกปี ข้อสรุปนี้พบได้จากงานของฐลัทธ์ (ฐลัทธ์ ฐชาติ. 2523 : 101) ซึ่งอ้างถึงเอกสารรัชกาลที่ 6 จากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ ที่ระบุว่า ในช่วงเวลานี้มีการอพยพครั้งใหญ่ของประชาชนมายังพื้นที่นี้ประมาณ 300-400 ครั้ง ที่มากที่สุดคือใน พ.ศ. 2455 และสอดคล้องกับงานของผาสุก และคริสต์ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริสต์ เบเคอร์. 2539) กล่าวอธิบายเหตุผลว่า การอพยพจำนวนมากนี้เป็นการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจ ของชาวนา โดยเฉพาะเป็นการหลีกเลี่ยงภาษีที่ถูกรัฐจัดเก็บจำนวนมากในขณะนั้น เช่น เงินรัชูปการ และค่า นา ชาวนาจะแสวงหาพื้นที่ทำกินที่ห่างไกลจากอำนาจรัฐ เพื่อให้พอทำมาหากินเลี้ยงตัวเองและครอบครัวได้ เมื่อประชาชนอพยพเข้ามาที่เชียงรายก็มาปักหลักตั้งถิ่นฐานตั้งบ้านเรือนกันอยู่หลายจุด สำหรับชุมชนบ่อปลา ก็เช่นกัน เมื่อมีจำนวนครัวเรือนชาวบ้านเพิ่มมากขึ้นๆ “จากบ้านน้อยๆ ก็มารวมกันเป็นบ้านใหญ่” นั่นคือรวม เป็นหมู่บ้านต่างๆ และภายหลังหมู่บ้านเหล่านั้นก็ถูกแบ่งแยกตามเขตการปกครองออกเป็นตำบลต่างๆ ด้วย เหตุนี้ คนในชุมชนแม้จะอยู่คนละหมู่บ้านหรือคนละตำบลก็ยังมีความเป็นพวกเดียวกันอยู่ และเมื่อมีปัญหา อะไรที่เผชิญร่วมกัน การแก้ปัญหาโดยมารวมพลังกันนั้น จึงเป็นเรื่องที่ทำได้ไม่ยาก

การบุกเบิกและการจับจองที่ดินทำกิน ในช่วงประมาณ 60-70 ปีที่ผ่านมา การเข้ามาบุกเบิกพื้นที่ ทำกินยังเป็นไปอย่างอิสระ ดังที่ผู้เฒ่าในชุมชนเล่าว่า “ใครจับจองก็จับจองกันไป ใคร(บุก)เบิกก็ทำไป ใคร มีลูกมีหลานก็(บุก)เบิกเอา...เมื่อก่อนนั้นะ ใคร(บุก)เบิกได้ (บุก)เบิกเอา ใครมีแรงมีอิทธิพลหน่อยนะ ใครมีหัว เราจะเอาตรงนี้แล้วเราก็กักไว้ เอาไปๆ...ที่นี้ตอนก่อนๆใคร(บุก)เบิกได้มันไม่ตรงกัน” ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพื้นที่ ทำมาหากินที่มีอยู่มากมายนั้นใครจะเข้ามาครอบครองมากน้อยเท่าใดนั้น ขึ้นอยู่กับความขยันในการบุกเบิก ถากถางที่ดินทำกิน และสามารถซื้อหาได้จากคนที่บุกเบิกมา “สมัยนั้นไร่ละไม่กี่บาท ดินาหน่อยก็ไร่ละสามสี่ แถบ” เงินแถบที่ชาวบ้านพูดถึงนี้เป็นไปดังที่สืบค้นได้จากงานของฐลัทธ์ (ฐลัทธ์ ฐชาติ. 2523 : 61) ว่าเป็น เงินรูปที่ใช้นั้นแพร่หลายในภาคเหนือในช่วงเวลาตั้งแต่ก่อนหน้านั้นแล้ว ในปี 2471-2 หรือกว่า 70 ปี มาแล้ว แม้ค่าจะรับแลกเงินแถบหรือเงินรูปนี้ในอัตรา 1 รูป ต่อ 78 สัตางค์

ดังนั้นเมื่อเวลาผ่านไป จากสภาพพื้นที่ในอดีตเมื่อ 60 ปีที่แล้ว ที่ยังเป็นไปตามคำบอกเล่าที่ว่า “เป็น ป่าที่ราบเหมือนป่าแพะ ป่าไม้ไม่ใหญ่ มีไม้ไผ่ ไม้ตะเคียน” ได้กลายกลายเป็น “เดี๋ยวนี้เป็นทุ่งนาหมด เป็นพื้นที่ นาอุดม” ในสมัยก่อนนั้นทางราชการยังไม่ได้มีการออกเอกสารสิทธิ์แสดงความเป็นเจ้าของที่ดิน ชาวบ้านจะใช้ วิธีขีดเส้นหรือปักเขตแดนไว้ให้เป็นที่รู้กันว่าเป็นพื้นที่ของใครบุกเบิกมา ต่อมาเมื่อกระบวนการจัดเก็บภาษีของ รัฐเริ่มเข้ามาถึงจังหวัดเชียงราย รัฐจะออกใบเสร็จค่าทำนาให้แก่ชาวนาที่จ่ายภาษีแล้ว เพื่อเก็บไว้เป็นหลักฐาน สำหรับการให้ที่ดินทำกิน อันเป็นไปตามพระราชบัญญัติลักษณะเก็บเงินค่านา พ.ศ. 2444 ผู้ที่ไม่เสียภาษีค่า นาอาจจะถูกยึดทรัพย์สมบัติ ถูกห้ามไม่ให้ทำนาในที่ซึ่งยังค้างที่นา หรือต้องไปทำงานโยธาโดยคิดค่าแรงแทน จำนวนเงินที่ต้องเสียภาษี แม้ว่ากลไกการเก็บภาษีจะมีความสำคัญในเขตภาคเหนือ แต่สำหรับพื้นที่ซึ่งอยู่ไกล ออกไปดังเช่นชุมชนบ่อปลา ก็ยังมิได้มีความเข้มข้นในเรื่องดังกล่าวเท่าใดนักจนกระทั่งมีเอกสารสิทธิ์ที่รัฐออก

ให้ เอกสารสิทธิ์ที่เริ่มใช้เพื่อกำกับความเป็นเจ้าของและการเก็บภาษีที่ดินก็คือใบ ส.ก. 1 ชาวบ้านเรียกภาษีที่ถูกเก็บจากการครอบครอง ส.ก. 1 นี้ว่าภาษีดอกหญ้า หรือดอกปอ 1 ซึ่งผู้อาวุโสของชุมชนเล่าว่า “ตอนนั้นดอกหญ้ามันเยอะ มันไม่รู้ว่าจะเรียกยังไง จะเรียกภาษีนาก็ไม่ได้ นาก็ไม่ใช่ เป็นที่จับจอง บางคนก็ได้ทำบาง คนก็ไม่ได้ทำ เสียภาษีดอกหญ้าก็แล้วกัน หญ้ามันออก มันยังไม่ได้เป็นนา ทำก็ทำ จับจองกัน เป็นภาษีดอกหญ้าไปก่อน แค่ 50 สตางค์” ดังนั้นในสมัยนั้นหลังจากที่คนได้บุกเบิกที่ดิน จับจองเป็นเจ้าของ และเสียภาษีดอกหญ้าแล้ว ก็มีสิทธิจะทำการได้อย่างชอบธรรม ต่อมาเมื่อมีการพัฒนาที่ดินจากการที่แหล่งน้ำเข้าถึงจึงได้มีการออกเอกสารสิทธิ์ในที่ดินแบบใหม่ ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อรัฐบาลได้เริ่มปรับปรุงกฎหมายที่ดินใน พ.ศ. 2497 และให้กรมที่ดินออกใบแสดงกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ได้แก่ ใบจองหรือ น.ส. 3 และ น.ส. 3 ก. โฉนดที่ดินหรือ น.ส. 4 ซึ่งเป็นเอกสารที่ธนาคารยอมรับการแสดงสิทธิ์ตามกฎหมาย ระยะแรกนั้นใช้กับที่ดินในเขตเมือง โดยเริ่มจากภาคกลางก่อน ยังไม่ได้ครอบคลุมเนื้อที่ทั้งหมด แล้วจึงค่อยขยายออกไปเรื่อยๆ ชาวบ้านที่ชุมชนนี้เรียกเอกสารสิทธิ์ที่เป็น น.ส. 3 และ น.ส. 3 ก. กันว่า “กู๊ดเขียว” และสำหรับเอกสารสิทธิ์ในรูปโฉนดที่ดินนั้นชาวบ้านเรียกโฉนดว่า “กู๊ดแดง” ซึ่งน่าจะมาจากตราที่ประทับบนหัวเอกสารสิทธิ์ มีรูปเป็นครุฑสีเขียวและสีแดง

ความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชน

ชาวบ้านที่อพยพเข้ามาอยู่ร่วมกันในชุมชนมาจากหลายพื้นที่ แต่คนเหล่านั้นเมื่อสืบต่อกันมาจนถึงลูกถึงหลานก็สามารถผสมกลมกลืนกันได้กลายเป็นชาวบ้านบ่อปลา เนื่องจากการอยู่ใกล้ชิดกัน ใช้ภาษาพูดเป็นภาษาพื้นบ้านหรือภาษาคำเมือง มีขนบธรรมเนียมประเพณี ความเป็นอยู่ ตลอดจนการประกอบอาชีพที่คล้ายคลึงกัน และมีวัฒนธรรมที่แสดงออกถึงความเคารพนับถือผู้อาวุโสและผู้เฒ่าผู้แก่ในลักษณะเดียวกัน ชาวบ้านในชุมชนบ่อปลาจึงสามารถก่อร่างความผูกพันกันได้อย่างแน่นแฟ้น เมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้น ชุมชนจึงขยายตัวในลักษณะของเครือข่ายที่ขยายครอบคลุมออกไปจนเป็นชุมชนใหญ่ในที่สุด

ชาวบ้านตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นหมู่ๆ บนที่ราบล้อมรอบไปด้วยผืนนากว้างใหญ่และป่าไม้ย่อมๆ เมื่อพิจารณารูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนบ่อปลาก็จะพบว่า ลักษณะของชุมชนประกอบไปด้วยหมู่บ้านเกษตรกรรม (farm village) หลายๆ หมู่บ้าน แต่ละหมู่บ้านจะอยู่รวมเป็นกลุ่มหรือตั้งในลักษณะที่เลเห็นกันและกัน เครือญาติลูกหลานจะตั้งบ้านเรือนอยู่ในพื้นที่เดียวกันหรือใกล้เคียงกัน ซึ่งผู้คนในแต่ละหมู่บ้านอาจจะมี ความสัมพันธ์ทางเครือญาติหรือมีความสัมพันธ์ทางสังคมอื่นๆ และหมู่บ้านที่อยู่ละแวกเดียวกันผู้คนก็จะมี ความใกล้ชิดกันมากกว่าหมู่บ้านที่อยู่ไกลกันออกไป

โดยปกติชาวบ้านจะไปวัดกันในวันพระและตักบาตรกันเป็นประจำในตอนเช้า ชาวบ้านผู้หนึ่งได้เล่าให้ฟังถึงวิธีการตักบาตรในหมู่บ้านของตนว่า จะมีการจัดหมวดปันโต โดยทางวัดจะมาทั้งปันโตไว้ในตอนเย็น พอตอนเช้าก็จะมีโรงมาเก็บปันโตที่ใส่อาหารเพื่อถวายพระโดยการตักบาตรเป็นสัญญาณ หมวดปันโตหนึ่ง ประกอบไปด้วยครัวเรือน 12-13 หลังคาเรือน หลังคาเรือนละหนึ่งปันโต ซึ่งทางวัดจะมารับทุกวัน วันละ 1

หมวด เมื่อเวียนครบหมดทั้งหมู่บ้านซึ่งมีอยู่ 14 หมวดแล้ว ก็จะกลับมาเริ่มต้นใหม่อีกรอบหนึ่ง เดิมทีเดิยจะมีคนหาบปืนโตทั้งหมดใส่หาลาไม้ ต่อมาได้เปลี่ยนแปลงไปโดยใช้คนขี่จักรยานแล้วเอาปืนโตพาดหาลาไปเป็นระแนงเพราะ “เร็วกว่า พระบ่ต้องมาบิณฑบาต” โดยปกติแล้วอาหารจากหมวดปืนโตมีเหลือมากซึ่งจะถูกแบ่งปันไปให้ศูนย์เด็กเล็กของหมู่บ้าน การทำบุญในลักษณะร่วมกันเช่นนี้นับว่าเป็นว่าเป็นประโยชน์ต่อชุมชนอย่างยิ่ง หากสังเกตถึงลักษณะการทำกิจกรรมในชุมชนจะพบความจริงอย่างหนึ่งคือ การที่ชาวบ้านช่วยกันในเรื่องนี้ มาจากพื้นฐานการดำรงอยู่ร่วมกันในอดีต ซึ่งชาวเหนือมีวิธีการจัดระบบการช่วยเหลือกันในชุมชน ที่เรียกว่า “ระบบหัวหมวด” ระบบหัวหมวดของชาวเหนือที่สำคัญ ได้แก่ หมวดบ้าน หมวดวัด และหมวดเหมืองฝาย

การร่วมมือกันของชาวบ้านส่วนใหญ่เท่าที่มีอยู่ โดยมากเป็นการรวมตัวกันแบบธรรมชาติโดยทำกิจกรรมร่วมกันเป็นครั้งคราว กลุ่มที่มีอยู่ทั่วไปในหมู่บ้านและตำบลต่างๆ ได้แก่ กลุ่มสมาชิกธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร กลุ่มสหกรณ์การเกษตร กลุ่มเกษตรกรทำนา กลุ่มแม่บ้านเกษตร และกลุ่มยุวเกษตรกร ซึ่งตั้งขึ้นโดยกรมส่งเสริมการเกษตร ส่วนกลุ่มฌาปนกิจสงเคราะห์เป็นกลุ่มที่ไม่ได้จดทะเบียนแต่จัดตั้งกันขึ้นในหมู่บ้านต่างๆ เพื่อเป็นทุนหมู่บ้าน เมื่อสมาชิกในครอบครัวตายก็จะได้รับเงินช่วยเหลือ โดยมีการเก็บเงินกันเป็นรายครอบครัวและรายบุคคล

การช่วยกันเองในเรื่องต่างๆ ทางสังคมเป็นวิถีชีวิตปกติของชาวบ้านอยู่แล้ว โดยเฉพาะในระดับหมู่บ้านเดียวกันซึ่ง “ส่วนมากหมู่บ้าน มันจะกลายเป็นพี่น้อง บ่ได้แยกกัน ถ้ามีหยังจะช่วยกัน” เช่น ในงานศพ งานสารท ชาวบ้านก็จะ “ช่วยกันยะ(ทำ) ช่วยกันกิน ช่วยกันล้าง บมีจ้าง” โดยหากมีงานก็จะ “ไปรวมกันที่บ้านงาน ช่วยกันฮับ(รับ)แขก” กล่าวได้ว่าชาวบ้านยังคงมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน หากเป็นคนในหมู่บ้านเดียวกันก็จะมั่ววัดและบ้านงานเป็นสถานที่หลักสำหรับพบปะกัน เช่น พบกันในงานบุญ งานบวช งานประเพณีต่างๆ โดยเฉลี่ยแล้วจะพบกันประมาณเดือนละครั้งหรือสองครั้ง ส่วนงานราชการที่ชาวบ้านมาพบปะกันเป็นพวกงานวันแม่ วันปิยะ เป็นต้น

สภาพพื้นที่ชุมชน : พื้นฐานสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน

ชุมชนบ่อปลา เป็นอำเภอซึ่งตั้งอยู่ทางใต้ของตัวจังหวัด ห่างจากอำเภอเมืองลงมา 43 กิโลเมตร ในสมัยแรกนั้นอำเภอนี้มีเพียง 3 ตำบล แต่ปัจจุบันประกอบไปด้วยตำบลต่างๆ จำนวน 15 ตำบล การเดินทางติดต่อภายในหมู่บ้านของแต่ละตำบลยังลำบาก โดยเฉพาะบางหมู่บ้านที่เป็นพื้นที่เขา ในฤดูฝนจะเดินทางติดต่อกันไม่ได้เพราะเป็นภูเขาสูง ถนนส่วนใหญ่ภายในอำเภอจะเป็นถนนดิน-ลูกรัง มีถนนลาดยางเป็นบางส่วน นับว่าน้อยมาก ซึ่งส่วนมากเป็นถนนที่อยู่ในเขตชุมชน

สภาพพื้นที่ของชุมชนโดยทั่วไปแล้วเป็นที่ราบซึ่งอยู่ในลักษณะแอ่งที่ราบระหว่างภูเขา เรียกว่าแอ่งที่ราบเชียงราย-พะเยา ซึ่งแอ่งที่ราบนี้มีแม่น้ำกกเป็นแหล่งน้ำที่สำคัญไหลผ่าน และมีเทือกเขาสูงตั้งสลับซับซ้อน

กันเป็นแนวยาวทั้งสองด้านทางทิศตะวันตกและตะวันออก ทิวเขาเหล่านี้เป็นอุปสรรคอย่างยิ่งต่อการคมนาคม แต่ก็อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ อีกทั้งเป็นบ่อเกิดของลำธารสายสำคัญของชุมชนคือลำน้ำลาว ซึ่งเป็นแม่น้ำที่ไหลลงสู่แม่น้ำโขง เทือกเขาต่างๆที่ล้อมรอบชุมชนบ่อปลา มีความสูงระหว่าง 350-600 เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลาง ดังนั้นพื้นที่ดินของอำเภอนี้จึงมีทั้งส่วนที่เป็นภูเขา ที่ราบเชิงภูเขา และที่ราบในบริเวณภูเขา ที่ราบในบริเวณภูเขามีสถานะลูกตั้งเป็นภูเขาสูงไม่เหมาะกับการเพาะปลูก ส่วนที่ราบระหว่างหุบเขาเป็นพื้นที่ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสมสำหรับการเกษตรทุกชนิด ที่ราบเชิงภูเขาจะใช้ปลูกพืชไร่ได้ดี บริเวณที่ราบส่วนใหญ่ในอำเภอดินที่เหมาะสมกับการปลูกข้าวมาก พื้นที่ซึ่งเป็นที่ราบนี้จะอยู่ตอนกลางของอำเภอกจากพื้นที่รวมของอำเภอ ที่มีอยู่ 1,023 ตารางกิโลเมตร หรือ 639,375 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 8.76 ของจังหวัด ถูกจำแนกออกเป็นพื้นที่ป่าไม้ ประมาณร้อยละ 25 พื้นที่ทำการเกษตรจริงประมาณร้อยละ 30 นอกจากนั้นเป็นพื้นที่ที่อยู่อาศัย สวนผลไม้หลังบ้าน และที่สาธารณะ ในจำนวนพื้นที่ทั้งหมดนี้เป็นพื้นที่ที่ได้รับน้ำชลประทานทั้งหมด 75,051 ไร่ แต่ตำบลที่ได้รับน้ำจากชลประทานมีอยู่ 8 ตำบลเท่านั้น ตำบลอื่นนอกเหนือจากนี้ส่วนใหญ่จะรอน้ำฝน

อำเภอนี้มีแม่น้ำไหลผ่าน 10 สาย ลำน้ำที่สำคัญสำหรับชุมชนบ่อปลา ได้แก่ น้ำแม่ลาว น้ำแม่ล้าน น้ำแม่ปอน น้ำแม่ดาว น้ำร่องธาร และ น้ำแม่เย็น สำหรับแหล่งน้ำธรรมชาติที่ใช้ในการเกษตรที่สำคัญ คือ หนองฮ้าง หนองเวียงหัว หนองบวกลาด้าว หนองควายหลวง แม้ว่าเกษตรกรจะได้ใช้แหล่งน้ำเหล่านี้เพื่อประโยชน์ในการเกษตรได้ แต่ก็ไม่ทั่วถึงเมื่อเทียบกับพื้นที่ทั้งอำเภอ จึงต้องอาศัยแหล่งน้ำที่สร้างขึ้นที่มีอยู่ค่อนข้างมากคือ อ่างเก็บน้ำ-เขื่อน-ฝาย-ท่าบ รวมไปถึงคลองชลประทานและลำเหมือง การชลประทานที่นับว่ามีประโยชน์ต่อเกษตรกรรมมากก็คือฝายชลประทานแม่ลาว และอ่างเก็บน้ำห้วยประสิทธิ์ สภาพการใช้น้ำของชาวบ้านในหมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งอยู่ตอนกลางของชุมชนเป็นไปตามคำบอกเล่าที่ว่า “แม่น้ำก็มีแม่น้ำแม่ปอน แล้วแม่น้ำใหญ่ไม่มีตอนนั้นคลองชลประทานยังไม่มา เดิมนี่ใช้น้ำจากคลองชลประทาน” สำหรับคลองชลประทานที่ชาวบ้านพูดถึงนี้คือชลประทานแม่ลาวซึ่ง “น้ำของแม่ลาวนี้มาจากเชียงใหม่นะ เขาจะเป็นเขื่อนกันไว้คอย ขุดคลองมาถึงที่นี่ ยาวทะลุถึงแม่ใจ” ส่วนมากน้ำจากชลประทานจะเพียงพอต่อการทำนาปี แต่ในฤดูแล้งก็ยังไม่สามารถส่งน้ำได้ทั่วถึง จึงมีเพียงบางพื้นที่เท่านั้นที่ได้ทำนาปรังหรือได้ผลผลิตนอกฤดูทำนาอย่างเต็มที่ สาเหตุเป็นเพราะมีการใช้น้ำจากคลองชลประทานมากในเขตอำเภอเมือง

บริบททางเศรษฐกิจของชุมชน

พื้นที่ส่วนใหญ่ของชุมชนใช้เป็นที่อยู่อาศัยและทำการเกษตร ส่วนใหญ่เกษตรกรมีที่ดินเป็นของตนเองมากที่สุด เกษตรกรที่มีที่ดินและเช่าทำเป็นบางส่วนมีอยู่ไม่มากนัก และมีเพียงส่วนน้อยที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเองแต่เช่าทำอย่างเดียว ในการเช่าที่ดินกัน อัตราหรือวิธีการเช่าส่วนมากจะจ่ายผลผลิตเป็นค่าเช่ามากกว่า แต่เดิมนั้นอัตราค่าเช่าที่คิดกันในชุมชนจะมีวิธีคิดอยู่ 2 วิธี วิธีแรกเรียกว่าการเช่าแบบ “นาผ่า” คือผู้เช่าจะให้

ผลผลิตแก่เจ้าของพื้นที่ครึ่งหนึ่งของจำนวนผลผลิตทั้งหมดที่ได้จากค่าเช่าซึ่งส่วนมากเกษตรกรจะใช้วิธีนี้ และวิธีที่สองเป็นการเช่าแบบให้ผลผลิตแก่เจ้าของพื้นที่ 1 ส่วน เกษตรกรผู้เช่าได้ 2 ส่วน การเช่าแบบนี้ไม่ค่อยจะมีมากนัก ส่วนมากจะเป็นการเช่าในกลุ่มของบรรดาเครือญาติ อย่างไรก็ตามในปัจจุบันนี้เนื่องจากผู้เช่าที่ดินทำกินจะมีค่าใช้จ่ายในการผลิตสูงขึ้น การให้เช่าในวิธีแรกนั้นก็เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไป โดยที่ผู้เช่าจะได้ผลผลิต 2 ส่วน เจ้าของที่ได้ผลผลิต 1 ส่วน และการเช่าในหมู่เครือญาตินิยมเป็นแบบ ผู้เช่าได้ผลผลิต 3 ส่วน เจ้าของที่ได้ 1 ส่วน ดังที่ผู้เฒ่าซึ่งไม่มีแรงทำนาได้แบ่งให้ลูกสาวช่วยทำในลักษณะที่ “คล้ายๆให้เขาทำ 4 ส่วน เขา(เรา)จะได้ส่วนหนึ่ง คนทำจะได้ 3 ส่วน แบ่งทำ ลูกหลานเยะ(ทำ)หมด”

แต่เดิมนั้นชุมชนนี้จะมีการทำนามากที่สุด ในปี 2542 ยังมีที่นาอยู่ถึงประมาณร้อยละ 85 ของพื้นที่ทำการเกษตร รองลงมาเป็นพื้นที่ไม้ผล-ไม้ยืนต้นเพียงประมาณร้อยละ 6 พืชไร่และพืชผักอย่างละประมาณร้อยละ 5 และมีปลูกไม้ดอกเล็กน้อย ที่เหลือเป็นพื้นที่การเกษตรที่ปลูกร่วมกับที่อยู่อาศัย เช่น สวนผลไม้หลังบ้าน นับตั้งแต่ปี 2535 ที่ชาวบ้านหันมาขุดบ่อเลี้ยงปลากันมากขึ้น ที่นาหลายส่วนได้ถูกแปลงเป็นบ่อเลี้ยงปลา แต่อย่างไรก็ตามก็นับได้ว่าการทำนายังมีสัดส่วนที่สูงกว่าการประกอบอาชีพอย่างอื่นอยู่มาก

ในการทำนา ชาวบ้านทำตามความนิยมบริโภค เมื่อชาวบ้านนิยมบริโภคข้าวเหนียวจึงปลูกข้าวเหนียวมากที่สุด โดยเกือบทั้งหมดใช้พันธุ์ข้าว กข.6 และ กข.10 ส่วนข้าวเจ้านิยมปลูกพันธุ์ กข.15 ทั้งหมดเป็นการปลูกข้าวแบบนาดำ ยกเว้นส่วนน้อยในบางตำบลที่มีการปลูกข้าวไร่ และการปลูกแบบหยอดโดยปลูกในพื้นที่ราบเชิงเขา ที่นาในอำเภอได้รับน้ำจากโครงการชลประทานแม่ลาว มีพื้นที่รับน้ำในฤดูฝนประมาณร้อยละ 43-44 จากพื้นที่นาทั้งอำเภอ นอกจากนั้นส่วนใหญ่จะร่อนรับน้ำจากน้ำฝนและจากห้วย คลอง และแม่น้ำต่างๆ การทำข้าวนาปรังนั้นจะมีพื้นที่ปลูกในแต่ละปีไม่ค่อยจะแน่นอน ขึ้นอยู่กับสภาพตลาด ราคา และระบบชลประทานของแต่ละปี พื้นที่ซึ่งปลูกข้าวนาปรังได้มากส่วนใหญ่แล้วจะอยู่ในเขตที่มีระบบน้ำชลประทานไหลผ่าน จะมีเพียงแค่ตำบลเดียวเท่านั้น ที่แม้ไม่มีระบบชลประทานไหลผ่านแต่ก็สามารถปลูกข้าวนาปรังได้ โดยอาศัยน้ำที่เหลือใช้จากตำบลอื่นๆมาทำการปลูกข้าว ผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ของข้าวเหนียวจะได้มากกว่าข้าวเจ้า ผลผลิตที่ได้จากการทำนามานั้น เกษตรกรจะเก็บไว้เพื่อการบริโภค และทำพันธุ์ประมาณร้อยละ 20 ของผลผลิตทั้งหมด ผลผลิตที่เหลือจะจำหน่ายให้แก่พ่อค้าในระดับตำบลและอำเภอ

พื้นที่ไรที่มีอยู่นั้น ส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ปลูก ข้าวโพด ถั่วลิสง ชিং อ้อย ตามลำดับ สำหรับพืชที่ปลูกนอกฤดูต้องอาศัยน้ำชลประทานเพราะน้ำแม่น้ำจะไม่พอปลูก พืชเหล่านั้นได้แก่ ถั่วเหลือง กระเทียม และหอม พันธุ์ถั่วเหลืองจะใช้พันธุ์ สจ.4 เชียงใหม่ 60 และนครสวรรค์ 1 ส่วนกระเทียมใช้พันธุ์เชียงใหม่ พื้นที่ปลูกไร่ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นดินร่วนปนทราย หน้าดินตื้น ดินชั้นล่างเป็นดินลูกรัง ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ปานกลาง สำหรับพื้นที่ปลูกสวนยืนต้นจะปลูกลำไยมากที่สุด โดยใช้พันธุ์ดอ แก้ว เบี้ยวเขียว และสีชมพู ลำไยจะส่งขายพ่อค้าในกรุงเทพฯ รองลงมาเป็นปลูกมะม่วงและลิ้นจี่ พันธุ์มะม่วงที่นิยมปลูกกันมากคือพันธุ์เขียวสวายและฟ้าลั่น ส่วนลิ้นจี่มักใช้พันธุ์ โหงฮวย โอเอียะ และจักรพรรดิ เกษตรกรจะขายลิ้นจี่ มะม่วง ถั่วเหลือง แตงโม และกระเทียม ให้พ่อค้าในตำบลมากกว่าพ่อค้าในอำเภอ นอกจากนั้นชาว

บ้านยังปลูกส้มโอ น้อยหน่า พุทรา และขนุน ไว้เพื่อการบริโภคเองเป็นหลักอีกด้วย ในอำเภอนี้เห็นว่ามีการปลูกผัก เช่น ผักชี ผักกาด กันมากพอสมควรเมื่อเทียบกับอำเภออื่นๆ ในจังหวัด แต่พื้นที่ปลูกแต่ละปีไม่แน่นอนแล้วแต่สภาพตลาดและระบบชลประทาน พื้นที่ปลูกส่วนใหญ่จะอยู่ทางทิศตะวันตกของอำเภอ ซึ่งส่วนมากเป็นการปลูกเพื่อขายโดยมีแม่ค้าในหมู่บ้านและแม่ค้าจากอำเภอมารับซื้อที่บ้าน ส่วนพื้นที่บริเวณอื่นมักปลูกเพื่อบริโภคเองและขายในตลาดหมู่บ้าน แต่ก็ไม่ค่อยมากนัก

การเลี้ยงสัตว์ที่อำเภอนี้จะเลี้ยงไว้เพื่อขายและบริโภคในครัวเรือน และแหล่งที่เลี้ยงตามหัวไร่ปลายนา สัตว์ที่นิยมเลี้ยงคือโคซึ่งเลี้ยงกันทุกตำบล โดยมากเป็นลูกผสมอเมริกันบรามันและโคพื้นเมือง สำหรับกระบือก็มีการเลี้ยงทุกตำบลโดยเลี้ยงตามหัวไร่ปลายนาส่วนใหญ่เลี้ยงพันธุ์พื้นเมือง ชาวบ้านเลี้ยงไว้เพื่อใช้งานและขาย การเลี้ยงสุกรมีอยู่ทุกตำบล โดยมักจะเลี้ยงไว้ตามบ้านโดยสร้างคอกให้อาศัยซึ่งเป็นการเลี้ยงเพียงไม่กี่ตัว การเลี้ยงแบบเป็นฟาร์มมีอยู่บ้างแต่มีไม่กี่เจ้า และที่นิยมคือการเลี้ยงแบบผสมผสานเพื่อเกื้อกูลกันกับการเลี้ยงปลา โดยผู้เลี้ยงจะขายได้ทั้งปลาและสุกร ส่วนการเลี้ยงเปิดส่วนใหญ่จะเป็นเปิดไข่และเป็นพันธุ์ลูกผสมระหว่างพันธุ์สโคว์และพันธุ์พื้นเมือง เลี้ยงโดยปล่อยตามสภาพแหล่งน้ำธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่ และให้อาหารเสริมพวกรำ ปลายข้าว ที่เลี้ยงเป็นฟาร์มมีอยู่บ้าง ชาวบ้านเลี้ยงเปิดไข่ไว้เพื่อการจำหน่ายและบริโภคเป็นบางส่วน สำหรับการเลี้ยงไก่ส่วนใหญ่จะเลี้ยงกันเกือบทุกหลังคาเรือน ใช้พันธุ์พื้นเมืองโดยปล่อยเลี้ยงไว้ตามหลังบ้าน บางรายเลี้ยงไว้เพื่อช่วยลดต้นทุนในการเลี้ยงปลา บางรายเลี้ยงไว้เพื่อบริโภคและเหลือจำหน่ายเป็นบางส่วนเล็กน้อย การเลี้ยงไก่แบบฟาร์มจะเลี้ยงทั้งไก่เนื้อและไข่

ชุมชนบ่อปลา มีระบบกิจกรรมทางการเกษตรในแต่ละตำบลแตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับระบบชลประทาน ปริมาณน้ำฝนที่เก็บกักไว้ในแต่ละปี และระบบตลาด ดังนั้นระบบกิจกรรมทางการเกษตรส่วนใหญ่จึงมีกิจกรรมในการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์เท่านั้น เกษตรกรนิยมใช้เทคโนโลยีที่ทางราชการสนับสนุนในการผลิต เช่น มีการใช้พันธุ์ที่ทางราชการส่งเสริมทั้งหมดในการปลูก ข้าว ถั่วเหลือง ข้าวโพด ถั่วลิสง กระเทียม ลำไย ลิ้นจี่ มะม่วง และชิง และมีการใช้ปุ๋ยในพืชแต่ละชนิดที่ปลูกต่างกันไป ที่ใช้มากคือกระเทียม ส่วนข้าวและถั่วเหลืองนั้นใช้ประมาณ 15 กิโลกรัม/ไร่ พืชไร่และการปลูกไม้ผลอื่นไม่ค่อยได้ใช้ปุ๋ยมากนัก แต่เมื่อนับจากจำนวนเกษตรกรที่ใช้ปุ๋ยกลับพบว่ามีมากในการปลูกข้าว คือ ประมาณร้อยละ 90 ของเกษตรกรทั้งหมด

แหล่งเงินทุนสำคัญที่เกษตรกรจะสามารถหาได้ ได้แก่ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) สหกรณ์การเกษตร ธนาคารพาณิชย์ และจากเกษตรกรเอง ส่วนใหญ่เกษตรกรจะกู้เงินจากแหล่งเงินทุนเหล่านี้มาซื้อปัจจัยการผลิตทางการเกษตร เมื่อพิจารณาทางด้าน ฐานะทางเศรษฐกิจของชาวบ้าน ในมุมมองของตัวชาวบ้านเองแล้ว พิจารณาเฉพาะคนในหมู่บ้านเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน ชาวบ้านให้ทัศนะว่า “บ้านนี้คนจนๆ แท้กับมี ก็มีพอกินพอใช้” หรือ “พวกเขาเข้ากินค่า รับจ้าง ไม่ถือว่าจน แต่มีกิน” โดยมองว่า “จนเลย บ่มี” ชาวบ้านไม่สามารถยืนยันได้ว่าการมีหนี้สินหรือไม่มีหนี้สินจะใช้วัดฐานะทางเศรษฐกิจได้ เพราะบางคนมีหนี้สินก็ดูไม่ใช่คนจนบางคนไม่มีหนี้สินแต่ก็ไม่ใช้คนรวย ในชุมชนบ่อปลานี้ชาวบ้านกว่าครึ่งมีหนี้สิน

ซึ่งอยู่ในรูปหนังสือพิมพ์ แต่โดยทั่วไปจะเป็นลูกหนักรายเล็ก หนัประมาณหนึ่งแสนบาทขึ้นไปไม่ค่อยมี ที่มีอยู่ บางรายเป็นหนัประมาณ 1-2 แสนบาท เกิดขึ้นในระยะหลังที่กู้เอามาลงทุนเลี้ยงปลาและเลี้ยงหมู

เศรษฐกิจชุมชนที่ขึ้นชื่อของชุมชนในปัจจุบันนี้ คือ การเลี้ยงหมู การเลี้ยงไก่ และการเลี้ยงปลา แต่ไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกัน ซึ่งการเลี้ยงไม่ได้มีลักษณะเป็นการค้ามากนัก ต่อมาในปี 2522 การเลี้ยงหมูและไก่ เริ่มเป็นอาชีพหลักอาชีพหนึ่งของชุมชนบ่อปลา นอกเหนือไปจากการทำนา การปลูกพืชผักและไม้ผล เมื่อการเลี้ยงหมูและไก่เพื่อการขายขยายตัวในวงกว้าง ได้ทำให้ชุมชนบ่อปลากลายเป็นแหล่งขายหมูและไก่ที่ใหญ่ที่สุดของจังหวัดเชียงราย ชาวบ้านที่เลี้ยงหมูและไก่จึงรวมตัวกันตั้งองค์กรเศรษฐกิจชุมชนขึ้นในลักษณะกลุ่มธรรมชาติเพื่อช่วยเหลือกันในการผลิตและการตลาด อย่างไรก็ตามเรื่องของตลาดนั้นเป็นเรื่องที่กลุ่มผู้เลี้ยงหมูหรือที่เรียกกันว่า "กลุ่มแปด" และกลุ่มผู้เลี้ยงปลา ไม่สามารถควบคุมเรื่องราคาผลผลิตได้ ราคาผลผลิตยังอิงอยู่กับตลาดภายนอกเนื่องจากลักษณะผลผลิตเองที่ต้องพึ่งพิงตลาดภายนอกมากในการขาย กลุ่มที่ตั้งขึ้นทั้งสองกลุ่มจึงมีบทบาทในการส่งเสริมเรื่องการเลี้ยงซึ่งกันและกันระหว่างสมาชิก และการหาตลาด ในขณะที่ราคาผลผลิตถูกกำหนดจากกลไกราคาที่ตัวเศรษฐกิจชุมชนมีอาจเข้าไปควบคุมได้ เพราะตลาดหมูและไก่มีอาณาเขตที่กว้างขวางทั่วประเทศ

สำหรับการเลี้ยงปลา แต่เดิมเป็นการเลี้ยงกันตามปอธรรมชาติ มีทั้งการเลี้ยงในที่แหล่งน้ำสาธารณะ และแหล่งน้ำส่วนบุคคล ชาวบ้านส่วนใหญ่จะเลี้ยงปลาชนิดกินพืชเป็นหลัก เช่น ปลานิล ปลาไน ปลาดุก ปลาตะเพียน ปลาลิ้น ปลาซุง และปลายี่สกเทศ เป็นต้น ส่วนปลาชนิดกินเนื้อ เช่น ปลาดุก ปลาบึกอูย ปลาดุกรัสเซีย มีบ้างเพียงเล็กน้อย ชาวบ้านเลี้ยงปลาหลายชนิดเพื่อบริโภคในครัวเรือนและอาจนำไปขายที่ตลาด แต่การขายปลาเป็นอาชีพยังไม่เกิดขึ้นทันที หากแต่เริ่มต้นจากการเลี้ยงเพื่อเสริมในการเลี้ยงหมูและไก่ ปลาที่ชาวบ้านนิยมเลี้ยงคือปลานิล และเมื่อมีปัญหาในการขายปลา ชาวบ้านในชุมชนก็สามารถรวมพลังกันสร้างองค์กรเศรษฐกิจปลาขึ้นมา โดยการจัดระบบให้อำนาจการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ ตกอยู่ในมือองค์กรเศรษฐกิจชุมชน ในลักษณะที่สามารถกำหนดราคาผลผลิตปลาของตนเอง และควบคุมพ่อค้าในการมาซื้อปลาได้

การขายปลาที่ค่อนข้างสะดวกสบายของเศรษฐกิจชุมชนปลาผ่านการดำเนินงานขององค์กรเศรษฐกิจชุมชนปลานิลที่ก่อตั้งขึ้นมานั้น ส่งผลให้การเลี้ยงปลานิลเป็นที่นิยมกันมาก ปัจจุบันในทุกตำบลมีเกษตรกรที่ทำอาชีพเลี้ยงปลาเป็นหลัก มากบ้างน้อยบ้างตามลักษณะของที่ตั้ง แต่ที่กระจุกตัวสูงจะอยู่ทางตอนกลางและตะวันตกของอำเภอเนื่องจากมีแหล่งน้ำที่เอื้อต่อการเลี้ยงปลามากกว่าพื้นที่บริเวณอื่น

บทที่ 5

การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงระบบการแลกเปลี่ยน

การเปลี่ยนแปลงเป็นภาวะปกติของสังคม แต่การเปลี่ยนแปลงที่ถูกกำหนดขึ้นโดยกระบวนการที่เรียกว่า “การพัฒนา” ที่เกิดขึ้นในชุมชนนั้น มิได้เป็นไปพร้อมกับการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตตามธรรมชาติของผู้ที่อยู่ในชุมชนเอง แนวทางการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ที่เริ่มต้นมาตั้งแต่ปี 2504 เป็นช่องทางในการนำวิถีการผลิตและการแลกเปลี่ยนแบบตลาดเข้าสู่ชุมชนชนบท ชุมชนแต่ละแห่งรับเอาวิถีการผลิตและการแลกเปลี่ยนแบบตลาดเข้ามาช้าหรือเร็วแตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับทำเลที่ตั้งของชุมชน และช่องทางการติดต่อที่สามารถเชื่อมโยงสู่ชุมชน

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนบ่อปลา เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงของระบบการแลกเปลี่ยน ผู้วิจัยนำเสนอผ่านการสืบค้นย้อนอดีตและจัดแบ่งระยะเวลาในการศึกษาออกเป็น 2 ระยะ โดยใช้การเปลี่ยนแปลงของระบบการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในชุมชนบ่อปลา มาเป็นเส้นแบ่ง นั่นคือ ระยะแรก เป็นการศึกษาถึงการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนก่อนการเข้ามาของการแลกเปลี่ยนแบบตลาด เป็นเวลาประมาณก่อน พ.ศ. 2510 โดยพิจารณาจากการที่มีการตัดถนนเข้ามาถึงชุมชนในปี 2510 ซึ่งทำให้การติดต่อซื้อขายต่างๆสะดวกขึ้น และสภาพของตลาดมีความคึกคักซึ่งหมายถึงมีปริมาณการหมุนเวียนของผลผลิตในตลาดมากขึ้นมาก หลังจากนั้นในปี 2516 ชุมชนก็เริ่มมีไฟฟ้าใช้ ตามด้วยการเข้ามาของเครื่องอำนวยความสะดวกในการผลิตต่างๆเมื่อปี 2520 สำหรับ ระยะที่สอง เป็นการศึกษาถึง เศรษฐกิจชุมชนในวิถีการแลกเปลี่ยนแบบตลาด ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ชาวบ้านดำรงชีวิตอยู่ด้วยการซื้อขายแลกเปลี่ยนผ่านตลาดอย่างจำเริญ โดยใช้เวลานับตั้งแต่ปี 2510 เป็นต้นมา แต่ความเข้มข้นของการแลกเปลี่ยนแบบตลาดนั้นจะเพิ่มมากขึ้นตามระยะเวลาที่ไกลออกไปจากนั้น

เศรษฐกิจชุมชนก่อนการเข้ามาของการแลกเปลี่ยนแบบตลาด

เมื่อประมาณ 40 ปีที่แล้ว ระบบเศรษฐกิจของชุมชนบ่อปลายังไม่ได้เปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดอย่างเต็มตัว การสืบค้นถึงข้อมูลในอดีตทำให้เห็นถึงเหตุการณ์บางเรื่องซึ่งเป็นตัวบ่งบอกถึงลักษณะชุมชนที่ยังไม่ได้ถูกผนวกเข้าสู่การแลกเปลี่ยนแบบตลาด ได้แก่ ประการแรก ชุมชนยังไม่ได้เข้าสู่รูปแบบการปลูกพืชเพื่อขาย (cash crops) แต่คงมีวิถีการผลิตส่วนใหญ่เพื่อยังชีพเอง หรือที่เรียกว่าเป็นระบบเศรษฐกิจแบบธรรมชาติ (natural economy) ประการที่สอง รูปแบบการแลกเปลี่ยนผลผลิตในลักษณะของการแลกของต่อของ (barter system) ยังมียอู่ทั่วไปในชุมชน และประการที่สาม ชุมชนยังคงมีรูปแบบ

การแลกเปลี่ยนแรงงานที่ใช้การเอาแรงกันในการทำนาและการงานต่างๆ โดยไม่ได้มีการจ่ายเงินเป็นค่าตอบแทนให้แก่แรงงานที่มาช่วยงาน ในเบื้องต้นของการศึกษานี้ผู้วิจัยได้นำเสนอลักษณะของเศรษฐกิจชุมชนในช่วงเวลานั้น ตามลำดับดังนี้

ชุมชนบนพื้นฐานของการยังชีพด้วยตัวเอง

ชุมชนบ่อปลาในอดีตเมื่อประมาณ 50 ปีล่วงมานั้น วิธีการผลิตเป็นไปแบบเพื่อเลี้ยงตัวเอง กล่าวคือเป็นการผลิตเพื่อพอยู่พอกิน ดังที่แม่เฒ่าในชุมชนเล่าว่า “ทำตามมีตามเกิด มีข้าวไว้กิน ทำนาเยอะหน่อย หาปูหาปลากิน มีพอประทังชีวิตไป ไม่ได้คิดอะไรมากเหมือนสมัยนี้ ตามมีตามเกิดนะ” การปลูกข้าวในอดีตจึงเป็นหนทางหลักที่ทำให้ชาวบ้านมีอาหารเพียงพอต่อการบริโภค เพราะทุกครัวเรือนล้วนต้องปลูกข้าวกันเองเพื่อเก็บไว้บริโภคทั้งปี สำหรับอาหารอื่นๆชาวบ้านมักปลูกพืชผักและไม้ผลไว้ในบริเวณบ้าน ในทุ่งนายังมีหอยบ่อปลาให้ชาวบ้านได้หากินโดยใช้ควายคราดนาแล้วเก็บมาบริโภค ดังที่พ่อเฒ่าได้เล่าว่า “สมัยก่อนกินตามทุ่งนาคะ ตอนเด็กๆ ปลา ปู หอย ก็หาเอาตามนาคะ เอาคราดนา เอาควายใช้ควาย” นอกอาณาเขตบ้านยังมีความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็น ลำน้ำ ลำห้วย และหนองน้ำ ซึ่งอุดมไปด้วยปลา และในป่าเต็มไปด้วยสัตว์นานาชนิดและพืชผักธรรมชาติ เช่น ผักกูด หน่อไม้ หางหวาย เห็ด ผักหนาม ปลีกกล้วยป่า ฯลฯ ซึ่งชาวบ้านจะเก็บหากลับบ้านเพื่อบริโภคในครัวเรือนของตน การหากินของชาวบ้านโดยทั่วไปแล้วมีลักษณะเป็นไปดังคำบอกเล่าของหลวงพ่อกี้ว่า

“เมื่อก่อนอาหารอะไรมันก็ได้ซื้อ มันก็สมบูรณ์ ถ้าตอนทำนาเสร็จแล้วไม่มีอะไร ต้องไปหาปลากันมากินไว้ ก่อนเกี่ยวข้าวประมาณ 15 วัน ไปหาปลา เอามาทำยาง เป็นปลาแห้ง ปลาอะไรนะ เอามากินตอนที่เราจะเกี่ยวข้าว ไม่ต้องไปซื้อ แกงหยวกกล้วยบ้าง แกงใส่ผักต่างๆ ผักที่มันยังมีอยู่ตามรั้วบ้าน ตามบ้านของเรา”

ชาวบ้านเลี้ยงสัตว์ไว้ใช้งานและเป็นอาหาร การเลี้ยงควายมีมากกว่าวัว สำหรับวัวที่ชาวบ้านเลี้ยงไว้ มักใช้บรรทุกเกวียนและบรรทุกสิ่งของเรียกว่า “วัวต่าง” ส่วนเบ็ดไถนั้นเลี้ยงไว้กินทั้งตัวและใช้โดยเลี้ยงไว้ตามไต้ถุนบ้าน สมัยนั้นยังไม่มีวัคซีนป้องกันโรค หนักร้อนเบ็ดไถจะล้มตายลงเป็นจำนวนมากเพราะกินน้ำและอาหารไม่สะอาด แต่ก่อนคนโบราณเชื่อว่าเกิดจากนกที่ชาวบ้านเรียกว่า “นกท่า” บินลงมาแล้วส่งเสียงร้องปริ๊ดๆ จากนั้นไม่นานเป็นไถที่เลี้ยงไว้ก็จะตาย เมื่อชาวบ้านว่างเว้นจากการทำนามักจักสานเครื่องมือจับปลา เช่น ลอบ ไซ เพือก เตรียมไว้เพื่อจับปลาเมื่อน้ำลด สานเครื่องใช้ประจำบ้าน เช่น กระดัง กระบุง ตะกร้า ไม้ใช้งาน และหากต้องการซ่อมบ้านเรือนชาวบ้านจะเกี่ยวแฝกคา ตัดไม้ไผ่ และลงมือทำเอง ส่วนผู้หญิงยังคงใช้เวลาว่างทอผ้าไว้ใช้เอง

สมัยก่อนหากชาวบ้านไม่สบายจะไม่นิยมการรักษาแผนปัจจุบันเท่าใด ซึ่งคงเป็นเพราะความเชื่อและการบริการด้านสาธารณสุขที่ยังไม่แพร่หลายในชุมชน โรคที่ชาวบ้านในชุมชนเป็นกันมากคือไข้มาเลเรียซึ่งมัก

ปล่อยให้มันเป็นเรื่องราวที่ดีก็ทานยาควินินเม็ดสองเม็ดเท่านั้น หากเจ็บไข้ได้ป่วยจะวิ่งหาหมอประจำบ้าน ซึ่งจะดูวันเดือนปีของผู้เจ็บป่วย ด้วยการเปิดตำราโบราณที่จดบันทึกไว้หนังสือเล่มหนาที่ทำด้วยกระดาษสา โดยบอกว่าธาตุนั้นเสียไปที่ส่วน หรือถูกผีป่า หรือชะตาขาด ต้องเอารากไม้ นั้น ใบไม้ นั้น มาต้มรับประทาน และทำการส่งเสริมสะเดาะเคราะห์ ทำพิธีเรียกขวัญต่ออายุโดยอาศัยมัจฉาทายหรือผู้เฒ่าผู้แก่ที่เคยบวชเรียนมากเป็นผู้เรียกขวัญ เพื่อสร้างกำลังใจให้กับคนป่วย บางรายเชื่อทางไสยศาสตร์จะพาคนป่วยไปหาหมอทางไสยศาสตร์ ซึ่งเป็นผู้หญิง เรียกว่า “แม่ช่าง” แม่ช่างจะใช้วิธีเสี่ยงทายที่เรียกว่า “การแกว่งข้าว” คือนำเอาข้าวสุกมาปั้นเป็นก้อน ผูกตรบปลายเส้นด้ายข้างหนึ่ง อีกข้างหนึ่งตัวแม่ช่างจะถือไว้ให้ก้อนข้าวสุกนั้นห้อยลงมา แล้วถามเสี่ยงทายต่างๆ ซึ่งคำถามนั้นนั้นมาจากการคาดคะเนเป็นเบื้องต้นของตัวแม่ช่างเองว่าคนป่วยเป็นอะไร โดยการให้เส้นด้ายกวัดแกว่งไปมาเป็นการตอบรับ ในการรักษาอาการเจ็บป่วยเล็กน้อยๆนั้นชาวบ้านจะเก็บหาสมุนไพรไว้เป็นยาประจำบ้าน เช่น ใบฝรั่งใช้เป็นยาแก้ท้องร่วง นาหญาประเภทหนึ่งมาบดผสมกับน้ำผึ้งใช้เป็นยาบำรุงหรือยาอายุวัฒนะ เป็นต้น

เห็นได้ว่าลักษณะการยังชีพของชุมชนในอดีต ได้อาศัยสภาพธรรมชาติของชุมชนที่มีความสมบูรณ์ โดยมีการจัดระเบียบของชุมชนในการใช้ทรัพยากรร่วมกันบนพื้นฐานของการยังชีพ ทำให้เศรษฐกิจชุมชนสามารถสร้างความเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกันระหว่างการผลิตและการบริโภคได้ อย่างไรก็ตามมิได้หมายความว่า การดำรงชีวิตอยู่ของชาวบ้านเป็นการยังชีพด้วยตัวเองทั้งหมด เพราะมีผลผลิตบางอย่างที่ไม่ได้ทำกันเองในครัวเรือน เมื่อชาวบ้านมีความต้องการใช้สอยอาจใช้วิธีการแลกเปลี่ยนระหว่างครอบครัว หรือใช้วิธีขายข้าวที่เหลือจากบริโภคมาซื้อหาโดยเฉพาะเป็นกรณีที่เกิดผลผลิตนั้นไม่ค่อยมีการผลิตกันในหมู่บ้าน

ความมีอิสระในการผลิต : การผลิตที่มีพลังสร้างสรรค์ของชุมชน

การผลิตแบบพออยู่พอกินเป็นเงื่อนไขสำคัญของการเกิดพลังสร้างสรรค์ในการผลิต เพราะการผลิตที่ไม่ได้คำนึงถึงการเกิดส่วนเกินจำนวนมากเพื่อขาย ทำให้ชาวบ้านเรียนรู้ระบบการผลิตด้วยตัวเองจากการสืบทอดต่อกันมาในเรื่องการทำมาหากิน และการสอนใช้แบบเรียนรู้ไปกับการดำรงชีวิตประจำวัน ความรู้เหล่านี้จะค่อยๆซึมซับสู่ชาวบ้านตั้งแต่พวกเขายังเด็ก เพราะพออายุประมาณ 12-13 ปี จะถูกฝึกฝนให้ทำงาน ซึ่งนอกจากต้องช่วยทำงานบ้านหลายอย่างภายในครัวเรือนแล้ว ยังเรียนรู้จาก พ่อแม่ ปู่ย่าตายาย หรือญาติ ในการจักสาน ฟันเชือก ขุดดิน ฟันไม้ เกี่ยวหญ้าคา และต้องทำนาได้ตั้งแต่เลี้ยงวัวควาย คราด ดำ และเกี่ยวข้าว โดย “พ่อแม่ทำ สอน ไปนาเป็นเอาไปด้วย ตามไปด้วย” ภายในกระบวนการเรียนรู้ ชาวบ้านจะมีการทดลองปลูกว่าทำอะไรจึงได้ผลดีโดยปรับเปลี่ยนไปมา กว่าจะเกิดเป็นความชำนาญที่สามารถปรับเปลี่ยนวิธีการได้อย่างเหมาะสมตามสภาพการณ์ ระบบความรู้ของชุมชนหมู่บ้านจึงเป็นระบบความรู้ที่มีความยืดหยุ่นมากกว่า เมื่อเทียบกับระบบความรู้ชุดใหม่ที่ผ่านการพัฒนาทางวิชาการ ตัวอย่างเช่น การทำนาในพื้นที่ซึ่งมีลักษณะต่างกันในช่วงเวลาต่างกันจะได้ผลผลิตที่ต่างกันด้วย ชาวนาจึงต้องเรียนรู้ที่จะกะระยะเวลาในการทำนาให้เหมาะสมตามสภาพพื้นที่ เพราะทำให้ต้นข้าวออกรวงสวยงาม ชาวบ้านยอมรับว่าสิ่งเหล่านี้เป็น “ความรู้เบื้องต้น” ที่

เป็นทุนเดิมที่บรรพบุรุษได้ศึกษาและถ่ายทอดต่อการเรียนรู้ไปพร้อมกับการทำจริง ทำให้เกิดความมั่นใจในระบบความรู้ที่มีอยู่จะทำให้เขามีกินเพียงพอไปตลอดปี จะติดขัดก็ในปีที่ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาลอันเป็นเหตุสุดวิสัยที่อาจมีปัญหายุ่งยาก โดย “ต้องทำทุกฤดูทุกปีไป”

ความรู้ในด้านการทำมาหากินโดยเฉพาะการทำนา นั้น เป็นความรู้เพื่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านโดยตรง ดังนั้นกระบวนการถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ จึงเป็นการสร้างความสัมพันธ์ของชาวบ้านระหว่างรุ่น คือเป็นความชำนาญจากบรรพบุรุษส่งผ่านมายังรุ่นลูกรุ่นหลาน การถ่ายทอดมีลักษณะเป็นแบบครบวงจรในการผลิตโดยมิได้เป็นไปเฉพาะแค่ขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่ง ทำให้ชาวบ้านมีความรู้เรื่องการผลิตที่เชื่อมโยงกันทั้งระบบอยู่ในตัวคนเดียว พอเพียงที่ยังชีพอยู่ได้ด้วยตนเองเมื่อถึงวัยอันสมควร และด้วยเหตุที่การผลิตมีความใกล้ชิดกับการบริโภคโดยยังไม่มีเรื่องของการค้าหรือการรับจ้างมาคั่นกลาง ทำให้ชาวบ้านผูกพันอยู่กับการผลิตของตัวเองสูง ต้องเรียนรู้ทุกเรื่องของระบบการผลิตเพื่อให้เข้าถึงในงานที่ตนกำลังทำ การแบ่งแยกการทำงานภายในครอบครัว เกิดขึ้นเพียงเพราะความเหมาะสมระหว่างประเภทของงานตามเพศและวัยเท่านั้น มิได้มีความหมายถึงการแบ่งงานกันทำตามความชำนาญดังในปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้เองการทำมาหากินจึงได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งในจิตวิญญาณของชาวบ้าน การเรียนรู้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องและหาทางปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตให้เหมาะสมได้ด้วยตัวเอง เป็นผลให้ชาวบ้านเกิดพลังสร้างสรรค์ และมีพลังอำนาจในการกำกับวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจของตนเอง หรืออาจเรียกได้ว่าชาวบ้านเป็นนายของการผลิต คือ มีอำนาจอิสระที่จะควบคุมการผลิตของตัวเองได้ ดังคำบอกเล่าถึงตัวอย่างการก่อตัวของระบบความรู้ที่ว่า

“สมัยก่อนเขาใช้ความรู้ตามคนโบราณ ตามพ่อแม่ ตามบรรพบุรุษของเขา เขาก็มีวิธีของเขาเหมือนกัน เขาจะทดลองในใจของเขา เขาต้องปลูกเดือนนั้นปลูกข้าวมันจะงาม มันจะได้เมล็ด หลังจากนั้นไปจะไม่ได้ ถ้าเราปลูกช้าเกินไป มีแต่กอแตก ขึ้นรวงไม่ดี ไม่ได้ข้าว หรือได้ก็ไม่คุ้มกับที่ทำ คนทำก็รู้สึกในความคิดของเขา เขาจะทำเป็นระบบๆ”

ความมีอิสระในการบริโภคด้วยการสร้างระบบความพอเพียงในการบริโภคของครัวเรือน

ทุกครัวเรือนผลิตข้าวเพื่อบริโภคเองโดยกันเอาไว้ให้สมาชิกในครอบครัวอย่างพอเพียงตลอดปี หากเหลือจึงจะสามารถนำมาขายเพื่อให้ได้เงินมาซื้อปัจจัยยังชีพอื่นที่ต้องการ นั่นคือ “ส่วนมากก็เก็บไว้กิน สมมุติว่าทำมาแล้ว เขาจะเก็บไว้กิน ให้พอกิน นับตั้งแต่ทำนาได้คราวนี้จนไปถึงปีหน้า จะต้องเก็บเกี่ยวใหม่ละ” หลักการนี้ได้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันนี้ แต่ความแตกต่างอยู่ที่ในปัจจุบันผลิตข้าวได้มากขึ้น ชาวบ้านจะเก็บข้าวไว้เพียงหนึ่งส่วนและเหลือขายสองส่วน หากเก็บข้าวไว้บริโภคไม่พอยังสามารถหาซื้อจากตลาดได้ แต่ในอดีตชาวบ้านเก็บข้าวไว้เป็นส่วนใหญ่เหลือขายเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ดังนั้นหากไม่สามารถสร้างระบบความพอเพียงของการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนชาวบ้านจะไม่สามารถหาข้าวจากที่ใดมาบริโภคได้โดยง่าย ในการเก็บข้าวไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือนนั้น ชาวบ้านจะมีวิธีการคำนวณให้ใกล้เคียงกับความต้องการบริโภคจริงๆ

โดยใช้กะประมาณเอาว่าสมาชิกในครอบครัวคนหนึ่งบริโภคข้าวประมาณ 30 ต่าง ต่อปี ต่างคือกระชุงข้าวซึ่งชาวบ้านในชุมชนบ่อปลาใช้เป็นหน่วยวัด มีค่าต่างจากถังที่ชุมชนอื่นๆในจังหวัดใช้กัน โดยต่างจะมีขนาดใหญ่กว่าถัง เพราะข้าว 1 ต่าง จะหนักเท่ากับ 14 กิโลกรัม ในขณะที่ข้าว 1 ถังหนัก 10 กิโลกรัมเท่านั้น ชาวบ้านจะนับจำนวนสมาชิกในครอบครัวแล้วนำมาคูณด้วยจำนวน 30 ต่าง เพื่อเก็บข้าวส่วนนี้ไว้บริโภคซึ่งเป็นจำนวนที่เพียงพอไปถึงการเลี้ยงสัตว์ การทำบุญทำทาน และกิจกรรมทางสังคมต่างๆด้วย การเก็บผลผลิตไว้เพื่อบริโภคจึงนับเป็นอำนาจอิสระที่ชาวบ้านสามารถกำหนดปริมาณการบริโภคที่พอเพียงได้ด้วยตัวเอง หลวงพ่อได้เล่าถึงวิธีการคิดคำนวณของชาวบ้านว่า

“เขาจะต้องดู ในบ้านเขามีกี่คน มีทำคนเขากี่คน...สามห้าสิบห้าก็ร้อยห้าสิบต่าง นี่เขาจะเก็บไว้ เขาจะพอเลย จะวัด(ขาด)ก็วัด(ขาด)สักน้อย จะเหลือก็เหลือสักน้อย เขาได้เผื่อหมาแมวเบ็ดไก่ เขาจะคุ้มแล้ว ถ้าได้หมดนี้ละก็ จะวัด(ขาด)แน่แหละ”

ความมีอิสระในการแลกเปลี่ยนและการจัดสรรของชุมชน

หลังสนธิสัญญาเบาว์ริง พศ. 2398 การผลิตของชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือ ยังเป็นแบบเลี้ยงตัวเองอย่างสมบูรณ์ แต่ละหมู่บ้านผลิตสิ่งของและอาหารและเครื่องใช้ในครัวเรือนได้อย่างพอเพียง ประกอบกับการติดต่อกับภายนอกเป็นไปด้วยความยากลำบาก การแลกเปลี่ยนทั้ง ภายในหมู่บ้าน ระหว่างหมู่บ้าน และภายนอกชุมชน จึงมีอยู่น้อยมาก ที่มีอยู่บ้างเป็นการใช้ระบบการแลกของต่อของ (barter system) ส่วนการใช้เงินตรามีน้อยมาก แม้หลังจากช่วงเวลานั้นมาอีก 2 ทศวรรษ ระบบการแลกของต่อของก็ยังอยู่ทั่วไป จากการสำรวจชุมชนภาคเหนือของ คาร์ล บ็อค ใน พ.ศ. 2424 (ชูชาติ ชูลีธี. 2539 : 69 ; อ้างอิงจาก บ็อค. 2505 : 67 สมัยพระปิยมหาราช) ที่ระบุว่า “แม้แต่ตลาดในเมืองเชียงใหม่ การซื้อขายกันจริงๆนั้นก็มีอยู่น้อยมาก” ทำให้สันนิษฐานว่าเมื่อประมาณ 120 ปีที่แล้ว แทบจะไม่มีการซื้อขายด้วยเงินเกิดขึ้นที่ชุมชนบ่อปลาซึ่งอยู่ห่างจากตัวเมืองออกมา และปรากฏการณ์ของการแลกเปลี่ยนก็ค่อยๆเคลื่อนตัว เปลี่ยนแปลงไปอย่างช้าๆ

การหาข้อมูลย้อนหลังไปประมาณ 50-60 ปีที่แล้ว จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าในชุมชนทำให้รู้ว่าในขณะนั้นชุมชนบ่อปลายังคงใช้ระบบการแลกของต่อของอยู่ มีการใช้เงินอยู่บ้าง แต่เงินยังไม่ใช่อีกกลางหลักในการจัดสรรผลผลิตและทรัพยากรต่างๆและการใช้แรงงาน การหมุนเวียนของเงินในช่วงเวลานี้มีอยู่น้อยมาก เพราะชาวบ้านไม่มีความจำเป็นที่ต้องใช้เงินซื้อหาอะไรมากมาย ดังที่หลวงพ่อบอกว่า “แต่ก่อนมันไม่จำเป็นที่จะต้องใช้เงินถึงขนาดนั้นะเวลาเป็นเด็กๆ ร้านค้าร้านขนมมันไม่มีเยอะอย่างนี้ ขนาดเอาตมาเป็นเด็ก ของสิ่งหนึ่งยังไม่มีไปซื้อ” สำหรับการติดต่อระหว่างหมู่บ้านที่ใกล้กันชาวบ้านใช้เดินเท้าเพราะในเวลานั้นยังไม่มีถนน หากชาวบ้านเดินไปตลาดในอำเภอก็ใช้ลัดเลาะไปตามทุ่งนา

เมื่อระบบตลาดยังไม่แพร่หลายในชุมชนบ่อปลา การผลิตและการบริโภคในอดีตจึงมีความเป็นเนื้อเดียวกันหมายถึง ชาวบ้านทำการผลิตส่วนใหญ่เพียงเพื่อบริโภคเองอย่างน้อยในระดับเพียงพอต่อการบริโภค

ในครัวเรือนที่เหลือจึงขาย ดังนั้นการแลกเปลี่ยนภายในชุมชนจึงเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่รับประกันว่าผลผลิตต่างๆจะถูกจัดสรรอย่างพอเพียงภายในชุมชน การจัดสรรผลผลิตภายในชุมชนตั้งอยู่บนฐานคิดของการสร้างความมั่นคงในการดำรงชีวิตของชาวบ้านและชุมชน โดยไม่ได้เน้นที่ความมั่งคั่งในการสะสมผลผลิตหรือรายได้ การกระจายรายได้ที่เกิดจากการแลกเปลี่ยนผลผลิตยังไม่ได้เกิดขึ้นในระบบเศรษฐกิจอดีต ด้วยเหตุนี้อิทธิพลทางการเงินจึงยังไม่ได้เข้ามากำหนดวิถีการแลกเปลี่ยนในอดีต การตัดสินใจในการแลกเปลี่ยนและการจัดสรรผลผลิตส่วนใหญ่ในชุมชนจึงอยู่ในแวดวงของชุมชนหมู่บ้าน ไม่มีแรงกดดันใดๆที่จะทำให้ชาวบ้านต้องแลกเปลี่ยน และไม่มีกลไกทางเศรษฐกิจใดๆที่ทำให้ชาวบ้านต้องรอคอยส่วนแบ่งในรูปรายได้ของผลผลิตในชุมชนจากภายนอก

การแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจในชุมชน มักเกิดขึ้นบนพื้นฐานของระบบความสัมพันธ์ทางสังคม จากความสัมพันธ์ในระดับเครือญาติและเพื่อนบ้านที่มีความไว้คุ่นเคยและไว้วางใจกันมาก่อน เป็นตัวกำหนด และเป็นเพราะคนในชุมชนละแวกเดียวกันนั้นมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ไม่แตกต่างกัน ความสัมพันธ์อยู่ในระดับเดียวกัน คือ “มันจะอยู่กันแบบบ้านพี่บ้านน้อง แบบไม่มีใครรวยเท่าไร เหมือนๆกันหมด” ความรู้สึกถึงการมีชนชั้นที่ไม่แตกต่างกันของชาวบ้านเองทำให้สร้างความเข้าใจซึ่งกันและกันได้ การแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นเป็นประจำอยู่ในลักษณะของการช่วยเหลือกันไปมา เป็นการผลิตซ้ำที่ทำให้คนร่วมหมู่บ้านเดียวกันเกิดความมั่นใจในความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีต่อกันอย่างแน่นแฟ้น

การสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมด้วยการแบ่งปันอาหารซึ่งกันและกัน

การแบ่งปันอาหารซึ่งกันและกันของชาวบ้าน ส่วนใหญ่เป็นการแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นในระดับหมู่บ้าน ซึ่งมีความสัมพันธ์แบบญาติมิตรและเพื่อนบ้าน เมื่อมีการให้และการรับเกิดขึ้นต่อเนื่องสลับกันไป ชาวบ้านจะมีความมั่นใจในความสัมพันธ์ที่มีต่อกันอยู่ตลอดเวลา การแลกเปลี่ยนในลักษณะนี้เกิดขึ้นเมื่อฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดมีอาหารซึ่งหามาได้ก็จะแบ่งให้กับอีกฝ่ายหนึ่ง ตัวอย่างเช่นการไปหาของป่าของชาวบ้านที่เมื่อกลับมาแล้วผู้ที่ไปมักจะแบ่งปันของที่ได้มาให้กับญาติหรือเพื่อนบ้านของตน หรือในการหาปลาซึ่งเป็นกิจกรรมที่สนุกสนานของชาวบ้าน ชาวบ้านจะออกไปหาปลาเป็นกลุ่มใหญ่ ดังที่หลวงพ่อดำได้เล่าให้ฟังว่า

“เขาไปกันเป็นฝูงไปเป็นหมู่ หมู่หนึ่งสิบคนยี่สิบคน วันนี้เขาจะบอกกัน เหมือนกับเรานัดกันไปดูมวย สมัยนั้นนะ เขาบอกว่าวันนี้เขาจะไปหาปลาที่นั่นที่นี้ ที่หนองนั้นหนองนี้ เมื่อก่อนเขาจะรู้กันเอง เขาจะนัดกันว่า วันนั้นเราจะหาปลาหนองนั้น คนจะไปกัน ถ้าเราหาคนเดียวน้ำมันไม่ชุ่มปลา มันก็ไม่วิ่งไปมา คนเดียวมันก็หลบไปนั้นไปนั้น ถ้าคนไปเป็นร้อยมันมาทางโน้นทางนี้ มันตีกันไป มันปะมันก็ได้เยอะ มันชุ่มปลา มันก็เยอะ เมื่อก่อนปลา มันมาจากเชียงใหม่ เชียงราย ไม่มีแล้วสมัยนี้”

เมื่อได้ปลามาแล้วก็จะแบ่งปันกันไประหว่างผู้หา ส่วนใหญ่นั้นจะใช้วิธีใครจับได้ตัวไหนก็เอาตัวนั้นไป ชาวบ้านจะเอาปลาใส่ข้องกลับมาบ้าน บางคนก็แบ่งปันให้กับบ้านอื่นโดยเลือกแบ่งให้กับญาติพี่น้องหรือเพื่อนฝูงที่ได้พบเจอ คือ “บางคนก็แบ่งให้บ้านอื่นกิน เมื่อก่อนนี้เป็นญาติพี่น้อง ใครได้มาก็แบ่งๆ ให้กินกัน เขาได้มาก็แบ่งให้เรา เผลื่อยกันไป” การแบ่งปันผลผลิตจึงเกิดจากความสนิทสนมที่มีมา และเป็นการผลิตซ้ำความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันในหมู่เพื่อนบ้านและญาติมิตร อีกทั้งยังก่อให้เกิดการคาดหวังได้ว่าในเวลาไม่นานนัก การให้นี้จะได้รับการตอบกลับเมื่อมีโอกาส

การสร้างหลักประกันการบริโภคด้วยการแลกเปลี่ยนผลผลิต

ผลผลิตหลักของชุมชนคือข้าว จึงเป็นธรรมดาที่ทุกครัวเรือนต้องเก็บข้าวที่ผลิตได้ไว้บริโภคเอง หากขาดแคลนมีข้าวไม่พอกินอาจหาผลผลิตอย่างอื่นไปแลกข้าว เช่น บางคนก็นำปลามาแลกเปลี่ยนกับข้าว อัตราการแลกเปลี่ยนผลผลิตโดยมากไม่ตายตัว แต่ผู้ให้แลกจะดูผลผลิตที่ผู้แลกนำมาว่าคืออะไรและมีปริมาณเท่าใด จึงจะให้ข้าวไปตามความเหมาะสม การแลกผลผลิตในชุมชนเป็นไปดังที่หลวงพ่อบอกเล่าว่า

“เมื่อก่อนนี่มันก็มีนะ บางคนก็มีปลามาแลกกับข้าว คนแลกมันจะได้เปรียบกว่าก็คนที่ไม่มีข้าว คนที่มีปลาที่เขาไม่มีข้าว คนที่มีข้าวนี้ก็สงสารเขา เขาได้ปลามาตัวใหญ่ๆ นี่เขามาแลกเรา คนที่มีบุญใจกุศลนี้ก็ เอ้าเขาไม่มีกิน ถ้าเขามีกินเขาก็กินปลาตัวใหญ่แล้ว เขามาให้เรา เราก็ต้องให้ข้าว เขาเยอะหน่อย”

อัตราในการแลกเปลี่ยนจึงขึ้นอยู่กับฝ่ายใดเปรียบเป็นผู้กำหนด ซึ่งแม้จะมีทางเอาเปรียบแต่ชาวบ้านไม่ทำกัน เพราะรู้ว่าคนที่มาขอแลกนั้นต้องเดือดร้อนจริงๆ จึงมาแลก อัตราการแลกเปลี่ยนจึงบอกความเห็นใจเข้าไว้ด้วยถ้าเป็นคนในหมู่บ้านเดียวกัน ดังที่ว่า

“เออเห็นใจ ถ้าในหมู่บ้านนะ ถ้าเป็นอย่างหมู่ฮีสานเอามา เหมือนเขาได้เปรียบอยู่แล้ว เขามาแลกเขาต้องมีกำไรแล้ว ถ้าอย่างบ้านเดียวกันนี่ ได้ปลาตัวใหญ่มา ตัวมันก็โล เขาไม่มีข้าวทาน ให้ลูกทาน แล้วก็มาขอแลก ถ้าเห็นใจก็ให้ เอา 2 เท่าก็ได้ มันเป็นความเห็นใจ สมัยก่อน”

ในกรณีคนในชุมชนหมู่บ้านเดียวกันบางคนเกิดการขาดแคลนทางเศรษฐกิจคือไม่มีกินจริงๆ ซึ่งมีได้เกิดเป็นประจำ ชาวบ้านที่เป็นญาติหรือที่รู้จักกันจะให้พึ่งพาได้ดังที่ว่า “บ้านเฮานี้พอจะอาศัยกันได้อยู่ จะขอทานได้อยู่” แต่เงื่อนไขที่คนอื่นจะช่วยเหลือกันคือผู้มาขอต้องเป็นคนที่ทำกินไม่ใช่คนเกียจคร้าน เพราะถ้าไม่ทำกินแล้วมาขอก็จะมีใครให้เพราะ “คนมันทำ แล้วเราจะไปง้อตืนงอเท้า เขาก็ไม่ให้กิน” สำหรับผู้ขอพึ่งพานั้นรู้ดีว่าการมาขอข้าวเป็นการเสียศักดิ์ศรีอย่างยิ่ง ดังนั้นหากมีข้าวก็จะรีบนำไปคืน เพื่อชดเชยความรู้สึกนี้และเป็นการตอบแทนกัน ผู้ขอพึ่งพาซึ่งขอใช้เป็นข้าวก็จะให้ข้าวคืนมากกว่าที่ขอขยืมไป หรือใช้วิธีทดแทนแรงงานโดยการไปเกี่ยวข้าวหรือไปบุกเบิกนาไร่ให้แทนถ้ายังไม่มีข้าวมาใช้ การตอบแทนกันด้วยวิธีดังกล่าวเป็นเสมือน

กฎเกณฑ์ในสังคมที่ชาวบ้านปฏิบัติสืบมา ดังเช่น “เอามาใช้ให้เขา 15 ถึง เอาไป 10 ถึง นี่เราไม่มีกินนะ บาง คนเขาก็ใจบุญ เขาก็เอาไปเถอะไม่เอา ช่วยเขาทำอะไรไป” ผู้ให้พึ่งพาจะรู้จักผู้ขอพึ่งพาดีพอจึงให้เลือกว่าจะ ให้นำข้าวมาใช้กินหรือให้ช่วยทำงาน คำว่าใจบุญในที่นี้จึงหมายถึงการเปิดโอกาสให้ผู้ขอพึ่งพาว่าจะตอบแทน กลับในรูปข้าวหรือแรงงานก็ได้ตามแต่ความสะดวก

ความสัมพันธ์ในการแลกเปลี่ยนผลผลิตในลักษณะของการช่วยเหลือกันนี้ การตอบแทนกลับคืน อาจมีอัตราที่ไม่คงที่แน่นอน แต่มักเป็นไปในทางที่เพิ่มมูลค่าเพื่อเป็นการชดเชยให้แก่ความเห็นใจที่มีต่อกัน โดยที่ฝ่ายให้พึ่งพามีได้เรียกคืนแบบตายตัว การที่ชาวบ้านมีระบบการแลกเปลี่ยนผลผลิตที่ตั้งอยู่บนบรรทัด ฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน จึงเป็นกระบวนการสร้างความมั่นคงทางการบริโภคของชาวบ้านที่อยู่ในชุมชนหมู่บ้านเดียวกัน สาเหตุที่พฤติกรรมการแลกเปลี่ยนแบบนี้ยังคงดำรงอยู่ได้ในชุมชน มาจากการที่ชุมชนยังมิได้ รับเป้าหมายในการผลิตเพื่อขายมาใช้เป็นหลักในการดำเนินชีวิตทางเศรษฐกิจของตน ความมั่นคงของความ สัมพันธ์ทางสังคมในการแลกเปลี่ยนระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอง เป็นการสร้างหลักประกันว่าจะมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันยามที่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดมีปัญหาได้เป็นอย่างดี โดยมีความไว้วางใจกันเป็นพื้นฐานในการ แลกเปลี่ยน กระบวนการแลกเปลี่ยนผลผลิตเช่นนี้จึงเปรียบเสมือนกลไกในการปรับสมดุลทางเศรษฐกิจให้ แก่ชาวบ้านในชุมชน และทำให้โอกาสที่จะมีการแบ่งชนชั้นทางเศรษฐกิจโดยใช้ระดับความมั่งคั่งของครัวเรือน เกิดขึ้นได้ยาก

สำหรับผลผลิตที่ชุมชนไม่สามารถผลิตได้เองที่สำคัญ ได้แก่ เกลือ พริก เครื่องปั้นดินเผา และ เครื่องใช้ทำด้วยเหล็ก โดยเฉพาะเกลือและพริกนั้นเป็นเครื่องปรุงที่ชุมชนต้องการ ดังนั้นจะมีพ่อค้าในชุมชน เองหรือจากนอกชุมชนนำผลผลิตเหล่านี้มาแลกเปลี่ยนกับข้าวหรือผลผลิตต่างๆที่ชุมชนสามารถผลิตได้ โดย อาศัยทางเกวียนใช้วัวบรรทุกสินค้าในลักษณะที่เรียกว่าวัวต่าง เพื่อจะนำสินค้าของชุมชนไปขายยังที่อื่นๆ แต่ การแลกเปลี่ยนนี้ทำเฉพาะตลาดในเมือง ชาวบ้านจึงต้องเดินเท้าไปหลายกิโลเมตรหากมีความต้องการแลก เปลี่ยนผลผลิต ตัวอย่างของอัตราการแลกเปลี่ยนผลผลิตเมื่อประมาณ 60 ปีที่แล้ว เช่น หม้อ 1 ใบ แลก ข้าวเปลือกได้ 1 กระบุง หรือแลกพริกแห้ง หอม กระเทียม ได้ประมาณ 2 กำมือ ปลาตากแห้ง 1 ไม้ แลก ข้าวเปลือกได้ 1 กระบุง เป็นต้น นอกจากนั้นก็มีบางครั้งที่มีชาวบ้านจากนอกชุมชน เข้ามาเพื่อการแลกเปลี่ยน โดยตรงถึงหมู่บ้าน ส่วนใหญ่สินค้าที่เอามาแลกเปลี่ยนจะเป็นปลารูปแบบต่างๆ ได้แก่ ปลาทะเล ปลาตากแห้งและ ปลาทวนซึ่งเสียบเป็นไม้ๆ แม่เฒ่าได้เล่าถึงการแลกเปลี่ยนแบบนี้ในอดีตว่า

“เป็นข้าวแลกปลาแลกยังกะ เขามาเอาปลามาแลก เป็นปลาทะเลก็มี บางคนเอาปลาตากแห้ง ปลาทวน แลกข้าวเปลือกนะ ไม้หนึ่งก็กระบุงหนึ่ง เป็นมาตามบ้าน แล้วเป็นก็เอาไปขาย กำไรก็กิน”

การสร้างความมั่นคงในการผลิตด้วยการแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตและแรงงาน

นอกจากชาวบ้านจะแลกเปลี่ยนผลผลิตกันแล้ว ในโอกาสของการเก็บเกี่ยวยังแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตกันด้วย ปัจจัยการผลิตทั่วไปที่แลกเปลี่ยนกันคือแรงงานสัตว์ที่ใช้ไถนา โดยการขอยืมกันเป็นครั้งคราว การขอยืมนี้ชาวบ้านมีเงื่อนไขคือต้องนำข้าวมาแลกเปลี่ยนกับแรงงานสัตว์ที่เอาไปใช้งาน ส่วนการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเกิดได้สองทาง คือ แลกโดยให้ข้าวแก่เจ้าของพันธุ์ข้าวที่ดีซึ่งผู้แลกต้องการ หรือโดยนำพันธุ์ที่ดีที่ตนเองมีแต่ต่างพันธุ์กัน ไปแลกกับพันธุ์ข้าวที่ดีของคนอื่น

สำหรับการแลกเปลี่ยนแรงงานในชุมชนบ่อปลากี่มีลักษณะเช่นเดียวกับชุมชนหมู่บ้านทั่วไป นั่นคือการแลกเปลี่ยนแรงงานที่สำคัญที่สุดในระดับหมู่บ้านของชุมชนบ่อปลาคือการเอาแรงกันในฤดูทำนา ซึ่งถือว่าเป็นการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจขั้นพื้นฐานของชุมชนหมู่บ้าน ชาวบ้านในชุมชนบ่อปลาเรียกการแลกเปลี่ยนแรงงานซึ่งกันและกันว่า “การเอามือ” ที่เพี้ยนมาจากคำว่า “เอามือ” ซึ่งใช้กันทั่วไปในชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือ การเอามือเกิดขึ้นได้โดยให้หลักการของการแลกเปลี่ยนแบบพึ่งพาอาศัยกัน เป็นพื้นฐานการกระทำที่ชาวบ้านปฏิบัติสืบทอดกันมานาน สาเหตุที่ชาวบ้านต้องเอามือกันเป็นเพราะการทำนาของแต่ละครัวเรือนเป็นภาระกิจที่ต้องใช้แรงงานอย่างเข้มข้นโดยเฉพาะในการปักดำและเกี่ยวข้าว การร่วมแรงร่วมใจช่วยเหลือซึ่งกันและกันสลับไปมา เป็นวิธีการที่ทำให้ทุกครัวเรือนสามารถได้กำลังแรงงานมาใช้ตามความจำเป็นอย่างพอเพียง ดังนั้นชาวบ้านจะร่วมมือกันอย่างไม่เป็นทางการ โดยการคาดคะเนระยะเวลาการทำนาของแต่ละครัวเรือนให้ห่างกันพอที่จะสลับไปเอามือกันได้โดยไม่เกิดปัญหา การทำนาในชุมชนหมู่บ้านจึงมีตารางเวลาที่มีความยืดหยุ่นอย่างเหมาะสม โดยคำนึงถึงผลประโยชน์ร่วมกัน

การเอามือกันของชาวบ้านจัดได้ว่าเป็นความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเท่าเทียม และตั้งอยู่บนระบบคิดของการไม่เอาเปรียบกัน ความสัมพันธ์เช่นนี้จำเป็นจะต้องดำรงอยู่เพื่อให้ระบบการเอาแรงดังกล่าวถูกผลิตซ้ำจนเป็นความสัมพันธ์ทางสังคมที่แนบแน่นอยู่กับความสัมพันธ์ทางการผลิตของชุมชนหมู่บ้าน ดังคำบอกเล่าที่ว่า “หมู่บ้านเฮนี่ ก็ไปรวมกันช่วย คนนี้เสร็จคนนั้นไปแหลม(อีก) ถ้ามีธุระก็ไป เวลาคนทำ เขาต้องไป ไปเอาแรงอย่างนี้ตั้งแต่ดั้งเดิมแล้วละ สมัยก่อนสมัยพ่ออู๋แม่อู๋” การที่เพื่อนบ้านบางคนไม่ได้มาเอามือย่อมเป็นที่รู้กันว่าเกิดจากความจำเป็นบางอย่างที่ทำให้ไม่สามารถมาได้ ซึ่งก็ไม่ได้มีผลต่อการตัดสินใจในการไปเอามือตอบแทนให้กับคนที่ไม่ได้มานั้นแต่อย่างใด และโดยปกติแล้วจะไม่มีใครที่คิดแต่จะได้กำลังงานจากคนอื่นโดยไม่ยอมไปตอบแทนแรงงานให้ ดังนั้นหากคนที่ไม่ได้มานั้นมีโอกาสจะรีบไปช่วยงานทันทีโดยมิต้องให้รอทวงถามกัน

“อู๋(อู๋)ใครอู๋(อู๋)มันนะ วันนี้ใครถอนกล้านา วันนี้ไปยะ(ทำ)นาใคร จะอู๋(อู๋)กันเอง เวียนกัน ถ้าเฮยะ(ทำ) ก็อู๋(อู๋)กันหมดนะ ถ้าเฮาบได้ไปครั้งนี้ก็ไม่มีไร คือว่าถึงหน้าดำเขบาทัน ถ้าหน้าเกี่ยวหน้าหวานเขาไป คือว่าถ้าบ่ทันก็คือแล้วก็แล้วเสร็จไปแล้ว”

ลักษณะความสัมพันธ์เช่นนี้ถือว่าเป็นการปิดกั้นการฉกฉวยโอกาสได้ด้วยระบบของนั่นเอง สถานการณ์ของการเอาแต่ได้ (free rider) ในความหมายทางเศรษฐศาสตร์ จึงไม่เคยเกิดขึ้นในชุมชนสมัยก่อน แสดงได้ดังคำกล่าวที่แสดงความจริงใจของชาวบ้านที่เล่าถึงการเอามือกันในอดีตว่า

“วันนี้ไปช่วยเป็น วันหน้าเขาก็จะปลูกเป็นก็มาช่วย วันเดี๋ยวมันแล้วบางวันก็ถึงบ้าย บ้าน
เขาก่อนนี้ปลูกขวย(สาย) ทำขวย(สาย)นะ มีคน 100 กว่า ทั้งหมู่บ้านเลย เป็นมาช่วยเขา เขาก็
มาช่วยเป็น”

ระบบการเอามือที่ติดคักแบบนี้เพิ่งจางหายไปเมื่อประมาณ 20 ปีมานี้เอง แม้ปัจจุบันนี้การเอามือยังมีอยู่ แต่จำนวนคนที่มาช่วยกันเหลือประมาณ 20-30 คนในบางหมู่บ้านและบางหมู่บ้านก็น้อยกว่านั้น อย่างไรก็ตามการเอามือมิได้เกิดขึ้นในขอบเขตไกลเกินกว่าชุมชนหมู่บ้าน ยกเว้นเฉพาะเป็นบ้านญาติพี่น้องหรือเกี่ยวดองกันด้วยการแต่งงาน เช่น “บ่เอามือข้ามหมู่ แต่ถ้าสมมุติว่าอย่างเขาเป็นพี่น้องกันนะ ไปเอาผ้าต่างบ้าน ไปช่วยกันได้ ช่วยพี่น้อง” นอกจากการเอามือกันแล้ว ในชุมชนสมัยก่อนมีการจ้างแรงงานกันด้วย อัตราค่าจ้างเมื่อประมาณ 40 กว่าปีที่แล้ว ผู้ชายและผู้หญิงจะได้เท่ากันคือวันละ 2 บาท แต่ลักษณะงานแตกต่างกันคือ ผู้ชายจะไถเป็นงานหลักส่วนผู้หญิงจะหว่านกล้าและปลูกข้าว นอกจากการเอามือกันในการทำนาแล้วชาวบ้านยังเอาแรงกันปลูกบ้านด้วย แม้การปลูกบ้านนั้นมิได้เป็นงานประจำที่มีกันทุกบ้านแต่ก็สามารถขอแรงกันได้ ชาวบ้านจะมาช่วยแรงกันตั้งแต่เริ่มต้นคือยกเสาจนเสร็จเป็นหลัก ใช้เวลาราวหนึ่งหรือสองวันก็เสร็จเรียบร้อย บางรายอาจขอแรงตั้งแต่แบกขวานเข้าป่าเพื่อไปตัดไม้ทำเสา

เมื่อมีการเอามือทำนาและการขอแรงกันปลูกบ้าน ผู้เป็นเจ้าของนาและเจ้าของบ้านจะทำอาหารเลี้ยงสลับกันไป จึงเกิดการสังสรรค์ของชาวบ้านในหมู่บ้านเดียวกัน หรือบางครั้งก็ต่างหมู่บ้านแต่เป็นบรรดาเครือญาติที่ข้ามหมู่บ้านมาช่วยกัน กระบวนการสร้างความสัมพันธ์ผ่านการเอามือโดยเฉพาะในการทำนา เป็นกิจกรรมที่ชาวบ้านทำไปแล้วเกิดความผูกพัน ชาวบ้านต่างเห็นว่าแม้จะเหน็ดเหนื่อยแต่ก็สนุกเพราะได้พบปะพูดคุยกัน ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นภายใต้กระบวนการเอามือยังเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาไปสู่ความสัมพันธ์อื่นๆ ซึ่งทำให้ชาวบ้านมีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน พึงนาจึงเป็นพื้นที่ศูนย์กลางในการสร้างความสัมพันธ์ของชาวบ้านในระดับหมู่บ้าน

ปรากฏการณ์การแลกเปลี่ยนผ่านการใช้เงินในชุมชน

แม้ว่าการแลกเปลี่ยนที่มีอยู่ไม่มากนักจะเป็นการแลกเปลี่ยนผลผลิตกัน แต่ชาวบ้านมีการใช้เงินในการแลกเปลี่ยนอยู่ด้วย การกล่าวถึงประเด็นนี้ในงานของปลายอ้อ (ปลายอ้อ ชนชนนท์, 2530 : 13) ทำให้ได้ข้อมูลเพิ่มเติมในส่วนนี้ว่า เมื่อสมัย 60-70 ปีก่อน เงินที่ใช้กันมากในภาคเหนือเป็นเงินรูปหรือที่เรียกว่าเงินแถบ เงินแถบนี้แพร่หลายในภาคเหนือมาตั้งแต่ พ.ศ. 2445 โดยผ่านการติดต่อกับบริษัทป่าไม้ ซึ่งนำเงินรูปมาใช้เป็นค่าเปิดไม้ ค่าต่อไม้ ค่าแรงงาน และการรับซื้อไม้จากผู้ทำไม้รายย่อย ชาวบ้านในชุมชนบ่อปลาได้เล่า

ถึงการใช้เงินดังกล่าวในสมัยก่อนว่านำมาซื้อที่ดิน ในราคาไร่ละ 3-4 แถบ อย่างไรก็ตามในระยะเวลาต่อมา รัฐบาลก็พยายามลดบทบาทของเงินแถบหรือเงินรูปปลิง จนเมื่อประมาณ 50 กว่าปีก่อน การใช้เงินไทยก็เข้ามาแทนที่ โดยเริ่มจากเงินที่มีรูตรงกลางเป็นเหรียญสตางค์ การใช้เงินเป็นไปดังที่ชาวบ้านเล่าว่า

“เกิดมาจะใช้ตังค์มีรู สิบตังค์ ซื้อขนมจิ้นถ้วยหนึ่ง ตอนหลังนี้ก็มีสลึงห้าตังค์ ยี่สลึงห้าตังค์ หายไป ก็มาเหรียญห้าสลึง ห้าสลึงก็มาบาท เรื่อยๆมาจนถึงปัจจุบัน”

สมัยเมื่อ 50 กว่าปีที่แล้ว ยังไม่มีตลาด ชาวบ้านจะซื้อขายผลผลิตกันโดยผ่านการหาบมาตามบ้าน เวลาซื้อขายกันนั้นไม่ได้ใช้ตางค์ ใครมีผลผลิตอะไรก็นำมาหาบขาย เช่นมีหน่อไม้ก็หาบขายกันตามหมู่บ้าน สำหรับบางคนที่มีหัวการค้า จะมีวิธีการขายของโดยการนำมาแบ่งเป็นส่วนๆ เช่น “สมมุติว่ามีหมูตัวหนึ่ง เขาจะแบ่งเป็นปุ้น(แบ่งเป็นส่วนๆ) แล้วเขาจะมาใส่นี้ กองหนึ่งๆ เป็นกองๆ” ดังนั้นชาวบ้านจะคำนวณไว้ก่อนว่าต้องการขายให้ได้สักเท่าใดก็แบ่งขายเป็นกองๆไป และการขายของสมัยก่อนนั้นคนที่ เป็นพ่อค้ามักใช้วิธีเร่ขาย ดังกรณีของคนเร่ขายเนื้อที่ “เขาเป่าตุ๊ด เขาเอาเขาควยมาเป่า ตุ๊ดๆๆ อันนี้เขาขายเนื้อล่ะที่นี่ มันจะได้ยินไปทั่ว...เขามาใกล้บ้านเราแล้ว เขาเป่าเหมือนสัญญาณ ได้ยินไปไกลเป็นสองกิโล” ต่อมาเมื่อเริ่มมีตลาด ซึ่งเกิดขึ้นในเมืองก่อน ชาวบ้านในหมู่บ้านเมื่อจะไปตลาดอาจต้องเดินไปไกล ชาวบ้านในหมู่บ้านแห่งหนึ่งเล่าว่าเดินไปประมาณ 6 กิโลเมตร ถึงตลาด “เดินไป สมัยก่อนนี้ไม่มีรถ” การไปตลาดนั้นอาจจะไปซื้อของ ไปขายของ หรือไปเพื่อซื้อของมาขายในหมู่บ้าน ชาวบ้านเมื่ออยากได้อะไรก็จะขายข้าวเพื่อให้ได้เงินมาซื้อ เช่นการจะได้เนื้อใหม่มาใส่สักตัวชาวบ้านเล่าว่า “ปีหนึ่งขายข้าวครั้งหนึ่งจะได้ชุดหนึ่ง...บางปีก็ไม่ได้ซื้อ สามปีก็ชุดหนึ่ง” ในการขายของที่ปลูกกันเองตามบ้านชาวบ้านจะนำไปกระจาดแบกไปที่ตลาด พอถึงตลาดจะตั้งกระจาดขาย กล่าวคือ “ซื้อขายกัน เอาผัก เอามะม่วง เอาหน้อย ใส่กระจาดไปขาย แล้วแต่ช่วงไหนที่เรามีเยอะ” สินค้าที่ชาวบ้านมักจะนำมาขายกันที่ตลาดส่วนมากมักเป็นพืชผัก ผลไม้ โดยนำมาวางขายบนพื้นดิน เช่น ผักกาด หัวหอม กระเทียม แตงกวา หน่อไม้ ข้าวโพด มะนาว หอมก ะม่วง ยาสูบ เบ็ด ไก่ เนื้อวัว เนื้อหมู เป็นต้น และคนที่มาตลาดมักจะมาซื้อเกลือ น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ เสื้อผ้า เนื้อวัว เนื้อหมู ส่วนคนที่ไปซื้อของมาขายในหมู่บ้านก็ใช้การหาบเช่นกัน เช่น “น้ำมันก๊าด 2 ปี๊บ ก็หาบ ถนนไม่มี” ทางเดินที่ใช้กันประจำชาวบ้านจะใช้ “ควายเหยียบ เหยียบๆไป” เพื่อให้เดินไปมาได้ง่ายขึ้น ในระยะต่อมาหากผลผลิตนั้นมีมากชาวบ้านก็จะใช้เกวียนลากมาจากตลาดกลับเข้าสู่หมู่บ้าน แต่กระนั้นก็ตามมิได้หมายความว่า การแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นภายในตลาดจะมีการแลกเปลี่ยนซื้อขายกันด้วยเงินกันทั้งหมด การแลกเปลี่ยนในตลาดยังคงใช้ระบบแลกเปลี่ยนของกันอยู่อย่างกว้างขวาง การใช้เงินมากขึ้นนั้นเกิดพร้อมกับความคึกคักของตลาดเมื่อหลังทศวรรษ 2510 ไปแล้ว และการแพร่ขยายของการใช้เงินก็เข้าสู่ชุมชนหมู่บ้านในเวลาต่อมา

เงื่อนไขการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนในอดีต

ในอดีตก่อนทศวรรษ 2510 ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดยังมิได้แพร่ขยายเข้ามาในชุมชนหมู่บ้าน ชุมชนบ่อปลายังคงอยู่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ (subsistence economy) ระบบเศรษฐกิจเช่นนี้ ดำรงอยู่ได้เพราะชุมชนมีความสัมพันธ์ทางสังคมรองรับ ทำให้ชาวบ้านมีความมั่นคงในการดำเนินชีวิตทาง เศรษฐกิจ ไม่ว่าจะเป็นด้านการผลิต การบริโภค การแลกเปลี่ยนและการจัดสรร ชาวบ้านสามารถใช้ความ สัมพันธ์ทางสังคมเป็นกลไกในการขับเคลื่อนให้กระบวนการทางเศรษฐกิจต่างๆประสบผลสำเร็จ ที่เป็นเช่นนี้ เพราะสภาพการผลิตของชุมชนเองที่การปลูกเพื่อขายยังไม่ได้ครอบคลุมวิถีการผลิตของชุมชน ชาวบ้านผลิต เพื่อบริโภคเองเกือบทั้งหมดไม่มุ่งเน้นที่การสะสมส่วนเกิน ชีวิตทางเศรษฐกิจแบบยังชีพถูกหล่อเลี้ยงให้ดำรง อยู่ในชุมชน โดยชุมชนมีการจัดระเบียบทางสังคมที่ทำให้สามารถผลิตซ้ำรูปแบบการดำรงชีวิตในชุมชนไว้ได้ อย่างมั่นคง ซึ่งนิยามในการศึกษาถือว่าเป็น “ทุนทางสังคม”

ทุนทางสังคมของชุมชนในอดีตมีรูปแบบต่างๆทับซ้อนกันอยู่ เป็นการจัดระเบียบทางสังคมหรือความ สัมพันธ์ทางสังคมที่อาจเป็นบรรทัดฐาน เงื่อนไข หรือกระบวนการก็ได้ ทุนทางสังคมต่างๆเหล่านี้มีลักษณะที่ สำคัญคือ เป็นทุนที่ยังมีปริมาณเพิ่มมากขึ้นหากชุมชนมีการผลิตซ้ำระเบียบทางสังคมหรือความสัมพันธ์เหล่านี้ และจะมีปริมาณลดน้อยลงได้หากชุมชนละเลยระเบียบทางสังคมหรือความสัมพันธ์ดังกล่าวไป ระบบความ สัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นทุนทางสังคมในชุมชนบ่อปลา น่าเสนอได้ดังนี้

ความไว้วางใจกัน : พื้นฐานทุนทางสังคมของชุมชน

ความไว้วางใจกันระหว่างชาวบ้านที่ใกล้ชิดกันในชุมชน เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกิดการพึ่งพาอาศัย กันได้อย่างเป็นเรื่องปกติ ความไว้วางใจที่เกิดขึ้นในชุมชนมีอยู่ 2 ระดับด้วยกัน คือ ระดับแรกเป็นความ สัมพันธ์เชิงปัจเจกในการให้และการรับที่สามารถเกิดขึ้นคนละช่วงเวลาได้ โดยไม่ต้องจดบันทึกการช่วยเหลือ ต่างๆที่เกิดขึ้นระหว่างกันไว้เป็นลายลักษณ์อักษรเช่น ในการเก็บของป่าที่ชาวบ้านมักนำของที่หาเก็บมาได้แบ่ง บันให้ญาติและเพื่อนบ้าน โดยมีความเชื่อหรือวางใจว่ามิตรไมตรีในลักษณะเดียวกันนี้จะได้รับการตอบกลับ มาให้ตนในเวลาอันใกล้ หรือในการเอามือทำนาที่ชาวบ้านต่างไปช่วยกัน และรู้ว่าถึงเวลาของตนจะมีคนอื่นมา ช่วยเช่นกัน ความไว้วางใจในระดับปัจเจกเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความไว้วางใจในระดับที่สองคือระดับชุมชน ซึ่งหมายถึงการไว้วางใจต่อความสมัครสมาน (solidarity) ของชาวบ้านร่วมชุมชนเดียวกันที่จะทำให้คนใน ชุมชนมีชีวิตอยู่ได้ในระดับพอยังชีพหรือเรียกได้ว่าเป็นจริยธรรมในการยังชีพ (subsistence ethics) ของ ชาวบ้านในสังคมประเพณี ดังที่ สก็อต (Scott, 1976) ระบุว่า ชาวบ้านสามารถยังชีพอยู่ได้อย่างมั่นคงด้วยจริย ธรรมในการดำรงชีวิต อันได้แก่ บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน (norms of reciprocity) และสิทธิที่ จะยังชีพ (right of subsistence) ซึ่งหมายถึง ความต้องการขั้นพื้นฐานที่สมาชิกของชุมชนสามารถบรรลุ ถึงได้ภายใต้บริบทของการพึ่งพาอาศัยกันภายในชุมชน เช่นเมื่อมีผู้ขาดแคลนปัจจัยยังชีพเพราะความขัดสน

ในบางขณะ คนผู้นั้นจะได้รับการตอบสนองจากคนในชุมชน เพราะสิทธิที่ยังชีพนี้เป็นเรื่องที่ถูกกำหนดร่วมกันในสังคมโดยพันธะผูกพัน (commitment) ที่ชุมชนดำรงอยู่ในระบบเครือญาติ

การก่อร่างพันธะผูกพันในชุมชนด้วยบรรทัดฐานการพึ่งพาอาศัยกัน

บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกันนับเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญยิ่งของชุมชน ที่ทำให้การแลกเปลี่ยนสิ่งของและแรงงานเกิดขึ้นได้ บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกันที่เกิดขึ้นในชุมชนบ่อปลา มีรากฐานมาจากการเป็นชุมชนภาคเหนือ ซึ่งมีการจัดระเบียบทางสังคมในรูปแบบของการช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน (mutual obligation) อยู่ในชุมชนอย่างชัดเจน เรียกกันว่า “ระบบหัวหมวด” ระบบหัวหมวดสำคัญที่ชาวบ้านร่วมกันจัดตั้งขึ้นมาคือหมวดบ้าน หมวดวัด และหมวดเหมืองฝาย มีผู้นำในการจัดการดูแลซึ่งเรียกว่า แก้ววัด แก้วบ้าน และแก้วฝาย ตามลำดับ การจัดระบบเช่นนี้เป็นรูปแบบการจัดองค์กรชุมชนที่ให้ประโยชน์อย่างยิ่งต่อชุมชนทั้งในแง่ของการสร้างสำนึกรับผิดชอบร่วมกันและการผ่อนภาระโดยสลับกันทำหน้าที่ อีกทั้งสามารถสร้างระบบการทำงานร่วมกันเป็นกลุ่ม ซึ่งนับว่าเป็นพื้นฐานการรวมพลังของชาวบ้านที่เอื้อให้กิจกรรมต่างๆ ดำเนินการได้อย่างราบรื่น เช่นการจัดแบ่งหมวดเพื่อเป็นเวรยามสลับกันดูแลหมู่บ้านในตอนกลางคืน หมวดหนึ่งมีชาวบ้าน 15-30 ครอบครัวแล้วแต่ความเหมาะสม โดยมีหัวหน้าหมวดเป็นผู้ประสานงานร่วมกันระหว่างหมวดต่างๆ

พันธะผูกพันในชุมชน เป็นสิ่งที่ก่อตัวขึ้นได้จากการมีบรรทัดฐานการพึ่งพาอาศัยกันและมีความไว้วางใจเป็นฐานความสัมพันธ์ จึงทำให้การทำกิจการใดๆ ที่มีลักษณะของการช่วยเหลือกันในชุมชนสามารถเกิดขึ้นได้อย่างพร้อมเพรียง โดยมีได้มีการควบคุมด้วยพันธะสัญญาแต่อย่างใด

การจัดระเบียบทางสังคมในด้านพิธีกรรมการผลิต

ชุมชนในอดีตสามารถควบคุมแนวการกระทำของสมาชิก ในทางที่ทำให้ชุมชนดำรงอยู่ได้อย่างสงบ โดยผ่านการทำพิธีกรรมต่างๆ ที่ดูเหมือนว่าชาวบ้านกระทำต่อ “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” เช่น พิธีหมยนา การทำขวัญข้าว ฯลฯ หรือแม้แต่พิธีที่ทำให้สัตว์เลี้ยงเช่นการทำขวัญควาย พิธีกรรมเหล่านี้ล้วนให้นัยยะของความเคารพทรัพยากรของชาวบ้าน ซึ่งแสดงออกโดยการไม่ทำลายล้างและการสงวนรักษาไว้ รวมไปถึงการให้คุณค่าแก่ทรัพยากรและสรรพสิ่งแวดล้อม ดังนั้นการจัดระเบียบทางสังคมในด้านพิธีกรรมของชุมชนจึงช่วยส่งเสริมพฤติกรรมของการไม่ซุกตูดต่อธรรมชาติหรือต่อสิ่งมีชีวิตอื่น รวมไปถึงการไม่ซุกตูดกันเองของชาวบ้าน.

พิธีกรรมต่างๆ ในชุมชนมักเกิดขึ้นตามวงจรการผลิตในแต่ละปี เช่นในช่วงเวลาของการทำนาซึ่งเป็นนาดำ ชาวบ้านจะมีพิธีกรรมบางอย่าง โดยเฉพาะพิธีกรรมเกี่ยวกับ “ขวัญ” เช่น การทำขวัญคน ทำขวัญข้าว ทำขวัญควาย เป็นต้น ก่อนที่ชาวบ้านจะลงมือทำนาต้องมีการเรียกขวัญคนก่อน โดยหาผู้เฒ่าผู้แก่ที่เคยบวชเรียนมาแล้วเป็นผู้เรียกขวัญให้ ดังที่หลวงพ่อบุญให้ฟังว่า “เมื่อก่อนๆ นี่ ก่อนที่จะทำนา คนเรานี้จะต้องเรียกขวัญ หาผู้เฒ่าผู้แก่ที่เคยบวชเรียนเอามาเรียกขวัญคน ขวัญไม่รู้ว่าจะไปอยู่ที่ไหน เราเรียกขวัญมาแล้ว จะมีคนเชื่อ” การเรียกขวัญคนก่อนการทำนา จึงเป็นกุศโลบายในอดีตที่ทำให้คนมีความเข้มแข็งทางด้านจิตใจ

พร้อมที่จะเผชิญกับภาระหน้าที่ในการทำนา ในพิธีมีการนำไก่มาต้มยำเลี้ยงกันในครอบครัวเพื่อให้ผู้ที่ไปทำนา ได้มีเรี่ยวแรงเป็นการเรียกขวัญคน ดังที่ว่า

“เรียกขวัญคนก่อน คนที่จะไถนนั้นแหละ ต้องเรียกขวัญให้มาอยู่กับเนื้อกับตัว ให้มีกำลัง
วังชา เหมือนกับความเชื่อสมัยก่อนนะ ถ้าคนไม่ได้กินอาหาร มันทำงานมันไม่มีแรง มันหิวมัน
อะไร มันจะทำงานตามควายไม่ไหว มันต้องทำเป็นเดือนๆนะ ทุกเช้าตีสี่นี้ต้องออกไปเอาควาย
เอาแอก เอาเกี้ยว แปะไธมนี่ ก็ให้ควายได้พักผ่อนกินหญ้า กินหญ้าเสร็จก็พาเข้าเล้า เข้าเสร็จก็ไป
ให้เด็กเขาเลี้ยงควาย ก็ไปเอามือ เอาอะไร ไปแลกเปลี่ยนกันปลุกข้าวนะ บ่ายโมงเอาควายไปใหม่
ห้าโมงหมด ให้ควายได้พักผ่อน เอาให้มันได้กินหญ้า เอามะขาม พรุ่งนี้เข้าไปอีกจนเสร็จ”

เห็นได้ว่าฤดูกาลทำนาเป็นช่วงเวลาที่ชาวบ้านต้องใช้แรงงานตนเองอย่างเข้มข้น จึงต้องเลี้ยงอาหารที่
มีคุณประโยชน์เพื่อเพิ่มความเข้มแข็งทางด้านร่างกาย เพราะนอกจากการทำนาแล้ว ฤดูเก็บเกี่ยวชาวนามัก
ต้องทำงานถึงเที่ยงคืนเพื่อนวดข้าวจนกว่าจะเก็บข้าวเข้าหลองหรือยุ้งข้าว ส่วนการทำขวัญควายนั้นทำหลังฤดู
เก็บเกี่ยว ก่อนที่ควายจะถูกปล่อยให้เป็นอิสระอยู่ตามท้องทุ่งท้องนาเรื่อยไป จนกว่าจะถึงการทำนาใหม่จึงจะ
ต้องควายเข้าแหล่งอีกครั้ง ก่อนที่จะปล่อยควายเจ้าของจะทำพิธีผูกขวัญควาย ถือเป็นการ “คารวะมัน ว่า
ควายได้ทำนา มีบุญคุณแก่คน ได้ทำนา ทำให้เรากิน ขอให้ควายนี้อยู่ดีมีสุข พ้นจากเคราะห์ อย่าให้มีเวรซึ่ง
กันและกัน” เครื่องใช้ในการประกอบพิธีได้แก่ กรวยใบตองใส่ดอกไม้ เส้นด้าย สายสิญจน์ผูกมัดติดที่ขา
เมื่อพรมน้ำมนต์เป็นอันเสร็จพิธี เจ้าของก็จะปล่อยควายไป เมื่อเวลาเจ้าของออกหาฟืนหรือล่าสัตว์ จะคอย
ตรวจตราดูว่าควายของตนอยู่ครบหรือไม่ แต่โดยมากแล้วไม่มีการลักขโมยกัน สำหรับการทำขวัญข้าวนั้นทำ
เมื่อเสร็จสิ้นการทำนา ชาวนาจะทำพิธีขอขอบคุณแม่โพสพก่อนจะนำข้าวเข้าเก็บในหลองหรือยุ้งข้าว โดยการนำ
ดอกไม้ ข้าว ไข่ ทำพิธีวางไว้ที่นา ซึ่งหากวิเคราะห์ให้ลึกซึ้งจะพบว่าการทำขวัญให้กับสิ่งต่างๆไม่ว่าจะเป็นแรง
งานสัตว์หรือผลผลิตที่ได้ เป็นการให้คุณค่าต่อสิ่งเหล่านั้น โดยกำหนดให้มีจิตวิญญาณไม่ต่างไปจากมนุษย์

พิธีกรรมอีกอย่างหนึ่งที่ชาวนาทำกันคือการใช้ตาแหลว ซึ่งเป็นไม้ไผ่จักสานเป็นรูปแปดเหลี่ยมมีเจ็ด
ตาเรียงต่อกัน คำว่าแหลวแปลว่าเหยี่ยว ตาแหลวจึงหมายถึงตาของเหยี่ยว อันเป็นความเชื่อตามตำนานชาว
บ้านที่ว่าตาแหลวจะคอยปกป้องที่นาไม่ให้เกิดภัยพิบัติใดๆ ก่อนที่จะมีการปลูกข้าวและดำนาจะมีการแห่ผีทุ่ง
เจ้าของนาจะไป “กวัดแกว่งตาแหลว” มีการทำพิธี “หมยนา” โดยนำดอกไม้ธูปเทียนมาเสียบไว้ที่รูไม้ของตา
แหลว แล้วปักไว้ที่มุมทุ่งนา 4 ด้าน เปรียบเสมือนหมยนาที่บอกอาณาเขตมิให้ศัตรูข้าวต่างๆมาทำอันตราย
ต่อต้นข้าว คือ “เพื่อให้ข้าวงดงาม ให้ศัตรูข้าวไม่มารังควาน อันนี้หมย(เขต)ของคนนะ ไม่ใช่ของป่า อย่ามา
ทำลาย” การใช้ตาแหลวนี้นิยมใช้เพียงในการทำนาเท่านั้น ชาวนายังนำตาแหลวไปปักล้อมหมู่บ้านในระหว่าง
ทำพิธีเพื่อป้องกันผีร้ายหรือขับไล่สิ่งอัปมงคลออกไปจากหมู่บ้านอีกด้วย การทำพิธีจึงเป็นเสมือนการห้ามมิให้
ชาวบ้านล่วงละเมิดสิทธิต่อกัน และเป็นการตอกย้ำถึงความสงบสุขของการอยู่ร่วมกันอย่างไม่เบียดเบียน ใน

ระยะต่อมาการใช้ตาเหล่ก็หมดไปเมื่อมีการใช้รถไถแทนควาย หลวงพ่อให้เหตุผลเชิงเปรียบเทียบในการทำพิธีกรรมปักตาเหล่ไว้ว่า

“เหมือนกับเรารักษาต้นไม้ในป่าละ ไม่ตัดใหญ่ มันจะมีอะไร พวกผี มีอะไรเดี๋ยวมันมาหักคอ เอาจะทำร้ายเอา เขากลัว อันนี้มันไม่มีอะไรจะมาอ้างอิง กฎหมายอะไรมันอ้างไม่ได้ ก็ต้องให้กลัว ว่าป่ามันทึบผีมันเยอะเราจะไปทำอะไรไม่ได้ ดังนั้นต้นไม้มันก็เลยใหญ่ขึ้น ก็ไม่มีใครกล้าทำอะไร”

พิธีกรรมต่างๆ เหล่านี้ดำรงอยู่ได้ในอดีต เพราะชาวบ้านมี “อำนาจ” ในการควบคุมจัดการทรัพยากรต่างๆ ของชุมชน ชาวบ้านจึงมีสิทธิในการเข้าถึง (rights of access) ที่ดินและทรัพยากรต่างๆ สามารถสร้างระเบียบทางสังคมที่กำหนดคุณค่าให้สรรพสิ่งเพื่อการอยู่ร่วมกัน อำนาจในตัวเองของชาวบ้านเช่นนี้สามารถคงอยู่ได้ ตราบใดที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงเงื่อนไขในการควบคุมและจัดการทรัพยากรที่เป็นอยู่ในชุมชน

ความสมัครสมานของชาวบ้านผ่านประเพณีชุมชน

ความสมัครสมาน (solidarity) ของชาวบ้าน เป็นทุนทางสังคมอีกรูปแบบหนึ่ง ความสมัครสมานภายในชุมชนมิได้เกิดขึ้นลอยๆ หรือเกิดขึ้นเพียงขึ้นชื่อว่าเป็นคนในชุมชนหมู่บ้านเดียวกันเท่านั้น แต่เกิดจากการที่ชาวบ้านได้ทำกิจกรรมร่วมกันในงานประเพณีต่างๆ ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ระดับ คืองานประเพณีของชุมชน และงานประเพณีระดับครอบครัว งานประเพณีของชุมชนนั้นเป็นงานบุญประจำชุมชน ซึ่งชุมชนทางเหนือจะมีประเพณีบางอย่างที่มีความเป็นเอกลักษณ์ของกลุ่มชน เช่น 'ประเพณีรดน้ำดำหัวในวันสงกรานต์' ประเพณีปอยหลวง และประเพณียี่เป็ง ส่วนงานประเพณีของครอบครัวซึ่งเกิดขึ้นตามวงจรชีวิต เช่น งานบวชลูกแก้ว งานแต่งงาน งานขึ้นบ้านใหม่ และงานศพ

ประเพณีต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชนนี้ช่วยผลิตซ้ำความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ในรอบปีหนึ่งๆ ชาวบ้านจะมีปฏิสัมพันธ์กันทางสังคมอย่างต่อเนื่อง ผ่านกระบวนการทางประเพณีในชุมชนซึ่งมีติดต่อกันมายาวนาน ทำให้คนถูกยึดโยงเข้าเป็นพวกเดียวกันและมีความผูกพันซึ่งกันและกัน ชาวบ้านมีวัดเป็นสถานที่สำคัญในการพบปะร่วมทำบุญในวันประเพณีทางศาสนาต่างๆ เช่น วันพระ วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา รวมถึงอาศัยวัดเป็นสถานที่ในการประกอบพิธีตามประเพณีด้วย ไม่ว่าจะเป็นในวันสงกรานต์ วันยี่เป็ง งานปอยหลวง ฯลฯ ดังเช่นงานประเพณีสงกรานต์ปีใหม่ที่ช่วยสร้างความสมัครสมานระหว่างคนรุ่นต่างๆ เพราะมีการรดน้ำดำหัวผู้เฒ่าผู้แก่ มีการละเล่นสนุกสนานของเด็กและหนุ่มสาว ในหมู่บ้านจัดงานกันหลายวันโดยเริ่มตั้งแต่วันที่ 13 เมษายน ซึ่งเรียกว่า “วันสังขารล่อง” หรือเป็นวันเริ่มต้นของของปีใหม่ ถัดมาวันที่ 14 เมษายน จะเป็น “วันเนา” ชาวบ้านจะฆ่าหมูหรือซื้อหมูมาทำอาหาร ตระเตรียมอาหารและสิ่งของเพื่อทำบุญในวันรุ่งขึ้น และตอนบ่ายจะมีการก่อเจดีย์ทราย ขนทรายเข้าวัด รดน้ำกัน ซึ่งจะเล่นต่อไปเรื่อยๆ จนถึงวันที่ 16 เมษายน การรดน้ำกันระหว่างชาวบ้านนี้ ถือว่าเป็นการให้อภัยต่อกัน อวยพรให้กันและกัน และแนะนำตัวกันระหว่างหนุ่มสาว วันที่ 15 เมษายน เรียกว่าวัน “พญาวัน” หรือเถลิงศก ชาวบ้านนิยมปลุกเสกเครื่องรางหรือลงเลขยันต์กันใน

วันนี้ ในตอนเช้าจะมีการทำบุญร่วมกันที่วัดเรียกว่า “ตานขันข้าว” เป็นการทำบุญให้แก่บรรพบุรุษและญาติมิตรที่รักเคารพ ชาวบ้านจะทำ “น้ำส้มป่อย” โดยใช้ผักส้มป่อยยิงไฟพอบไหม้เกรียมแช่ลงไปในน้ำ และเอาดอกสารภีแห้ง ดอกคำแสด ดอกคำฝอย หรือน้ำอบน้ำหอมหยดใส่เติมลงไปเล็กน้อย เพื่อที่จะนำไปสรงพระพุทธรูป สรงปูชนียสถาน และปูชนียวัตถุต่างๆ ตลอดจนนำมาพรมศีรษะ ล้างหน้า ให้แก่สมาชิกภายในครอบครัว นอกจากนั้นก็จะใช้รดน้ำดำหัวผู้สูงอายุและญาติมิตร เพื่อคารวะระลึกถึงบุญคุณ ขอพรและขอขมา ต่อมาถึงวันที่ 16 เมษายน ซึ่งเรียกกันว่าวัน “ปากปี” หลังจากที่ได้รับประทานอาหารเข้าผ่านไปแล้ว ทางวัดจะมีการสะเดาะเคราะห์ให้กับหมู่บ้าน โดยประกาศนัดแนะชาวบ้านให้มาร่วมกัน “ส่งเคราะห์หมู่บ้าน” ซึ่งหมายถึงทำการปัดรังควานหรือขับไล่ความชั่วร้ายทั้งปวงที่อาจเข้ามาในหมู่บ้าน ชาวบ้านใช้ไม้ไผ่หรือไม้ขางสานเป็น “ตาแหลว” ปักไว้ 4 มุม ต่างว่าเป็นอาณาเขตของหมู่บ้าน นอกจากนั้นชาวบ้านจะทาสวดด้วยกาบกล้วยเป็นรูปสี่เหลี่ยมมีไม้ซีกเล็กๆ เสียบไว้ แล้วทำพิธีถวายทานให้แก่เทวดาและแม่ธรณี เรียกว่า “บูชาข้าวเก้าปุ่น” โดยนำไปบูชาหน้าพระพุทธรูป และขณะกลับบ้านชาวบ้านจะนำสวดของตนไปวางไว้ข้างทางเดิน

หลังจากเหน็ดเหนื่อยจากการเก็บเกี่ยวข้าว ชาวบ้านจะร่วมกันจัดงานประเพณีที่เรียกว่า “ปอยหลวง” ซึ่งถือว่าเป็นงานใหญ่ของชุมชนส่วนมากจัดกันที่วัด ซึ่งอาจเป็นการเฉลิมฉลองการก่อสร้างถาวรวัตถุภายในวัด หรือการก่อสร้างบางอย่างของชุมชน ภายในงานนี้ตำบลต่างๆ ภายในชุมชนจะพากันมาออกร้าน มีการชกมวย แข่งคว่อกวน ฟังเทศน์ ฉายหนัง แสดงยี่เก รำวง ฯลฯ ชาวบ้านจะชวนกันมาเที่ยวงานและร่วมกันทำบุญอย่างคับคั่ง พอถึงช่วงท้ายฤดูฝนมีประเพณีลอยกระทงที่เรียกว่า “งานเดือนยี่เป็ง” ตรงกับวันเพ็ญเดือนสิบสอง เป็นประเพณีที่ชาวบ้านได้มาสนุกสนานร่วมกัน โดยร่วมกันทำกระทงรูปสัตว์ต่างๆ วางไว้บนเรือที่เตรียมไว้แล้ว สำหรับลอยน้ำในตอนดึก ชาวบ้านยังร่วมกันทำบุญโดยเริ่มตั้งแต่วันเพ็ญขึ้นสิบสี่ค่ำด้วยการนำอาหารไปถวายพระตั้งแต่เช้า พอตกกลางคืนต่างพากันจุดประทีปโคมไฟที่ทำด้วยดินเผา นำมาวางไว้หน้าบ้าน ตกแต่งซุ้มประตูดัด ประตูปอสถ์ ทุกวัดทำกระทงรูปเรือขนาดต่างๆ ภายในบรรจุด้วยเครื่องคว่อกวนของกินเครื่องใช้ต่างๆ ตั้งไว้ข้างโบสถ์กลางลานวัด

การเฉลิมฉลองในประเพณีต่างๆ ของชาวบ้านจึงเป็นการผสมผสานระหว่าง ความสนุกสนาน การทำบุญ ความเคารพผู้เฒ่าผู้แก่ ความกตัญญูต่อบรรพชน ซึ่งทำให้ชาวบ้านเกิดความสนิทสนมคุ้นเคยกัน มีความรู้สึกถึงความเป็นพวกเดียวกัน และงานเหล่านี้ยังเป็นที่มาของการกระชับมิตรระหว่างคนต่างหมู่บ้านกันด้วย

นอกจากกิจกรรมที่เป็นประเพณีในหมู่บ้านซึ่งมีเป็นประจำในรอบปีหนึ่งๆ แล้ว แต่ละครอบครัวจะมีความงานประเพณีซึ่งเกิดขึ้นตามวงจรชีวิตหนึ่งๆ เป็นประเพณีที่ทำให้เกิดการช่วยเหลือและเห็นอกเห็นใจกัน เช่น งานบวช งานแต่งงาน งานศพ งานขึ้นบ้านใหม่ ฯลฯ งานประเพณีเหล่านี้จะช่วยประสานน้ำใจระหว่างชาวบ้าน เพราะเพื่อนบ้านในชุมชนจะไปร่วมพิธีแสดงความยินดีหรือความเสียใจให้แก่กันและกัน การแลกเปลี่ยนน้ำใจต่อกันเช่นนี้ถือเป็นการร่วมทุกข์ร่วมสุขกันของชาวบ้าน ตัวอย่างเช่น ในกรณีของงานศพที่เมื่อบ้านใดมีคนตาย เพื่อนบ้านทุกบ้านจะรู้จักหมด เพราะในสมัยก่อนนั้นหากมีคนตายที่บ้านไหน คนในบ้านจะมีวิธีส่งสัญญาณ โดยการให้ผู้หญิงในบ้านร้องไห้โหยหวนด้วยเสียงอันดังและร้องเป็นระยะๆ ไป ดังนั้นโดยไม่ต้องแจ้งข่าวกัน

อย่างเป็นทางการ เพื่อนบ้านก็รู้จักกันไปทั่วแล้วว่าบ้านนี้มีคนตาย! ต่างก็จะมาถามข่าวคราวกันและไปช่วยงาน ผู้ชายเตรียมมีดพร้าไปช่วยผ่าไม้ ทำโลงศพ เตรียมคานหาม และฆ่าสัตว์เพื่อทำกับข้าวเลี้ยงแขก และหากไปไม่ได้ก็จะให้ผู้หญิงนำข้าวสาร พริก เกลือ ยาสูบ หมาก เมียง ตามสมควร ไปช่วยงาน

หากเป็นงานขึ้นบ้านใหม่ ชาวบ้านจะมาช่วยกันทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ฝ่ายหญิงทำหน้าที่ตำข้าว ตักน้ำ ทำอาหาร ยกสำรับเลี้ยงแขก ถ้ามีคนมาช่วยงานจำนวนมาก เจ้าของบ้านอาจฆ่าหมูหรือวัวควายมาเลี้ยงแขก และผู้มาช่วยงาน ชาวบ้านที่ไปร่วมงานขึ้นบ้านใหม่ต่างบริจาคเงินให้แก่เจ้าของบ้านเป็นการร่วมทำบุญคนละเล็กน้อย ตั้งแต่ 50 สตางค์ จนถึง 10 บาท 20 บาท ตามแต่ศรัทธา หรือจะไม่บริจาคเลยก็ไม่ว่ากัน โดยใช้วิธีหย่อนเงินลงไปในพานเงินใบใหญ่ ซึ่งมีดอกไม้ธูปเทียนใส่ไว้ เมื่อผู้บริจจาคำเงินไปมอบให้เจ้าของบ้านก็จะได้รับพรจากเจ้าของบ้านอย่างยืดยาวทันที ตามธรรมเนียมของชาวบ้านแล้วไม่ว่าจะเป็นงานศพ ไฟไหม้ ปลูกบ้านเรือน ทำบุญ เขาจะไม่มีการบอกข่าว ยกเว้นเฉพาะญาติที่อยู่ไกลคนละหมู่บ้านจึงจะส่งคนไปแจ้งข่าว ไม่ว่าจะเป็นญาติหรือไม่ใช่ญาติ ทุกคนจะไม่ทอดทิ้งเลยกัน

ความสมัครสมานของชาวบ้านถูกผลิตซ้ำด้วยการทำประเพณีต่างๆร่วมกันอยู่ตลอดเวลา เกิดความร่วมมือกันซึ่งก่อให้เกิดอำนาจสร้างสรรค์ เป็นศักยภาพที่เกิดจากความสัมพันธ์ของชาวบ้านในชุมชนที่มีความเท่าเทียมกันในอำนาจ อำนาจสร้างสรรค์ที่เกิดจากความร่วมมือกันนี้สามารถขยายตัวออกไปได้กว้างไกล โดยที่ภายในชุมชนไม่จำเป็นต้องเกิดสถานการณ์ของการที่ใครต้องสูญเสียอำนาจในกระบวนการเช่นนี้

ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียม : ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านร่วมชุมชน

ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันระหว่างคนในชุมชนเดียวกันเป็นทุนทางสังคมอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งมีผลต่อการปฏิบัติระหว่างกันของชาวบ้าน ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันในอดีตเกิดขึ้นได้เพราะชาวบ้านมีความเป็นอยู่เหมือนกัน และทำมาหากินคล้ายคลึงกัน โดยสังคมยังไม่มีการแบ่งชนชั้นทางเศรษฐกิจด้วยความมั่งคั่งของรายได้และทรัพย์สิน ดังที่ชาวบ้านกล่าวกันว่าในสมัยก่อนนั้นคนในชุมชนมีความเป็นอยู่เหมือนกันหมด คือ “สำหรับบ้านเฮานี้แต่ก่อนนั้น มันไม่มีใครรวยใครจนหรอก มันเหมือนกันไปหมดนั่นแหละ” ด้วยเหตุนี้สังคมจึงไม่เปิดโอกาสให้เกิดความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่แตกต่างกันระหว่างคนในชุมชน ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมจึงยังคงอยู่ได้ โดยมีวิธีการแลกเปลี่ยนที่เป็นแบบพึ่งพาอาศัยกันเป็นกลไกสำคัญของสังคม ในการใช้ปรับระดับความเท่าเทียมกันให้เกิดขึ้นในชุมชน และความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันนี้ก็สามารถช่วยผลิตซ้ำความเห็นอกเห็นใจ ความร่วมมือ และการช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างชาวบ้านด้วยกัน จนสร้างเป็นเครือข่ายความร่วมมือกันตามธรรมชาติที่เกิดในระดับชุมชนหมู่บ้าน มิตรภาพที่เกิดขึ้นภายใต้ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันมีความยั่งยืนกว่า เมื่อเทียบกับมิตรภาพหลวมๆที่ไม่ยั่งยืน (lopsided friendship) ภายใต้ความสัมพันธ์ตามแนวดิ่ง (horizontal relationship) ซึ่งมักเกิดในระบบอุปถัมภ์ โดยสถานภาพทางอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันระหว่างบุคคลปรากฏขึ้นอย่างเด่นชัดในระบบความสัมพันธ์นั้น

ความมีอำนาจอิสระทางเศรษฐกิจของชุมชนในอดีต

เมื่อมองภาพรวมแล้ว ชุมชนในอดีตมีการจัดระเบียบทางสังคมในทางที่ทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นแบบแบบธรรมชาติหรือเป็นระบบการผลิตเพื่อยังชีพ ภายใต้โครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจเช่นนี้ การแลกเปลี่ยนของชุมชนมี "ทุนทางสังคม" เป็นฐานราก และเป็นทุนชุมชนที่สำคัญยิ่งในการสร้างระบบเศรษฐกิจชุมชนให้เกิดความเข้มแข็ง ความเข้มแข็งของระบบเศรษฐกิจชุมชนสามารถวิเคราะห์ได้จากความมีอิสระของชาวบ้านที่ดำเนินการทางเศรษฐกิจได้เอง (economic autonomy) ด้วยเหตุผลคือ ชาวบ้านมีอำนาจในการควบคุมและจัดการทรัพยากรของตนเอง และมีอำนาจในการตัดสินใจ ซึ่งครอบคลุมต่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกด้านของครัวเรือน ได้แก่ ชาวบ้านมี อิสระทางการผลิต เพราะสามารถตัดสินใจเรื่องระบบการผลิตได้เอง โดยอาศัยการพึ่งพาอาศัยที่สมาชิกในชุมชนมีต่อกัน ชุมชนยังมิได้เข้าสู่ระบบการซื้อเพื่อผลิต (production consumption) แต่การผลิตเน้นที่การใช้กระบวนการเรียนรู้และประสบการณ์ ทั้งส่วนที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมา และส่วนที่เป็นการสร้างสรรค์ปรับเปลี่ยนตามความเหมาะสม ชาวบ้านมี อิสระในการบริโภค เพราะภาวะบริโภคนิยมยังมีได้แทรกซึมเข้าสู่ชุมชนจึงบริโภคผลผลิตเท่าที่จำเป็น ชาวบ้านสามารถสร้างระบบประกันการบริโภคให้แก่ครอบครัวได้เอง และการบริโภคตามความต้องการที่ถูกสร้างขึ้นจากภาวะความทันสมัยยังไม่เกิดขึ้นในชุมชน และ ชาวบ้านมี ความมีอิสระในการแลกเปลี่ยนและการจัดสรรผลผลิต ซึ่งสามารถวัดได้จากการที่ชาวบ้านใช้ระบบความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมที่มีต่อกันในการ เกื้อกูล แบ่งปัน และแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน การแลกเปลี่ยนระหว่างหมู่บ้านหรือชุมชนเกิดขึ้นเฉพาะในผลผลิตที่ชุมชนผลิตกันเองไม่ได้เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ผลผลิตที่ผลิตได้ภายในชุมชนจึงไหลเวียนกลับเป็นความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้แก่ชุมชนเอง ความมีอิสระทางเศรษฐกิจดังที่กล่าว มีผลทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีตสามารถดำรงอยู่ได้อย่างสมดุล (balanced economy) ซึ่งวัดได้จากความพอเพียงในการยังชีพ และความสามารถในการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจกันเองภายในชุมชน

การเปลี่ยนผ่านของระบบเศรษฐกิจชุมชนสู่กระบวนการพัฒนา

ก่อนทศวรรษ 2510 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในชุมชนบ่อปลาอยู่ในลักษณะที่ค่อยๆ ปรับตัวสู่ระบบสินค้าอย่างช้าๆ มิได้มีสิ่งกระตุ้นใดๆที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างเด่นชัดนัก ดังนั้นชุมชนจึงยังคงมีระบบเศรษฐกิจเป็นแบบพอยังชีพหรือแบบธรรมชาติ ซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของวิถีการผลิตก่อนทุนนิยม การขยายตัวของทุนนิยมในช่วงที่ประเทศดำเนินการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจที่เริ่มต้นเมื่อ พ.ศ. 2504 ได้ค่อยๆแทรกซึมเข้าสู่ชุมชน อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงจากวิถีการผลิตและการแลกเปลี่ยนหนึ่งไปสู่อีกวิถีหนึ่งนั้นมิได้เกิดขึ้นโดยทันที แต่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นขั้นตอน เพราะวิถีการผลิตและการแลกเปลี่ยนก่อนและหลังการเปลี่ยนแปลงมีความแตกต่างกันมาก เมื่อหลังการเปลี่ยนแปลงจะเกิดกระบวนการที่เรียกว่า "การประสานและเชื่อมต่อระหว่างวิถีการผลิต" (The

Articulation Modes of Production) ซึ่งเป็นไปตามแนวคิดของนักมานุษยวิทยาเศรษฐกิจสายมาร์กซิสต์ เช่น เบ็ตเตลไฮม์ เมลลาซซูส์ และ แบรดบี (Bettelheim. 1972 ; Meillassoux. 1980 ; Bradby. 1980 : 110) ที่ระบุว่า การก่อรูปทางสังคม (social formation) ในช่วงเวลาเปลี่ยนผ่านของชุมชน จากสังคมก่อนทุนนิยมไปสู่สังคมแบบทุนนิยมนั้น การพัฒนาของวิธีการผลิตของทุนนิยมภายในชุมชนแทนที่จะกำจัดวิธีการผลิตก่อนทุนนิยมให้หมดไป กลับมีส่วนร่วมในการรักษาไว้พร้อมกับการทำลาย (conservation-dissolution) ในช่วงที่ชุมชนชนบทกำลังเปลี่ยนผ่านนั้น ทั้งสองวิธีการผลิตจะถูกผลิตซ้ำโดยที่เงื่อนไขการผลิตซ้ำของวิธีการผลิตทั้งสองจะต้องประสานเข้ากันได้ แต่ในขณะเดียวกันก็มีความขัดแย้งกันในลักษณะที่วิธีการผลิตแบบทุนนิยมกำลังเคลื่อนเข้ามาแทนที่วิธีการผลิตก่อนทุนนิยม

ปรากฏการณ์การประสานและเชื่อมต่อนี้ระหว่างวิธีการผลิตในชุมชนบ่อปลานั้น มีความชัดเจนขึ้นในช่วงทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา ก่อนหน้านั้นชุมชนยังดำรงอยู่อย่างพอเพียงในตัวเองโดยอาศัยกลไกทางสังคมต่างๆ ที่ถือว่าเป็น “ทุนทางสังคม” ของชุมชน ซึ่งทำให้ชุมชนมีอำนาจอิสระทางเศรษฐกิจต่อระบบภายนอก การเกิดวิธีการผลิตแบบทุนนิยมขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าวมิได้กำเนิดขึ้นจากภายในชุมชนเอง เพราะวิธีการผลิตแบบเดิมของชุมชนมีอาจตอบสนองต่อเงื่อนไขจำเป็นเพื่อการก่อตัวและการพัฒนา ให้เป็นวิธีการผลิตแบบทุนนิยมได้ การแทรกแซงของระบบทุนนิยมกระจายเข้ามาจากภายนอกโดยผ่านการแลกเปลี่ยนแบบตลาด และเพื่อสถาปนาระบบทุนนิยมขึ้นในชุมชน จึงต้องมีการจัดระเบียบทางสังคมของชุมชนใหม่ คือทำการเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ในการแลกเปลี่ยนของชุมชน

การนำเสนอถึง กระบวนการเปลี่ยนแปลงของชุมชนบ่อปลา ในช่วงระยะเวลาที่ภาวะความทันสมัยก้าวเข้าสู่ชุมชนโดยใช้แนวทางของการจำแนกแจกแจงกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ทำให้เห็นชัดว่าความเป็นเนื้อเดียวกันของกิจกรรมทางเศรษฐกิจในอดีตที่อาศัย “ทุนทางสังคม” เป็นพื้นฐาน ถูกจำแนกแจกแจงออกไปอย่างไร และการดำเนินการของ “ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาด” ได้เข้ามาเปลี่ยนแปลงการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมอย่างไร และส่งต่อความล่มสลายของทุนทางสังคมในชุมชนอย่างไร

กระบวนการรื้อคืบของการพัฒนาเพื่อตั้งชุมชนเข้าสู่ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาด

ในช่วงแรกของการขยายตัวของระบบทุนนิยมการค้าในสังคมที่ยังมีใช้ทุนนิยมของชุมชนบ่อปลา วิธีการผลิตของชุมชนบ่อปลายังเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ การที่รัฐและทุนจะเข้ามาถายเทส่วนเกินไปจากชุมชนชนบทตามแนวทางการพัฒนาแบบไม่สมดุล (unbalanced growth) นั้น ก่อนอื่นใดรัฐจำเป็นจะต้องสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจเพื่อเอื้อต่อการขยายฐานผลผลิตส่วนเกินก่อน เช่น การดำเนินการด้านชลประทาน ช่องทางการคมนาคม ไฟฟ้า ฯลฯ พร้อมกันนั้นก็เผยแพร่การผลิตสมัยใหม่ อันเป็นวาทกรรมการพัฒนากระบวนการผลิตของภาคเกษตรกรรม โดยผ่านอำนาจแห่งความรู้ทางวิชาการในชุดของการพัฒนาระบบการผลิตทางการเกษตรให้ทันสมัยและสามารถเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตได้สูง เพราะเมื่อผลผลิตของชุมชน

มีส่วนเกินเพื่อขาย ก็สามารถถ่ายเทมูลค่าออกจากระบบเศรษฐกิจชุมชนได้ โดยมีทุนการค้าเป็นสื่อกลาง กระบวนการเช่นนี้จึงเป็นการดึงชุมชนให้เข้าสู่ความสัมพันธ์กับตลาดภายนอก ในที่นี้ผู้วิจัยจะนำเสนอข้อมูล การรुकิบของการพัฒนาเพื่อดึงชุมชนให้เข้าสู่ระบบตลาด เป็นลำดับดังนี้

โครงสร้างพื้นฐาน : ตัวเร่งระบบตลาด

ปรากฏการณ์แรกๆที่บ่งบอกถึงกระบวนการรูกิบเข้าสู่ชุมชนของวิถีการผลิตแบบทุนนิยม เป็นเรื่องของการปรับฐานการผลิตให้แก่ชุมชนชนบทโดยรัฐจัดดำเนินการด้านโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ การดำเนินการด้านนี้ถือเป็นนโยบายเบื้องต้นของการพัฒนาเศรษฐกิจ ซึ่งต้องการเอื้ออำนวยให้ภาคเกษตรกรรมสามารถเพิ่มผลผลิตและกระจายผลผลิตออกสู่ตลาดได้อย่างสะดวก รวมไปถึงมีความทันสมัยในด้านความเป็นอยู่ โครงสร้างพื้นฐานแรกที่เข้าสู่ชุมชนบ่อปลาเป็นระบบชลประทาน ซึ่งทำให้ชาวบ้านได้ใช้น้ำจากคลองชลประทานแม่ลาวในปี 2500 ส่วนถนนเข้ามาสู่ชุมชนปี 2510 ตามด้วยไฟฟ้าปี 2516 สำหรับการใช้น้ำประปาเริ่มไม่ทั่วกันในแต่ละหมู่บ้าน บางหมู่บ้านยังไม่สามารถใช้น้ำประปาได้เพราะมีปัญหาเรื่องการขุดเจาะ โครงสร้างพื้นฐานที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อวิถีการผลิตของชุมชนอย่างยิ่ง คือ ระบบชลประทานและถนน

ระบบชลประทานจุดเริ่มของการเปลี่ยนแปลง ก่อน พ.ศ. 2500 ชาวบ้านทำการเพาะปลูกโดยอาศัยแหล่งน้ำธรรมชาติ การผลิตของชุมชนจึงทำกันไปตามมีตามเกิด แต่ก็สามารถได้ผลผลิตที่เพียงพอแก่การดำรงชีวิต เพราะชาวบ้านมิได้ทำการผลิตเพื่อขาย จึงมีผลผลิตพอกิน และอาศัยความสัมพันธ์ทางสังคมในการสร้างหลักประกันการผลิตและการบริโภค ชาวบ้านมีการขอแรงงานกันในการผลิตและใช้การแบ่งปันและการพึ่งพากันเป็นวิถีการแลกเปลี่ยน พอถึงปลายทศวรรษ 2500 รัฐบาลขยายโครงการชลประทานมาทางภาคเหนือ ทำให้มีการชลประทานครอบคลุมครึ่งหนึ่งของพื้นที่เพาะปลูกในภาคนี้ และชุมชนบ่อปลาก็ได้รับผลประโยชน์ของการขยายระบบชลประทานนี้ด้วย โดยในปี 2500 ระบบชลประทานเข้าถึงชุมชน ทำให้สภาพการใช้น้ำของชุมชนหมู่บ้านเริ่มเปลี่ยนแปลงไปกล่าวคือ “เมื่อก่อนใช้น้ำห้วยน้ำฝนทำนา เดี่ยวนี้กินน้ำลาว” เพราะ “น้ำลาวนี้มันเยอะนัก น้ำห้วยต้องรอฝนตก” น้ำลาวนี้หมายถึงน้ำที่ชาวบ้านได้จากคลองชลประทานแม่ลาวที่รัฐได้ดำเนินการสร้างเป็นเขื่อนทดน้ำแม่ลาว แล้วขุดเป็นคลองชลประทานส่งน้ำมาตามหมู่บ้านในชุมชนบ่อปลา การใช้น้ำชลประทานได้ทำให้หลายหมู่บ้านสามารถทำนาปรังและทำสวนเกษตรได้ เช่น ปลูกผักกาด หัวหอม และกระเทียม อย่างไรก็ตามชาวบ้านบางหมู่บ้านยังได้รับน้ำจากคลองชลประทานไม่พอเพียง โดยเฉพาะหมู่บ้านที่อยู่ท้ายๆคลองชลประทาน ทำให้บางปีชาวบ้านทำนาได้เฉพาะนาปีเท่านั้น ระบบชลประทานที่เข้าถึงหมู่บ้านนั้นนับเป็นจุดเริ่มของการขยายการผลิตที่รัฐอำนวยให้กับชาวนา แต่กระนั้นในช่วงระยะแรกๆก็ยังมีผลต่อการขยายตัวของการผลิตเพื่อขายมากนัก เพราะชุมชนยังไม่มีช่องทางที่จะเชื่อมต่อกับระบบเศรษฐกิจภายนอกได้อย่างสะดวก

การสร้างถนน : ช่องทางการติดต่อกับภายนอก จากการศึกษาถึงชีวิตเศรษฐกิจชุมชนในอดีตซึ่งอยู่ภายใต้วิถีการผลิตเพื่อบริโภค ชุมชนมีการติดต่อกับภายนอกค่อนข้างจำกัด การติดต่อส่วนใหญ่เกิดขึ้น

ภายในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้านใกล้เคียงกันภายในชุมชน สำหรับการค้าทางไกลชาวบ้านใช้วัวเป็นพาหนะ โดยแสดงบทบาทเป็นพ่อค้าเร่หรือพ่อค้าวัวต่าง ซึ่งมีลักษณะแตกต่างไปจากพ่อค้าคนกลางของระบบทุนนิยม บทบาทของพ่อค้าเร่คือทำการซื้อมาขายไป เพื่อให้ชาวบ้านสามารถได้มาซึ่งผลผลิตที่ขาดแคลนและจำเป็น โดยใช้ช่องทางการกระจายสินค้าซึ่งเคลื่อนตัวได้ช้าๆภายในชุมชนชนบทด้วยกัน ระบบการแลกเปลี่ยนหลักยังคงใช้การแลกของต่อของ การใช้เงินมีอยู่บ้างไม่มากนัก และยังมีหลายสิ่งหลายอย่างที่เงินไม่สามารถเข้ามาทำกับการเปลี่ยนมือได้

การเดินทางในระยะแรกนั้นชาวบ้านต้องเดินลัดเลาะไปตามทางแคบๆ จนกระทั่งในปี 2510 จึงได้มีการสร้างถนนขึ้นภายในชุมชน โดยชาวบ้านต้องยอมอุทิศที่ดินบางส่วนให้ทำถนน ลักษณะของถนนในระยะแรกเป็นไปดังคำบอกเล่าที่ว่า “ถนนนี้ ไม่ได้ตรง ไม่ได้ทื่อ จะต้องอาศัยตามคันนา มันเลวตรงไหนก็ไปตามนั้นนะ จะให้เยอะก็ไม่ได้ ตอนนั้นมันไม่ค่อยสะดวก” เมื่อมีถนน ชาวบ้านสามารถเดินทางไปมาสะดวกขึ้น โดยเฉพาะการไปตลาด ดังชาวบ้านเล่าว่า “ตลาดคึกคัก คนจะเริ่มไปจ่าย” การเปลี่ยนแปลงของตลาดในช่วงเวลานี้ก็คือมีจำนวนสินค้าในตลาดมากขึ้นและมีการขยายช่วงเวลาการขาย เมื่อมีถนนแล้วจึงเริ่มมีการใช้รถมอเตอร์ไซด์ในชุมชน ในระยะแรกนั้นมีมอเตอร์ไซด์อยู่ในอำเภอ 6 คัน มอเตอร์ไซด์กลายเป็นสินค้าสมัยใหม่ที่บ่งบอกถึงฐานะของชาวบ้านในชุมชน เพราะ “มอเตอร์ไซด์นี่ละ คนที่มีเงินก็ได้ขี่” นอกจากนั้น ถนนยังเป็นการเชื่อมโยงให้ชาวบ้านจังหวัดใกล้เคียงเดินทางมาเที่ยวถึงชุมชนบ่อปลา เมื่อเห็นว่าที่ดินยังราคาถูกละลายรายก็มาตั้งรกรากทำมาหากินในชุมชนบ่อปลาเป็นการถาวร

การผลิตสมัยใหม่ : ตัวเร่งผลผลิตเพื่อขาย

การใช้ชีวิตทางเศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพของชุมชนบ่อปลา ทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนมีผลผลิตส่วนเกินจากการบริโภคอยู่ไม่มากนัก เป็นส่วนเกินที่ชาวบ้านมีไว้เพื่อเป็นหลักประกันทางสังคม และทางเศรษฐกิจของตนเอง ต่อเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบวิถีการผลิตในชุมชนบ่อปลาสู่การผลิตแบบกึ่งยังชีพภายใต้กลไกตลาด เกิดความต้องการขยายส่วนเกินของผลผลิต เพื่อให้สามารถสร้างรายได้เป็นตัวเงินมาหมุนเวียนในระบบเศรษฐกิจเงินตราซึ่งได้เริ่มก่อตัวขึ้นในชุมชน เศรษฐกิจชุมชนได้รับการกระตุ้นจากรัฐและภาคเศรษฐกิจการค้า เพราะรัฐมีความมุ่งหมายในการดึงส่วนเกินทางเศรษฐกิจมาใช้ในการพัฒนาประเทศ ในขณะที่ภาคเศรษฐกิจการค้าก็มีความต้องการขยายตลาดสินค้าสมัยใหม่ทั้งเพื่อการผลิตและการบริโภค โดยเฉพาะสินค้าเพื่อการผลิตจำพวกเครื่องจักรกลการเกษตร ปุ๋ย และเคมีภัณฑ์ต่างๆ กระบวนการดึงดูดชุมชนให้เข้าสู่การผลิตเพื่อการค้าจึงเกิดขึ้นจากความร่วมมือของทั้งสองฝ่าย ด้วยอำนาจการขึ้นของรัฐ ใน พ.ศ. 2520 ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงพร้อมๆกันหลายด้านในชุมชน สาเหตุมาจากการขยายตัวกว้างขึ้นของการใช้เงินในระบบเศรษฐกิจชุมชน โดยระบบเครดิตของสหกรณ์การเกษตร ดังที่หลวงพ่อบอกว่า “มันก็มีประมาณ 2520 นี้ เงินสหกรณ์เข้ามา เงินการเกษตรก็เข้ามา แต่ก่อนคนยังปู้จะเอาเงินไปทำหยัง มันก็ปู้นั้นมานับ มันกระตุ้นขึ้นมา” เงินจากภาครัฐเป็นสิ่งอำนวยความสะดวก ที่ทำให้ชุมชนบ่อปลาก้าวเข้าสู่การผลิตซึ่งมีลักษณะเปลี่ยนแปลงไป

นับตั้งแต่เรื่อง การใช้พันธุ์พืช การใช้เทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่ จนกระทั่งระบบความสัมพันธ์ในการผลิต ดังคำบอกเล่าที่ว่า “ตั้งแต่ 2520 เปลี่ยนแปลงตั้งแต่รถไถเข้ามา ไฟฟ้าเข้ามา อะไรต่างๆมันเข้ามา เปลี่ยนแปลงไปหลายสิ่งหลายอย่าง”

การใช้รถไถเดินตามและรถอีต๊อก ปี 2520 ชาวบ้านเลิกใช้ควายไถนาหันมาใช้รถไถเดินตามและใช้ “รถอีต๊อก” เป็นพาหนะแทนเกวียน ชาวบ้านให้ความเห็นถึงความมหัศจรรย์ของรถไถว่า “เราไถควายวันหนึ่งได้ประมาณสักสองไร่ ไถรถเดินไถวันได้ห้าไร่ ได้สิบไร่ มันก็ประหยัด ไม่ได้ดูแลอะไร” หรือ “ไถควายวันหนึ่งบ่เสร็จ เดี่ยวนี้ห้าหกไร่ วันเดียวเสร็จ ไถรถนะ” ด้วยเหตุผลนี้ชาวบ้านก็เลยเลิกใช้ควายไถนาและเลิกใช้เกวียนเป็นพาหนะนับแต่นั้นมา ราคา รถไถในระยะแรกที่เข้ามาใหม่ๆในชุมชนประมาณเกือบสามหมื่นบาท แต่ปัจจุบันนี้ราคาเกือบห้าหมื่นบาท ชาวบ้านที่ไม่มีเงินพอจะซื้อรถไถก็พึ่งสถาบันการเงินของรัฐคือ ธ.ก.ส. หรือไม่กี่กิโลจากสหกรณ์การเกษตรประจำอำเภอ การเข้ามาของรถไถทำให้พิธีกรรมในการทำมาหากินหายไป เช่น การทำขวัญควาย หมดไปด้วยเหตุที่ว่า “เพราะไม่มีควาย เขาบ่ต้องไปยะกับควายนี้ เขาก็ไม่ต้องสมาลาโทษกับมันเพราะว่าใช้งานใช้การมันมาเป็นเดือนๆ” ส่วนการทำหมานาโดยการปักตาเหลวกก็เลิกไปพร้อมๆกัน นับตั้งแต่เลิกใช้ควายไถนา

การเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าว พันธุ์ข้าวดั้งเดิมที่ชาวนาใช้เป็นข้าวเหนียวพันธุ์พื้นเมือง ได้แก่ ข้าวหมอกและข้าวแดงเชียงแสน ซึ่งมีเมล็ดสั้นเหมือนกัน แตกต่างที่ข้าวแดงเชียงแสนมีเมล็ดแดงส่วนข้าวหมอกมีเมล็ดขาว ข้าวทั้งสองพันธุ์ปลูกในเนื้อที่เดียวกันเก็บเกี่ยวได้พร้อมๆกันในไร่และมีรสชาติอร่อยเท่าๆกัน ต่อมาเมื่อมีการส่งเสริมจากรัฐ ชาวนาก็เปลี่ยนมาปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ โดยข้าวเหนียวใช้พันธุ์ กข.6 และ กข.10 ส่วนข้าวเจ้าใช้พันธุ์ กข.15 รัฐมีวิสัยทัศน์ชาวนาให้เปลี่ยนมาใช้พันธุ์ส่งเสริม ผ่านการให้คำแนะนำของกรมส่งเสริมการเกษตรที่บอกว่าข้าวพันธุ์ใหม่นี้ผ่านการทดลองจากนักวิชาการแล้ว เป็นพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง มีความต้านทานโรค จนในที่สุดข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่เคยใช้กันก็ทยอยสาบสูญไปจากชุมชนหมู่บ้านภายในเวลาไม่นานนัก

การใช้ปุ๋ยและยากำจัดศัตรูพืช เมื่อชาวนาใช้พันธุ์ข้าวที่ทางราชการแนะนำกันหมด ความต้องการเร่งให้ได้ผลผลิตเพิ่มมากขึ้น ประกอบกับได้รับคำแนะนำจากเจ้าหน้าที่รัฐ และการส่งเสริมการขายของบริษัทขายปุ๋ยเอกชน ชาวนาจึงใช้ปุ๋ยเคมี ซึ่งก็ทำให้ได้ผลผลิตเพิ่มขึ้นอย่างมาก ในการหาซื้อปุ๋ยเคมีหากชาวนามีปัญหาเรื่องค่าใช้จ่ายก็สามารถกู้เงินจาก ธ.ก.ส. หรือสหกรณ์การเกษตรได้เช่นกัน จึงเป็นระบบการซื้อที่ค่อนข้างสะดวกสบายสำหรับชาวนา นอกจากปุ๋ยเคมีแล้วในระยะหลังชาวบ้านต้องใช้เครื่องพ่นยาเพื่อกำจัดศัตรูพืช ใช้ยาฆ่าหอยเชอรี่ที่ขึ้นตามทุ่งนา และยาฉีดพ่นตัวใหญ่ขนาดเท่าปูทะเลที่เข้ามาตามนากัดกินต้นข้าวเสียหาย ซึ่งเป็นที่น่าประหลาดใจว่าในอดีตไม่เคยมีมากมายเช่นนี้มาก่อน เมื่อชาวนามีการใช้ปุ๋ยเคมีและยากำจัดศัตรูพืชจำนวนมากขึ้นทุกที ดินก็เริ่มเสื่อมคุณภาพลง หลวงพ่อให้ความเห็นเกี่ยวกับการใช้ปุ๋ยว่า

“ผลผลิตมันก็คุ้มเพราะว่าปุ๋ยนี้...แล้วผลเสียก็มีเช่นมันจะไปรบกับไ้ของที่เป็นวัฏอินทรีย์ต่างๆ มันจะเป็นของที่เคยอยู่ในดินที่มันทำให้ดินงามสมัยก่อน จะมีตัวแร่ ตัวไส้เดือน ตัวอันหยั่งต่างๆที่จะทำให้ดินเป็นปุ๋ย มันหายไปเพราะยาฆ่าหญ้าฆ่าแมลง หายไป แล้วดินก็เสื่อมคุณภาพ เพราะว่าปุ๋ยวิทยาศาสตร์เนอะ ทำให้ดินเสื่อมเสีย ดินเป็นกรดเป็นด่างไปแล้ว”

เศรษฐกิจชุมชนภายใต้อิทธิพลของระบบตลาด

โครงสร้างพื้นฐานและระบบการผลิตสมัยใหม่ที่เข้ามาสู่ชุมชนบ่อปลา เอื้ออำนวยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ โดยกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนถูกจำแนกแจกแจงออกในลักษณะที่ทำให้เศรษฐกิจชุมชนกลายเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีความชำนาญเฉพาะทางที่สำคัญ 2 ด้านคือ การผลิตและการขายแรงงาน แต่เศรษฐกิจชุมชนกลับไม่ได้ผลตอบแทนของการเป็นผู้ชำนาญการตามสมควร เพราะด้วยกลไกตลาดที่มีหน้าที่บูรณาการกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนที่ถูกแยกจนปราศจากความเป็นเนื้อเดียวกันนั้น ไม่สามารถทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์ ตรงกันข้าม กลไกตลาดกลับเป็นเครื่องมือที่ดูดซับมูลค่าส่วนเกินของผลผลิตและแรงงานของชุมชนออกไปจากการหมุนเวียนภายในชุมชน ปรากฏการณ์ภายในชุมชนบ่อปลานับตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 ที่บ่งบอกถึงกระบวนการที่เศรษฐกิจชุมชนตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของระบบตลาดเป็นดังนี้

การกร่อนเซาะการจัดระเบียบแบบยังชีพของเศรษฐกิจชุมชน

แบบแผนการยังชีพในอดีตทำให้การผลิตและการบริโภคมีความสัมพันธ์กันอย่างแน่นหนา ทั้งในมิติของปัจเจกและของชุมชน การผลิตที่มีความผันผวนในบางปี มีสาเหตุมาจากความไม่แน่นอนของธรรมชาติเท่านั้น แต่เมื่อเศรษฐกิจชุมชนได้ก้าวเข้าสู่การผลิตเพื่อขายและการแลกเปลี่ยนแบบตลาด กลับต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนของความต้องการจากภายนอกเพิ่มเข้ามาอีก ซึ่งอาจวิเคราะห์ได้ว่า ความพอเพียงของเศรษฐกิจชุมชนในอดีตขึ้นอยู่กับปริมาณผลผลิตเป็นปัจจัยหลักเพียงด้าน เพราะปัจจัยทางด้านความต้องการค่อนข้างมีเสถียรภาพ ในขณะที่การดำรงอยู่ในเงื่อนไขของระบบตลาดปัจจัยที่มีผลต่อเศรษฐกิจชุมชนจะมีทั้งทางด้านอุปทานผลผลิตของชุมชนเอง และทางด้านอุปสงค์หรือความต้องการที่มาจากภายนอกชุมชนด้วย

เป็นความจริงที่ระบบทุนนิยม ยังไม่สามารถเข้ามาแทนที่ระบบเศรษฐกิจชุมชนแบบพอยังชีพได้ทั้งหมด เพราะเป็นเงื่อนไขของระบบทุนนิยมเองที่ต้องรักษาวิถีการผลิตแบบเดิมบางส่วนไว้ เพื่อส่งเสริมวิถีการผลิตแบบทุนนิยมเอง ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชน จึงอยู่ในลักษณะที่ถูกกร่อนเซาะการจัดระเบียบแบบยังชีพของเศรษฐกิจชุมชนลง โดยการนำระบบการผลิตเพื่อขายเข้ามาแทนที่ในส่วนที่สามารถดึงเอามูลค่าส่วนเกินของผลผลิตชุมชนไปได้ เมื่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจถูกปรับเปลี่ยนจนสามารถผลิตผลผลิตโดยเฉพาะข้าวได้เพิ่มมากขึ้น ชาวนาจึงมีส่วนเกินที่จะนำมาขาย การเข้าสู่การแลกเปลี่ยนแบบตลาดในระยะแรกชาวนาได้รับผลผลิตจำนวนมากโดยการใช้ปุ๋ยเคมี ซึ่งทำให้ชาวนาเริ่มมีภาระในการซื้อปุ๋ยเคมีรวมไปถึงยา

ฆ่าศัตรูพืชและอุปกรณ์การเกษตรอื่นๆ การผลิตข้าวในระบบเช่นนี้เป็นแบบเร่งรีบทั้งในด้าน การเตรียมดิน การไถ การหว่าน และการเก็บเกี่ยว เพื่อสนองตอบต่อระบบตลาด ซึ่งชาวนาสามารถทำได้ทันถ้าใช้รถไถ และ เครื่องท่อนแรงสมัยใหม่ต่างๆ เมื่อระยะเวลาผ่านไปหลายรอบฤดูการผลิต ชาวนาารู้สึกไดว่ำนับวันค่าใช้จ่ายในการทำน่ายิ่งเพิ่มสูงขึ้นในขณะที่รายได้ยังคงระดับเดิมอยู่ ศัตรูพืชที่ไม่เคยมีมาก่อน เช่น หอยเชอรี่ หนู และ หนู ก็เพิ่มจำนวนขึ้นต้องหาสารเคมีมากำจัด ชาวบ้านเล่าว่า “ปูนามันมากัดต้นข้าวต้องฉีดยา ปูนี้มันจะขึ้นมาตามน้ำหรือยังนี่ สมัยก่อนมันไม่มีเยอะ เดียวนี้มันมีปูตัวใหญ่ๆ ก่อนนี้ไม่มีเลย ปลุกได้สบาย ยาก็ไม่ต้องฉีด” เมื่อคำนวณค่าใช้จ่ายในการทำนาแต่ละครั้งแล้วต้นทุนการผลิตสูงขึ้นทุกปี แต่ชาวนาไม่สามารถปรับราคาข้าวได้ตามต้นทุนการผลิต ชาวนาส่วนใหญ่ในชุมชนต่างก็เป็นหนี้การเกษตร กับสถาบันการเกษตรที่มีอยู่ในชุมชนโดยการกู้มาเพื่อทำนา และเมื่อเก็บเกี่ยวแล้วมักจะใช้คืนพร้อมดอกเบี้ย วนเวียนเป็นวัฏจักรเช่นนี้ทุกฤดูการเพาะปลูก ชาวบ้านผู้หนึ่งเปรียบเทียบถึงค่าใช้จ่ายและความสะดวกสบายในการทำนาระหว่างสมัยก่อนกับปัจจุบันให้ฟังว่า

“เมื่อก่อนเขาลงแขกกัน แต่เดี๋ยวนี้รับจ้างกัน เมื่อก่อนค่าใช้จ่ายจะไม่เยอะ แต่ข้าวถูก เมื่อก่อนค่าใช้จ่ายถูก แต่ไม่มีหนี้ ตอนนี้อาจจะแพงอย่างนี้ มันจะเยอะขึ้น มันจะคุ้มกว่ากัน ระยะเวลาเฉลี่ยมันก็เร็วขึ้น แต่ค่าใช้จ่ายสูง ค่าใช้จ่ายเยอะ แต่สะดวกตอนแรกเวลา”

คำว่าคุ้มในที่นี้ดูเหมือนว่าจะเป็นการคิดเปรียบเทียบเฉพาะในแง่ของระยะเวลาการทำนา ที่ทำเสร็จเร็วขึ้น มากกว่าจะคิดในแง่ของผลตอบแทนจากการลงทุน ชาวบ้านค่อนข้างจะพอใจหากสามารถทำนาเสร็จเร็วโดยให้เหตุผลว่า “เราเห็นคนนั้นเสร็จแล้ว เราก็อยากให้เสร็จเร็ว ประหยัดเวลา แล้วไปทำอย่างอื่น งานอย่างอื่นก็จะรออยู่” งานอย่างอื่นของชาวบ้านคืองานที่ถูกสร้างขึ้นภายใต้ระบบตลาด ได้แก่การรับจ้างทั่วไป และการปลูกผักกาดส่งโรงงาน โรงงานดังกล่าวนี้เป็นโรงงานทำผักกาดแห้งของญี่ปุ่นที่มาตั้งขึ้นในชุมชนตั้งแต่ปี 2520

ปฏิบัติการของกลไกราคา : ความเสียเปรียบของเศรษฐกิจชุมชน

ชาวนาในชุมชนหมู่บ้านยังมีความเชื่อว่าการทำนานั้นไม่ขาดทุน การจะได้รายได้มากหรือน้อยขึ้นอยู่กับราคาข้าวในแต่ละปี ชาวนาผู้หนึ่งให้ทัศนะเช่นนี้ว่า “ตั้งแต่ทำนามาไม่เคยขาดทุน ทำนาจริงๆแล้วไม่ขาดทุนมีกำไร แล้วแต่ข้าวจะแพงหรือถูก ถ้าแพงก็พอมีกำไร พออยู่ได้” ดังนั้นชาวบ้านที่ทำนาอีกจำนวนมากจึงไม่เปลี่ยนอาชีพไปทำอย่างอื่น ซึ่งก็น่าจะมาจากความคิดที่ว่าถ้าทำนาอย่างน้อยก็จะมีข้าวกิน การบอกว่าทำนาไม่ขาดทุนนั้นเป็นเพียงความคิดที่ผนวกเข้ากับการผลิตเพื่อบริโภคเองด้วย มากกว่าที่จะคิดในแง่ขาดทุนกำไรในการขายที่คิดต้นทุนการผลิตแล้วทั้งหมด

ในการผลิตพืชผลอย่างอื่นที่เคยปลูกไว้เพื่อบริโภคเองนั้น การเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อขายทำให้ชาวบ้านกังวลต่อการผลผลิตของตน ชาวบ้านเริ่มหาพันธุ์ที่เหมาะสมกับการปลูกเพื่อขาย เช่น พันธุ์ลิ้นจี่ที่เรียกกันว่า

“พันธุ์ดอ” ซึ่งหมายถึง “พันธุ์ที่ออกดวนดวน” เป็นพันธุ์ที่ให้ผลผลิตเร็ว ได้แก่ พันธุ์ฮงฮวย และจักรพรรดิ
ความต้องการต่อพันธุ์พืชผลใหม่ๆ เป็นช่องทางให้พ่อค้าคนกลางเข้ามาขายพันธุ์ที่อ้างสรรพคุณว่าสามารถให้
ผลผลิตได้มาก แต่หลายครั้งที่เกษตรกรถูกลอก ดังคำบอกเล่าในประเด็นนี้ที่ว่า

“คือเกษตรกรนี้ จะตกเป็นเบี้ยล่างตลอดเวลา อย่างพันธุ์ลำไยนั้นะ ตอนที่เอากล้ามากับบอกว่า
ออต่อชั้นหนึ่งนะ กว่าเกษตรกรจะรู้มันสามปี ทำไป แล้วเสร็จแล้วอาจจะบอกว่ามันขึ้นอยู่กับ
หลายอย่าง ดินคุณไม่ดี คุณไม่ใส่ปุ๋ย ไม่อะไร มันเลยทำให้กระแถน”

นอกจากนั้นการกำหนดราคาขายผลผลิตโดยกลไกราคา ยังสร้างความลัสนุนงให้กับชาวบ้านอยู่
ไม่น้อย ดังตัวอย่างของราคาลำไย ซึ่งปีที่แล้วปริมาณผลผลิตลำไยมีมากทำให้ราคาต่ำมาก พอถึงปีนี้ผลผลิต
ลำไยมีปริมาณน้อยราคาลำไยกลับไม่ได้เพิ่มสูงขึ้นเท่าที่ควรจะเป็น โดยที่พ่อค้าก็ยังนำเหตุผลเรื่องกลไกตลาด
มาอ้างได้ เช่นเดิม ดังที่ชาวบ้านเล่าว่า

“ลำไยนะ เมื่อปีที่แล้วนะ ลำไยล้นตลาด ลำไยร่วงนะ กิโลละบาทสองบาท ให้ฟรียังไม่เอาเลย
พอตอนนี้ลำไยออกน้อยผลผลิตมีน้อย ราคาก็ยังไม่ถึงจุดที่ว่าดีเกินคาด ทั้งๆที่ผลผลิตลำไยน้อย
นะ เขาบอกว่าตลาดต่ำ”

ซึ่งวิเคราะห์ได้ว่าในการทำงานของกลไกราคานั้น สิ่งที่เกษตรกรสามารถรู้ได้คืออุปทานผลผลิตของ
ตนเอง ในขณะที่เกษตรกรยังไม่สามารถเข้าไปเกี่ยวข้องได้ในด้านอุปสงค์ต่อผลผลิต เมื่อกลไกทำงานด้วย
ปฏิสัมพันธ์ของอุปทานและอุปสงค์ สาเหตุด้านอุปสงค์ตลาดจึงเป็นเรื่องที่ส่งผลต่อราคาได้อย่างมากโดยเฉพาะ
ในกรณีที่สินค้าเกษตรนั้นมีความยืดหยุ่นของอุปสงค์ต่อราคาสูงในช่วงที่ผลผลิตลดลง ทำให้ราคาปรับตัวเพิ่ม
ขึ้นไม่มากนัก ซึ่งสาเหตุทางอุปสงค์อาจมาจากการมีสินค้าเกษตรชนิดอื่นทดแทนได้มาก เช่น เมื่อผลผลิตลำไย
จะมีน้อย ความต้องการตลาดอาจปรับตัวไปล่วงหน้าด้วยการคาดการณ์ของพ่อค้าและผู้บริโภค ผู้บริโภคจึงหัน
ไปเลือกผลผลิตอื่นเพื่อบริโภคทดแทน ทำให้ราคาลำไยไม่ได้ปรับสูงขึ้นเท่าที่ควรจะเป็น ด้วยเหตุนี้เองกลไก
ราคา จึงเป็นเรื่องที่ลำพังเกษตรกรแต่ละคนไม่สามารถเข้าไปจัดการใดๆได้ จึงขาดอำนาจอิสระในการแลก
เปลี่ยนอย่างมาก และก่อให้เกิดความเสียเปรียบด้านการขายผลผลิตภายใต้ปฏิบัติการของกลไกราคา

นับตั้งแต่ปี 2522 การเลี้ยงสัตว์เพื่อขายในชุมชน ได้กลายเป็นอาชีพหลักที่สำคัญอีกอาชีพหนึ่งของ
ชาวบ้านในชุมชนบ่อปลานอกเหนือไปจากการทำนา การปลูกพืชผักและไม้ผล สัตว์ที่ชาวบ้านเลี้ยงกันมากจน
ขึ้นชื่อว่าเป็นสัตว์เศรษฐกิจของชุมชนก็คือหมูและไก่ซึ่งมีทั้งไก่เนื้อและไก่ไข่ ชุมชนบ่อปลาได้ชื่อว่าเป็นแหล่ง
ผลิตหมูและไก่ที่ใหญ่ที่สุดของจังหวัด ซึ่งในภาพรวมดูเหมือนว่าการเลี้ยงหมูและการเลี้ยงไก่จะเป็นเศรษฐกิจ
ชุมชนที่มั่นคงของชาวบ้าน แต่เศรษฐกิจชุมชนดังกล่าว กลับตกอยู่ในอิทธิพลของกลไกการแลกเปลี่ยนแบบ
ตลาด ทั้งปัญหาด้านราคาอาหารสัตว์ซึ่งมีราคาแพงขึ้นและต้องซื้อจากบริษัทเอกชน และปัญหาลำคัญคือการ
ผันผวนของราคาที่เป็นไปตามภาวะตลาด ส่วนใหญ่ผู้เลี้ยงจะขายได้ราคาต่ำไม่คุ้มกับการลงทุนและมีความ

เสี่ยงต่อการขาดทุนค่อนข้างสูง ในการขายผลผลิตทั้งไก่และหมูชาวบ้านจึงประสบปัญหาด้านราคาขายเสมอมา ดังคำปราชญ์ของผู้เลี้ยงหมูที่ว่า “หมูมันอยู่กับตลาด ราคาไม่แน่นอน เลี้ยงขาดทุนก็เยอะ บางทีขาดทุนมันอยู่ที่ราคา ราคาอยู่ที่พ่อค้าหมู”

สำหรับการเลี้ยงปลาในชุมชน ชาวบ้านเพิ่มเริ่มนิยมเลี้ยงกันมาไม่ถึง 10 ปี โดยรูปแบบการเลี้ยงปลา มี 2 ลักษณะคือ ลักษณะแรก เป็นการเลี้ยงแบบปล่อยตามธรรมชาติในพื้นที่ที่เป็นวังและมีน้ำไหลเข้ามา รวมทั้งฝนตกจนกลายเป็นบ่อ ชาวบ้านให้อาหารโดยใช้เศษอาหารที่เหลือ ยังไม่มีการซื้ออาหารปลามาเลี้ยง การเลี้ยงแบบนี้ชาวบ้านจึงไม่ต้องลงทุนลงแรงอะไร แต่ก็มีปลาเอาไว้บริโภคและขายตามตลาดได้บ้าง ส่วนการเลี้ยงปลาอีกลักษณะหนึ่งนั้นเป็นการตั้งใจขุดบ่อเพื่อเลี้ยงปลา การเลี้ยงปลาแบบนี้เริ่มไม่กี่รายในปี 2522 โดยระยะแรก เริ่มจากการทดลองเลี้ยงบ่อเล็กๆก่อน ต่อมาจึงค่อยๆขยายขึ้นจนเป็นการเลี้ยงเพื่อขายอย่างเต็มตัว ซึ่งเป็นภาวะปกติที่เมื่อมีผลผลิตออกขาย ก็ถูกกดราคาขายจากพ่อค้าที่มารับซื้อ ในกรณีของการเลี้ยงเป็ดเป็ย ในการขายปลานั้นผู้วิจัยขอกกล่าวถึงในช่วงของการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชน เนื่องจากการเลี้ยงปลาเพื่อขายอย่างกว้างขวางในชุมชนเพิ่งเริ่มต้นมาในระยะไม่กี่ปีที่ผ่านมาเอง และก่อนที่จะเกิดปัญหาการขายปลาไม่ได้ราคาอันเป็นจุดเริ่มต้นของการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชน มีข้อมูลบางประการที่นำมาสู่การเลี้ยงปลาเพื่อขายในชุมชน ซึ่งยังมีได้กล่าวถึงในที่นี้

การบริโภคผ่านระบบตลาด : ช่องทางการไหลออกของรายได้ชุมชน

เนื่องจากชุมชนบ่อปลาเป็นชุมชนเกษตร มีการปลูกข้าว ปลูกพืชผักผลไม้ และเลี้ยงสัตว์ ทำให้ทุกบ้านต่างก็มีผลผลิตที่ผลิตได้เองในครัวเรือน สำหรับการผลิตที่ทำเพื่อขาย ไม่ว่าจะเป็นข้าว พืชผักอื่น หรือสัตว์เลี้ยง แต่ละครัวเรือนจะกันผลผลิตที่ผลิตเองไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือนด้วย โดยเฉพาะครอบครัวชาวนาที่ทุกครัวเรือนจะกันผลผลิตข้าวเอาไว้เพื่อบริโภคเองอย่างพอเพียงทั้งปีโดยใช้วิถีประมาณดังที่เคยทำกันมาในอดีต ก่อนที่จะเอาส่วนที่เหลือจากที่กันไว้บริโภคนั้นไปขาย ดังนั้นวิถีชีวิตของชาวบ้านจึงยังคงเป็นผู้ผลิตเพื่อบริโภคได้เอง แต่เป็นเพียงส่วนน้อยมากเมื่อเทียบกับในอดีต เพราะลักษณะการผลิตของครัวเรือนมิได้มีความหลากหลายเช่นเดิม ชาวบ้านซึ่งเคยทำนาพร้อมกับทำสวนทำไร่ไปด้วยนั้น หลายรายหันไปเน้นการทำนาอย่างเดียวเลิกปลูกพืชผักและไม้ผลที่มีความหลากหลายเพราะเวลาไม่พอ นอกจากนั้นชาวบ้านก็เริ่มขยับปรับเปลี่ยนการทำมาหากินของตน เช่น เคยทำนาก็ขายที่นาแล้วมาเลี้ยงหมูเป็นอาชีพหลัก หรือบางรายหันมาทำฟาร์มเลี้ยงไก่ เมื่ออาชีพทางเศรษฐกิจถูกจำแนกออกไปโดดเด่นเฉพาะทางมากขึ้น ทำให้ชาวบ้านต้องเริ่มซื้อเพื่อบริโภคในสิ่งที่ตัวเองไม่ได้ผลิตเพิ่มขึ้น ยิ่งไปกว่านั้น การที่ชุมชนถูกเชื่อมโยงเข้ากับภายนอกโดยผ่านการค้ามาคมที่สะดวกขึ้นเป็นการเปิดตลาดสินค้าทันสมัยมากมายเข้าสู่ชุมชน รวมทั้งความหลากหลายของผลผลิตที่มีให้ชาวบ้านเลือกซื้อหาในตลาดไม่ว่าจะเป็นสินค้าเพื่อการบริโภคหรือสินค้าเพื่อใช้ในการผลิต จึงเป็นแรงเร่งเร้าให้ชาวบ้านเร่งเข้าสู่การผลิตเพื่อขายและแสวงหารายได้ที่เป็นตัวเงินมาใช้จ่าย

การซื้อขายผ่านตลาดในชุมชนเริ่มขยายตัวขึ้นนับแต่มีการสร้างถนนเมื่อปี 2510 ทำให้ชาวบ้านเดินทางมาตลาดได้สะดวก ประกอบกับการมีระบบคมนาคมเชื่อมโยงกับภายนอกที่กว้างขวางขึ้น ผลผลิตจากที่ต่างๆจึงสามารถเข้ามาขายในตลาดของชุมชนได้ โดยตลาดมีความหลากหลายในชนิดของผลผลิตมากขึ้นด้วย ชาวบ้านเล็งถึงความคึกคักของตลาดในยุคปัจจุบันว่าเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก การเข้าตลาดกลายเป็นความจำเป็นในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน ชาวบ้านซื้อขายสินค้าผ่านระบบตลาดได้ง่ายและสะดวกเนื่องจากตลาดได้เข้ามาถึงบ้าน ดังที่ว่า

“กลางคืนก็เข้าตลาด กลางวันก็เข้าตลาด...ของอะไรก็มาชุมนุมกันหมด แบ่งกันไป รถใหญ่เอามา รถเล็กเอาไป เอาไปเร่ขายตามหมู่บ้าน”

สินค้าสมัยใหม่หลายอย่างชาวบ้านพยายามชวนขายหาซื้อหา เพราะได้ช่วยอำนวยความสะดวกให้ไม่ว่าจะเป็นในด้านการผลิต เช่น รถไถ เครื่องสูบน้ำ เครื่องพ่นยา เพราะ “มันก็สะดวกทุกอย่าง ประหยัดเวลา” หรือในด้านความเป็นอยู่ภายในครอบครัว เช่น โทรทัศน์ วิทยุ ตู้เย็น หม้อหุงข้าว ดังที่ว่า “อย่างหนึ่งของกินของใช้อะไรต่างๆนี้ มันเจริญเข้ามา มีตู้เย็นเก็บของไว้บ่เสียหาย เป็นอย่างอื่นที่มันใช้กับการเกษตรได้นะ สูบน้ำสูบน้ำยัง ใช้ส่วนตัวแล้วก็ใช้ได้หลายอย่าง” ชาวบ้านรู้สึว่าการเปลี่ยนแปลงของการดำรงชีวิตในระยะที่ภาวะทันสมัยเข้ามาสู่ชุมชน ทำให้เกิดความเจริญขึ้น คำพูดเปรียบเทียบการบริโภคระหว่างปัจจุบันกับอดีตของชาวบ้านในชุมชนที่ว่า “แต่ก่อนนี้เขาชอบกิน หากินนะ คนเราแต่ก่อนบ่ได้ซื้อได้แลก เดียวนี้ได้ซื้อ ก็ซื้อไปหมด” หรือ “เมื่อก่อนไม่ซื้อ หากินได้ แต่เดี๋ยวนี้ใช้ซื้อ เงินเท่าไรก็ซื้อหมด” ได้ให้ภาพที่แท้จริงของการสูญเสียการผลิตเพื่อบริโภคเองของชุมชน ด้วยการเข้ามาแทนที่ของเศรษฐกิจแบบตลาด ซึ่งผลที่รุนแรงต่อเศรษฐกิจชุมชนคือการไหลออกของส่วนเกินในผลผลิตที่ชุมชนเป็นผู้สร้างขึ้น อันเกิดจากค่าใช้จ่ายในการบริโภคสินค้าทันสมัยที่ไม่สามารถผลิตได้ในชุมชน รวมถึงการที่ชาวบ้านต้องทำการผลิตในลักษณะซื้อมาขายไปเอง เพื่อให้ได้ผลผลิตพอเพียงต่อการใช้นั้นที่เกิดขึ้นจากการกักตุนเงินทุนจากระบบภายนอกชุมชน

การตั้งอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนออกจากชุมชน

เมื่อการแลกเปลี่ยนของชุมชนอยู่ภายใต้อิทธิพลของกลไกทุนนิยม ชุมชนต้องเผชิญกับปัญหาการถูกเอาเปรียบในเรื่องการซื้อขายผลผลิต ชาวบ้านขาดอำนาจอิสระในการกำหนดราคาผลผลิตของตน และไม่มีทางเลือกในการขายผลผลิตมากนัก ภายใต้การปรับเปลี่ยนวิธีการแลกเปลี่ยน ชาวบ้านไม่สามารถต่อต้านกับกลไกการแลกเปลี่ยนแบบใหม่นี้ได้ เนื่องจากเป็นกระบวนการที่ถูกสร้างขึ้นโดยฝ่ายที่มีอำนาจเหนือกว่าไม่ว่าจะเป็นรัฐหรือนายทุน การผลิตที่ใช้ปัจจัยการผลิตสมัยใหม่ทำให้มีต้นทุนสูง แต่ราคาสินค้าเกษตรที่ขายในตลาดเกษตรกรกลับไม่ได้เป็นผู้กำหนดเองตามความเหมาะสมโดยคำนวณจากต้นทุนการผลิต ชาวบ้านสังเกตว่าการกำหนดราคาสินค้าของตนจะมีลักษณะที่แตกต่างไปจากสินค้าอุตสาหกรรมที่เข้ามาขายในชุมชน โดยสินค้าอุตสาหกรรมจะมีราคาตายตัวต่อรองไม่ได้ ประเด็นดังกล่าวนี้ชาวบ้านเล่าว่า

“มันคุ้มค่าแรง อย่างบริษัทซื้อเฮาสองบาทห้าสิบ มันบอกซื้อแค่นั้น เขาจะทำตามบ่ทำตาม เขาจะไปต่อรองมันก็ได้ มันจะเข้ากันตามรัฐ เขาไปซื้อของในตลาดนะ มันจะต่อรองบ่ได้ เป็นจะต้องวางราคาก่อนว่า ยาสีฟันก็ดี อย่างต่างๆนี้ ราคานี้เขาตั้ง ของของเขาต้องไปถามเขาว่าราคาเท่าใด ของของเขาจะไปขายบ่บ่ เขา ก็ เป็นซื้อเท่าใดนี้ ราคาไหนดี ซื้อในกิโลละสี่บาท เขาจะบอกทำบาทบ่ได้ ก็บ่ได้ขาย แทนที่ข้าวนี้เขาลงมาจะถามเขาน่าว่าจะขายเท่าใด อันนี้เขาก็กลับไปถามเขา เขาก็เลยเตะ(กตราคา)เอา” ❖

เมื่อกลไกตลาดครอบงำเหนือการซื้อขายในชุมชน วิธีการแลกเปลี่ยนไม่ว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนผลผลิตหรือการแลกเปลี่ยนแรงงาน ก็กลายเป็นวิถีทางที่ระบบทุนนิยมใช้ในการดูดซับเอาส่วนเกินไปออกไปจากชุมชน โดยชุมชนเองก็ไม่สามารถมีอำนาจที่จะควบคุมการแลกเปลี่ยนของตนเองได้อีกต่อไป

การสูญสิ้นไปของระบบแลกเปลี่ยนแบบของต่อของ ระบบการแลกเปลี่ยนแบบพึ่งพาที่มีการแลกเปลี่ยนอาหารและสิ่งของที่เคยใช้กันในชุมชนเริ่มหมดสิ้นไป เมื่อมีการใช้ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดกันทั่วไปในชุมชนด้วยเหตุผลสำคัญสองประการคือ ประการแรก การเข้าสู่ระบบเงินตราทำให้ชาวบ้านสามารถเทียบเคียงราคาให้กับสิ่งของทุกอย่างที่ครัวเรือนผลิตออกมาได้ สิ่งที่เคยมีค่าทางน้ำใจกลับตีค่าเป็นตัวเงินได้หมด ชาวบ้านรู้จักการเสียโอกาสเมื่อสิ่งที่สูญเสียไปสามารถแปรค่าออกมาเป็นรายได้ที่ชาวบ้านต้องการแสวงหามาเพื่อมาใช้จ่ายให้กับภาวะการครองชีพที่เพิ่มขึ้นทุกที ดังที่ว่า

“เมื่อก่อนอาหารอะไรมันก็ได้ซื้อไม่ได้ขาย มันก็สมบูรณ์ ใครอยากได้ก็เอา เอาไปกิน มันไม่ได้ขาย เดียวนี้มันเปลี่ยนแปลง อะไรมันก็ขายได้หมด ผักริมรั้วผักกาดผักชี ไข่ผักที่เขาใส่อาหารใส่ต้มขมต้มอะไร เมื่อก่อนมันมีเยอะแยะ ผักตบช้องอะไรมันขึ้นตามรั้วนั้น ใครจะเก็บก็ได้ เดียวนี้มันขายได้ ขายตลาดในบ้าน คนซื้อเกียจ ตะไคร้ ข้าว อะไรมันก็ไม่ปลูกไปเลย มันซื้อมากินกันหมด มันเป็นอย่างนี้”

การแลกเปลี่ยนผลผลิตที่พอมืออยู่บ้างก็แต่ในวงแคบเท่านั้น ประการที่สอง การเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อขาย ประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ที่ลดลงและการเป็นเจ้าของเชิงปัจเจกในพื้นที่ทำกินต่างๆในอดีต ทำให้ชาวบ้านไม่สามารถหาอาหารมาได้มากมายเช่นเดิม จึงไม่มีเพียงพอที่จะมาแบ่งปันกัน

การแลกเปลี่ยนผลผลิตที่ต้องพึ่งพิงระบบภายนอก ด้วยการทำงานของกระบวนการแลกเปลี่ยนผลผลิตที่ใช้การซื้อขายผ่านระบบเงินตรา เศรษฐกิจชุมชนในยุคการค้าจึงประสบกับปัญหาในด้านการขายผลผลิตเป็นอย่างมาก โดยในการขายข้าวของชาวบ้านลำพังกันเองนั้น มักจะเป็นการขายให้แก่พ่อค้าคนกลางหรือไม่ก็โรงสีซึ่งได้ราคาที่ไม่ดีนัก เมื่อชาวบ้านเข้าเป็นสมาชิกกลุ่มเป็นสถาบันการเกษตรเช่น สหกรณ์ การเกษตร และ ธ.ก.ส. ชาวบ้านก็จะอาศัยสถาบันเหล่านี้เป็นที่พึ่งในการขายผลผลิตและจำหน่ายผลผลิตของตน ดังที่ว่า “เขาต้องไปขายสหกรณ์ บ้านเขามีสหกรณ์เกษตร บางคนก็ไปจำหน่ายกับ ธ.ก.ส. บางคนถ้าเป็นสมาชิก

ของสหกรณ์ ก็จะเอาไปไว้ที่สหกรณ์” แต่เท่าที่ผ่านมา สถาบันเหล่านี้ไม่เคยประสบผลสำเร็จในการยกระดับราคาข้าว ความล้มเหลวของสถาบันการเกษตรของรัฐในด้านการขายเป็นไปดังที่หลวงพ่อบอกว่า

“อาตมามว่านะมันรวมกันบ่ได้ ขนาดสหกรณ์นี้รวมกันแล้วรวมกันเล่า นั้นขนาดสหกรณ์เขาคิดกันก็ยังไม่ยอมมาแลกเปลี่ยนใจตัวนั้น ขนาดรัฐบาลคิด รู้ทำข้าวกำนันทรงบ่ได้ อาตมามาอ่านเต๋ยวันนี้เป็นนะมันสัญญาทุนบ่ได้ แล้วที่นี้สหกรณ์ก็ขายหนี้โรงสี เออมันจะไปแก้ที่ไหนบ่รู้ ดีก็ขายได้ บ่ดีก็บ่ได้ ผลสุดท้ายมันขาดทุนมา สหกรณ์ก็รับผิดชอบ พลาดก็ขาดทั้งหมด ทั้งตัวเป็นก็ขาดทุน เมื่อมันเข้าไปรวมแล้วขายบ่ได้ ขายสดก็แปดสิบบาทแล้ว ถ้าสหกรณ์เขาขายจะได้แปดสิบแปดถึงเก้าสิบ ปีนี้สหกรณ์ขาดทุน เขาก็จะได้หลุดลงมาเหลือเจ็ดสิบห้า อันนี้มันบ่รู้ มันปัญหาระดับชาติเนอะ บ่รู้จะยะหยังเหมือนกัน”

เมื่อวัดจากการขายข้าวที่ใช้หน่วยเป็นต่าง หรือ 14 กิโลกรัมแล้ว พอจะประมาณได้ว่าชาวบ้านขายข้าวเปลือกได้กิโลกรัมละ 5.50-6.50 บาท ซึ่งก็แล้วแต่สถานการณ์ สถาบันทางการเกษตรที่ชุมชนมีอยู่จึงไม่สามารถสร้างหลักประกันในการขายผลผลิตให้แก่ชาวบ้านได้ เพราะไม่ว่าชาวบ้านจะขายเองหรือขายผ่านสถาบันของรัฐจะได้ราคาที่ไม่แตกต่างกันนัก อีกทั้งราคาขายก็ยังคงมีความไม่แน่นอนเช่นเดิม การที่ชาวบ้านจะขายข้าวให้ได้ราคาดีจึงดูเหมือนว่าเป็นเรื่องของโชคชะตา ดังสะท้อนได้จากความรู้สึกของชาวบ้านที่ว่า

“มันก็มีโชคมีโชคร้าย บางทีสหกรณ์นี้เคยศึกษามาว่าบิกลายนี้ข้าวเหนียวจะแพงนะ เขาว่านะ ก็มีมาหลายปีว่าจะแพง ก็มีปีนี้น้ำท่วม ก็ท่วมกันนะ ปีแล้วนี้น้ำท่วม ปักขี้ได้ อีสาน อันหยังข้าวก็บ่ได้ ก็ส่งไปขายแต่หมู่นี้”

การเผชิญหน้ากับกลไกการแลกเปลี่ยนที่ทำงานได้ด้วยตัวเอง สำหรับผลผลิตจำพวกพืชผักนั้นชาวบ้านขายได้ราคาดีบ้างไม่ดีบ้างขึ้นอยู่กับปริมาณผลผลิตที่ออกสู่ตลาดในขณะนั้น ชาวบ้านเล่าถึงการผันผวนของราคาหอมให้ฟังว่า

“เป็นช่วงนะครับ ถ้าเกิดว่าผลผลิตคนทำเยอะมันจะถูก ถ้าเกิดเราทำมันจะมีช่วงที่ไม่มี เราจะได้เงิน ถ้าทำกันเยอะ ก็โลละห้าสิบสตางค์ เต๋ยวันนี้ก็โลละแปดบาทสิบบาท ช่วงไม่มีใครทำมันจะแพง ช่วงมีคนทำเยอะมันจะถูก”

ผลผลิตที่ได้ชื่อว่าเป็นผลผลิตดั้งเดิมของชุมชนคือกระเทียม ก็ขายได้ราคาไม่ดึ้นก เมื่อชาวบ้านเปรียบเทียบกับราคากระเทียมในภาคใต้ ยิ่งเห็นถึงการทำงานที่บกพร่องของระบบตลาดได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ “อย่างกระเทียมบ้านหมู่เฮาเนี่ยประมาณชาว ชาวห้าบาท แต่ภาคใต้นี้หกสิบบาท” การที่เกษตรกรในภาคใต้ขายกระเทียมได้ราคาดีมีสาเหตุสองประการ คือ ประการแรก เป็นเพราะปริมาณหรืออุปทานผลผลิตที่มีจำนวนน้อย และ ประการที่สอง เป็นเพราะระบบการแลกเปลี่ยนที่สามารถตัดวงจรของพ่อค้าคนกลางออกไป

ได้ ตัวอย่างของราคากระเทียมที่แตกต่างกันมากระหว่างภาคนี้ทำให้เกิดข้อสังเกตประการหนึ่ง คือ หากชาวบ้านสามารถสร้างเครือข่ายการแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกัน โดยตัดขั้นตอนการขายผ่านพ่อค้าคนกลางออกไปได้ ราคากระเทียมระหว่างพื้นที่ต่างๆก็จะมีเสถียรภาพขึ้น สำหรับชาวบ้านในชุมชนบ่อปลาแล้วการขายกระเทียมได้ราคาใกล้เคียง 30 บาท ถือว่ายังพอที่จะลงทุนต่อไปได้ ความล้มเหลวของราคากระเทียมทำให้ในระยะหลังชาวบ้านเริ่มหยุดปลูกกระเทียมเพราะเกิดความท้อ ดังคำบอกเล่าที่ว่า

“อย่างกระเทียมมันไม่ค่อยมีราคา แต่ก่อนบ้านเฮาเคยทำเต็มบ้าน มันขาดทุน มันค่าแรงสูง ค่าอะไรก็ปาละ ค่าयर่อง ร่องหลายสตางค์ แต่เก็บมันขึ้นมันไม่มีราคา คิดแล้วมันขาดทุน ก็เลยหายไป มันขาดทุน หหมดกำลังใจ”

นอกจากนั้นชาวบ้านยังมีการแลกเปลี่ยนพันธุ์หอมกระเทียมโดยขายผ่านพ่อค้าคนกลาง ซึ่งมักจะเอารถเข้ามารับซื้อจากชาวบ้านที่เตรียมไว้เพื่อขาย พ่อค้าจะนำพันธุ์หอมกระเทียมไปขายในตลาดอีกต่อหนึ่ง ชาวบ้านที่ต้องการก็จะมาซื้อไป กระบวนการเช่นนี้เป็นรูปแบบการแลกเปลี่ยนที่มีขั้นตอนของพ่อค้าคนกลางแทรกกลางซึ่งผิดไปจากสมัยอดีต ที่การแลกเปลี่ยนพันธุ์ชาวบ้านทำกันเองโดยตรง

เมื่อชาวบ้านรู้ถึงความผันผวนของราคา อันเนื่องมาจากปริมาณผลผลิตที่ออกสู่ตลาด ดังนั้นในการปลูกพืชผักชาวบ้านจึงอาศัยการเก็งราคาอยู่ตลอด เช่น

“เฮาก็จะมองตลาดด้วยเหมือนกันว่า คาดว่าปีนี้หอมราคาถูกนี้เนอะ ปีหน้าคนอาจจะไม่ค่อยปลูกกัน ถ้าคนไม่ปลูกหมดเฮาปลูกหมด คล้ายๆว่าราคายังจะดีขึ้นมา...มันจะเก็งตลาดอยู่นะ”

แต่กระนั้นการเก็งราคาของชาวบ้านก็เป็นไปในลักษณะต่างคนต่างคิด ต่างคนต่างทำ มิได้มีการสร้างระบบข้อมูลข่าวสารด้านการตลาดใดๆกันขึ้นมา โอกาสที่จะเก็งราคาได้ถูกจึงมีความแน่นอนที่ไม่สูงนัก ในด้านการขายไม่ผลที่สำคัญคือล้นจี่และลำไย พ่อค้าคนกลางจะมาซื้อผลผลิตโดยวิธีเหมาตันและขึ้นตันเก็บผลผลิตเอง สำหรับผลผลิตลำไยถ้าปีใดมีมากชาวบ้านก็จะนำไปแปรรูปโดยเอาไปอบแห้ง แต่ถ้าได้ผลผลิตไม่มากนักชาวบ้านจะเก็บไว้กินเองไม่ขาย การที่ชาวบ้านไม่สามารถหาทางจัดการกับปัญหาเรื่องความคงทนของผลผลิต เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ถูกกดราคาผลผลิต ดังที่ชาวบ้านเล่าว่า

“บางทีมันจะอู้(พูด)นะว่ามันเป็นผักเป็นหยั่ง เฮาจะมารวมกันได้ ถ้าเป็นข้าวมีโรงสีก็ดีนะ มันบ่เสียหาย แล้วเป็นผักเป็นหยั่งนี้ เป็นมะเขือเทศนี้เนะ ถ้าเฮาขายวันนี้พรุ่งนี้มันจะเน่าเลย นี่ผลเสียอยู่ตรงนี้ มันต้องขาย บ่ขาย ของจะเสียหาย บ่มีใครมาชดใช้ค่าเสียหาย มันปวดหัวเยอะเลย ของมันเน่า”

การที่ชาวบ้านต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนของราคาผลผลิตในระบบตลาด เพราะไม่สามารถควบคุมระบบการขายผลผลิตได้ด้วยตัวเองหรือชุมชนเอง ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจที่ชาวบ้านต้องเข้าไป

เกี่ยวข้องกับระบบตลาด จึงเป็นกระบวนการดึงเอาอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของชุมชนออกไป ตราบเท่าที่ชุมชนยังต้องพึ่งพิงอยู่กับระบบภายนอกเช่นที่เป็นอยู่

การเปลี่ยนแปลงแบบแผนการแลกเปลี่ยนแรงงานจากการเอามือสู่การจ้างแรงงาน ทำนองเดียวกันกับการเปลี่ยนแปลงของระบบการแลกเปลี่ยนผลผลิต ระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานกันระหว่างชาวบ้านในชุมชนหมู่บ้านเดียวกันเริ่มหมดไป ด้วยเหตุผลคือกำลังแรงงานได้กลายเป็นหนึ่งในปัจจัยการผลิตสมัยใหม่ที่มีค่าจ้างแรงงานเป็นผลตอบแทนจากการทำงาน ดังนั้นเวลาที่ใช้ในการทำงานเริ่มมีค่าเป็นตัวเงิน ประกอบกับการผลิตในระบบเศรษฐกิจเพื่อขาย ใช้เครื่องทุ่นแรงมากขึ้นและใช้กำลังแรงงานน้อยลง ด้วยลักษณะของการผลิตสมัยใหม่ที่ต่างคนต่างเร่งรีบ ทำให้วิธีการจัดระบบผลัดกันเอามือในการปลูกนาที่เคยมีอยู่ในชุมชนทำไม่ได้ดังเดิมในที่สุดระบบการจ้างแรงงานก็เข้ามาแทนที่การเอามือกันของชาวบ้าน การจ้างกันทำนาหรือทำงานอื่นๆ จึงกลายเป็นเรื่องปกติธรรมดาของเศรษฐกิจชุมชน ระบบการเอามือกันยังเหลืออยู่เฉพาะในบางหมู่บ้านที่ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมยังเข้มแข็งอยู่ แต่จำนวนผู้มาเอามือก็ลดลงตามระบบการผลิตที่เปลี่ยนไปและตามภาระงานที่แต่ละคนมี เช่นเหลือ 10-20 คน ชาวบ้านบอกถึงความรู้สึกในเรื่องนี้ว่า "ความซึ่เกียจเริ่มมี ตั้งแต่ความเจริญเข้ามา ความซึ่เกียจก็มีแล้ว" และบางคนยังให้ความเห็นว่าไม่ต้องการให้คนมาช่วยเยอะเพราะ

“ถ้าเกิดว่าเขามาช่วยเราเยอะอย่างนี้เราจะไปช่วยเขามันเหนื่อย...เขามาช่วยถึงยี่สิบคนอย่างนี้ เออเราจะไปช่วยเขาต่ออย่างไร ได้ทำหกคนสิบกว่าคน บางครั้งเราก็จ้างคนอื่นไปช่วยเขาบ้าง”

ค่าแรงในการทำนาสำหรับผู้ชายและผู้หญิงในปัจจุบันจะไม่เท่ากันโดย “ค่าแรงนี้ ถ้าปลูกนา ผู้ชายจะแพงกว่าผู้หญิงสิบบาท” นั่นคือผู้ชายได้ค่าแรงวันละ 120 บาท ส่วนผู้หญิงได้วันละ 110 บาท สาเหตุที่จ่ายค่าแรงต่างกันเพราะผู้ชายใช้แรงมากกว่า โดยจะถอนกล้า ปลูกกล้า และหาบปุ๋ย ส่วนผู้หญิงทำงานเบากว่าคือหว่าน มัด และปลูก

ระบบการจ้างแรงงานแพร่กระจายไปทั่วทั้งชุมชน พร้อมกับแรงงานในครัวเรือนที่เคยช่วยกันผลิตลดลงไปด้วยเช่นเด็กก็มาจะต้องเรียนหนังสืออย่างเดียวไม่ได้ไปช่วยพ่อแม่ในไร่นาเหมือนสมัยก่อน งานหลายอย่างต้องว่าจ้างแรงงานมาช่วยทำ ตัวอย่างในการปลูกหอมของชาวบ้านเมื่อเจ้าของสวนได้เตรียมที่เตรียมทางแล้ว ก็จะไปจ้างคนไปขึ้นแปลงและลงหอมรวมไปถึงทำงานต่างๆเป็นต้นว่าหาบฟาง ส่วนการตัดหอมมักจะจ้างคนที่มีความชำนาญในการตัดหอมมาทำ โดยเจ้าของสวนจะเลือกจ้างคนที่รับจ้างตัดหอมเป็นประจำ สำหรับอัตราค่าจ้างทั่วไปในปัจจุบันจะตกอยู่ประมาณ 120 บาทต่อวัน

การขาดอำนาจในการควบคุมการจัดสรรผลผลิตและรายได้ของชุมชน

ชุมชนในอดีตมีระบบการแลกเปลี่ยนที่มีบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกันเป็นกลไกที่ทำให้ผลผลิตในชุมชนถูกจัดสรรภายในครัวเรือนได้อย่างพอเพียงจึงเป็นกลไกรับประกันสภาพความเป็นอยู่ที่มีอยู่ในชุมชน เมื่อการแพร่ขยายของระบบทุนนิยมนำเอาการแลกเปลี่ยนแบบตลาดเข้ามาในชุมชน การจัดสรรผลผลิตของชุมชน

ก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย กล่าวคือผลผลิตที่ผลิตขึ้นในชุมชนจะตกอยู่ในมือของผู้ที่มีความต้องการสินค้าและบริการโดยผู้นั้นจะต้องมีอำนาจซื้ออยู่ในมือหรือมีอุปสงค์ (demand) ต่อผลผลิต ซึ่งเป็นกลไกด้านหนึ่งของระบบตลาด นั้นหมายความว่ากระบวนการจัดสรรผลผลิตในชุมชนกลายเป็นต้องขึ้นตรงต่อกลไกราคา ผลผลิตที่ถูกผลิตขึ้นในชุมชนจะถูกจัดสรรหรือกระจายออกไปที่ใดก็ได้ที่มีอุปสงค์ เมื่อราคาผลผลิตทางการเกษตรถูกควบคุมโดยกลไกราคา ซึ่งมีอคติจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจภายในสังคมที่ปราศจากความเท่าเทียม อีกทั้งตัวกลไกราคาเองก็มีเงื่อนไขหลายประการในการที่จะทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ จึงไม่มีความเหมาะสมอย่างยิ่งที่จะใช้กับระบบเศรษฐกิจชุมชน ตราบใดที่โครงสร้างการแลกเปลี่ยนแบบตลาดที่ฝ่ายทุนได้เปรียบไม่ได้ถูกปรับเปลี่ยน ด้วยเหตุนี้ผลผลิตและรายได้จำนวนมากของชุมชนจึงถูกดูดกลืนออกไปสู่ระบบเศรษฐกิจการค้า ทำให้ชุมชนเผชิญกับความไม่พอเพียงในส่วนแบ่งเพียงน้อยนิดที่ระบบเศรษฐกิจการค้าจัดสรรให้แก่เศรษฐกิจชุมชน แม้กระทั่งพลังแรงงานในชุมชนเองก็ถูกวิธีการผลิตแบบทุนนิยมจำแนกแจกแจงให้ออกจากการเป็นผู้ผลิตโดยตรง กลายเป็นแรงงานรับจ้างซึ่งอยู่ในฐานะปัจจัยการผลิตอย่างหนึ่งที่ขาดอิสระในการสร้างผลผลิตของตนเอง ความสูญเสียพลังแรงงานลักษณะนี้ไม่สามารถชดเชยให้กับชุมชนเพียงค่าจ้างที่ได้รับในอัตราตลาด ความสัมพันธ์เชิงค่าจ้างซึ่งเป็นไปตามพันธะสัญญา (contractual relationship) กลายเป็นระบบความสัมพันธ์แบบใหม่ที่ครอบคลุมวิธีการผลิตในชุมชน ส่วนของรายได้ที่เหลือออกจากชุมชนบ่อปลาในรูปค่าจ้างมีอยู่เป็นช่วงๆ โดยในการออกไปทำงานนอกชุมชนนั้น ชาวบ้านมักไปกันเป็นกลุ่มๆ เพราะได้รับทราบแหล่งงานพร้อมๆ กัน เช่น งานชุดสายเคเบิลที่กรุงเทพฯ ชาวบ้านวัยหนุ่มฉกรรจ์ในชุมชนไปกันหลายคนเมื่องานเสร็จก็จะกลับบ้าน แม้ว่าจะเป็นการอ้างโดยระบบทุนนิยมว่าระบบการจ้างงานได้สร้างรายได้ให้กับแรงงานชนบทที่ว่างงาน แต่ในข้อเท็จจริงหากนึกถึงความสามารถของชาวบ้านที่คลุกคลีอยู่กับวิธีการผลิตของตนเอง การแสวงหาแนวทางเพื่อสร้างรายได้ภายในชุมชนเองโดยไม่เข้าสู่กระบวนการแรงงานรับจ้าง อาจเพิ่มศักยภาพของชุมชนได้เองโดยตรง รวมไปถึงต้นทุนทางด้านจิตใจที่ได้อยู่ใกล้ชิดกับครอบครัว ซึ่งมากกว่าที่ชาวบ้านจะได้ผลตอบแทนเพียงแค่ค่าจ้างที่ระบบทุนนิยมจ่ายให้อย่างไม่สมเหตุผล

กระบวนการจัดสรรรายได้ของชุมชนภายใต้อิทธิพลของระบบตลาด จึงทำให้ชุมชนถูกแย่งยึดส่วนของรายได้ ซึ่งน่าจะหมุนเวียนอยู่ภายในชุมชน โดยถูกกระจายออกสู่ภาคทุนการค้าหรือทุนโดยรัฐ ผ่านการใช้กลไกทางเศรษฐกิจมาบีบบังคับ สำหรับการจัดสรรรายได้ในรูปค่าเช่าซึ่งหมายถึงผลตอบแทนจากการใช้ทรัพยากรธรรมชาตินั้น เนื่องจากที่ดินในชุมชนบ่อปลาส่วนใหญ่เป็นของชาวบ้านในชุมชนไม่ได้ตกไปอยู่ในมือนายทุนซึ่งให้เกษตรกรเช่าที่ดิน ทำให้ค่าเช่าที่เป็นตัวเงินไม่ใช่รายได้ที่เกิดขึ้นในระบบเศรษฐกิจของชุมชนบ่อปลา การเช่าที่ดินกันทำกินระหว่างญาติหรือชาวบ้านด้วยกันที่มีอยู่นั้นเป็นการจ่ายค่าเช่าด้วยผลผลิต ชุมชนจึงมิได้ถูกขูดรีดค่าเช่าไปโดยระบบทุนการค้า ส่วนของรายได้อันเกิดจากการผลิตของชุมชนแต่กลับกระจายออกไปนอกชุมชนมักอยู่ในรูปของดอกเบี้ยและส่วนเกินในมูลค่าผลผลิต กล่าวคือเมื่อชาวบ้านสร้างผลผลิตขึ้นมากในรอบการผลิตหนึ่งแล้วขายในตลาด รายได้ที่ได้รับมานั้นจะต้องถูกนำไปจ่ายในรูปดอกเบี้ยให้กับค่าใช้ทุน ซึ่งชาวบ้านมักกู้ยืมโดยผ่านสถาบันการเงินของรัฐเพื่อมาซื้อสินค้าเพื่อการผลิตสมัยใหม่ต่างๆ ในขณะที่เมื่อ

ชาวบ้านผลิต กลับไม่สามารถตั้งราคาผลผลิตของตนเองได้ต้องขายผลผลิตตามราคาตลาด ดังนั้นราคาตลาด จึงทำหน้าที่เป็นตัวกำหนดส่วนเกินของเศรษฐกิจชุมชนที่เศรษฐกิจการค้าสามารถจะขูดรีดเอาไปได้ ไม่ว่าจะผ่านพ่อค้าคนกลางที่ได้ส่วนเกินมากมายจากการทำหน้าที่เพียงเป็นคนกลางในการซื้อขาย หรือโรงสีที่ได้ส่วนเกินมหาศาลจากการทำหน้าที่แปรรูปผลผลิต รวมไปถึงโรงงานอุตสาหกรรมที่เข้ามาตั้งในชุมชนก็สามารถดึงดูตส่วนเกินไปจากชุมชนได้โดยการรับซื้อผลผลิตของชุมชนในราคาต่ำ ทั้งที่กระบวนการดังกล่าวเทียบไม่ได้เลยกับกระบวนการยาวนานที่เกษตรกรใช้ในการผลิต รายได้ในรูปส่วนเกินของผลผลิตจึงถูกแย่งยึดไปโดยระบบทุนการค้าด้วยลักษณะเช่นนี้เอง

บทสรุปของเศรษฐกิจชุมชนในกระบวนการแลกเปลี่ยนแบบตลาด

“การแลกเปลี่ยนแบบตลาด” เป็นกลไกทางเศรษฐกิจที่เข้ามาแทนที่ระบบการแลกเปลี่ยนของชุมชนที่ใช้บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกันเป็นลักษณะเด่น ก่อนหน้าที่จะระบบตลาดจะเข้ามามีอิทธิพลเหนือการดำเนินชีวิตทางเศรษฐกิจในชุมชน ชุมชนอาจมีตลาดซึ่งหมายถึงสถานที่ในการซื้อขายที่ไม่มีความซับซ้อนไม่ใช้ในความหมายของหลักการตลาดที่กลไกราคามีอิทธิพลเหนือการแลกเปลี่ยนและการจัดสรรผลผลิต เมื่อการแลกเปลี่ยนแบบตลาดเข้ามาในชุมชน ก็มีผลต่อการจัดระเบียบทางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชน โดยทำลายระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่เคยเป็นอยู่ในชุมชนบางอย่างไป และก่อรูปความสัมพันธ์แบบใหม่ขึ้นมาแทนที่ระบบความสัมพันธ์ที่ถูกทำลายไปนั้น เคยเป็นสิ่งที่สร้างให้ชุมชนดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็ง หรือที่เรียกว่า “ทุนทางสังคม” ของชุมชน ดังนั้นนัยสำคัญของการเข้ามาของการแลกเปลี่ยนแบบตลาดในชุมชน จึงเป็นต้นเหตุสำคัญของความล่มสลายของทุนทางสังคมของชุมชน

ความสัมพันธ์ทางสังคมในอดีตที่ทำให้เศรษฐกิจชุมชนแบบพออยู่พอกินมีความเข้มแข็ง ได้ถูกทำลายไปหลายส่วนด้วยกลไกตลาด เห็นได้จากบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกันในชุมชนที่เริ่มลดน้อยลง การแลกเปลี่ยนผลผลิตหดตัวอยู่ในวงแคบ เพราะผลผลิตต่างๆของชาวบ้านมีมูลค่าทางการตลาดที่สามารถนำมาขายเพื่อให้ได้รายได้มาจ่ายซื้อสินค้าในระบบตลาด ประกอบกับการเอาตัวรอดท่ามกลางเศรษฐกิจกึ่งยังชีพที่เน้นการขาย ชาวบ้านจึงดำเนินชีวิตแบบ “ตัวใครตัวมัน” มากขึ้น ส่วนการแลกเปลี่ยนแรงงานก็เป็นไปในลักษณะเดียวกัน กล่าวคือ ระบบการพึ่งพาแรงงานซึ่งกันและกันถูกแทนที่ด้วยระบบการจ้างแรงงาน โดยมีค่าจ้างเป็นผลตอบแทนที่ระบบตลาดจำแนกให้แก่การใช้แรงงาน เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์จากการเอื้อมือกันมาเป็นการจ้าง เมื่อการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตและการแลกเปลี่ยนภายในชุมชนเป็นกระบวนการที่เกิดจากภายนอกชุมชน ดังนั้นการสร้างความรู้อย่างเท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงสู่ระบบตลาดของชาวบ้านจึงปรับตัวได้เข้าจนผลผลิตส่วนเกินจำนวนมากถูกดูดซับออกจากชุมชน และเมื่อความสัมพันธ์แบบพึ่งพาลดน้อยลงโดยหลายส่วนถูกแทนที่ด้วยความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนแบบตลาด การผลิตซ้ำของวงจรการผลิตเพื่อยังชีพของชุมชนจึงเปลี่ยนเป็นแบบกึ่งยังชีพ ที่ไม่สามารถดำรงอยู่ได้หากอยู่ภายนอกความสัมพันธ์เชิงการค้า

นอกจากนั้นประสบการณ์ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ในการแลกเปลี่ยนที่ผ่านการซื้อขาย ไม่ว่าจะเป็นการที่พ่อค้ารับซื้อผลผลิตของชาวบ้านหรือนำสินค้าทันสมัยเข้ามาขายแก่ชาวบ้าน รวมไปถึงการที่เจ้าหน้าที่รัฐเข้ามาติดต่อด้านการตลาดผลผลิตในชุมชน ทำให้ชาวบ้านเรียนรู้ถึงการเอาเปรียบหรือความไม่จริงใจของบุคคลที่เข้ามาติดต่oreื่องการซื้อขายผลผลิต ก่อรูปเป็นความไม่ไว้วางใจให้เกิดขึ้นกับชาวบ้าน แต่กระนั้นหากเป็นคนในหมู่บ้านเดียวกันความไว้วางใจก็ยังพอมีเหลือให้แกกันอยู่ การแสวงหาผลประโยชน์จากความไว้วางใจที่ชาวบ้านมีให้เป็นผลให้ชาวบ้านถูกหลอก ดังที่ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่ามีพ่อค้ามาหลอกขายสินค้าทันสมัยโดยเก็บเงินชาวบ้านไปก่อนแล้วหนีไปโดยไม่ได้อะไรคืน หรือการที่ชาวบ้านถูกกดราคารับซื้อผลผลิตตลอดเวลา เรื่องเหล่านี้มีเพียงแต่ทำให้ความไว้วางใจในระดับปัจเจกลดลงเท่านั้น ความไว้วางใจต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนของตนเองก็หมดไปด้วย ชาวบ้านไม่มั่นใจว่าสามารถจะมีหลักประกันความมั่นคงให้แก่ครอบครัวตนเองได้เหมือนเช่นในอดีต เพราะสภาพของชีวิตทางเศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพได้เองภายในชุมชนได้สูญสลายไปแล้ว

ความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนแบบตลาด ได้ทำให้รูปแบบความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันที่เคยดำรงอยู่ในหมู่บ้านเริ่มเปลี่ยนแปลงไปด้วย เพราะความสัมพันธ์แบบพันธะสัญญาที่เข้ามาพร้อมกับวิธีการแลกเปลี่ยนแบบตลาด ทำให้ชุมชนมีชนชั้นของนายจ้าง ลูกจ้าง ส่วนพ่อค้าก็เข้ามามีความสัมพันธ์กับชาวบ้านในฐานะผู้ให้ความอุปถัมภ์ในด้านการผลิตและการตลาด ภายในชุมชนเริ่มมีความแตกต่างในฐานะทางเศรษฐกิจจากการผลิตเพื่อขาย ความสัมพันธ์แบบพึ่งพิงขยายวงกว้างขึ้นในชุมชน แม้ว่าจะยังไม่ครอบคลุมทุกส่วนของระบบความสัมพันธ์ก็ตาม

สิ่งที่ถือได้ว่าเป็นรูปแบบทุนทางสังคมอย่างหนึ่งในอดีตและได้เลือนหายไปจากชุมชนหมู่บ้านคือ การจัดระเบียบสังคมในด้านพิธีกรรมและประเพณีต่างๆ ที่แต่เดิมชาวบ้านเคยปฏิบัติสืบทอดกันต่อมา และถือได้ว่าเป็นการผลิตซ้ำความสัมพันธ์และการร่วมมือระหว่างชาวบ้านร่วมชุมชนหมู่บ้านเดียวกัน อีกทั้งยังเป็นการส่งเสริมพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของชาวบ้าน ให้อยู่ได้อย่างกลมกลืนกับธรรมชาติและสรรพสิ่งที่แวดล้อมอยู่ การปฏิบัติพิธีกรรมต่างๆ ที่มีในการผลิตเริ่มหายไป พร้อมกันกับการเข้ามาของวิธีการผลิตและการแลกเปลี่ยนแบบตลาดที่ได้นำเอาปัจจัยการผลิตสมัยใหม่และเทคโนโลยีการผลิตที่ล้ำหน้าเข้ามาในชุมชน วิธีการผลิตที่เปลี่ยนแปลงไปทำให้ชาวบ้านเลิกทำพิธีกรรมเก่าๆ เช่น การทำขวัญคน การทำขวัญควาย และการทำพิธีหมยนา เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงระบบการแลกเปลี่ยนของชุมชน ได้สลายความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาวบ้านในชุมชน จากการสร้างมูลค่าการแลกเปลี่ยนให้กับผลผลิต เพราะเมื่อผลผลิตมีมูลค่าการแลกเปลี่ยน ชาวบ้านก็เริ่มมีการสะสมโดยผ่านเงินตรา ประกอบกับกระบวนการทำให้ผลผลิตทุกอย่างเป็นสินค้าแม้กระทั่งแรงงานระบบเศรษฐกิจจึงมีแต่ความเร่งรีบและการขวนขวายเพื่อการอยู่รอด ส่งผลให้ชาวบ้านและชุมชนขาดอำนาจอิสระทางเศรษฐกิจ โดยชีวิตทางเศรษฐกิจถูกควบคุมจากระบบภายนอก ผลผลิตต่างๆ ที่ชุมชนผลิตได้หมุนเวียนสู่ชุมชนน้อยกว่ามูลค่าที่ควรจะเป็น เนื่องจากระบบการแลกเปลี่ยนที่เป็นตัวจักรสำคัญของการจัดสรรรายได้ตกอยู่ในอำนาจของพ่อค้า การขายผลผลิตได้ราคาต่ำจึงเป็นเรื่องที่ชาวบ้านต้องเผชิญอยู่ตลอดเวลา

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาปรากฏการณ์ที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมของชุมชนบ่อปลา ชาวบ้านยังคงมีความสมัครสมานกันอยู่อย่างน้อยในระดับที่ทำให้ยังสามารถจัดระบบการช่วยเหลือกันในหลายเรื่อง เช่น บางหมู่บ้านมีการจัดระบบหมวดปันโตให้แก่พระในแต่ละวัน นอกจากนั้นชาวบ้านได้นำระบบการพึ่งพาอาศัยกันกลับมาใช้ในรูปแบบของการรวมกลุ่มเกื้อกูลกันเช่น กลุ่มฌปนกิจที่สมาชิกกลุ่มช่วยกันระดมเงินเป็นค่าใช้จ่ายในการจัดงานศพ มีการจัดคนเป็นหมวดย่อยๆเพื่อทำงาน เป็นต้นว่าหมวดทำอาหาร หมวดจัดดอกไม้ หมวดต้อนรับแขก หมวดเผาศพ ฯลฯ และการรวมกลุ่มยังขยายไปถึงกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เช่น มีการร่วมมือกันเพื่อแปรรูปผลผลิต มีการรวมตัวเป็นกลุ่มออมทรัพย์ พบว่ากิจกรรมการร่วมมือกันเหล่านี้เกิดขึ้นทุกหมู่บ้านในชุมชนบ่อปลา ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าทุนทางสังคมของชุมชนยังคงฝังตัวอยู่ในชุมชน ที่พบได้จากปรากฏการณ์ของการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในระดับหมู่บ้านในการเอามือที่หลงเหลืออยู่ ในระยะหลังเมื่อชาวบ้านร่วมมือกันเพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้ในระบบตลาด กลยุทธ์ทางเศรษฐกิจเข้ามามีบทบาทต่อการปรับตัวมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันการที่เศรษฐกิจชุมชนจะเกิดความสำเร็จได้ ชุมชนต้องอาศัยการจัดระเบียบทางสังคมขึ้นใหม่เป็นรูปแบบทุนทางสังคมที่แตกต่างไปจากเดิม กล่าวคือมีพลังมากขึ้นเพื่อให้เศรษฐกิจชุมชนยืนหยัดอยู่ได้

บทที่ 6

การปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชนเพื่อสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน

การที่โครงสร้างทางเศรษฐกิจของชุมชนถูกจำแนกแจกแจงออกไป โดยปราศจากกลไกบูรณาการที่จะทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์ ปรากฏผลเป็นความอ่อนแอของเศรษฐกิจชุมชนที่สามารถสะท้อนภาพได้จากการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนจากแบบพอเพียงชีพไปสู่แบบพึ่งพิงภายนอก ดังที่ได้นำเสนอแล้วในบทที่ 5 สภาพการแลกเปลี่ยนผลผลิตของชุมชน ที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจการควบคุมของกลไกการแลกเปลี่ยนแบบทุนการค้า กลายเป็นภาวะปกติทั่วไปที่ดำรงอยู่ในชุมชน การแก้ปัญหาของเศรษฐกิจชุมชนมักมุ่งเน้นที่กระบวนการผลิต เช่น การหาทางลดต้นทุนการผลิตเพื่อให้เกิดส่วนเกินที่พอคุ้มค่าต่อการลงทุนผลิตในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ แต่ปัญหาในด้านการขายยังคงอยู่ เพราะชาวบ้านขาดอำนาจที่จะควบคุมราคาผลผลิตของตน

โครงสร้างทางเศรษฐกิจของชุมชนเมื่อชุมชนขาดอำนาจอิสระทางเศรษฐกิจ ได้บ่งบอกถึงการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจชุมชนในขณะนั้น และโยงให้เห็นถึงภาวะกดดันที่นำไปสู่กระบวนการเปลี่ยนแปลงต่างๆที่เกิดขึ้น การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนบ่อปลาเริ่มเกิดขึ้นอย่างเด่นชัดนับตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา หลังจาก que กระบวนการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยได้สร้างโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ อันเอื้ออำนวยให้เศรษฐกิจชุมชนสามารถสร้างส่วนเกินได้เพิ่มมากขึ้นเพื่อเป็นฐานการขยายตัวของทุนการค้า การมีระบบชลประทานและการสร้างถนนมีผลอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตภายในชุมชน จากเดิมที่ชุมชนบ่อปลามีการทำนาเป็นอาชีพหลัก ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปโดยขยายตัวไปสู่การปลูกสัตว์ที่มีการเลี้ยงหมูและไก่เป็นหลัก และเป็นจุดเริ่มต้นที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องเป็นกระบวนการ

จากประสบการณ์ความเสียเปรียบในการแลกเปลี่ยนผลผลิตของเศรษฐกิจชุมชนที่ผ่านมา ได้ทำให้ชาวบ้านในชุมชนบ่อปลารวมพลังกันสร้างกลุ่มเศรษฐกิจเลี้ยงปลาขึ้นมา โดยการจัดระบบเพื่อให้อำนาจการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจตกอยู่ในมือขององค์กรเศรษฐกิจชุมชนเอง ความสำเร็จในด้านนี้เป็นไปดังที่ผู้นำเศรษฐกิจชุมชนบ่อปลาได้กล่าวอย่างมั่นใจว่า “เหมือนจะเป็นองค์กรแห่งแรกในประเทศไทย ที่กำหนดราคาผลผลิตของตัวเองได้เนะครับ” และสำหรับเจ้าหน้าที่ประมงอำเภอได้ระบุว่า

“ที่แปลกอยู่อย่างหนึ่ง คือว่าในทุกๆมรมตอนนี้ ในอำเภอนะ เท่าที่ผมเจอมา เขาสามารถคอนโทรลพ่อค้าได้ ที่อื่นนี่พ่อค้าจะมายื่นเสนอว่า ราคานี้ขนาดนี้นะ...แต่ถ้าที่นี้เขาจะกำหนดราคา ยืนอยู่ตรงนี้ พ่อค้าก็ต้องรับซื้อตรงนี้ไป”

การศึกษา การปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชนเพื่อสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน เป็นการสืบค้นถึงกระบวนการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชน เงื่อนไขที่ทำให้เศรษฐกิจชุมชนประสบผลสำเร็จ และลักษณะการมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน โดยวิเคราะห์ข้อมูลจากกระบวนการต่อสู้ของเศรษฐกิจ

เลี้ยงปลานิลของชุมชนบ่อปลาที่ประสบผลสำเร็จในการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน ซึ่งมีปรากฏการณ์สำคัญต่างๆที่เกิดขึ้น ดังนี้

การแสวงหาทางออกเบื้องต้นเพื่อแก้ปัญหาของเศรษฐกิจชุมชน

เนื่องจากการขายผลผลิตหมูและไก่ของชุมชนมีปัญหาถูกพ่อค้ากดราคา ในราวปี 2535 ผู้เลี้ยงจึงรวมตัวกันเพื่อหาทางขายผลผลิตของตนเองโดยตั้งเป็นกลุ่มผู้เลี้ยงสุกรและกลุ่มผู้เลี้ยงไก่ ชุมชนผู้เลี้ยงสุกรที่เรียกกันว่า “กลุ่มแปด” นั้นมีสมาชิกอยู่ทั้งสิ้น 10 กว่าคน มักจะนัดมาประชุมกันในวันที่ 8 ของทุกเดือน การมาประชุมและรับประทานอาหารร่วมกัน ทำให้ “มีปัญหาที่มากู้กัน” และก่อให้เกิดเป็นกระบวนการตัดสินใจแก้ปัญหาาร่วมกัน หนทางที่กลุ่มแปดใช้แก้ปัญหาการขายหมู ทำโดยจัดการขอมิเขียงหมูเองจากพาณิชย์จังหวัด เรียกว่าเขียงธงฟ้า จึงเท่ากับว่ากลุ่มทำหน้าที่เป็นคนกลางซื้อหมูจากผู้เลี้ยงทั่วไปในชุมชน และชำแหละขายแก่ผู้บริโภคในราคาถูก เป็นการตัดขั้นตอนพ่อค้าคนกลางออกไป แต่กระนั้นราคาขายหมูก็ยังอิงอยู่กับราคาตลาดภายนอก เพราะลักษณะผลผลิตจำเป็นต้องพึ่งตลาดภายนอก จึงไม่สามารถกำหนดราคาให้ต่างไปจากราคาตลาดโดยทั่วไปได้ กลุ่มแปดยังคงหาทางแก้ปัญหาอย่างต่อเนื่อง คือใช้วิธีการสร้างส่วนเกินให้แก่ผู้เลี้ยงเพิ่มขึ้น โดยเพิ่มการเลี้ยงปลาควบคู่ไปกับการเลี้ยงหมู การแก้ปัญหาเช่นนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของการสร้างความหลากหลายในการผลิต (diversification) ซึ่งหมายถึงการขยายขอบเขตของการผลิตที่แตกต่างกันเพิ่มขึ้นมา โดยอาจวิเคราะห์ได้ว่าการดำเนินการนี้จะเกิดประโยชน์ต่อเศรษฐกิจชุมชน 2 ประการด้วยกันคือ *ประการแรก* การผลิตที่เพิ่มขึ้นมาคือการเลี้ยงปลา สามารถใช้ผลพลอยได้ (by product) จากการเลี้ยงหมู คือนำมูลหมูที่สูญเปล่าไปในกระบวนการเลี้ยงไปเป็นอาหารให้แก่ปลา *ประการที่สอง* เพื่อให้ผู้ผลิตมีความเป็นอิสระจากความไม่แน่นอนในการขึ้นอยู่กับตลาดผลผลิตเพียงอย่างเดียว ด้วยเหตุนี้จึงเกิดเป็นเศรษฐกิจชุมชนที่ทำการปศุสัตว์แบบผสมผสานจากการเพิ่มการเลี้ยงปลาควบคู่ไปกับการเลี้ยงหมู ปลาที่เลี้ยงกันมากคือปลานิล ส่วนปลาชนิดอื่นที่เลี้ยงบ้างมีปลาไนและปลาดุก โดยผู้เลี้ยงจะทำการขุดบ่อปลาและสร้างโรงเรือนหมูไว้บนคันบ่อเลี้ยงปลา ให้เศษอาหารและมูลหมูตกลงไปเป็นอาหารของปลาเพื่อลดต้นทุนในการเลี้ยง ซึ่งวิธีการเช่นนี้ได้แพร่ขยายไปถึงการเลี้ยงไก่บนบ่อปลาด้วยเช่นกัน เป็นการเลี้ยงปลาที่มีต้นทุนต่ำเพื่อขายเพิ่มขึ้นมาชดเชยกับการขายหมูที่มีภาวะราคาตลาดที่ไม่แน่นอน และในที่สุดการเลี้ยงสัตว์แบบผสมผสานนี้ก็เป็นที่นิยมมากขึ้นทั้งในชุมชนบ่อปลาและชุมชนใกล้เคียง

ระยะแรกของการเลี้ยงหมูร่วมกับปลา เริ่มต้นจากสมาชิกของกลุ่มแปดเพียง 4-5 รายเท่านั้นและแต่ละรายก็ทำกันไม่กี่ไร่ จนกระทั่งได้ผลจากการขายปลาทำให้ชาวบ้านในชุมชนขุดบ่อเลี้ยงปลาตามกัน ผลผลิตปลาในตลาดจึงเพิ่มมากขึ้น แต่การขายปลาในขณะนั้นยังอยู่ในลักษณะที่ “ต่างคนต่างขาย” ด้วยเหตุนี้กระบวนการกำหนดราคาปลาจึงตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกลไกตลาดเช่นเดียวกับราคาผลผลิตอื่นๆ ดังผู้เลี้ยงปลาเล่าว่า “มีปัญหาเยอะครับ บางครั้งตลาดभी เรื่องใหญ่เลย ต้องหาตลาด ปัญหาใหญ่ที่สุดของเกษตรกรคือตลาด”

ในการมารับซื้อปลาที่บ่อของพ่อค้าระยะแรก เริ่มมาจากการใช้รถมอเตอร์ไซด์เสริมแข่งไว้ที่ด้านข้าง ตัวรถทั้งสองข้าง ข้างหนึ่งบรรทุกปลาได้ถึง 50-60 กิโลกรัม และต่อมาพ่อค้าปลามีพัฒนาการมาใช้รถกระบะ บรรทุกปลา แต่พ่อค้าที่ยังใช้รถมอเตอร์ไซด์มาเอาปลาก็ยังมีอยู่ในปัจจุบัน สมัยก่อนการซื้อขายปลาที่บ่อนั้น เจ้าของบ่อและพ่อค้าจะต้องช่วยกันลากปลาขึ้นจากบ่อเอง เมื่อพ่อค้ามารับซื้อปลามักสร้างโอกาสที่จะทำให้ซื้อปลาได้ในราคาต่ำ ผู้นำกลุ่มแปดได้เล่าถึงเหตุการณ์ในทำนองนี้ให้ฟังว่า

“ของคุณขาย ของผมขาย เกือบชนกันนั่นะ ถ้าปลาคุณภาพไม่เท่ากันล่ะก็ ทำอย่างไรละ พ่อค้ามันก็กด หรือว่าของเราออก ไม่ต้องชนกันก็ได้ ออกพร้อมกันนั่นะละ เขามาจับของเราวันแรก ในราคาสมมติกิโลละ 25 บาท พรุ่งนี้ก็เหลือ 20 บาท”

สถานการณ์ของการขายปลาเช่นนี้เกิดขึ้นเพราะปลาเมื่อเอาขึ้นจากบ่อไม่หมดจะช้า และเป็นสาเหตุที่ทำให้ราคาในวันถัดมาลดลงอย่างรวดเร็ว “เช้าทำนองผีถึงป่าช้าแล้วไม่เผาก็ฝัง ก็เป็นที่ของพ่อค้า” และหากปลามีคุณภาพไม่เท่ากันซึ่งหมายถึงปลามีลักษณะอ้วนหรือผอมต่างกัน พ่อค้าจะใช้โอกาสดังกล่าวเพื่อกดราคา โดยอ้างถึงขนาดปลาที่ไม่ตรงตามความต้องการ เจ้าของบ่อจึงมีทางเลือกเพียง 2 ทางคือ ทางแรก ขายปลาให้พ่อค้าในราคาที่พ่อค้ากำหนด หรือทางที่สอง นำปลาส่วนที่เหลือไปเลี้ยงต่อ ซึ่งจะต้องเสียต้นทุนค่าอาหารปลาเพิ่มขึ้น อีกทั้งปลายังช้าจึงเสี่ยงต่อการตาย นอกจากนั้นผู้เลี้ยงรายย่อยมักขายปลาได้ลำบาก เพราะพ่อค้าสามารถเลือกบ่อที่จะซื้อได้มากมายโดยเฉพาะยังมีบ่อใหญ่ๆเป็นทางเลือก

การขายปลาแบบเสียเปรียบในการแลกเปลี่ยนของผู้เลี้ยง คือถูกกดราคาจากพ่อค้าเป็นประจำนั้นดำเนินไปเรื่อยมา จนผู้เลี้ยงปลามีจำนวนเพิ่มขึ้นเป็น 30-40 ราย ซึ่งทำให้ปลาล้นตลาด สถานการณ์ขายปลาในขณะนั้นจึงยิ่งเสียเปรียบ สภาพปัญหามีความรุนแรงขึ้นมากในช่วง พ.ศ. 2537-8 ซึ่งราคาปลาทกต่ำมาก ผู้เลี้ยงปลาได้เล่าถึงปัญหาตลาดในขณะนั้นว่า

“บางทีตกลงกัน กิโลละ 28 พอลากจริงๆ วันแรกอาจจะได้ พอวันที่สองมา ตลาดไม่ดี คำขายไม่ดีบ้าง มีเห็ดมีหน่อไม่มาดี กิโลละ 25 ได้ไหม ถ้าไม่ได้ ก็คงเอาไม่ได้ อย่างนี้ มันเหมือนว่าหลอกให้ชาวบ้านเขาสูบแห้ง แต่มันไม่ใช่ขายวันเดียวจบ มันต้องหลายวันใช้ไหม เสร็จแล้วก็ไปกดราคาเขา บางทีเหลือ 20 บาทอย่างนี้ใช้ไหม”

การก่อตัวของพลังทางเศรษฐกิจชุมชนจากการรวมตัวเพื่อขาย

การปล่อยให้การแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจของชุมชนตกอยู่ใต้อำนาจการกำหนดราคาจากตลาด ซึ่งความสัมพันธ์ในกระบวนการแลกเปลี่ยนระหว่างชาวบ้านผู้ผลิตกับพ่อค้าคนกลาง เป็นความสัมพันธ์ที่ฝ่ายที่มีอำนาจเหนือกว่าในโครงสร้างตลาด คือพ่อค้าคนกลาง สามารถใช้พลังตลาดมาบีบบังคับชาวบ้านผู้ผลิต สิ่งที่ชุมชนได้รับรู้ว่าเป็นรูปธรรมคือการขายผลผลิตที่เสียเปรียบโดยการถูกกดราคาับซื้อจากพ่อค้า ในสภาพ

ปัญหาที่ราคาปลาตกอยู่เฉลี่ยประมาณกิโลกรัมละ 15-20 บาท ทำให้สมาชิกของกลุ่มแปดซึ่งปกติจะมานั่งคุยปรึกษาหารือกันเป็นประจำ จึงได้นำเรื่องดังกล่าวมาพูดคุยกันและหาทางแก้ไขปัญหามาชิกคนหนึ่งซึ่งในภายหลังได้ดำรงตำแหน่งผู้จัดการของชมรมปลา ได้เสนอความเห็นในลักษณะดังกล่าวบอกเล่าที่ว่า “คิดว่าหลายคนมารวมกัน จัดตลาดด้วยกันแล้วก็แบ่งกันขาย จัดสรรปันส่วนกันไปแต่ละวัน”

ในที่สุดผู้เลี้ยงปลาจึงรวมตัวกันตั้งเป็น “ชมรมปลานิล” เพื่อดำเนินการจับปลาที่บ่อสมาชิก โดยใช้รถปลาของผู้เลี้ยงเองซึ่งมีอยู่ประมาณ 16 คัน จับปลาและบรรทุกปลา รวมกันไปขายในตลาดอำเภอ เป็นการพึ่งพาตนเองมากที่สุด การนั่งขายเองเช่นนี้นับว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ถึงช่องทางการขาย ที่ผู้เลี้ยงมีโอกาสได้รู้จักตลาดปลามาก่อนบ้างในเบื้องต้น การที่ผู้เลี้ยงไปขายปลาเองที่ตลาดทำให้พ่อค้าปลาไม่มีปลาเพียงพอในการขายให้กับพ่อค้าแม่ค้าในตลาด จึงเสนอตัวเป็นผู้ค้าปลาให้ชมรมในการนำปลาไปขายส่งให้กับพ่อค้าแม่ค้าปลาเจ้าประจำของคนที่ตลาด จากสภาวะการณ์ตรงนี้เองที่ทำให้กลุ่มแปดเกิดแนวคิดที่จะรวมผู้เลี้ยงปลาและผู้ค้าปลาให้มาอยู่ร่วมกันในกลุ่มเศรษฐกิจชุมชนปลานิล หลังจากทำการศึกษาเพื่อหาแนวทางการกำหนดราคาปลา การคิดเรื่องขนาดปลา และการวางระบบงานต่างๆทั้งหมดแล้ว ชมรมปลานิลจึงเรียกพ่อค้าปลามารับเงื่อนไขข้อตกลง โดยเชิญเจ้าของบ่อปลามาร่วมประชุมด้วย การดำเนินการเช่นนี้มีการเตรียมการและวางแผนการมาล่วงหน้าและได้นำเสนอต่อพ่อค้าปลาในลักษณะของการกำหนดนโยบายร่วมกัน ชมรมปลานิลจึงถือกำเนิดขึ้นเมื่อปลายปี 2539 โดยมีสมาชิกอยู่ 2 ประเภทด้วยกันคือสมาชิกผู้ค้าปลาและสมาชิกผู้ผลิต และได้ยกเลิกรถปลาของผู้เลี้ยงจำนวน 16 คัน เหลือแต่รถของสมาชิกพ่อค้าปลาเท่านั้นที่เป็นผู้มาซื้อปลาที่บ่อ กรรมการกลุ่มแปดกล่าวถึงวิธีการชักชวนพ่อค้าปลา ให้เข้าร่วมในฐานะสมาชิกพ่อค้าปลาของชมรมปลานิล ซึ่งต้องยอมรับเงื่อนไขต่างๆที่ทางชมรมเป็นผู้กำหนด โดยมีคำชักชวนในทำนองที่ว่า

“...ประกอบกับพ่อค้าก็ซื้อไม่มีกฎเกณฑ์มาตรฐานใช้ใหม่ เพราะฉะนั้นเรามารวมกลุ่มกัน มาเป็นองค์กรเดียวกัน ให้ทุกส่วนอยู่ได้...อย่างทุกวันนี้ละ คุณไปขายปลา ตั้งแต่เที่ยงคืนต้องออกมาเอาปลา เสร็จแล้วไปขายตอนเช้า กว่าจะกลับมาประมาณ 8-9 โมงเช้า เสร็จแล้วไม่ได้หลับก็ต้องไปตระเวนหา คุณไม่ได้พักผ่อน...คุณยอมถอยหน่อยดีกว่า เรามาตั้งราคาปลา เสร็จแล้วอ้าวเก็บกิโลละบาทเป็นค่าใช้จ่ายของชมรม”

การรวมกลุ่มเป็นเรื่องจำเป็นต่อการสร้างอำนาจต่อรองในการขายของเศรษฐกิจผู้เลี้ยงปลานิล ดังเหตุผลที่ว่า “เพราะว่าพ่อค้านี้ก็ต้องการกำไรเยอะ ถ้าเราไม่รวมกลุ่มกัน เราจะเป็นรองเขาอยู่ตลอด...ไม่รวมกลุ่มกันจริง ก็ลำบาก ไม่มี มันอยู่ไม่รอดนะ ถ้าไม่มารวม เพราะว่าภาวะมันเป็นบางตอน ถ้าปลา มีน้อยขาดตลาด มันก็ไม่มีปัญหา” การรวมตัวกันของผู้เลี้ยงปลาสร้างประโยชน์ที่สำคัญต่อสมาชิกผู้เลี้ยงปลา คือ ประการแรก สามารถสร้างขอบเขตการเคลื่อนไหวของราคาที่มีเสถียรภาพเปลี่ยนแปลงขึ้นลงไม่มากนัก ประการที่สอง ผลผลิตที่ออกมามีตลาดรับซื้อที่แน่นอน และสามารถขยายตลาดไปยังนอกชุมชนได้อย่างกว้างขวาง ประการที่สาม สามารถลดต้นทุนบางอย่างที่เรียกว่าต้นทุนร่วม (joint cost) ของผู้เลี้ยงโดยเฉพาะตอนจับปลา ต้น

ทุนเหล่านี้ได้แก่ ค่าอวน ค่าตะกร้าชิงปลา ค่ารถเข็นใส่ปลา ค่าตาชั่ง ประการที่สี่ ผู้เลี้ยงจะได้รับการบริการที่จำเป็นต่อการขายโดยไม่ต้องดำเนินการเอง เช่น การติดต่อกับผู้ซื้อ การหาซื้อลูกปลา การลงบ่อเพื่อลากปลา ความสะดวกสบายที่ได้รับจากการดำเนินการของชมรมเป็นไปดังที่เจ้าของบ่อผู้หนึ่งเล่าว่า

“คือถ้าทำอย่างนี้เขาจะมาช่วยจับหมด ทุกคนเลี้ยงปลาเมื่อก่อนนี้ต้องไปขายเอง แล้วบางทีปลามันตายนอนลอยขายไม่หมดหรอก ขายในพื้นที่ไม่หมด ต่างคนต่างเอาออก ต่างคนต่างมี ก็เลยที่นี้เขาหาตลาด ทางชมรมหาอะไร แล้วเขาจะมาเอาของเราออก ก็ได้เงินสดด้วย”

การสร้างเครือข่ายพลังความร่วมมือและการขยายตัวด้านการผลิตของเศรษฐกิจชุมชน

การกำเนิดกลุ่มในระยะแรก สมาชิกผู้เลี้ยงปลามีเพียงผู้ร่วมก่อตั้งกลุ่มซึ่งเป็นสมาชิกกลุ่มแปด ร่วมกับกลุ่มผู้เลี้ยงไก่ซึ่งเลี้ยงปลาด้วย เมื่อรถปลาเข้ามาเป็นสมาชิกเพิ่มขึ้น ชมรมก็ประสบปัญหาปลาขาดตลาด ในขณะเดียวกันชาวบ้านต่างก็พากันขุดบ่อเลี้ยงปลาเพิ่มขึ้น ดังนั้นทางชมรมจึงหาสมาชิกผู้เลี้ยงปลาเพิ่มขึ้น โดยออกเดินสายไปตามบ่อที่เลี้ยงปลาในตำบลต่างๆ การสร้างความร่วมมือจากชาวบ้านที่เลี้ยงปลาในชุมชนเป็นไปลักษณะดังคำบอกเล่าของผู้จัดการชมรมที่ว่า

“เราก็ไปชักชวนเขา ไปตำบลต่างๆ ใครมีบ่อปลา... ขอคณะกรรมการที่ตำบลต่างๆ คณะกรรมการคนนั้นเขาจะเสนอมา เสนอมาเราก็มีหนังสือไปเชิญเขา นัดวันว่า วันนั้นนะ เราจะมาประชุมสัญจรในบ้านที่มีบ่อปลา เราจะสัญจรไป ก็ไม่ได้ทุกตำบล บางตำบลเขาก็ไม่มีบ่อปลา เสร็จแล้วเราก็แนะนำเขาเลี้ยง จะให้ความรู้เท่าที่เรามีอยู่ เลี้ยงๆ กันไป”

โดยชมรมสามารถชักชวนผู้เลี้ยงปลาที่มีอยู่ภายในชุมชนเข้าเป็นสมาชิกได้ สมาชิกชมรมจึงมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น ในระยะกลางปี 2540 เกิดวิกฤตเศรษฐกิจครั้งใหญ่ มีผลต่อการปล่อยสินเชื่อของธนาคาร และสร้างปัญหาต่อผู้เลี้ยงปลาอย่างมากเนื่องจากการเลี้ยงปลาต้องใช้ทุนสูงในการให้อาหารปลา ทางชมรมสามารถแก้ปัญหาด้วยการติดต่อกับบริษัทผลิตอาหารปลาเพื่อให้จัดสินเชื่อการซื้ออาหารปลาแก่สมาชิก ระบบการเลี้ยงปลาโดยการซื้ออาหารจากชมรมจึงเริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่นั้นมา

หลังจากเลี้ยงปลาไปสักประมาณ 6-7 เดือน ผู้เลี้ยงก็สามารถจับปลาขายได้ และเมื่อขายปลาได้จะหักค่าอาหารปลาให้กับชมรมที่เหลือจะเป็นรายได้ในแต่ละบ่อ ซึ่งค่อนข้างเป็นตัวเงินที่จูงใจให้ชาวบ้านคนอื่นๆ ทำตาม ในเวลานั้นเงินทุนการเลี้ยงปลาส่วนมากได้จากการปล่อยกู้ของ ธ.ก.ส. เพราะการขุดบ่อเลี้ยงปลาเป็นอาชีพที่มีตัวเลขรายได้สูงมาก ขณะที่เศรษฐกิจส่วนอื่นๆยังคงซบเซาอยู่ จน ธ.ก.ส. ในชุมชนบ่อปลาขึ้นชื่อว่าเป็นแหล่งปล่อยเงินกู้ให้แก่ลูกค้าจำนวนมากที่สุดในจังหวัดเชียงราย ดังนั้นชาวบ้านจำนวนมากจึงหันมาขุดบ่อปลา “ก็ขุดกัน ขุดกันใหญ่เลย คนที่ไม่เคยขุดก็ขุด สวนลำไยก็รื้อ ใครมีที่นา 5 ไร่ 7 ไร่ อะไรเขาก็ขุดกัน

หมด" อย่างไรก็ตามยังมีชาวบ้านอีกไม่น้อยที่กังวลต่อการขุดบ่อปลาจึงยังกันที่เอาไว้ทำนา ไม่ขุดทั้งหมด หรือบางคนมีที่ดินน้อยก็ไม่กล้าขุดด้วยเหตุผลที่ว่า "ถ้าหากไปเลี้ยงปลากันหมด เกิดปลาขายไม่ได้ ดินก็ขายไปแล้ว บั๊ฮู้จะเอาดินที่ไหนดมากมนะ ก็เลยกันเอาไว้ทำนา" นอกจากนี้คนในชุมชนแล้วยังมีคนจากนอกชุมชนเข้ามาซื้อที่นาเพื่อขุดเป็นบ่อปลาด้วยเช่นจากเชียงใหม่ซึ่งไม่สามารถทำบ่อปลาได้เพราะที่ดินมีราคาแพง ในขณะที่ที่ดินในชุมชนบ่อปลายังมีราคาถูกประมาณไร่ละ 30,000-40,000 บาทเท่านั้น หรือคนต่างถิ่นบางรายที่เข้ามาอยู่เป็นเชยในชุมชน ได้ขายที่ดินของตนที่มีราคาแพงกว่า แล้วมาซื้อที่ดินในชุมชนเพื่อขุดเป็นบ่อปลา

การขยายตัวของผู้เลี้ยงปลา ซึ่งทุกรายเข้าร่วมเป็นสมาชิกของชมรมปลานิล ทำให้สมาชิกของชมรมปลามีจำนวนมากกล่าวคือ ในตอนต้นปี 2541 สมาชิกผู้เลี้ยงปลามีจำนวนถึง 700 ราย และสมาชิกพ่อค้าปลา 60 ราย มีรถจำหน่ายปลานิล 90 คัน มียอดการจับปลาในขณะนั้นถึง 8,000-10,000 กิโลกรัมต่อวัน ส่งปลาไปจำหน่ายใน 9 จังหวัด คือ เชียงราย เชียงใหม่ พะเยา ลำปาง ลำพูน แพร่ น่าน อุตรดิตถ์ และตาก นั่นคือจุดรุ่งเรืองที่สุดของชมรมปลานิล

การปรับตัวสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้าของเศรษฐกิจชุมชนปลานิล

เศรษฐกิจปลานิลของชุมชนบ่อปลา เมื่อเข้าสู่การผลิตเพื่อการค้าอย่างเป็นระบบ ย่อมมีการปรับตัวในด้านการเลี้ยงปลา ซึ่งเป็นไปตามแนวทางการเลี้ยงที่ทำกันทั่วไป และการขึ้นทะเบียนจากองค์กรเศรษฐกิจชุมชน อย่างไรก็ตามการที่ชาวบ้านจำนวนมากจะเปลี่ยนแปลงอาชีพจากการทำนา การทำสวน มาสู่การเลี้ยงปลาได้ ชุมชนต้องมีพื้นฐานของทรัพยากรที่เอื้อต่อการเปลี่ยนแปลงเช่นนั้น ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของการปรับตัว เชื่อมโยงไปถึงการพัฒนากระบวนการเลี้ยงปลา นำเสนอตามลำดับดังนี้

สภาพพื้นที่ชุมชน : ปัจจัยทางกายภาพที่นำไปสู่การปรับตัว

การปรับตัวสู่ระบบการเลี้ยงปลาเพื่อการค้าของชาวบ้านจนแพร่ขยายไปทั้งชุมชนบ่อปลานั้น เกิดขึ้นเพราะพื้นที่ชุมชนมีศักยภาพในการเลี้ยงปลาสูง เนื่องจากเป็นบริเวณที่มีระบบชลประทานที่สมบูรณ์ การเลี้ยงปลาสามารถใช้น้ำจากชลประทานแม่ลาว โดยอาศัยคลองส่งน้ำที่ลาดยาวมาจากอำเภอแม่ลาวระบายน้ำลงมาเลยไปถึงกว๊านพะเยา สองข้างชุมชนมีภูเขาประกอบ พื้นที่ชุมชนจึงเป็นที่ราบระหว่างเขาซึ่งน้ำชลประทานไหลผ่าน เหมาะอย่างยิ่งต่อการเพาะปลูกทุกประเภทโดยเฉพาะการเลี้ยงปลา ซึ่งสามารถใช้น้ำชลประทานเลี้ยงปลาได้ตลอดปี ด้วยเหตุนี้การเลี้ยงปลาจึงเป็นความได้เปรียบเบื้องต้นแรกของการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ไม่เพียงแต่สภาพน้ำเท่านั้นสภาพดินและอากาศของชุมชนก็มีผลต่อการเลี้ยงปลานิลที่มีคุณภาพด้วย เป็นไปตามคำอธิบายของประมงอำเภอที่ว่า "พื้นดินที่นี่น่าจะเหมาะสำหรับปลานิล สภาพพื้นดิน สภาพแหล่งน้ำ สภาพดินอะไรต่างๆตรงนี้นะ" โดยคุณภาพปลานิลของชุมชนบ่อปลาหมายถึงการเป็นปลาที่มีมันแทรกทำให้มีรสชาติดี

นอกจากนั้นปลานิลที่เลี้ยงในชุมชนบ่อปลาไม่มีกลิ่น สันนิษฐานว่าเป็นเพราะเหตุผลสองประการหลักด้วยกัน คือ ประการแรก ลักษณะของบ่อและน้ำที่ใช้เลี้ยงซึ่งเป็นบ่อน้ำซึมและได้รับจากคลองชลประทาน ดังที่ว่า

“ปลามันมีกลิ่นสาบ มันเกิดมาจากสาหร่ายชนิดหนึ่ง ที่ปลาสูบเข้าไปอยู่ตลอดเวลา กลิ่นเข้าไป แล้วตัวนี้จะเข้าไปแทรกในกล้ามเนื้อ ที่เพาะปลาทุกวันกินสาหร่ายนี้ ก็เกิดกลิ่นสาบเหม็นเขียว หรือพวกเหินนะ กินเข้าไปตัวนั้นจะเป็นสาหร่ายชนิดหนึ่ง เป็นกลิ่นสาบ มันก็อยู่กับในน้ำ ของเรานี้ เก็บระบบชลประทานมีการถ่ายเท ของเรามันเป็นน้ำซึมใช้ใหม่ มันคงเป็นแบบน้ำไม่มีสาหร่าย ตัวนี้เราได้รับเลยวุ้นนั้นอะ คือน้ำในบ่ออย่างที่ว่านั้นะ บ่อปลาเราไม่มีท่อระบายน้ำเข้ามา แต่เมื่อมีการสูบออก แล้วทิ้งไว้สักพักหนึ่งนะ มันก็จะขึ้น ระดับน้ำมันก็ขึ้นมาเอง เพราะฉะนั้นน้ำซึมผ่าน การกรองของชั้นดิน พวกสาหร่ายจะไม่เกิด”

ประการที่สอง เกิดจากลักษณะการเลี้ยงปลา โดยการทำน้ำเขียวหรือทำแพลงตอนและการให้อาหาร ก่อนปลาออกสู่ตลาด กล่าวคือ

“การเลี้ยงเราก็ทำน้ำเขียวคือทำพวกแพลงตอนพืชขึ้นมาเอง ตัวนั้นมันก็ไม่กลิ่นสาบ แล้วก็ การให้อาหาร ให้อาหารก่อนออกท้องตลาด เหมือนไปล้างท้องเขานะ ล้างคราบโอ้ที่มันมีกลิ่น”

คุณภาพปลานิลของชุมชนจึงมีความแตกต่างจากที่อื่นในด้านการปราศจากกลิ่นโคลน “ถ้าเป็นปลาที่อื่นนี่รู้เลย กลิ่นโคลนนะ แต่ของเราไม่มี” ความแตกต่างนี้เกิดขึ้นเฉพาะในปลานิลซึ่งก็ทำให้เป็นลักษณะเด่นของปลานิลที่เลี้ยงในชุมชนบ่อปลา ด้วยเหตุนี้ตลาดปลานิลของชุมชนบ่อปลาจึงสามารถขยายตัวได้กว้างขวางอย่างน้อยใน 7 จังหวัดภาคเหนือ ซึ่งแม้พื้นที่เหล่านั้นจะมีการเลี้ยงปลานิล แต่ปัจจัยทางกายภาพของชุมชนเทียบเคียงไม่ได้กับที่ชุมชนบ่อปลา จึงยังไม่สามารถขยายการผลิตเป็นรายใหญ่ๆได้ เช่นที่ว่า

“การเจริญเติบโตมันบ่เหมือนครีบ เกี่ยวกับอากาศ ขนาดลำปางเอาพันธุ์จากที่นี้ไปเลี้ยงยังบ่เหมือนกันเลย พะเยานี้ก็ดิดคล้ายๆที่นี้ แต่พะเยานี้เอาปลาจากที่นี้ไปครบวันหนึ่งบ่ต่ำกว่าห้าตันมาเอาที่นี้ การเลี้ยงยังบ่ถึงจุดสุดยอดเหมือนที่นี้”

และสำหรับปลานิลภาคอื่นเช่นภาคกลางที่มีราคาถูกมากคือสูงสุดตกก็โลกรั่มละ 20 บาทเท่านั้น ก็ไม่สามารถเข้ามาตีตลาดได้ สาเหตุมิใช่เพียงการขนส่งเท่านั้น แต่ยังมาจากคุณภาพเรื่องกลิ่นสาบและรสชาติที่สู้ปลานิลของชุมชนบ่อปลาไม่ได้ ดังที่ประมงอำเภอกล่าวว่า

“ภาคกลางปลาราคาถูก ถ้าภาคกลางนี้ เราไปดูปลานิลนั้นะ ตลาดก็โลละประมาณยี่สิบกว่าบาทสูงสุด ที่นี้สามสิบห้า คือปลามาจากกลางมันจะมีกลิ่นมีสาบ”

การปรับสภาพเพื่อเสริมสร้างระบบการผลิต

เมื่อในชุมชนเริ่มมีการเลี้ยงปลาเพื่อการค้าเป็นอาชีพของชาวบ้าน ในระยะเริ่มแรกการเลี้ยงปลานิลยังเป็นการเลี้ยงตามธรรมชาติโดยให้อาหารเท่าที่มีอยู่ หรือบางรายก็เลี้ยงในลักษณะผสมผสานกับการเลี้ยงหมู หรือการเลี้ยงไก่ ปลานิลที่ใช้เลี้ยงเป็นปลาธรรมชาติซึ่งมีทั้งตัวผู้และตัวเมีย เมื่อเลี้ยงไปได้ประมาณ 4-5 เดือน จะเกิดปัญหาในการควบคุมจำนวนปลาเพราะปลาวางไข่และเกิดลูกออกมาเต็มบ่อ เนื่องจากปลานิลออกไข่ครั้งหนึ่งประมาณ 300-500 ฟอง การมีปลามากเกินไปในบ่อเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการดำรงชีวิตของปลา เพราะปลาแย่งอากาศและอาหารกัน ซึ่งทำให้ปลาที่มีอยู่ในบ่อนั้นเติบโตช้าตัวผอม การควบคุมจำนวนปลาแต่เดิมนั้นผู้เลี้ยงใช้วิธีเลี้ยงปลาอย่างอื่นควบคู่ไปด้วย เช่น ปลาดุก ปลาบู่ หรือปลาช่อน ขึ้นอยู่กับความนิยม ทั้งนี้เพื่อให้ปลาเหล่านั้นกินลูกปลานิลที่เพิ่งเกิด ตัวอย่างของการคุมปลานิลด้วยปลาดุก ที่ผู้เลี้ยงจะลงปลาดุกเมื่อปลานิลโตแล้วประมาณ 3 เดือน เพราะเมื่อปลานิลอายุ 4 เดือนจะเริ่มออกไข่ พอถึง 5 เดือนไข่จะออกเป็นตัว ปลาดุกที่ปล่อยไปนั้นก็จะกินลูกปลานิล คงเหลือเพียงปลานิลขนาดที่ปลาดุกกินไม่ได้ การใช้วิธีการนี้ผู้เลี้ยงจะปล่อยปลาดุกต่อไร่ประมาณห้าร้อยถึงพันตัว ทั้งนี้โดยแท้จริงแล้วหากเลี้ยงแต่ปลาดุกผู้เลี้ยงสามารถปล่อยปลาได้ถึงแสนตัวต่อไร่ การปล่อยปลาดุกในขนาดที่กำหนดเช่นนี้เป็นการเพียงพอที่จะกำจัดลูกปลานิล และมีจำนวนปลาดุกที่ไม่มากเกินไปจนไปแย่งอาหารแย่งอากาศปลานิล ซึ่งจะทำให้ปลาเครียดโตได้ไม่เต็มที่ อีกทั้งลักษณะของปลาดุกเองก็เป็นปลาที่ไม่ต้องการออกซิเจนมากนักต่างจากปลานิล ในที่สุดผู้เลี้ยงจะได้ทั้งปลานิลและปลาดุกมาขาย การให้อาหารปลาสมัยนั้นอาจจะใช้รำสัดผสมหัวอาหารแล้วโรยให้ปลากิน เพราะหากให้อาหารเม็ดปลาดุกจะแย่งกินหมด

เมื่อเข้าสู่ระบบการเลี้ยงปลานิลเพื่อการค้า การนำเอาที่นาหรือสวนลำไยมาขุดเป็นบ่อเลี้ยงปลาเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก การเลี้ยงปลาเพื่อขายทำกันอย่างนี้เป็นระบบมากขึ้นโดยมีขั้นตอนในระบบการเลี้ยงปลาดังนี้

การเข้าสู่ระบบการเลี้ยงปลานิลแปลงเพศ จากความพยายามในการควบคุมปลานิลให้ได้จำนวนและขนาดที่ต้องการ จึงมีพัฒนาการในการเลี้ยงปลานิล โดยใช้ลูกปลานิลที่ได้รับการแปลงเพศแล้วเป็นเพศผู้ทั้งหมด แต่ชาวบ้านมักนิยมเรียกปลานิลที่แปลงเป็นเพศผู้ว่า “ปลาหมัน” การใช้ปลานิลแปลงเพศจะทำให้ได้อัตราแล่นเนื้อสูงกว่าปลานิลธรรมชาติเพราะลักษณะปลาจะมีหัวเล็กลงและมีเนื้อมากขึ้น นอกจากนั้นการที่แปลงเพศปลานิลเป็นเพศผู้เพราะลักษณะของปลานิลที่ตัวผู้โตกว่าตัวเมีย ขณะที่ปลาบางชนิดเช่นปลาตะเพียนและปลาสลิดนิยมแปลงเป็นเพศเมียเพราะตัวเมียโตกว่าตัวผู้ ลูกปลานิลแปลงเพศเข้ามาในชุมชนเมื่อปี 2538-9 โดยเกษตรกรที่เป็นผู้ริเริ่มเลี้ยงปลานิลรายแรกๆเป็นผู้นำมาใช้ และได้แพร่หลายไปอย่างรวดเร็วในหมู่ผู้เลี้ยงปลา ทั้งนี้เป็นไปตามคำบอกเล่าของชาวบ้านที่ว่า

“จริงๆแล้วสมัยก่อนนี้ เขาก็ไม่มีการเลี้ยงปลาหมัน มันจะเป็นการเลี้ยงปลานิลแบบธรรมชาติ ที่เกิดลูกนะค่ะ แล้วพอติมันมีปลาหมันเข้ามา แล้วรู้สึกว่ายขายได้ราคาดี ขายก็ดี”

ในขณะนั้นแหล่งผลิตลูกปลานิลแปลงเพศมีเพียงไม่กี่แห่งคือ ที่อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี และที่อำเภอลำลูกเกด จังหวัดกาญจนบุรี ในที่สุดปลานิลแปลงเพศได้กลายเป็นปัจจัยนำเข้าที่สำคัญต่อระบบการเลี้ยงปลานิลในชุมชนบ่อปลา พัฒนาการในด้านนี้ของการเลี้ยงปลานิลนับได้ว่าเป็นขั้นตอนหนึ่งของกระบวนการจำแนกแจกแจงกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกไปนอกชุมชน ทำให้เกษตรกรผู้เลี้ยงปลาต้องพึ่งลูกปลาจากระบบภายนอกซึ่งเป็นฟาร์มหรือบริษัทเอกชนที่อยู่นอกชุมชน จึงไม่สามารถผลิตซ้ำการเลี้ยงในรูปแบบเดิมที่เคยทำกันมาและขาดอำนาจในการทำกิจกรรมขั้นตอนนี้ ดังนั้นเมื่อถึงยุคที่การเลี้ยงและการขายอิงอยู่กับกลุ่ม จึงเป็นแบบแผนการเลี้ยงอย่างปกติที่ผู้เลี้ยงจะต้องซื้อลูกปลานิลแปลงเพศจากระบบนอกชุมชน โดยซื้อผ่านเอเยนต์ขายลูกปลาในชุมชน หรือไม่ก็ซื้อผ่านชมรมปลานิล ราคาลูกปลานิลแปลงเพศที่ซื้อจากแหล่งจะตกประมาณตัวละ 25-28 สตางค์ บวกค่าขนส่งอีกตัวละ 5-10 สตางค์ ทำให้ผู้เลี้ยงต้องเสียต้นทุนค่าลูกปลาตัวละประมาณ 30-38 สตางค์ แล้วแต่แหล่งที่มา ซึ่งในระยะหลังมีอยู่หลายแหล่งด้วยกัน เช่น นครสวรรค์ บุรีรัมย์ ปราจีนบุรี เชียงใหม่ ซึ่งมีคุณลักษณะที่แตกต่างกันในด้านขนาดหรือความหนาแน่น การที่ผู้เลี้ยงจะเลือกซื้อจากแหล่งใดขึ้นอยู่กับความเชื่อถือที่ให้และประสบการณ์ในการเลี้ยง

การขุดบ่อ การเตรียมบ่อ และการลงลูกปลา การจะเลี้ยงปลานิลเพื่อขายต้องเริ่มจากการขุดบ่อ ส่วนใหญ่บ่อปลาในชุมชนเปลี่ยนแปลงมาจากนาข้าว พื้นที่ที่เหมาะสมจะทำการขุดบ่อต้องเป็นพื้นที่โล่งอากาศสามารถถ่ายเทได้ดี มักไม่มีต้นไม้ใหญ่เพราะจะกั้นลมซึ่งพัดมาช่วยตีออกซิเจนในน้ำ การขุดบ่อ ส่วนมากจะขุดให้เป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้าลึกประมาณ 1.2-1.5 เมตร บ่อปลาในชุมชนมีขนาดไม่แน่นอนมีตั้งแต่บ่อที่พื้นที่ไม่ถึงไร่คือประมาณ 3 งาน จนถึงบ่อขนาดใหญ่มากมีพื้นที่ถึง 10 ไร่ เวลาขุดบ่อนั้นชาวบ้านจะจ้างรถแมคโครมาขุด สมัยที่ขุดบ่อปลากันใหม่ๆ ค่าใช้จ่ายในการขุดคิดเป็นคิวหรือลูกบาศก์เมตรละ 8 บาท หากบ่อลึก 1.5 เมตร ขนาดพื้นที่ 1 ไร่ หรือ 1600 ตารางเมตร จะเสียค่าขุดเกือบ 20,000 บาท ในขณะที่ปัจจุบันนี้ค่าขุดบ่อเพิ่มขึ้นเป็นตารางเมตรละ 10 บาท ผู้ขุดบ่อจะเสียต้นทุนกับบ่อขนาด 1 ไร่ ลึก 1.5 เมตร ถึง 24,000 บาท เมื่อขุดบ่อเสร็จแล้ว เจ้าของบ่อต้องเตรียมบ่อโดยเอาปูนขาวลงเพื่อฆ่าเชื้อปรับสภาพบ่อไม่ให้มีเชื้อโรคต่างๆ หรือไข่ปลาที่อาจหลงเข้ามา ซึ่งหากผู้เลี้ยงรอบคอบพอจะทำการกรองน้ำที่จะปล่อยเข้าบ่อก่อนโดยใช้ตะแกรงตาถี่ๆ หลายๆ ชั้นเพื่อให้น้ำในบ่อปลอดจากไข่ปลา ซึ่งจะเกิดปัญหาหากปล่อยไว้ในบ่อ โดยเฉพาะหากเกิดลูกปลาที่ไม่ใช่ปลานิลแปลงเพศจะเกิดลูกหลานขึ้นมาเต็มบ่อโดยที่ผู้เลี้ยงไม่คาดคิด หรือถ้าเป็นไข่ปลาชนิดอื่นก็เป็นอันตรายต่อลูกปลานิลได้ ดังคำบอกเล่าที่ว่า

“คือเวลาจะเอาน้ำเข้าบ่อปลา น้ำที่ลงไปบ่อปลาที่เราเลี้ยงนี้ เราจะต้องกรอง เรานึกว่าเรากรองไม่ให้ลูกปลาเข้ามา ไม่ใช่ กรองจนไข่ปลา ไข่ปลาซึ่งเล็กมากนี้ ถ้าเรากรองชั้นเดียวนั้นะ ไข่ปลาตัวนั้นหลุดเข้ามา ถ้าเป็นปลาช่อนก็เดือดร้อน ถ้าเป็นปลาดุกก็เดือดร้อน ถ้าเป็นปลานิลก็เดือดร้อน คือถ้าเป็นไข่ปลาเราก็เดือดร้อนหมด”

หลังจากเตรียมบ่อเรียบร้อยแล้วผู้เลี้ยงมักเลือกปล่อยปลาในเวลาเช้าหรือเย็นซึ่งแดดไม่จัด ลูกปลาที่ซื้อจะมีอายุประมาณ 1 เดือน เมื่อปล่อยน้ำลงบ่อผู้เลี้ยงสามารถลงลูกปลาได้เลยตั้งแต่หน้าได้ระดับประมาณ 30 เซนติเมตรขึ้นไป จำนวนลูกปลาที่ปล่อยลงบ่อไม่มีมาตรฐานตายตัว แต่ที่นิยมปล่อยกันตามคำแนะนำจากชมรมหรือกลุ่มผู้เลี้ยงปลาในชุมชนจะประมาณ 5,000 ตัวต่อบ่อขนาด 1 ไร่ ค่ะเนจากเมื่อปลาโตเต็มที่แล้วจะอยู่ได้ก็ตัวในบ่อ เมื่อคำนวณแล้วผู้เลี้ยงจะเสียต้นทุนค่าลูกปลาประมาณ 1,500-1,900 บาท

ระบบการให้อาหารปลา การเลี้ยงปลานิลในชุมชนบ่อปลาอาจแบ่งได้เป็น 3 ระบบ ได้แก่ การให้อาหารสำเร็จรูปทั้งหมด การเลี้ยงปลาแบบผสมผสาน และการทำแปลงตอนเสริมในการเลี้ยง ซึ่งแต่ละระบบมีความแตกต่างกัน ดังนี้

การให้อาหารสำเร็จรูปทั้งหมด หมายถึงผู้เลี้ยงจะให้อาหารปลาสำเร็จหมายถึงตลอดชีพจากการเลี้ยงปลา ซึ่งการเลี้ยงปลานิลแบบนี้เสียต้นทุนสูงมาก หากเทียบจากบ่อปลาขนาด 1 ไร่ จะลงลูกปลา 5,000 ตัว การเลี้ยงปลาแบบนี้จะให้อาหารประมาณ 80-100 กุญ ในระยะเวลา 6-7 เดือน โดยจะให้หนักตอนใกล้ขายหรือวันละประมาณ 1 กุญ เพื่อขุนปลาให้อ้วน แต่ช่วงก่อนหน้านั้นจะใช้น้อย โดยระยะแรกเป็นการให้อาหารเม็ดเล็กที่มีโปรตีนสูงประมาณ 40% และต่อมาก็ให้เม็ดใหญ่ที่มีโปรตีนประมาณ 30% ค่าอาหารปลาที่ซื้อขายกันมีหลายราคา เช่น หากเป็นอาหารโปรตีน 30% กุญหนึ่งมีปริมาณ 20 กิโลกรัม จะซื้อกันในราคาถุงละ 320-365 บาท ดังนั้นต้นทุนในการเลี้ยงปลาแบบนี้ก็จะตกประมาณ 30,000 บาท เป็นอย่างต่ำ ตามหลักของการให้อาหารปลานั้นที่ถูกต้องคือการให้อาหารตามน้ำหนักปลา โดยผู้เลี้ยงควรจะต้องสุ่มชั่งน้ำหนักปลามาดู หากประมาณว่าปลา 5,000 ตัว มีอัตราการรอด 80% ปลาก็จะเหลืออยู่ในบ่อประมาณ 4,000 ตัว เมื่อสุ่มปลามาชั่งก็พอจะกะประมาณน้ำหนักปลาทั้งหมดในบ่อได้ และสามารถคำนวณกว้างๆได้ว่าจะให้อาหารปลาสักกี่กิโล

ผู้เลี้ยงจะให้อาหารปลาวันละ 2 ครั้ง ในตอนเช้าและบ่าย ที่สำคัญคือต้องงดให้อาหารในช่วงที่อากาศปิดและฝนตกเนื่องจากในช่วงเวลานั้นบ่อปลาจะมีออกซิเจนน้อยและมีก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์สูง ปลาอาจซдохตายได้หากให้อาหาร เพราะหากปลากินอาหารแล้วตัวมันจะหนักอยู่ใต้น้ำและไม่สามารถว่ายน้ำมาบนผิวน้ำได้เพื่อรับออกซิเจนได้ การงดอาหารเป็นบางช่วงเวลาไม่มีผลให้ปลาตายเพราะในบ่อมีอาหารธรรมชาติ เช่น ผักบุ้ง จอก แหน อยู่แล้ว ดังผู้เลี้ยงที่มีความรู้ในเชิงวิชาการให้คำอธิบายว่า

“ในบ่อปลามันจะมีออกซิเจนน้อย เพราะพอฝนตก ก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์นี้มันจะลงเข้าไปในบ่อปลา เวลาให้อาหารปลาปั๊บ ปลามันกินแล้วตัวมันไม่ค่อยไพล่ มันอึด มันอยู่ใต้น้ำ โอกาสตายสูง บางทีซдохตาย ชาวโหล่นตายเป็นเบือเลย เราต้องงดอาหารหรือว่างคไปเลย”

การเลี้ยงปลาแบบผสมผสาน คือผู้เลี้ยงปลาจะทำเล้าหมูหรือเล้าเป็ดเล้าไก่อยู่บนบ่อปลา เพื่อให้มูลสัตว์เหล่านั้นเป็นอาหารปลา ซึ่งก็จะลดต้นทุนค่าอาหารได้ประมาณ 60% โดยผู้เลี้ยงยังคงให้อาหารปลาสำเร็จรูปอยู่เพียงแต่ในปริมาณลดลง ซึ่งที่จริงแล้วมูลสัตว์เหล่านี้จะสร้างแหล่งตอนในน้ำให้เกิดขึ้นโดยอัตโนมัติอยู่แล้วการเลี้ยงแบบนี้อยู่ในกลุ่มผู้เลี้ยงปลาที่มีฟาร์มเลี้ยงสัตว์แบบผสมผสานกัน

การทำแปลงตอนเสริมในการเลี้ยง เป็นวิธีการเลี้ยงปลาโดยการทำ "น้ำเขียว" คือ การทำแปลงตอนพืชและแปลงตอนสัตว์ขึ้นมาเพื่อเสริมเป็นอาหารปลา ซึ่งจะลดต้นทุนค่าอาหารปลาได้มาก การทำแปลงตอนโดยตรงเช่นนี้สามารถทำได้ในบ่อปลาเลย โดยการลงปุ๋ยคอกหรือมูลสัตว์หรือปุ๋ยยูเรียในบ่อปลา ก่อนปล่อยน้ำเข้าใหม่ เพื่อให้ น้ำปรับสภาพกลายเป็นสีเขียวซึ่งมีอาหารธรรมชาติให้ปลากิน ผู้เลี้ยงจะมีเทคนิคการทำน้ำเขียวที่ต่างกันไปตามอาจจะลงมูลสัตว์หรือปุ๋ยคอกลงในบ่อสัก 400 กิโล แล้วก็สูบน้ำเข้าบ่อได้ทันที แต่ต้องรอให้น้ำปรับสภาพโดยเปลี่ยนเป็นสีเขียวก่อนจึงค่อยลงปลา ซึ่งใช้เวลาประมาณ 3 วัน เริ่มแรกน้ำจะออกสีดำเข้มยังไม่เป็นสีเขียว ในระหว่างที่รอนั้นอาจจะเติมปุ๋ยคอกหรือมูลสัตว์เพิ่มเข้าไปได้อีก พอครบ 3 วัน เมื่อน้ำเป็นสีเขียวแล้วจึงเอาลูกปลาลง ผู้เลี้ยงที่มีความชำนาญและเป็นคนช่างสังเกตจะมีวิธีดูน้ำเขียวว่าได้ที่หรือยัง โดยการเอามือหยั่งลงไปใต้น้ำระดับติดข้อศอกแล้วกระดิกปลายมือดู หากไม่เห็นปลายมือใต้น้ำก็แสดงว่าน้ำเขียวได้ที่แล้ว การทำน้ำเขียวเป็นการสร้างอาหารให้แก่ปลาเพื่อลดต้นทุนการให้อาหารตลอดระยะเวลาในการเลี้ยงโดยผู้เลี้ยงสามารถประหยัดค่าอาหารปลาไปได้มาก สำหรับผู้ที่ไม่ได้เลี้ยงสัตว์แบบผสมผสาน แต่ต้องการทำน้ำเขียวอาจซื้อมูลสัตว์มาใส่บ่อ ซึ่งขายกันในราคาถุงละประมาณ 20-30 บาท ผู้เลี้ยงบางรายมีเทคนิคคือไม่ใส่ปุ๋ยลงในบ่อโดยตรง แต่ใช้เรียงไว้ข้างบ่อเมื่อฝนตกจะชะลงบ่อไปเอง

การตากบ่อปลา ตามหลักการของการตากบ่อ ในกรณีที่บ่อเก่าซึ่งเอาปลาออกหมดแล้ว ควรจะต้องมีการตากบ่ออย่างน้อยสัก 7 วัน จึงค่อยปรับสภาพบ่อโดยการลงปูนขาวเพื่อฆ่าเชื้อ เตรียมเลี้ยงปลารุ่นถัดมา แต่การเลี้ยงปลาในชุมชนบ่อปลาผู้เลี้ยงที่สามารถตากบ่อได้มีเพียงครั้งหนึ่งของผู้เลี้ยงทั้งหมดเท่านั้น บ่อที่ตากได้อยู่เฉพาะในพื้นที่ตอนกลางของชุมชนซึ่งมีบ่อปลากระจุกตัวอยู่มาก สำหรับพื้นที่อีกส่วนหนึ่งที่อยู่แถบตะวันตกของชุมชนไม่สามารถตากบ่อได้ เนื่องจากพื้นที่บริเวณนั้นจะท่วมน้ำตลอดเพราะมีน้ำได้ดินดิน หากทิ้งไว้ 2 ชั่วโมงเท่านั้นน้ำจะซึมเข้ามา และทิ้งไว้เพียงหนึ่งวันน้ำจะเข้ามาประมาณ 50 เซนติเมตร ดังคำบอกเล่าที่ว่า "เรามีน้ำ น้ำขับ น้ำซึม จะขึ้นอยู่ทั่วไปเลย มันขึ้นมาเอง เหมือนทำบ่อน้ำซึมนะ" ดังนั้นผู้เลี้ยงปลาจึงเพียงแต่ลงปูนขาวลงบ่อแล้วเอาน้ำเข้าเลย ดังนั้นความหมายของการตากบ่อซึ่งหมายถึงการตากประมาณ 1-2 สัปดาห์ ให้ดินในบ่อแห้งกรอบไปเลยจึงไม่สามารถทำได้ในบ่อเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้บ่อเลี้ยงปลาดังกล่าวเมื่อเลี้ยงไปถึง 5 รอบแล้ว อัตราเลี้ยงที่ปลาจะตายมีสูง เนื่องจากในบ่อมีของเสียหมักหมมอยู่มาก เช่นพวกขี้ปลาและเศษอาหารตกค้าง จนสร้างเป็นก๊าซมีเทนและก๊าซแอมโมเนียออกมา ซึ่งมีผลทำให้ปลาตายเพราะออกซิเจนในบ่อไม่พอ ปลาจะตายในลักษณะที่เรียกว่า "ตายเป็นเบือ" ดังนั้นผู้เลี้ยงจะพยายามหาทางเพื่อให้ปลารอด เช่นใช้เครื่องตีน้ำให้ออกซิเจนหรือใช้เทคนิควิธีต่างๆ เพราะ "ถ้าเกิดปลาตาย จะตายพวกที่ตัวโตสุด" ทั้งที่กำลังใกล้ถึงวันที่จะจับปลาได้แล้ว

รูปแบบการผลิตที่มีต้นทุนทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น ระบบการเลี้ยงปลานิลในบ่อที่ขุดขึ้นมีลักษณะการผลิตในระยะยาวเป็นแบบผลได้ลดลง (decreasing return to scale) ซึ่งหมายความว่า การเลี้ยงปลาที่ใช้ต้นทุนเท่าเดิมนั้นจะให้ผลตอบแทนที่ลดลง ทั้งนี้เพราะประสิทธิภาพของบ่อจะลดต่ำลงเมื่อเลี้ยงปลาไปเรื่อยๆ อย่างไรก็ตามในระยะสั้นผลได้ที่ลดลงจะไม่ปรากฏชัดจนอาจดูเหมือนว่าผลได้ของปลานั้นคงที่ จน

กระทั่งเลี้ยงมาหลายรอบผลดังกล่าวจะปรากฏชัดเจนโดยอัตราการรอดของปลาจะต่ำลง และได้ผลผลิตน้อยแม้จะให้อาหารเท่าเดิม ทั้งในด้านจำนวนและน้ำหนักปลา ประสิทธิภาพของบ่อที่ต่ำลงนี้จะค่อยๆ เห็นผลแต่เป็นไปช้าๆ และเมื่อเกิดปัญหาปลาไม่โต ผู้เลี้ยงที่ไม่เข้าใจปัญหาจะยิ่งให้อาหารเพิ่มขึ้น อาหารที่ปลากินไม่หมดจะตกตะกอนลงข้างล่างบ่อ ซึ่งยังเป็นการเพิ่มก๊าซที่เป็นอันตรายต่อปลา การตากบ่อจะช่วยชะลอปัญหาได้แต่ผู้เลี้ยงบางรายละเลยการปรับสภาพบ่อโดยรีบลงปลารอบใหม่ และในกรณีที่ผู้เลี้ยงไม่สามารถตากบ่อได้จะต้องหาวิธีการแก้ไขปัญหานี้ด้วยแนวทางอื่น การเพิ่มต้นทุนในการดูแลรักษาบ่อปลาเพื่อคงระดับผลผลิตอาจทำได้หลายทางและให้ผลมากน้อยต่างกันไป เช่น การลอกบ่อ การใช้เครื่องสูบน้ำขนาดใหญ่ และการใช้เครื่องดูดเลน แต่อย่างไรก็ตามวิธีเหล่านี้ยังมีได้ทำกันแพร่หลายในชุมชน อาจเป็นเพราะปัญหาเพิ่งเริ่มเกิดและผู้เลี้ยงหลายรายยังไม่เข้าใจปัญหาอย่างถ่องแท้ ซึ่งองค์กรปลารวมทั้งผู้เลี้ยงปลาต่างพยายามหาทางแก้ไขและเผยแพร่ความรู้เหล่านี้ให้แก่กันภายในชุมชน

ลักษณะของการผลิตที่มีผลได้ลดลงของการเลี้ยงปลานี้ต่างไปจากระบบการเลี้ยงกุ้ง เพราะการเลี้ยงกุ้งนั้นจะได้ผลผลิตเพิ่มขึ้นก่อนในบ่อที่สองและลดลงมากในบ่อที่สามหากไม่ได้มีการแก้ไข ในขณะที่การเลี้ยงปลาผลได้จะลดลงตั้งแต่บ่อที่สอง แต่อัตราการลดลงนั้นจะค่อยๆ เป็นค่อยๆ ไป จนสังเกตได้ยากหากมองบ่อต่อบ่อ เมื่อเลี้ยงไปหลายๆ บ่อแล้วกลับมาคิด ผู้เลี้ยงจึงจะรู้ว่าปลาเริ่มมีปัญหา

การจัดระเบียบองค์กรเศรษฐกิจชุมชนเพื่อสร้างโครงสร้างที่เอื้อต่อการดำเนินการ

องค์กรเศรษฐกิจชุมชนเลี้ยงปลานิลที่เกิดขึ้นเป็นกลุ่มแรกในปี 2539 คือชมรมปลานิล ซึ่งเริ่มต้นจากการรวมตัวของผู้ผลิตรายใหญ่ก่อน เมื่อมารวมกันจึงพอมีอำนาจที่จะต่อรองกับพ่อค้าปลาได้ จุดเริ่มต้นของชมรมปลานิลนั้นเรียกได้ว่าเกิดขึ้นในลักษณะกลุ่มธรรมชาติ ซึ่งหมายถึงกลุ่มที่ก่อตัวขึ้นจากสภาพปัญหาที่ผู้เลี้ยงปลาเผชิญร่วมกัน โดยในระยะแรกของการเกิดกลุ่มยังไม่มีการจัดทะเบียนแบบเป็นทางการแต่อย่างใด การระดมเงินทุนในเวลานั้นเรียกเก็บจากสมาชิกผู้เลี้ยงปลา โดยคิดต่อพื้นที่บ่อปลาที่สมาชิกมีอยู่ในอัตราไร่ละ 100 บาท เงินทุนดังกล่าวถูกนำไปใช้หมุนเวียนในการดำเนินการด้านตลาดของชมรม ยุทธวิธีที่สำคัญของชมรมปลานิลคือการรวมผู้ผลิตที่เลี้ยงปลานิลทุกรายในชุมชนให้เข้ามาเป็นสมาชิกชมรม โดยการใช้วิธีการเข้าถึงผู้ผลิตทั้งรายเล็ก รายใหญ่ ทำการชี้แจงสภาพของปัญหา และประโยชน์จากการรวมกันขายผลผลิต ด้วยแนวทางเช่นนี้จึงก่อให้เกิดพลังอำนาจในการขายอย่างมาก และสามารถชักชวนพ่อค้าปลาที่เข้ามาซื้อปลาในชุมชน ให้เข้าร่วมเป็นสมาชิกชมรมได้จำนวนมาก จนสร้างตลาดที่แน่นอนขึ้น ด้วยเหตุนี้เองจึงสามารถพัฒนาระบบเพื่อขายจนประสบผลสำเร็จ ระบบการจัดการของชมรมปลานิลจึงเป็น "ตัวแบบ" (model) การดำเนินการของกลุ่มปลาอีก 5 กลุ่มในระยะเวลาดังกล่าว ในที่นี้จึงได้ศึกษาถึงระบบการจัดการต่างๆ ที่ชมรมปลานิลได้ดำเนินการอยู่ในปัจจุบัน

อุดมการณ์ขององค์กร

ชมรมปลานิลเป็นองค์กรเศรษฐกิจชุมชนของชาวบ้าน ที่ตั้งขึ้นมาโดยมิได้ใช้กฎเกณฑ์หรือระเบียบของทางราชการ แต่เริ่มดำเนินการโดยฐานการก่อตัวของเกษตรกรในชุมชนเอง พลังการรวมตัวเกิดได้จากแนวคิดร่วมกันของชาวบ้าน ที่ต้องการหลุดพ้นจากสภาพความเสียเปรียบในการขายผลผลิตของชุมชนภายใต้กระบวนการแลกเปลี่ยนแบบตลาดที่เป็นอยู่ การก่อตัวขององค์กรเริ่มต้นขึ้นได้เพราะมีระบบความสัมพันธ์ของการช่วยเหลือเกื้อกูลกันมาแต่เดิมในชุมชน อันเป็นวัฒนธรรมชุมชนซึ่งนับเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ ที่ได้หยั่งรากลึกมายาวนานในสังคมของชุมชน จนกลายเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้คนหันหน้าเข้าหากันและปรึกษาหารือกันได้เมื่อเจอกับปัญหาที่ต่างก็เผชิญร่วมกัน ประกอบกับการมีกลุ่มแกนนำเศรษฐกิจชุมชนที่เข้มแข็ง จึงทำให้การผ่นึกกำลังเกิดขึ้นได้จากกลุ่มที่ไม่ใหญ่นัก และสามารถขยายเครือข่ายการรวมตัวในแนวราบของผู้เลี้ยงได้ จนกระทั่งมีสมาชิกครอบคลุมไปทั้งอำเภอภายในเวลาไม่กี่เดือน และสามารถเปลี่ยนโครงสร้างความสัมพันธ์จากการที่เกษตรกรเคยเสียเปรียบพ่อค้า มาสู่ความสัมพันธ์ที่สองฝ่ายคือเกษตรกรและพ่อค้าอยู่ในระดับเดียวกันที่ต่างก็ต้องพึ่งพาซึ่งกันและกัน

การรวมตัวในรูปองค์กรเศรษฐกิจชุมชนเช่นนี้ ก่อรูปเป็นอุดมการณ์ขององค์กร คือ ความต้องการมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน ในระดับที่มีอำนาจต่อรองกับเศรษฐกิจที่เหนือกว่าได้ โดยพิจารณาได้จากวัตถุประสงค์ขององค์กรที่กำหนดขึ้นเพื่อสนองตอบต่ออุดมการณ์ที่มีร่วมกันของชาวบ้าน ดังนี้คือ ต้องการช่วยเหลือเกษตรกรผู้เลี้ยงปลาในด้านการตลาด โดยการสร้างตลาดที่แน่นอนให้แก่ผู้ผลิตในชุมชนเอง ซึ่งการสร้างตลาดให้ได้แน่นอน ผู้ผลิตจะต้องรักษามาตรฐานการจับปลา ขนาดปลา และราคาปลา ซึ่งก็จะทำให้ผู้ผลิตมีอำนาจต่อรองในตัวผลผลิตได้ และในกระบวนการขายผลผลิตที่แน่นอนเช่นนี้ ก็จะสร้างงานและรายได้ให้กับเกษตรกรในท้องถิ่น เห็นได้ว่าเป้าหมายขององค์กรมิได้เพื่อแสวงหากำไรสูงสุด เช่นบริษัทธุรกิจในระบบทุนนิยม หากแต่ต้องการสร้างความเป็นอิสระให้กับการแลกเปลี่ยนผลผลิตของตนเอง และคาดหวังถึงผลที่จะเชื่อมต่อให้กับผู้ที่เกี่ยวข้องในกระบวนการแลกเปลี่ยนผลผลิตนี้ด้วย

ทางเลือกขององค์กรในด้านการดำเนินการ

ด้วยอุดมการณ์ร่วมดังกล่าว การดำเนินการขององค์กรจึงเกิดขึ้นอย่างไม่ได้ผูกมัดกับรูปแบบที่เป็นทางการ ในระยะเวลาที่มีการขยายตัวอย่างมากในด้านจำนวนสมาชิกผู้เลี้ยงปลา ตั้งแต่ปี 2541 ชมรมปลานิลได้รับคำแนะนำจากทางราชการให้เปลี่ยนรูปแบบการดำเนินการเป็นสหกรณ์ประมง แต่ด้วยความเชื่อมั่นว่าความสำเร็จมิได้ขึ้นอยู่กับรูปแบบองค์กร อีกทั้งความไม่แน่ใจในระบบสหกรณ์ ซึ่งมีความคล่องตัวในการดำเนินการน้อยกว่า และมีข้อจำกัดในเรื่องการระดมทุนและการจัดสรรรายได้ตอบแทน ซึ่งต้องมีระเบียบของการดำเนินการที่ตายตัวและอยู่ภายใต้การควบคุมของทางการ ผู้นำชมรมจึงมีความเห็นว่ายังไม่มีความเหมาะสมต่อการดำเนินการในรูปแบบสหกรณ์ ผู้จัดการชมรมได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

“แรกๆผมก็ไม่ได้จัดทะเบียนอะไรหรอก คือไม่ได้คิดว่ามันจะไปใหญ่ขนาดนี้ เสร็จแล้วเขาเห็นว่าพอมันใหญ่อย่างนี้ ส่วนราชการเขาก็จะมาให้ไปเข้าสหกรณ์ไฉ่โน่นไฉนี้ ผมบอกว่าสหกรณ์มันก็ดีนะ แต่ว่าสหกรณ์มันต้องเสมอกัน อย่างบางคนก็มีแค่ไร่ ครึ่งไร่ ก็จะทำให้ระบบนั้นมันเสียไป ก็คิดกันหลายครั้ง แต่ผมชอบระบบสหกรณ์ คือชอบ แต่ว่าเราจะมาทำนั้นไม่ได้”

คำพูดดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นว่าอุดมการณ์ของการร่วมมือกันนั้น แม้ว่าอาจมีลักษณะที่คล้อยคลึงกับระบบสหกรณ์ แต่ด้วยข้อจำกัดของระบบสหกรณ์ภายใต้ระบบทุนนิยม ซึ่งมีเคยสร้างหลักประกันความสำเร็จที่แท้จริงใดๆให้เป็นที่ยอมรับ ทำให้ชมรมปลานิลปฏิเสธที่จะดำเนินการในรูปแบบสหกรณ์ กรรมการผู้หนึ่งแสดงความเห็นถึงความคล่องตัวในการดำเนินการของชมรมปลานิล เมื่อเปรียบเทียบกับระบบสหกรณ์ว่า

“แต่เรามาหารือกันในหมู่กรรมการแล้ว ว่ามันยุ่งยาก ทำไมต้องกลับไปหาความยุ่งยากของระบบราชการ ในเมื่อระบบคิดว่าค่อนข้างลงตัวแล้วเข้าใจกัน แล้วมันก็รวดเร็วทันใจ เพราะบางทีมันมีปัญหาเกิดขึ้นมา ประสิทธิภาพการทำงานนี่มันล่าช้า อย่างสหกรณ์นี่มันมีขั้นตอนเยอะ มีข้อจำกัดเยอะแยะ...”

เมื่อมีประเด็นเรื่องรูปแบบการดำเนินการมาเกี่ยวข้อง จากการปฏิเสธรัฐ ทำให้ชมรมต้องเริ่มพิจารณาถึงการดำเนินการในรูปแบบที่เป็นทางการขึ้น ประกอบกับเป็นช่วงเวลาที่มีการแยกกลุ่มปลา ในปี 2542 จึงเป็นโอกาสที่ชมรมจะจัดโครงสร้างองค์กรใหม่ ด้วยเหตุนี้ทางชมรมจึงได้จ่ายเงินทุนตั้งเดิมคืนให้แก่สมาชิกทุกราย โดยบางรายก็ได้ลาออกไปเป็นสมาชิกกลุ่มปลาใหม่ที่ตั้งขึ้นใหม่ และหลังจากนั้นชมรมปลานิลก็ได้เริ่มดำเนินการในรูปแบบทางหุ้นส่วนจำกัด

โครงสร้างองค์กร

การเป็นองค์กรเศรษฐกิจชุมชน ที่อาศัยความสัมพันธ์ทางสังคมมาเป็นตัวยึดโยงการดำเนินการทางเศรษฐกิจทำให้ชมรมปลานิลมิได้มีลักษณะโครงสร้างองค์กรที่เป็นทางการแบบบริษัทธุรกิจทั่วไป แต่ลักษณะโครงสร้างองค์กรอธิบายได้ดังนี้ คือ มีระบบการบริหารงานที่ประกอบด้วยคณะกรรมการ 21 คน เป็นผู้ถือหุ้น มีผู้นำคือประธานชมรม ซึ่งเป็นผู้นำเศรษฐกิจชุมชนที่ชาวบ้านนับถือ และ ผู้จัดการชมรม ที่ทำหน้าที่บริหารงานทุกด้านทั้งในสำนักงานและควบคุมดูแลงานจับปลาที่บ่อ ส่วนกรรมการที่เหลือบางคนดำรงตำแหน่งต่างๆ เช่น เลขานุการชมรม ประธานสัมพันธ์ชมรม ฝ่ายตรวจสอบบัญชี ฯลฯ ประธานชมรมได้รับค่าตำแหน่ง 5,000 บาท ต่อเดือน ซึ่งส่วนใหญ่นำมาใช้เรื่องสาธารณประโยชน์ เช่น ให้ค่าอาหารกลางวันแก่เด็กนักเรียน เงินเดือนที่เหลือจำนวนไม่มากนักนำไปในงานชมรมเล็กน้อย ผู้จัดการชมรมมีเงินเดือนเช่นเดียวกับกรรมการที่ทำงานให้กับชมรมโดยตรงอีก 4-5 คน คนละ 10,000 บาท. ผู้จัดการชมรมเป็นบุคคลสำคัญที่เป็นผู้ริเริ่มระบบตลาด และมีบทบาทในการดูแลบริหารภายในสำนักงาน ควบคุมพนักงาน รวมไปถึงทำการตัดสินใจแก้ปัญหาต่างๆ ส่วนกรรมการที่ทำงานให้ชมรมมีหน้าที่ตรวจสอบที่มีการออกปลา กรรมการเหล่านี้เป็นคนมีหน้ามีตาในชุมชน เพราะต้องอาศัยบารมีในการควบคุมกระบวนการซื้อขายปลาที่บ่อ ไม่ใช่พ่อค้าหาโอกาสทำผิดกฎ

เช่น แย่งกันเอาปลาโดยไม่ยอมเข้าคิว ฉวยโอกาสโก่งราคามีจิ้งหะ ต่อรองไม่ยอมซื้อปลาตามที่ชมรมจัด ฯลฯ สำหรับกรรมการที่ไม่ได้ทำงานจะไม่ได้เงินเดือน แต่ก็ต้องช่วยในการวางแผนการผลิตและการตลาด

สมาชิกภาพในองค์กร

หากพิจารณาถึงสภาพการเป็นสมาชิกองค์กรของชมรมปลานิล จะพบว่ามีการรวมตัวกันของชาวบ้าน ผู้เลี้ยงปลาที่มีความแตกต่างของจำนวนการผลิต โดยสมาชิกผู้เลี้ยงปลาของชมรมที่มีมากกว่า 400 รายนั้น มีการผลิตในหลายระดับ นับตั้งแต่มีเพียงไม่กี่บ่อจนถึงระดับที่เป็นฟาร์มขนาดกลางและขนาดใหญ่ ความแตกต่างของสมาชิกนี้ เป็นไปดังที่ประธานชมรมได้เปรียบเทียบถึงความเป็นองค์กรของชมรมปลานิลว่า

“เขานี้เป็นชมรมจะว่าเถื่อนนี้ กับไชนะ มันเป็นองค์กรอีกองค์กรหนึ่ง องค์กรเขาเนี่ย มันเกิดขึ้นมา มันไม่ใช่ผลิตภัณฑ์อย่างแ้วนี้ มันจะเหมือนกันหมดนะ เพราะว่าของเขานี้ มาจากบุคคลหลายระดับ มันจะเหมือนกับผลิตภัณฑ์ได้ครบ มันจะมีความแตกต่าง คือบางคนเนี่ย ยังเขียนหนังสือบ้อออก ฮือ(ให้)มารวมกันเป็นองค์กร”

จะเห็นว่าชมรมปลานิล มีประเภทของสมาชิกแบบไม่เป็นทางการคือสมาชิกพ่อค้าปลา เพิ่มขึ้นมา ซึ่งโดยแท้จริงแล้ว บทบาทของสมาชิกพ่อค้าปลาอยู่ในแง่ของการเป็นตลาดที่มีความแน่นอนให้กับชมรม และต้องปฏิบัติตามระเบียบข้อบังคับของชมรมด้วย โดยที่สมาชิกทั้งสองประเภทคือผู้เลี้ยงปลาและพ่อค้าปลาต่างก็ไม่ต้องลงทุนหรือเสียค่าใช้จ่ายในการเข้าเป็นสมาชิกของชมรมแต่อย่างใด

ชมรมเปิดกว้างในการเข้าเป็นสมาชิกผู้เลี้ยงปลาให้แก่ชาวบ้านในชุมชน โดยไม่จำกัดปริมาณการผลิตหรือจำนวนบ่อที่เป็นเจ้าของ สิ่งที่เป็นข้อกำหนดในการรับสมาชิกก็คือ สมาชิกจะต้องปฏิบัติตามกฎ ระเบียบของชมรมในการเลี้ยงปลาและขายปลา โดยสมาชิกจะต้องซื้ออาหารปลากับชมรม และต้องยอมให้ชมรมให้บริการด้านการขาย คือไม่สามารถขายปลาได้เองโดยไม่ผ่านชมรม หากสมาชิกฝ่าฝืนกฎ ระเบียบของชมรม ก็จะถูกตัดเงินเดือน และท้ายที่สุดถ้ายังฝ่าฝืนอีกจะถูกไล่ออกจากการเป็นสมาชิก

การระดมทุนและการจัดสรรผลประโยชน์

สำหรับในด้านการระดมทุนขององค์กร เงินลงทุนเริ่มแรกระดมได้จากสมาชิกบางรายซึ่งเป็นผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจเพียงพอจะนำเงินมาสนับสนุนการดำเนินการของกลุ่มได้ ซึ่งมีทั้งสิ้น 21 คน กระจายตัวกันออกไปในหลายตำบล ผู้ลงเงินลงทุนดำรงตำแหน่งเป็นกรรมการชมรม โดยนำเงินมาลงทุนขั้นต่ำ 1 แสนบาท และบางรายก็ลงเงินลงทุนไปมากกว่านั้น การลงทุนที่ต่างกันนี้ได้เกิดจากความคาดหวังในผลตอบแทน แต่เกิดจากความต้องการใช้เงินในระยะเริ่มแรกมีจำนวนมาก ดังนั้นสมาชิกที่มีเงินทุนมากก็จะนำมาช่วยเพื่อการดำเนินการของชมรม สำหรับการจัดสรรรายได้ที่ได้รับนั้น นอกเหนือจากที่หักเป็นต้นทุนค่าใช้จ่ายทั่วไปแล้ว เมื่อสิ้นปีกำไรของชมรมจะถูกกันไว้ 20% เพื่อใช้หมุนเวียนในการดำเนินงานของชมรม รวมถึงใช้จ่ายในงานสาธารณะกุศลต่างๆ ส่วนที่เหลือแบ่งสรรเป็นผลตอบแทนจากเงินลงทุนของกรรมการตามสัดส่วนที่ลงไป

เมื่อพิจารณาผลประโยชน์ที่สมาชิกผู้เลี้ยงได้รับจากการเข้าเป็นสมาชิกองค์กรนั้น ได้แก่ ประการแรก การขายปลาที่มีตลาดแน่นอน และสะดวกสบายเพราะมีการรับซื้อปลาที่บ่อ ประการที่สอง การลดต้นทุนในการดำเนินการขายปลาที่บ่อ โดยชมรมเป็นผู้จัดหาอุปกรณ์ต่างๆและเจ้าหน้าที่ให้ และประการที่สาม การมีเงินทุนในการเลี้ยงปลา จากการที่ชมรมให้เชื่ออาหารปลา ส่วนรายได้จากการขายปลาจะเป็นผลตอบแทนโดยตรงสู่มือผู้เลี้ยงปลาที่เป็นเจ้าของบ่อ รายได้ของผู้เลี้ยงจะได้รับจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับจำนวนและขนาดบ่อของผู้เลี้ยงเอง โดยรายได้ที่องค์กรได้รับเป็นค่าธรรมเนียมในการจับปลาแต่ละครั้งมิได้มีการนำมาจัดสรรใหม่ในรูปการปันผลแต่อย่างใด

การให้บริการแก่สมาชิก

หน้าที่ของชมรมปลานิลคือทำหน้าที่ประสานการขายระหว่างผู้เลี้ยงและพ่อค้าปลาซึ่งเป็นสมาชิก เพื่อให้อุปทานผลผลิตของสมาชิกผู้เลี้ยงปลาลงตัวพอดีกับอุปสงค์ของสมาชิกพ่อค้าปลาในแต่ละวัน ภายใต้การดำเนินการของชมรม ราคาปลาจึงถูกกำหนดไว้ ณ ระดับที่ค่อนข้างมีเสถียรภาพ

ภายในสำนักงานมีเจ้าหน้าที่ประจำ ซึ่งคอยติดต่อประสานงานเรื่องต่างๆ เก็บสถิติข้อมูลผู้เลี้ยงปลารวมถึงให้คิวการจับปลาในแต่ละวัน สมาชิกผู้เลี้ยงปลาและสมาชิกพ่อค้าปลาไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆในการเข้าเป็นสมาชิก เพียงแต่นำสำเนาทะเบียนบ้านและบัตรประชาชนไว้ที่ชมรม ชมรมจะออกบัตรสมาชิกให้ และสำหรับพ่อค้าปลาเสียค่าสถิติเกอร์รถคันละ 50 บาท ก็จะได้รับสถิติเกอร์ชมรมติดหน้ารถและติดเบอร์รถไว้ที่ท้ายรถ การซื้อปลาของชมรมจะทำการเฉพาะระหว่างสมาชิกผู้เลี้ยงปลาและสมาชิกพ่อค้าปลาเท่านั้น นอกจากนั้นชมรมยังให้บริการด้านอื่นๆแก่สมาชิกด้วย บริการเหล่านั้น ได้แก่ การให้เครดิตอาหารปลา การเป็นคนกลางนำลูกปลามาขาย การบริการจับปลาที่บ่อ และการให้ความรู้และข้อมูลข่าวสารแก่สมาชิกผู้เลี้ยงปลา

การให้เครดิตอาหารปลา การเลี้ยงปลาเพื่อขายเป็นกระบวนการดั้งเดิมเศรษฐกิจชุมชนเข้าสู่รูปแบบการผลิตสมัยใหม่ เช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นกับการผลิตของเกษตรกรเกือบทุกประเภท นั่นคือผู้เลี้ยงปลาต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกระบบเศรษฐกิจชุมชนของตน ปัจจัยนอกกระบวนที่สำคัญต่อกระบวนการเลี้ยงปลานิลของชุมชนก็คือ อาหารสำเร็จรูปซึ่งเป็นอาหารเม็ด เพราะถ้าขาดการเลี้ยงด้วยอาหารปลาสำเร็จรูปแล้วปลาก็จะไม่มีน้ำหนักในระดับที่ผู้เลี้ยงพอใจ ดังนั้นความเชื่อถือในคุณภาพอาหารปลาที่ผู้เลี้ยงมีนี้ จึงทำให้รายได้จำนวนมหาศาลต้องไหลออกไปจากชุมชน

วงจรการเลี้ยงปลาเพื่อขายโดยทั่วไปจะใช้ระยะเวลาต่อรอบประมาณ 7-8 เดือน ซึ่งปลาโตพอที่จะจับขายได้ถ้าตลาดไม่อิ่มตัว สำหรับผู้เลี้ยงบางรายที่ทำบ่ออนุบาลแยกเลี้ยงลูกปลาไว้รอลงบ่อใหญ่สามารถเลี้ยงปลาขายได้ถึงปีละ 3 รอบต่อบ่อ ในระยะแรกของการเลี้ยงปลา ผู้เลี้ยงยังเสียค่าอาหารไม่มากนักโดยเฉพาะผู้ที่ทำน้ำเขียวในบ่อ แต่เมื่อถึงเดือนท้ายๆก่อนขาย ผู้เลี้ยงจะให้อาหารปลาค่อนข้างมากเพื่อขุนปลาให้ได้น้ำหนัก ผู้เลี้ยงที่หมดทุนสามารถเชื่ออาหารปลาได้จากชมรม โดยเสียค่าอาหารปลาเพิ่มขึ้นถุงละ 10 บาทต่อครั้งที่ซื้อไม่ใช่ต่อเดือน การยืมค่าอาหารปลาหลายเดือนจึงเป็นภาระที่หนักเกินไป เพราะชมรมจะขาดเงิน

หมุนเวียน จากแต่เดิมที่เคยให้เชื่อได้ไม่เกิน 4 เดือน ชมรมได้ปรับเปลี่ยนนโยบายด้านนี้ใหม่ คือให้สมาชิก ยืมได้เฉพาะสองเดือนสุดท้ายก่อนจะออกปลา ซึ่งในอีกด้านหนึ่งเป็นการผลักดันทางอ้อมให้ผู้เลี้ยงพยายาม ลดต้นทุนค่าอาหารในช่วงต้นๆของการเลี้ยง อันจะเป็นผลดีต่อผู้เลี้ยงเองด้วย โดยปกติแล้วผู้เลี้ยงที่มีทุนพอ เพียงจะซื้อเงินสด การให้เชื่ออาหารปลาของชมรมจึงเปรียบเสมือนการช่วยเหลือแก่ผู้ที่ทุนหมดในช่วงปลาใกล้ จะออก และหลังจากออกปลาชมรมก็จะเก็บค่าอาหารที่เชื่อไว้โดยหักจากรายได้ในการขายปลา

การซื้ออาหารปลาสำเร็จรูปจากบริษัทเอกชนโดยการซื้อทีละมากๆของชมรมปลานิล เป็นเรื่องที่ทำให้บริษัทต่างๆพยายามยึดครองส่วนแบ่งตลาดที่ใหญ่มากของชุมชนบ่อปลา และในการขายอาหารปลา บริษัทต่างๆจะเสนอวงเงินให้เชื่ออาหารปลาแก่ชมรมค่อนข้างสูง สมัยเริ่มแรกนั้นเป็นสิทธิของผู้เลี้ยงที่สามารถซื้ออาหารปลาได้เองไม่มีการบังคับจากชมรม แต่ในระยะหลังเมื่อมีกลุ่มปลาเพิ่มขึ้นเป็นที่รู้จักในหมู่นักผู้เลี้ยงว่าหากซื้ออาหารปลาจากกลุ่มใดก็ต้องให้กลุ่มนั้นเป็นผู้ออกปลาให้ ดังนั้นแทบกล่าวได้ว่าส่วนแบ่งตลาดอาหารปลาที่สูงมากอยู่ในมือชมรมปลานิล ลักษณะเช่นนี้ทำให้ชมรมมีอำนาจการต่อรองในการซื้ออาหารปลาสูง ซึ่งชมรมปลานิลเองก็ไม่ได้ซื้ออาหารปลาจากแหล่งเดียว และมีการทดลองคุณภาพอาหารและเทียบกับราคาขายเพื่อดูความคุ้มค่าอยู่เป็นประจำโดยเฉพาะหากมีบริษัทใหม่ๆเข้ามาเสนอขายอาหารปลา ผู้จัดการชมรมปลานิลเล่าว่า

“มันมีการทดลองบ่อต่อบ่อ คือทดลองแบบชาวบ้าน ให้อั่วตัวไหนโต ผมทดลองเอง แล้วก็มีการประกวดพวกกัน ทดลองบ่อเล็กๆ ระหว่างบ่อ...ทดลองว่าบางครั้งอาหารยี่ห้อไหนเข้ามา บริษัทไหนเข้ามา ราคาถูก เออบางครั้งราคาถูกจริงอัตราการใช้แล้วออกมาคือมันไม่คุ้มสำหรับเรา มันต้องคิดแบบว่าถูกแล้วคุ้ม หรือใช้ของแพงแล้วคุ้ม คือมันหาไปอยู่เรื่อยๆ”

การเป็นคนกลางนำลูกปลามาขาย เนื่องจากการเลี้ยงปลานิลในชุมชนใช้ปลานิลแปลงเพศทั้งหมด ดังนั้นจำเป็นที่ผู้เลี้ยงจะต้องหาซื้อลูกปลา ชมรมได้ให้บริการในด้านนี้แก่สมาชิกด้วยแต่ได้มีการบังคับว่าต้องซื้อลูกปลาผ่านชมรม ถ้าผู้เลี้ยงเห็นว่าแหล่งอื่นที่หาได้และพึงพอใจมากกว่าก็สามารถเลือกซื้อได้เช่นอาจจะซื้อจากเอเยนต์ในชุมชน เมื่อชมรมทำหน้าที่บริการหาลูกปลาให้แก่ผู้เลี้ยงจะพยายามหาแหล่งที่น่าเชื่อถือคือไม่มีการ “หลุด” ซึ่งหมายความว่าลูกปลาที่หามาต้องไม่สามารถมีลูกได้ การใช้ลูกปลานิลแปลงเพศที่ไม่มีการ หลุดย่อมเป็นผลดีต่อชมรมเอง เพราะสามารถควบคุมขนาดปลาที่จะขายให้แก่พ่อค้าได้ อย่างไรก็ตามชมรมจะบอกแก่สมาชิกผู้เลี้ยงว่าลูกปลาเหล่านั้นได้มาจากแหล่งใดบ้าง สำหรับการเลือกซื้อสมาชิกจะตัดสินใจเอง

การบริการจับปลาที่บ่อ เมื่อเจ้าของบ่อได้รับแจ้งจากทางชมรมว่าจะออกปลาในวันใด ก่อนที่จะจับปลา 2 วัน เจ้าของบ่อจะเตรียมลมน้ำไว้เพื่อสะดวกต่อการจับ และก่อนจับปลา 1 วัน ต้องงดให้อาหารปลา มิฉะนั้นเมื่อนำปลาขึ้นรถปลาจะตายได้ง่าย เมื่อถึงวันออกปลา เป็นหน้าที่ของชมรมที่ต้องอำนวยความสะดวกในการจับปลาให้แก่สมาชิกของตน เนื่องจากสมัยก่อนผู้เลี้ยงปลาต้องขายปลาเอง จึงต้องจัดเตรียมอุปกรณ์ต่างๆที่จำเป็นสำหรับการจับปลาและการขายปลาไว้ให้พร้อม เช่น อวน ตะกร้าขังปลา ตาขัง ทำให้ผู้เลี้ยงต้องมีค่าใช้จ่ายในส่วนนี้ค่อนข้างสูง เช่น อวนผืนหนึ่งมีราคาสูงถึงหมื่นกว่าบาท ตะกร้าที่ใช้ขังปลาต้องใช้ประมาณ

20-30 ใบ และเมื่อพ่อค้ามาเอาปลาที่บ่อก็อาจจะต้องช่วยกับเจ้าของปลาลงบ่อเพื่อลากปลานั้นขึ้นมาแล้วซึ่งขาย ซึ่งค่อนข้างเป็นกระบวนการที่เสียเวลากว่าที่จะได้ซื้อขายปลากัน อีกทั้งผู้ขายปลาทุกบ่อจะต้องมีอุปกรณ์ในการจับปลาและซื้อขายปลาที่ทับซ้อนกันอยู่ การได้รับการบริการจากชมรมในด้านนี้จึงเป็นเรื่องที่อำนวยความสะดวกให้แก่เจ้าของบ่อและพ่อค้าและช่วยลดต้นทุนให้แก่เจ้าของบ่อได้มาก เพราะชมรมมีข้อมูลต่างๆ ในด้านการซื้อขายอยู่ในมือ ผู้เลี้ยงรายหนึ่งเล่าว่า

“ขายปลาได้สะดวก ชมรมเขาจะจัดให้ สมมุติว่าวันนี้เขาเปิดห่าบ่อ แล้วเขามีรถร้อยคัน เขาจะจัด บ่อนี้ปลาเยอะไหม เขาจะรู้ว่าปลาลงไปที่ไหนตัว เขาจะประมาณออกได้เลยว่าเบอร์อะไร จากสมมุติว่าเบอร์สองลงจนถึงเบอร์อะไรอย่างนี้ รถปลาเบอร์ไหนใช้ปลาแบบนี้ เขาจะจัดเข้าเลย”

สำหรับค่าบริการจับปลา ชมรมจะเก็บที่บ่อโดยคิดจากปริมาณปลาที่ทำการซื้อขายกัน กิโลกรัมละ 1 บาท ค่าบริการหนึ่งบาทนี้แต่เดิมชมรมเก็บจากพ่อค้าปลา ซึ่งหมายถึงพ่อค้ามีต้นทุนในการขายเพิ่มขึ้นทันที 1 บาท แต่ในปี 2542 พ่อค้าปลาร้องขอต่อชมรมให้ลดค่าบริการลงมา เมื่อชมรมพิจารณาจากราคาขายที่ผู้บริโภคคนสุดท้ายต้องจ่ายแล้ว จึงยอมปรับเปลี่ยนการเก็บค่าบริการใหม่โดยให้เจ้าของบ่อรับภาระด้วยคือ ค่าบริการ 1 บาทที่ชมรมได้จากการจับปลา เก็บจากพ่อค้าปลา 50 สตางค์ และเก็บจากเจ้าของบ่ออีก 50 สตางค์

การให้ความรู้และข้อมูลข่าวสารแก่สมาชิกผู้เลี้ยงปลา ทางชมรมจะจัดเจ้าหน้าที่ ซึ่งมีความรู้ในเรื่องการเลี้ยงปลาประจำอยู่ที่สำนักงาน สำนักงานเป็นสถานที่ระดมความรู้เกี่ยวกับการเลี้ยงปลาทั้งจากการแก้ไขปัญหาที่เล่าสู่กันฟังและการคลุกคลีอยู่ในวงการเลี้ยงปลา สมาชิกที่มีปัญหาเข้ามาพูดคุยที่สำนักงานอยู่เสมอ นอกจากนั้นกรรมการชมรมที่มีหน้าที่ออกตระเวนบ่อซึ่งมีอยู่ 4-5 คนนั้น จะคอยแวะเวียนเยี่ยมเยียนตามบ่อปลาสมาชิก ทำให้สมาชิกได้รับทราบข้อมูลข่าวสารต่างๆ เป็นประจำ ทั้งเรื่องเทคนิคการเลี้ยงปลา ราคาปลา สภาพปัญหา และการแก้ไขปัญหาต่างๆ รวมทั้งการจัดเจ้าหน้าที่ภาคสนามออกไปตรวจตราบ่ออีกประมาณ 2-3 ครั้ง นับตั้งแต่เดือนที่ 5 ของการเลี้ยงปลาเป็นต้นไป เพื่อไปสรุปผลดูว่าได้ขนาดเท่าใด

นอกจากนั้นในกรณีที่สมาชิกประสบปัญหาเรื่องการเลี้ยงปลา ชมรมยังให้ความช่วยเหลือโดยจะให้คำแนะนำ คือ “เรามีปัญหาแจ้งมาทางชมรม ชมรมก็มีผู้เชี่ยวชาญ ไม่ใช่นักวิชาการ เป็นผู้เชี่ยวชาญเรื่องปลาออกไป” และหากเป็นกรณีที่ปลาตายในบ่อถ้ารับผิดชอบมายังชมรม ทางชมรมจะจัดส่งเจ้าหน้าที่พร้อมเครื่องมือกู้ชีวิตปลาไปช่วยเหลือถึงบ่อ ซึ่งมักจะแก้ไขได้ทันท่วงทีก่อนที่ปลาจะตายยกบ่อ

ในระยะหลังทางชมรมได้จัดทำหนังสือเวียนเพื่อแจ้งข่าวสารข้อมูลให้แก่สมาชิกผู้เลี้ยงปลาซึ่งออกประมาณ 1-2 เดือนต่อครั้ง เป็นหนังสือชี้แจงเรื่องราวต่างๆ ความรู้ในการเลี้ยงปลา ราคาปลา ฯลฯ เพื่อให้สมาชิกได้รับทราบข้อมูลอยู่ตลอดเวลา เช่น “แจ้งข่าวสาร ในเวลานี้อากาศเป็นอย่างนั้นะคุณอย่าไปให้อาหารปลาในเวลานี้ อากาศอย่างนี้ ปลาขึ้นลอยหัวแบบไหน ให้ทำอย่างไร”

การให้ความรู้ข้อมูลข่าวสารแก่สมาชิกเช่นนี้ จึงเป็นกระบวนการเชื่อมโยงสมาชิกให้ใกล้ชิดกับชมรมมากขึ้น และยังเป็นการสร้างเครือข่ายความรู้ของชาวบ้านที่มีอาชีพเดียวกัน

การจัดระบบการตลาดที่ก่อให้เกิดอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน

การซื้อขายปลาที่บ่อในชุมชนบ่อปลานั้น เกิดขึ้นทุกวันยกเว้นในวันที่ 15 เมษายน ของทุกปี ซึ่งเป็น “วันพญาวัน” หรือวันเถลิงศกของชาวเหนือซึ่งไม่มีการซื้อขายปลาที่ปากบ่อ แต่โดยทั่วไปแล้วพ่อค้าปลาจะเข้ามาซื้อปลาที่บ่อทุกวันประมาณวันละ 12 ตัน หรือ 12,000 กิโลกรัม ส่วนแบ่งตลาดปลาในชุมชนเป็นของสมาชิกผู้เลี้ยงปลาสังกัดชมรมปลานิลถึง 9-10 ตัน หรือเกือบหนึ่งหมื่นกิโลกรัม ที่เหลือเป็นการซื้อขายของกลุ่มปลาอื่นประมาณ 2-3 ตัน สำหรับกลุ่มปลาอื่นจะไม่มียพ่อค้าที่สังกัดตายตัว ส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าปลาอิสระ กลุ่มปลาเหล่านี้มักช่วยเหลือกันในการจัดรถปลา หากเกิดปัญหาความไม่ลงตัวในเรื่องจำนวนปลาและขนาดปลาที่พ่อค้าต้องการ

การเก็บข้อมูลพื้นฐานของลูกบ่อ

ก่อนที่สมาชิกผู้เลี้ยงปลาจะปล่อยลูกปลาลงบ่อ สิ่งที่ต้องทำคือต้องแจ้งกับชมรมทั้งแหล่งที่มาของลูกปลาและจำนวนลูกปลาที่ปล่อย เพื่อชมรมจะได้เก็บข้อมูลเหล่านี้ไว้ในเครื่องคอมพิวเตอร์ และสามารถกะได้ว่าปริมาณปลาที่จะออกสู่ตลาดในอีก 7-8 เดือนข้างหน้ามีเท่าใด ทำให้รู้ว่าการออกปลาของสมาชิกจะล่าช้าไปมากน้อยแค่ไหน เพราะอุปสงค์ผลผลิตปลานิลของชมรมปลานิลค่อนข้างคงที่ประมาณ 1 ล้านตัวต่อเดือน กรรมการชมรมเล็งถึงการเก็บข้อมูลพื้นฐานนี้ว่า

“เหมือนกับว่าลงทะเลเบียดไว้ เราได้รู้ยอดปลาว่าตอนนี้ปลาในมือเรามีเท่าไร เพราะว่ามันจะมาสัมพันธ์กับการจัดการตลาดใช้ไหม จัดคิวจัดตลาด เพราะที่ผ่านมาแต่ก่อนนะ ปัญหามันเยอะ บางทีลงพร้อมๆกัน เสร็จแล้วก็เวลาออกพร้อมๆกันใช้ไหม มันมีปัญหา ทีนี้เรารู้ยอดว่าเดือนหนึ่งประมาณเท่าไร พอเห็นวານี้ เราก็คงได้มีหนังสือเวียนแจ้งสมาชิกให้ชะลอการปล่อย”

ข้อมูลของสมาชิกบ่อปลาทั้งหมดคือ วันที่ปล่อยลูกปลาลงบ่อ จำนวนที่ปล่อย ลูกปลา แหล่งที่มาของลูกปลา ขนาดปลาที่เจ้าหน้าที่ไปสุ่มตรวจแต่ละครั้ง รวมถึงหนี้ค้างชำระค่าอาหารปลา จะถูกเก็บเป็นสถิติลงเครื่องคอมพิวเตอร์ที่สำนักงาน ระบบข้อมูลต่างๆนี้จะทำให้เจ้าหน้าที่สามารถจัดคิวการออกปลาในแต่ละวันได้อย่างเหมาะสม ผู้จัดการชมรมเล็งถึงการเก็บข้อมูลของลูกบ่อว่า

“ช่วยๆกันดู เด็กๆนี่ก็เวลาขึ้นบัญชี มันก็เอามาเนี่ย เอาเข้าไป ถึงเวลาต้องการ ผมจะมีว่าในเวลานี้ ปล่อยปลาวันที่เท่าไร ลูกปลามาจากแหล่งไหน เพราะผมต้องเก็บเข้าคอมพิวเตอร์นี้หมด ถ้าถึงเวลาหกเดือน คณะกรรมการผมนี้จะออกตรวจว่า สมควรแล้ว ถ้าอีกเดือนคุณจะได้ออกนะ”

การจัดคิวปลาที่จะออกตลาด

สมาชิกผู้เลี้ยงปลาของชมรมเกือบทั้งหมดเป็นคนในชุมชน มีอยู่น้อยมากที่เป็นคนนอกชุมชน สมัยที่ตั้งชมรมใหม่นั้นมีสมาชิกผู้เลี้ยงบางรายอยู่ไกลถึงลำปางและแม่สาย แต่เมื่อประสบภาวะน้ำมันแพงขึ้น การ

ไปจับปลาไกลเกินไปเป็นการไม่คุ้มค่า ชุมรมจึงขอยกเลิกการเป็นสมาชิกไม่ไปให้บริการ สมาชิกผู้เลี้ยงปลา เมื่อต้องการขายปลาต้องแจ้งชมรมล่วงหน้าก่อน 2 เดือน เพื่อที่ทางชมรมจะจัดคิวออกปลาให้ ผู้เลี้ยงเล่าว่า

“ก็ต้องแจ้งกลุ่มก่อนสองเดือน ก็ต้องกะ เขาต้องจัดคิว เพราะบ่อปลามันเยอะ ถ้าไม่แจ้ง เรา มาแจ้งทีหลังไม่ได้ คิวมันเต็มหมดแล้ว เราก็ต้องเลื่อนไปเอง”

สำหรับพ่อค้าปลาของชมรมปลานิลปัจจุบันที่มีอยู่ประมาณ 60 รายนั้น มีรถวิ่งขายปลาทั้งหมด ประมาณ 90 คัน เพราะพ่อค้าบางคนมีรถถึง 2-3 คัน ในแต่ละวันจะมีรถปลาที่เป็นสมาชิกชมรมปลานิลวิ่งรถ มาเอาปลาที่บ่ออยู่ประมาณ 50-90 คัน ซึ่งก็แล้วแต่ฤดูกาล หากเป็นช่วงกลางปีซึ่งเป็นหน้าฝนตลาดปลาจะ แคลงเพราะมีปลาปาและอาหารอื่นๆที่ชาวบ้านจะหาได้เช่นเห็ดและหน่อไม้ รถปลาจะวิ่งน้อยลง แต่เมื่อใกล้ สิ้นปีและช่วงที่มีเทศกาลต่างๆรถปลาจะออกวิ่งมากขึ้น ในการมารับปลาแต่ละวันพ่อค้าจะมาที่บ่อปลาสมาชิก ตามคิวที่ทางชมรมเป็นฝ่ายจัดการให้ ซึ่งอาจจะมาดูคิวที่สำนักงานล่วงหน้า ใช้โทรศัพท์ติดต่อ หรือถามที่บ่อ ในวันก่อนหน้าหนึ่งวัน การจัดคิวบ่อปลาที่จะออกปลาในแต่ละวัน ทางชมรมจัดตามความเหมาะสมโดยที่ พ่อค้าไม่สามารถเลือกเองได้ว่าจะไปเอาปลาที่บ่อไหน อย่างไรก็ตามชมรมมักพิจารณาจัดปลาให้ตามความ ต้องการของพ่อค้าเท่าที่เป็นไปได้ แต่ในบางกรณีพ่อค้าปลาต้องยอมที่จะได้ปลาซึ่งมีขนาดไม่ตรงตามต้องการ ไปด้วย ขึ้นอยู่กับสภาพของปลาในบ่อที่ออกวันนั้น พนักงานประจำสำนักงานจะใช้ข้อมูลที่มีอยู่เพื่อจัดคิว โดย วันหนึ่งจะจัดบ่อไว้ราว 4-7 บ่อแล้วแต่ว่าเป็นบ่อขนาดใหญ่หรือเล็กและมักสำรองไว้บ่อหนึ่งเมื่อปลาขาดหรือมี พ่อค้าบางรายต้องการปลาเพิ่ม บางครั้งบ่อที่สำรองอาจจะได้ขายปลาตอนบ่ายหากพ่อค้าบางคนที่มีบ่อพักปลา ต้องการซื้อปลาเตรียมไว้ แต่กรณีเช่นนี้ไม่ได้เกิดเป็นประจำ เมื่อจัดคิวปลาแล้ว เจ้าหน้าที่จะเขียนคิวปลานี้ขึ้น กระดานในสำนักงานล่วงหน้าไว้ คิวปลาที่จัดจะมีรายชื่อเจ้าของบ่อและตัวเลขเบอร์รถสมาชิกตามสถิติเกอร์ที่ ติดไว้ที่ท้ายรถ ดังนั้นเมื่อพ่อค้าปลาทราบแล้วว่าตัวเองจะเข้าบ่อใดก็จะวิ่งรถไปบ่อนั้นในวันนัดทันที

การกำหนดราคาปลาขององค์กรเศรษฐกิจชุมชน :

ราคาปลาที่ซื้อขายกันที่บ่อในชุมชนบ่อปลานั้นถูกกำหนดตายตัวในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง โดยชมรม ปลานิลเป็นผู้กำหนดเอง แม้ในภายหลังที่มีกลุ่มปลาอื่นเกิดขึ้น ราคาขายปลาของกลุ่มเหล่านั้นก็ต้องอิงราคา ของชมรมปลานิล การกำหนดราคาตามขนาดน้ำหนักชมรมพิจารณาจากต้นทุนการผลิต โดยเฉลี่ยแล้วต้นทุน การเลี้ยงปลาจะตกประมาณตัวละ 24 บาท บวกสัก 5-6 บาทสำหรับค่าเลี้ยง และค่าต้นทุนคงที่ต่างๆก็จะเป็น ราคาขายปลา ซึ่งจากราคานี้ทางชมรมกำหนดไว้สำหรับปลาขนาดกลางๆ ถ้าปลามีขนาดเล็กหรือใหญ่กว่านี้ ราคาจะขึ้นลงลดหลั่นกันไปตามขนาดปลา เช่น ปลาเบอร์ 3 ซึ่งมีน้ำหนัก 5 ชีด ตั้งราคาไว้ 30 บาท ปลาเบอร์ 2 มีน้ำหนัก 6 ชีด ก็จะตั้งราคาไว้ 32 บาท ปลาเบอร์ 1 น้ำหนัก 7 ชีด ตั้งไว้ 34 บาท ปลาเบอร์ 0 น้ำหนัก ตั้งแต่ 8 ชีดขึ้นไป ตั้งไว้ 35 บาท ปลาเบอร์ 4 น้ำหนัก 4 ชีด ตั้งไว้ 28 บาท และปลาเบอร์ 5 ขนาด “สามตัว โล” ตั้งราคาไว้ 26 บาท เป็นต้น ราคาจะไล่ลงมาเรื่อยๆจนถึงเบอร์ 11 ซึ่งเป็นปลาเล็กปลาน้อย มีราคา กิโลกรัมละแค่ 3 บาท นอกจากนั้นชมรมยังต้องพิจารณาถึงสภาวะตลาดปลาด้วยคือ

“เขาจะรู้ว่าช่วงไหนขายเป็นอย่างไร วันนี้ราคาเท่าไร ถ้าเกิดว่าขายดีขึ้น พ่อค้าจะเอาปลาขนาดไหน เขาจะพยายามขึ้นราคาตัวนั้น”

ราคาขายที่กำหนดนี้ สมาชิกชมรมมีสิทธิให้คำแนะนำหรือให้ข้อมูลได้ ชมรมจะนำไปพิจารณา เห็นได้ว่าชมรมเรียนรู้ที่จะอาศัยสภาวะตลาดขาขึ้นของความต้องการปลา มาเป็นโอกาสในการขยับราคาปลาสูงขึ้นได้อย่างทันท่วงที

อย่างไรก็ตามในการกำหนดราคาปลา ชมรมได้คำนึงถึงราคาที่เป็นผู้บริโภคคนสุดท้ายด้วย โดยราคาขายที่บ่อค่อนข้างมีเสถียรภาพ ไม่ผันผวนขึ้นลงตามฤดูกาลมากนัก ประธานชมรมปลานิลกล่าวในเรื่องนี้ว่า “เขาจะคำนึงถึงผู้บริโภค คำนึงถึงผู้ผลิต คำนึงถึงผู้ขาย คือมารวมกัน ให้อยู่ได้เหมือนกัน ถ้าแพงผู้บริโภคก็มาซื้อ จะไปขายที่ไหน” นั่นคือ นอกจากชมรมชมรมจะกำหนดราคาปลาที่บ่อแล้วยังกำหนดการบวกเพิ่มราคาปลาของสมาชิกพ่อค้าปลาด้วย ซึ่งแต่ก่อนเคยกำหนดไว้ไม่ให้พ่อค้าบวกราคาเพิ่มเกินกว่า 5 บาท ต่อ กิโลกรัม แต่ในระยะหลังน้ำมันขึ้นราคา ชมรมจึงอนุญาตให้พ่อค้าบวกเพิ่มได้ไม่เกิน 7 บาทต่อกิโลกรัม เพื่อขายให้แก่แม่ค้าที่ตลาด นั่นหมายความว่าแม่ค้าที่ตลาดจะซื้อปลาจากพ่อค้าส่ง เช่นเบอร์ 0 ได้ในราคา กิโลกรัมละ 42 บาท ส่วนขนาดที่เล็กลงมามาก พ่อค้าส่งจะบวกเพิ่มไม่ถึง 7 บาท สำหรับแม่ค้าที่ตลาดจะกำหนดราคาขายในตลาดเอง ซึ่งในการขายที่ตลาดแม่ค้ามักนำปลาบางขนาดมารวมขายในราคาเดียวกัน เช่น “สมมุติเอาเบอร์ศูนย์ราคาหนึ่งแล้วเบอร์หนึ่งราคาหนึ่ง มันเอาไปปนกันเวลามันลงไปนะ พ่อค้าเอาไปลงสี่สิบห้าสิบ ขายเราเจ็ดสิบ”

การดำเนินการขององค์กรเศรษฐกิจชุมชนในการเอาปลาออกสู่ตลาด

เขามีดของทุกวันเวลาประมาณสี่ครึ่งพนักงานของชมรมฝ่ายจับปลาประมาณ 80 คน จะต้องมารวมตัวกันที่สำนักงานเพื่อมาเอารถและอุปกรณ์ต่างๆในการจับปลา รถจะออกไปตามบ่อปลาที่กำหนดไว้ในคิวปลา เช่น หากมี 5 บ่อ รถก็จะออกไป 5 คัน รถแต่ละคันจะมีพนักงานที่ต้องไปปฏิบัติภารกิจที่บ่อปลา ได้แก่ หัวหน้าทีมงาน 1 คน พนักงานคัดปลาหรือที่เรียกว่า “เชคเกอร์” 1 คน และพนักงานจับปลาทีมละ 7 คน แต่ถ้าหากเป็นบ่อปลาขนาดใหญ่ ก็จะเพิ่มพนักงานคัดปลาเป็น 2 คน และมีพนักงานจับปลาไป 10 กว่าคน นอกจากนั้นกรรมการชมรมที่มีหน้าที่ตรวจบ่อจะมาที่บ่อเพื่อควบคุมดูแลกระบวนการซื้อขายปลา ซึ่งเป็นวิธีการที่จะทำให้พ่อค้าเกรงใจ

รถของชมรมจะไปถึงบ่อปลาเวลาประมาณตีห้า โดยเจ้าของบ่อจะเตรียมอาหารไว้เลี้ยงพนักงานของชมรมและส่วนมากก็มักชวนพ่อค้าปลาด้วย การเลี้ยงอาหารจึงกลายเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่เจ้าของบ่อต้องทำเป็นประจำทุกครั้งที่ออกปลา และเป็นค่าใช้จ่ายส่วนที่เพิ่มขึ้นมาในการขายปลา เจ้าของบ่อรายหนึ่งเล่าว่า “เมื่อก่อนเขาเอาข้าวมา เตียนนี้เจ้าของบ่อเลี้ยงก็เลยติดพันกันมา คนมาเอามือ มาช่วย เราก็ต้องเลี้ยงคนช่วย เลี้ยงญาติพี่น้องที่มาช่วย เลี้ยงพ่อค้าที่มาซื้อด้วย บางทีพ่อค้าเขาก็ห่อมา น้อยคนนะที่ห่อมา แต่ส่วนมากก็จะกินกันในนี้ เจ้าของบ่อซื้อ(ให้) เวลาเลี้ยงมันก็เอาเรื่องเหมือนกัน แค่ว่าข้าวหม้อใหญ่ๆ อย่างน้อยๆก็หม้อใหญ่ๆ”

สำหรับค่าจ้างที่ทางชมรมจ่ายให้แก่พนักงานจับปลาคิดเป็นรายวัน วันละ 150 บาท แต่เวลาจ่ายจะจ่ายสัปดาห์ละครั้ง ในขณะที่พนักงานคัดปลาได้รับเงินเดือนจากชมรม เมื่อรถปลาออกจากบ่อหมดแล้วก็เป็นอันว่าพนักงานหมดภาระหน้าที่ ซึ่งโดยปกติรถปลาจะทยอยออกจากบ่อตั้งแต่เวลาประมาณ 7 โมงเช้าเป็นต้นไป ส่วนมากมักไม่เกิน 9 โมงเช้า หรือจะสายอย่างไรก็มักจะไม่มีเกิดเที่ยงวัน

กระบวนการซื้อขายแลกเปลี่ยนผลผลิตที่บ่อ

เมื่อพนักงานกินอาหารเช้าแล้ว ประมาณ 6 โมงเช้า จะลงบ่อปลาโดยใช้จวนลากปลา เทปลาใส่รถเข็น และเข็นมาจุดคัดปลาซึ่งพนักงานคัดปลานั่งประจำอยู่ 1-2 คน พนักงานคัดปลาเริ่มทำงานโดยการดึงเอาปลาตัวที่ใหญ่ที่สุดมาซึ่งเพื่อทำการแยกขนาดหรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า "ไซค์" ปลา ซึ่งมักเป็นปลาเบอร์ 0 พนักงานคัดปลาจะจับปลาใส่ตะกร้าที่เขียนเบอร์ 0 ไว้ หลังจากนั้นแยกปลาตามน้ำหนักโดยไม่ต้องชั่งน้ำหนักปลาแต่ใช้ประสบการณ์ของตนกะประมาณน้ำหนักปลาและแยกขนาด พนักงานคัดปลาทำงานอย่างว่องไวโดยจับปลาใส่ตะกร้าเบอร์ต่างๆที่วางอยู่ตรงหน้าอย่างซ้ำซ้อน ขนาดปลามีตั้งแต่เบอร์ 0 ถึงเบอร์ 11 แต่ในทางปฏิบัติขนาดปลามักจะมีแค่เบอร์ 0 ถึงเบอร์ 9 เท่านั้น กระบวนการคัดปลาจะดำเนินไปค่อนข้างรวดเร็ว เจ้าของบ่อจะมาคอยดูแลตรวจสอบ มิฉะนั้นอาจเกิดปัญหาตอนเก็บเงินเพราะค่าปลาที่เจ้าของบ่อคาดหวังว่าจะได้รับกับค่าปลาที่พ่อค้าจ่ายจริงตามที่คำนวณออกมาอาจแตกต่างกันมาก จนอาจเกิดความเข้าใจว่ามีการโกงกันด้วยวิธีการใดวิธีการหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นจริงหรืออาจเกิดจากความระแวงของเจ้าของบ่อก็ได้ ในระหว่างซึ่งปลาและจดรายการ เจ้าของบ่อและพ่อค้าสามารถหักท้วงเพื่อทำการตรวจสอบอีกครั้งในเรื่อง น้ำหนักปลา เบอร์ปลา ฯลฯ พ่อค้าปลาแล้วว่า

"ตาซึ่งนี้เรามีสิทธิที่จะดู เรามีคนมาด้วยเราก็ดูได้ ทางเจ้าของบ่อก็ดูได้ ทางชมรมก็ดูได้ เอากันตรงๆเลย เราท้วงติงได้ ถ้าไม่ถึงเราก็ขอเอาใส่ ถ้ามันเกินเจ้าของบ่อก็บอกว่าเอาออกก็ได้ ก็คือต้องยืนดูด้วยกันทั้งสองฝ่าย"

หลังจากปลาถูกคัดแยกแล้ว พนักงานจะนำปลาแต่ละขนาดมาชั่งน้ำหนักตามที่พ่อค้าปลาต้องการ โดยหักน้ำหนักตะกร้าออกไป 3 กิโลกรัม และคูณด้วยราคาตามขนาดก็จะได้ค่าปลาแต่ละขนาด เมื่อนำบิลของปลาแต่ละขนาดมารวมกันจะเป็นค่าปลาทั้งหมดที่พ่อค้าแต่ละคนต้องจ่าย และรวมบิลของพ่อค้าที่เข้าบ่อปลาทุกรายในวันนั้นก็ป็นรายได้จากการขายปลาของเจ้าของบ่อ ก่อนที่พ่อค้าปลาแต่ละรายจะออกจากบ่อปลา พนักงานคัดปลาจะเก็บค่าบริการจับปลาจากพ่อค้าปลา กิโลละ 50 สตางค์ ตามน้ำหนักปลาทั้งหมดที่ซื้อไป ส่วนการเก็บจากเจ้าของบ่อนั้นจะคิดรวบยอดทั้งหมดจากปลาที่ออก กิโลกรัมละ 50 สตางค์เช่นกัน การจ่ายเงินของพ่อค้ามักจ่ายสดที่บ่อกับพนักงานคัดปลาโดยนำเงินติดตัวมาด้วย แต่หากพ่อค้ามีเงินมาไม่พอก็สามารถติดค้างไว้บางส่วน ในวันรุ่งขึ้นก่อนมารับปลาต้องจ่ายให้กับพนักงานคัดปลาที่บ่อปลา มิฉะนั้นจะเอาปลาอีกไม่ได้ ในกรณีที่พ่อค้าเป็นคนในชุมชนอาจมาจ่ายที่สำนักงานชมรมเมื่อขายปลาเสร็จแล้วได้

การค้าปลาของพ่อค้า

ตอนเริ่มตั้งชมรม พ่อค้าปลาจากที่ต่างๆ ได้พากันมาขอเข้าเป็นสมาชิก เพื่อที่จะมาซื้อปลาได้ประจำ เพราะ “ถ้าไม่สังกัดกลุ่ม เราไม่รู้จะไปเอาปลาที่ไหน ติดต่อใครก็ได้ ถ้าบ่สังกัดกลุ่มนะ” พ่อค้าปลาที่มาจับปลาในชุมชนบ่อปลาเป็นพ่อค้าขายส่ง มีทั้งที่เป็นพ่อค้าในชุมชนและนอกชุมชน รวมไปถึงพ่อค้าที่มาจากจังหวัดใกล้เคียง พ่อค้าเหล่านี้จะวิ่งรถไปตามตลาดต่างๆ เพื่อขายปลาอีกทอดหนึ่ง ตลาดปลานิลของชุมชนบ่อปลามีตลาดกว้างขวางในบริเวณภาคเหนือตอนบน ปัจจุบันตลาดที่พ่อค้าไปส่งประจำมีทั้งหมด 7 จังหวัดด้วยกันคือ เชียงราย เชียงใหม่ พะเยา ลำพูน ลำปาง น่าน และแพร่ โดยตลาดที่ตากนั้นไม่ได้ขายประจำนานๆ จะมีสักครั้ง ส่วนตลาดอุตรดิตถ์ชมรมเคยมีสมาชิกพ่อค้าปลาอยู่เพียงรายเดียวและได้เลิกไปเพราะที่อุตรดิตถ์ก็เริ่มมีชมรมปลาแบบเดียวกับที่ชุมชนบ่อปลาทำ สำหรับแม่ฮ่องสอนชมรมไม่ได้หาตลาดเพราะการเดินทางลำบากและค่อนข้างอันตราย

พ่อค้าปลาที่อยู่ไกลจะพยายามออกธมาตั้งแต่ตีสามตีสี่ สาเหตุมิใช่แค่เพราะระยะทางไกลเท่านั้น แต่การมาถึงบ่อปลาเร็วจะได้เปรียบกว่า เนื่องจากจะได้คิวแรกๆ ซึ่งมั่นใจได้มากกว่าถึงจำนวนและขนาดปลาที่ตนต้องการ อีกทั้งยังสามารถออกจากบ่อได้เร็ว ในกรณีที่ชมรมจัดปลาให้ไม่ตรงกับความต้องการเช่นต้องการปลาเล็กแต่ชมรมมีให้ไม่พอ พ่อค้าสามารถวิ่งรถออกไปบ่ออื่นที่ทางชมรมจัด เพียงแต่ต้องไปต่อคิวสุดท้ายรอบรถที่เป็นคิวของบ่อนั้นเอาปลาไปก่อน ดังนั้นเมื่อเข้าบ่อใหม่ พ่อค้าจะรีบคำนวณดูว่าปลาที่เจ้าของบ่อออกวันนี้เพียงพอถึงตัวเขาหรือไม่ หากไม่พอก็จะถอยรถออกไปเข้าบ่อใหม่ทันที อย่างไรก็ตามพ่อค้าที่สังกัดชมรมปลานิลวิ่งเข้าได้เฉพาะบ่อสมาชิกผู้เลี้ยงปลาที่ทางชมรมเปิดให้ในวันนั้นเท่านั้น แต่บางครั้งชมรมอาจจะเปิดบ่อเพิ่มหากเห็นว่าจำเป็น และในกรณีที่ปลาไม่พอตามความต้องการ ทางชมรมก็จะเฉลี่ยให้กับพ่อค้าปลาทุกราย พ่อค้าที่สังกัดชมรมปลานิลส่วนใหญ่พึงพอใจกับระบบการออกปลาของชมรม พ่อค้าเชียงรายคนหนึ่งกล่าวถึงข้อดีของการเป็นสมาชิกชมรมว่า

“ชมรมนี้คือมีแรงงาน มีเครื่องมือมาให้เรา ถ้าเราไม่เข้าชมรม เราก็ต้องหาเครื่องมือมาเอง มาจับเอง อย่างนี้เราทำไม่ได้...อย่างเรามีรถคันเดียว เรามาขอจับ เจ้าของบ่อบอกอย่าจับ เพราะถ้าเอาปลาไม่มากเจ้าของบ่อก็ขายไม่หมด”

นอกจากนี้สมาชิกพ่อค้าปลายังให้ความเชื่อมั่นต่อชมรมปลานิล เพราะเป็นแหล่งขายปลาที่ใหญ่มากและมีผลผลิตให้ตามที่ต้องการ ดังที่พ่อค้าปลารายหนึ่งกล่าวว่า

“มันเป็นศูนย์กลางที่ใหญ่ คือว่าบ่อปลามันมีนัก(มาก)กว่า ถ้าที่อื่น ชมรมอื่นมันมีบ่อปลาน้อย อาจไม่พอป้อนเขาก็ได้ เขาจะจำหน่ายอย่างไร”

ในการลงทุนของพ่อค้าปลา ต้นทุนที่เห็นชัด (explicit cost) คือต้นทุนคงที่ ซึ่งได้แก่ ค่ารถและอุปกรณ์ รถที่ใช้เป็นรถกะปะติดอุปกรณ์ไว้ท้ายรถสำหรับการมาเอาปลาที่บ่อเพื่อไปขายที่ตลาด อุปกรณ์ที่ใช้

คือเครื่องออกซิเจน มีราคาประมาณ 5,000-6,000 บาท ต้องทำที่ใส่ปลาหรือที่เรียกว่า "ล็อกปลา" แบ่งเป็นช่องๆสำหรับใส่ปลาขนาดต่างๆ ค่าทำล็อกนี้ประมาณ 5,000-6,000 บาทเช่นกัน นอกจากนั้นยังต้องมีตาชั่งประจำรถไว้ด้วยเพื่อชั่งปลาให้แก่พ่อค้าแม่ค้าที่ตลาด ส่วนต้นทุนผันแปรนั้นเป็นเรื่องของค่าใช้จ่ายในการวิ่งรถแต่ละวัน คือค่าน้ำมันและค่าอาหาร ค่าบริการจับปลาที่ต้องให้กับชมรม 50 สตางค์ ต่อกิโลกรัม และค่าปลาที่ซื้อ ค่าน้ำมันจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับระยะทางที่เดินทาง เช่น ถ้าพ่อค้ามาจากเชียงรายได้วิ่งรถไปมากจะเสียค่าน้ำมันวันละ 300 กว่าบาท แต่ถ้าไกลกว่านั้นเช่นมาจากเชียงใหม่จะเสียค่าน้ำมันวิ่งรถไปมากถึง 500-600 บาท สำหรับต้นทุนที่เห็นได้ไม่ชัดเจน (implicit cost) ของพ่อค้า คือค่าแรงตนเองและค่าสึกหรอของรถที่พ่อค้ามักไม่ได้ประเมินเป็นต้นทุน

เมื่อพ่อค้าออกจากบ่อปลาจะวิ่งรถตรงไปตลาดที่เป็นลูกค้าทันที โดยเฉลี่ยแล้วพ่อค้าจะมาเอาปลาอย่างน้อย 200 กิโลกรัม โดยบางรายก็ซื้อไปถึง 800 กิโลกรัม พ่อค้าปลาแต่ละรายจะส่งปลาหลายตลาด เมื่อไปถึงตลาดก็จะเอาปลาลงตามจุดต่างๆที่มีพ่อค้าแม่ค้าเจ้าประจำอยู่ โดยลงจุดละประมาณ 20-30 กิโลกรัม ราคาขายที่พ่อค้าจะบวกเพิ่มขึ้นนั้น ถ้าเป็นปลาใหญ่คือเบอร์ 0-1 บวกเพิ่มกิโลกรัมละ 7 บาท ถ้าเป็นปลาขนาดกลางคือเบอร์ 2-3 บวกเพิ่มกิโลกรัมละ 5 บาท และถ้าเป็นขนาดเล็กคือเบอร์ 4 ลงมา บวกเพิ่มกิโลกรัมละ 2-3 บาท ส่วนใหญ่ตลาดปลามีความต้องการปลาขนาดเล็ก แต่พ่อค้าจำเป็นต้องเอาปลาขนาดใหญ่มาด้วยเพราะทางชมรมกำหนดไว้ ในกรณีที่แม่ค้าที่ตลาดไม่ได้สั่งปลาขนาดใหญ่ บางครั้งพ่อค้าส่งก็ต้องยอมขายราคาเสมอตัว ปัจจุบันตลาดปลานิยมปลาเบอร์ 2 ถึงเบอร์ 5 เพราะชาวบ้านที่เป็นผู้บริโภคคนสุดท้ายนิยมซื้อปลาให้ได้หลายๆตัวต่อกิโลกรัม ซึ่งแบ่งทำอาหารได้หลายอย่าง ในขณะที่ปลาใหญ่ตัวหนึ่งตกเกือบหนึ่งกิโลกรัมจะทำอาหารได้เพียงอย่างเดียว เมื่อพ่อค้าปลาส่งปลาให้ลูกค้าครบทุกที่แล้วจะเดินทางกลับบ้าน บางราย 3-4 โมงก็ถึงบ้านแล้ว ส่วนใหญ่จะกลับเข้าบ้านไม่เกิน 5 โมงเย็น พ่อค้าปลาแต่ละรายจะได้กำไรมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับปัจจัยหลักคือตลาดปลาเจ้าประจำของตน ถ้าพ่อค้าไปส่งปลาหลายตลาดและตลาดค่อนข้างใหญ่จะได้กำไรมาก แต่เนื่องจากปัจจุบันตลาดปลาค่อนข้างตึงตัว โอกาสที่จะขายตลาดหรือมีพ่อค้าหน้าใหม่เข้ามาซื้อปลามีน้อยมาก ดังนั้นจำนวนสมาชิกพ่อค้าปลาของชมรมปลานิลจึงมีจำนวนค่อนข้างคงที่

อย่างไรก็ตามยังมีพ่อค้าปลาอีกจำนวนหนึ่งซึ่งไม่ได้สังกัดชมรมปลานิล โดยไปรับปลาที่กลุ่มอื่นๆซึ่งไม่มีสมาชิกพ่อค้าปลาอยู่ในสังกัดแบบตายตัว พ่อค้าเหล่านี้จะมีความเป็นอิสระมากกว่าพ่อค้าที่เป็นสมาชิกชมรมปลานิลเพราะสามารถหาทางเลือกให้แก่ตนเองได้มากกว่า เช่น เลือกขนาดปลาตามต้องการโดยไม่ต้องเกรงใจต้นสังกัด ในกรณีของพ่อค้าอิสระเหล่านี้ กลุ่มปลาต่างๆจะใช้วิธีเรียกให้มาซื้อปลาโดยการจัดเป็นคิวปลาไว้ให้เช่นกัน เพียงแต่ทางกลุ่มมิได้ผูกมัดว่าห้ามไปเอาปลาที่อื่น พ่อค้าปลาอิสระจำนวนหนึ่งได้เกิดแนวความคิดรวมกลุ่มกันเองขึ้นมา มีพ่อค้ารวมอยู่ในกลุ่มประมาณ 10 ราย สร้างเป็นเครือข่ายติดต่อกันในการมารับปลา ดังที่พ่อค้าอิสระรายหนึ่งเล่าว่า

“ทางกลุ่ม(องค์กร)จะโทรมาบอก ถ้าอย่างตอนนี้ออกปลา ก็จะฮ้อง(เรียก)ไปว่า ปลาหมึก(มาก) เนื้อ วันนี้เนื้อมานี้ แล้วเขาก็จะเช็คว่ากลุ่มนั้นกลุ่มนี้ มันจะมีเกรดกลุ่มของเขา กลุ่มนี้ใช้ปลานัก (ใหญ่)นะ กลุ่มนี้ใช้ปลาน้อย(เล็ก)นะ แล้วเขาก็แบ่งเกรดกัน แต่ที่นี้เขาก็จะนึกอยู่ในใจเขาว่าแหละ ใจเขาว่าเขาจะไปที่ไหนนัก อย่างเป็นโทรมาหาสี่กลุ่มนี้ ตอนนี้ออกปลาที่ไหนออกสี่กลุ่มนี้ ฮ้อง(เรียก)มาก็ฮ้อง(เรียก)มาทุกกลุ่ม แล้วเขาก็พากันไป ถ้าบางครั้งแยกที่ไหนได้ ก็แบ่งรถออกไปเอา”

การดำเนินการของกลุ่มพ่อค้าปลาอิสระเช่นนี้ จึงเป็นทางออกของพ่อค้าปลาที่ไม่ประสงค์จะอยู่ในสังกัดใด เพื่อหลีกเลี่ยงข้อจำกัดในการได้ปลาไม่ตรงตามขนาดที่ต้องการ การเป็นพ่อค้าอิสระแม้จะเสียเปรียบตรงความสะดวกบางประการในการมาซื้อปลา เช่นต้องวิ่งไปมาหลายบ่อหรือต้องเช็คข้อมูลตลอดเวลา แต่ก็ได้เปรียบตรงความมีอิสระจะเข้าที่บ่อไหนก็ได้ ส่วนปัญหาที่ปลาไม่มีมากเท่าที่ชมรมปลานิล พ่อค้าอิสระบางรายแก้ไขด้วยการเลี้ยงปลาเสริมเองที่บ้าน แต่สิ่งหนึ่งที่พ่อค้าปลาอิสระยังต้องเผชิญก็คือการยอมรับต่อราคาปลาที่เป็นไปตามการกำหนดขององค์กรเศรษฐกิจชุมชนปลานิล

การควบคุมสมาชิกขององค์กรเศรษฐกิจชุมชน

ภายใต้การจัดการของชมรมซึ่งมีสมาชิกจำนวนมาก ชมรมจึงต้องมีกฎระเบียบของการอยู่ร่วมกัน เพราะหน้าที่ของชมรมคือการให้บริการแก่สมาชิกทั้ง 2 ฝ่าย ปัญหาที่มักเกิดขึ้นมีอยู่ 2 ด้าน ได้แก่ ด้านสมาชิกผู้เลี้ยงปลา และด้านสมาชิกพ่อค้าปลา

ด้านสมาชิกผู้เลี้ยงปลา เป็นปัญหาในเรื่องการเอาปลาออกในช่วงที่ปลาล้นตลาด เพราะการเอาปลาออกของแต่ละบ่อจะล่าช้าไปประมาณ 1-2 เดือนหรือมากกว่านั้นในช่วงวิกฤต สมาชิกบางรายจึงแอบสมัครเข้าเป็นสมาชิกของกลุ่มปลาอื่นอีกเป็นการ “แหกใจ” เช่นบางรายให้ภรรยาเป็นสมาชิกอีกกลุ่มหนึ่ง ส่วนตัวเองเป็นสมาชิกชมรมปลานิล เพื่อหวังว่ากลุ่มไหนติดต่อก่อน ตนก็จะได้ออกปลาเร็ว ซึ่งหากยึดตามกำหนดกฎเกณฑ์ ชมรมจะต้องลงโทษโดยการให้ออกจากการเป็นสมาชิกของชมรม แต่เนื่องจากชมรมเข้าใจถึงปัญหาจึงพยายามใช้วิธีพูดคุยให้เข้าใจ ในขณะเดียวกันได้พยายามแก้ไขปัญหามาโดยการสนับสนุนให้ผู้เลี้ยงใช้อาหารปลาให้น้อยลง ประธานชมรมปลานิลเล่าว่า

“ก็มีแบบบางรายนี้เป็นสมาชิกของเขา ไปฮือ(ให้)กลุ่มอื่นออกปลา ที่นี้เขาก็มาถามสาเหตุจะเป็นอะไร ถ้าแกบยอมมา นี่ก็จะตัดทิ้งไป เพราะว่าบ่มีข้อผูกพันกันซักเท่าใดกับชมรม คนจะเป็นสมาชิกเขาเนี่ย จะต้องปฏิบัติตามกฎของเขา คือจะต้องฮือ(ให้)ชมรมเขาเป็นคนขายนะครับ”

ปัญหาเกี่ยวกับผู้เลี้ยงอีกเรื่องก็คือ การแอบขายปลาก่อนที่ชมรมจะจัดการขายปลาให้ หมายถึงการแอบจับปลาในบ่อไปขายให้พ่อค้าแม่ค้าในตลาด ทำให้ปลาในบ่อเมื่อถึงเวลาขายกับชมรมเหลือน้อยจนบางครั้งพ่อค้าปลาที่ขายได้ไม่พอให้ชมรมหักค่าอาหารปลา ซึ่งชมรมถือว่าการทำเช่นนี้เป็นความผิดเช่นกัน แต่ปัญหานี้ในระยะหลังไม่เกิดขึ้นแล้ว

ส่วนปัญหา ด้านสมาชิกพ่อค้าปลา ชนมรมักกว่าหากมาซื้อปลากับชมรมแล้วห้ามไปเอาปลาจากที่อื่น ซึ่งหากชมรมพบพ่อค้าปลาที่ทำผิดกฎเกณฑ์นี้ก็จะเริ่มด้วยการตักเตือนก่อน และหากตักเตือนไม่ฟังจะใช้วิธีการลงโทษโดยหยุดส่งปลาให้ 5 วัน หากยังทำผิดอีกก็จะไล่ออกจากชมรม ซึ่งตั้งแต่ตั้งชมรมมาก็ไม่เคยมีการไล่ออก โดยในทางปฏิบัติ ผู้จัดการชมรมจะมีวิธีลงโทษพ่อค้าปลาที่ผิดกฎจนทำให้พ่อค้าปลาไม่กล้าทำผิดกฎอีก วิธีการก็คือไม่ให้ปลาตามขนาดที่พ่อค้าต้องการและหาคนไปแย่งขายซึ่งเป็นสิ่งที่พ่อค้ากลัวมาก ผู้จัดการชมรมได้เล่าถึงกรณีที่พ่อค้าละเมิดกฎว่า

“รถคันนี้เมื่อวานไปเอาของกลุ่มอื่นกับบอกว่าอย่านะ เราต้องต่อว่าให้เขารู้ตัว อันนี้คือมาตรการขั้นที่หนึ่ง แล้วถ้าเขาไม่เชื่อเรา หลายๆครั้งเข้าไม่ถึงที่ว่าตักเตือน คือถ้าเขามาจับปลากับเรา เขาใช้ปลาขนาดใหญ่ เราก็จัดให้ตัวเล็ก ให้เขาได้ทีหลัง เสร็จแล้วตลาดนั้นมีคนเข้าไปแย่งขาย ไปเสียบ เขาก็กลัวตรงนี้ เพราะว่าในเวลาที่มีคนเยอะจะขาย เขากลับ ส่วนใหญ่จะเชื่อฟัง”

การที่ชมรมสามารถดำเนินการในด้านนี้ได้เพราะชมรมมีอิทธิพลในด้านตลาดสูงมาก การหาคนที่จะมาเป็นพ่อค้าปลานั้นหาได้ไม่ยาก แต่เนื่องจากตลาดของสมาชิกพ่อค้าปลาไม่จำกัดชมรมจึงไม่สามารถมีสมาชิกเพิ่มขึ้นได้ นอกจากตลาดใหม่ที่ได้นั้นจะไม่ทับเส้นกับตลาดเดิมที่พ่อค้ามีอยู่ จึงจะรับสมาชิกพ่อค้าปลาเพิ่ม ชมรมจะยินยอมให้พ่อค้าปลาเป็นสมาชิกกลุ่มอื่นได้ เฉพาะกรณีที่กลุ่มดังกล่าวขายปลาชนิดอื่นที่ไม่ใช่ปลานิล เช่นปลาดุกที่มีกลุ่มปลากลุ่มหนึ่งเป็นผู้ดำเนินการด้านการขายควบคู่ไปกับปลานิล ในขณะที่สมาชิกผู้เลี้ยงของชมรมแม้จะเลี้ยงปลาดุกก็มีน้อยราย พ่อค้าปลาจึงต้องวิ่งรถไปกลุ่มอื่นด้วย ด้วยเหตุนี้พ่อค้าปลาบางรายจึงสามารถเป็นสมาชิกกลุ่มปลาอื่นได้หากชนิดของปลาที่รับซื้อต่างกัน นอกจากการควบคุมสมาชิกแล้วชมรมยังต้องยังต้องคอยควบคุมพนักงานด้วย เช่น ในบางครั้งเจ้าของบ่อนำเหล่ามาเลี้ยงหลังจากกระบวนการซื้อขายเสร็จสิ้นแล้วก็ถือเป็นความผิด เพราะพนักงานบางคนต้องเข้าไปชมรมเพื่อคืนรถและพนักงานคัดปลาต้องนำเงินค่าปลาไปส่งที่ชมรม การกินเหล้าอาจทำให้เกิดอุบัติเหตุในท้องถนนหรือเกิดการทะเลาะวิวาท เรื่องนี้ชมรมจึงได้ตั้งกฎไว้ว่า หากเจ้าของบ่อเลี้ยงเหล้าจะถูกปรับ คือ “เจ้าของบ่อปรับสองพัน แต่ว่าพนักงานร้อยห้าสิบ”

ปัญหาใหญ่ที่ชมรมเผชิญคือการที่พ่อค้าใช้เล่ห์เหลี่ยมในขณะมาเอาปลาที่บ่อ ซึ่งไม่ใช่พ่อค้าทุกรายจะพยายามทำเช่นนั้น มีเพียงแค่ส่วนน้อยที่หาทางโกงในการซื้อขายปลา หนทางที่จะทำให้พ่อค้าทุจริตในการซื้อปลาเริ่มต้นโดยการติดสินบนพนักงานคัดปลาก่อน การติดสินบนอาจเป็นไปในลักษณะที่ว่า

“พ่อค้าบางคนก็ฉลาด ไปกินข้าวบ้านเขา เผลอใส่ซองมาแล้ว 700 บาท” หรือ “บางทีนี่พวกพ่อค้าซื้อเบียร์ให้กิน เอาเงินให้ มันเป็นอย่างนี้ มีทุกรูปแบบ”

เมื่อพนักงานคัดปลาร่วมมือกับพ่อค้าปลา การโกงในการซื้อขายปลาก็ทำได้ง่ายเช่น พนักงานคัดปลาอาจใช้วิธีจดตัวเลขน้ำหนักปลาไม่ตรงกับที่ชั่งได้จริง เป็นต้นว่าเมื่อชั่งปลาตะกั่วนี้ได้ 25 กิโล เวลาจดตัวเลขลงแค่ 15 กิโล หรือในบางครั้งเมื่อเอาตะกั่วปลาขึ้นชั่งยังไม่ทันอ่านน้ำหนักก็รีบเอาลงแล้วจดตัวเลขที่ต่ำกว่า

เป็นจริง ดังที่ผู้เลี้ยงปลาเล่าว่า “รถกับคนซั่มมันคบกัน ยังไม่ทันซั่มนะ มันจอดแล้ว บางทีเบอร์หนึ่ง ก็เขียนเบอร์ห้า” และยิ่งกว่านั้นบางครั้งปลาเคยหายไปทั้งตะกร้าโดยที่ยังไม่ได้ซั่ม ดังนั้นเจ้าของบ่อจะต้องคอยระวังด้วยดังคำบอกเล่าที่ว่า

“ถ้าพูดถึงความไว้วางใจ เราก็ต้องดูกันหน่อย ต้องมาดูว่าสมมุติปลาเบอร์หนึ่ง เขาเขียนเบอร์อะไร ลงไปแล้วก็ใกล้ อย่างนั้นมันจริงหรือเปล่า อย่างนี้เราต้องดู เพราะมันเป็นผลประโยชน์ของเรา ต้องดูทุกขั้นตอนเพราะบางครั้งไม่ได้ซั่มก็ขึ้นรถไปแล้ว บางครั้งก็เอาไปใส่รถคันอื่น บอกว่าผมไม่ได้เอาไป จริงๆแล้วรถคันนั้นเอาไปแล้ว อย่างนี้ช่วยกันดู ต้องให้ทัน แต่ถ้าเกิดว่าไม่ทันเราก็บอกเตี้ยวๆ หยุดก่อนๆ”

สำหรับปัญหาอื่นระหว่างพ่อค้าปลากับเจ้าของบ่อโดยตรงมักไม่เกิดขึ้น จะมีก็แต่กับพนักงานคัดปลา เจ้าของบ่อมักท้วงติงอยู่ตลอดเวลาในเวลารถปลามีจำนวนมาก อย่างไรก็ตามพ่อค้าปลาต้องฟังพนักงานคัดปลา เพราะมีอำนาจเป็นตัวแทนของชมรมในการคัดปลา ซึ่งน้ำหนัก และเจตยอดการขาย ผู้เลี้ยงเล่าถึงความวุ่นวายในขณะที่มีการซื้อขายปลาที่บ่อว่า

“ปัญหากับพ่อค้าแรงๆไม่เคยมี ส่วนมากจะเป็นเชคเกอร์(พนักงานคัดปลา)มี เพราะเชคเกอร์นี้เขาจะอย่างไรละ ถ้าขึ้นหลายๆคนแล้วเขาจะไม่ทันนะ เขาจอดไม่ทัน แล้วยุ่งยากเขียน พ่อค้าแม่ค้าจะชอบเถียงกัน ขึ้นก่อนขึ้นหลัง แล้วก็คนมาที่หลังจะเอาขึ้นก่อนอย่างนี้ เชคเกอร์จะจัดการเลย เราก็บอกเชคเกอร์จัดการเลย เป็นคนที่เขาอยู่ตรงนั้นอยู่แล้ว แต่ว่าสุดท้ายแล้วคือพ่อค้าต้องฟังเชคเกอร์ใช้ไหม ในเมื่อเจ้าของบ่อบอกแล้วว่าต้องฟังเชคเกอร์ ถ้าเผื่อว่าเชคเกอร์ไม่ให้ขึ้นปลานี้ก็ขึ้นไม่ได้ ก็ทะเลาะกัน คือต้องทำตามคิวนะ”

การประสบปัญหาอุปทานผลผลิตล้นตลาดเพราะขาดการวางแผนการผลิต

เป็นเรื่องปกติที่เมื่อเศรษฐกิจการผลิตใดมีรายได้ดีและทำได้โดยสะดวกปราศจากการกีดกัน มีตัวอย่างที่เห็นแล้วว่าได้ผลดี ชาวบ้านก็จะพากันทำตาม การเลี้ยงปลานิลในชุมชนบ่อปลาก็เช่นกัน ภาวะขาดแคลนลูกปลาที่จะนำมาปล่อยเลี้ยงในบ่อ แสดงภาพให้เห็นชัดว่าปริมาณการผลิตของผู้เลี้ยงปลาเพิ่มขึ้นอย่างมาก ประมวงอำเภอกล่าวถึงการเลี้ยงปลาตามกันของชาวบ้านว่า

“แล้วอย่างเกษตรกรโดยทั่วไปก็เป็นประเภทอะไรก็ตามกัน สาเหตุที่ปลาล้นตลาด พอไปคุยกันเห็นว่าซุดบ่อปลาแล้วดี โอโหเลี้ยงดี ตัวนั้นกำไรขนาดนั้นๆ เก็บทีหนึ่งได้เท่านี้ๆนะ พูดแต่ตัวเลขสวยหรู คนที่ได้รับฟังนี้ก็จำตัวนั้นไป แล้วก็ไปทำบ้าง”

สมาชิกชมรมปลานิลเพิ่มจำนวนเป็น 700 ราย และแต่ละรายได้ขยายการเลี้ยงโดยขุดบ่อเพิ่มขึ้น การเลี้ยงปลานิลในชุมชนจึงเป็นไปอย่างที่ว่าบ้านผู้หนึ่งบอกว่า “เลี้ยงกันดุเดือดแบบทั้งเมือง” เมื่อผลผลิตปลานิลเพิ่มมากขึ้นโดยปราศจากการวางแผนควบคุมทางด้านอุปทานการผลิต ในขณะที่อุปสงค์ตลาดปลานิลของชุมชนเริ่มตึงตัวจากการขยายตลาดของพ่อค้าปลาซึ่งอิ่มตัวแล้ว ปลายปี 2541 ชมรมเริ่มประสบกับปัญหาการออกปลาให้สมาชิกล่าช้า ความล่าช้าในการออกปลาทำให้ผู้เลี้ยงต้องรอรออย่างต่ำถึง 9-10 เดือน หรือนานกว่านั้นอาจต้องรอกถึงปี แต่สภาพอุปทานผลผลิตปลานิลล้นตลาดและอุปทานที่ค่อนข้างคงที่ในขณะนั้นก็ได้ดึงราคาปลานิลให้ต่ำลงด้วยกลไกราคาเพราะทางชมรมควบคุมการเคลื่อนไหวของราคาอยู่ตลอดเวลา การลดราคาลงกระทำในเพียงขอบเขตแคบๆตามความเหมาะสมเท่านั้น ปัญหาอุปทานล้นตลาดนี้ส่งผลให้ผู้เลี้ยงแต่ละรายต้องเพิ่มระยะเวลาในการเลี้ยงและสิ้นเปลืองค่าอาหารเพิ่มขึ้น ในระยะหลังปัญหานี้ทางชมรมได้แก้ไขโดยการให้ความรู้เรื่องการเลี้ยงปลาอย่างประหยัดต้นทุน แต่ภายในระยะเวลานั้นผู้เลี้ยงหลายรายเริ่มไม่พอใจกับความล่าช้าในการออกปลาของชมรม จึงพร้อมต่อการเดินไปสู่ช่องทางเลือกใหม่ๆที่เกิดขึ้น

การเกิดทางเลือกใหม่ในการขายผลผลิตของเศรษฐกิจชุมชน

จากปัญหาที่เกิดภาวะปลาล้นตลาดอย่างรุนแรงเมื่อปลายปี 2541 ทำให้ชมรมประสบปัญหาการออกปลาให้สมาชิกล่าช้า โดยการขายของสมาชิกแต่ละรายชะลอตัวลง จึงเป็นจังหวะให้บริษัทเอกชนแห่งหนึ่งได้โอกาสจัดตั้งกลุ่มปลาขึ้นมาใหม่ เพราะยอดขายอาหารปลาของบริษัทตนเองลดลงอย่างมาก ด้วยสาเหตุ 2 ประการ คือ ประการแรก เกิดจากการที่ชมรมแนะนำวิธีการเลี้ยงแบบลดต้นทุนค่าอาหารให้แก่สมาชิกเพื่อแก้ปัญหาที่ต้องเลี้ยงปลานานกว่าปกติ ผู้เลี้ยงจึงสามารถลดการซื้ออาหารลงได้มาก ประการที่สอง ในระยะหลังๆ ชมรมมิได้เลือกที่จะผูกขาดการซื้ออาหารปลาจากที่ใดเพียงที่เดียว แต่ได้พยายามหาแหล่งอาหารปลาใหม่ๆ อยู่ตลอดเวลา และกระจ่ายการซื้อออกไปหลายแหล่ง

กลุ่มปลาที่สร้างขึ้นใหม่นี้ได้ชักชวนสมาชิกพ่อค้าปลาบางรายออกมาจากชมรมปลานิล เพื่อให้สามารถสร้างตลาดสำหรับคนที่มาซื้ออาหารปลาจากตน หลักการดำเนินงานจึงอยู่ที่การขายซื้ออาหารปลาของบริษัทตน สมาชิกพ่อค้าปลาและผู้เลี้ยงปลาที่ย้ายมาสังกัดกลุ่มปลานี้มีไม่มากนัก แต่ในเวลาใกล้เคียงกันมีสมาชิกกลุ่มใหญ่ออกจากชมรมปลานิลเพื่อก่อตั้งกลุ่มใหม่เป็นกลุ่มที่สาม สมาชิกในกลุ่มที่สามนี้มีผู้นำบางคนมีอุดมการณ์ต้องการก่อตั้งกลุ่มปลานิลที่มีการดำเนินการในรูปแบบสหกรณ์ จึงได้มีการแยกกลุ่มใหม่ขึ้นมาอีกกลุ่มหนึ่งและจดทะเบียนอย่างเป็นทางการต้องเป็นสหกรณ์ปลาเมื่อกลางปี 2543 ซึ่งสามารถรวบรวมสมาชิกได้เกือบ 300 รายและได้มีการแยกตัวจากชมรมปลานิลและกลุ่มที่สี่อีก 2 กลุ่ม ดังนั้นภายในเวลาไม่ถึงปีกลุ่มปลาในชุมชนก็มีทั้งหมด 6 กลุ่มด้วยกัน โดยชมรมปลานิลเหลือสมาชิกผู้เลี้ยงปลาอยู่ประมาณ 450 ราย ส่วนสมาชิกพ่อค้าปลายังคงมีใกล้เคียงกับที่มีอยู่เดิม

การเมืองการเศรษฐกิจชุมชนปลาที่หลากหลายขึ้น แม้กลุ่มที่ก่อตั้งภายหลังยังไม่สามารถจัดการเรื่อง การตลาดได้อย่างมั่นคงเช่นที่ชมรมปลานิลดำเนินการได้ แต่ก็นับได้ว่าเป็นการสร้างทางเลือกให้ผู้เลี้ยงปลาที่ไม่พอใจระบบการดำเนินงานของชมรมปลานิล ผู้เลี้ยงปลาจึงมีสิทธิที่จะเลือกเป็นสมาชิกกลุ่มปลาใดก็ได้ใน ชุมชน ซึ่งมีเงื่อนไขของทางเลือกที่แตกต่างออกไป อย่างไรก็ตามกลุ่มที่ก่อตั้งบางกลุ่มยังมีลักษณะเป็นเพียง กลุ่มขนาดเล็กที่มีจุดประสงค์เฉพาะด้าน เช่นเพื่อให้ตลาดอาหารปลาของตนดำรงอยู่ได้หรือเป็นกลุ่มที่มีเครือข่าย โยงใยกันระหว่างครอบครัวและคนใกล้ชิด ซึ่งมีแนวคิดว่าการมีกลุ่มปลาของกลุ่มตนเองขึ้นมาจะทำให้ สามารถหลุดพ้นจากปัญหาการต่อคิวเอาปลาออกตลาดได้ ความสำเร็จของแต่ละกลุ่มจึงขึ้นกับความสามารถ สร้างตลาดของตนเอง ซึ่งจะยากหรือง่ายขึ้นอยู่กับจำนวนผลผลิตของแต่ละกลุ่ม หากกลุ่มมีผลผลิตไม่มากนักก็พอจะดำเนินการขายปลาได้ เนื่องจากกลุ่มปลาหลายกลุ่มมีขอบข่ายการดำเนินงานในวงแคบ จึงมิได้มี พัฒนาการใดๆให้กับชุมชน และมีบทบาทน้อยมากในวงการเศรษฐกิจปลานิลของชุมชนบ่อปลา กลุ่มที่มีความ เป็นมาของการรวมตัวแตกต่างไปจากชมรมปลานิลจะมีศักยภาพในการดำเนินงานที่แตกต่างด้วย อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการดำเนินงานของกลุ่มปลาในชุมชนบ่อปลามีตัวแบบมาจากชมรมปลานิล ความแตกต่างดังกล่าวจึงอยู่ที่การจัดระบบตลาดที่กลุ่มอื่นทำไม่ได้ไม่สมบูรณ์เท่า เพราะสมาชิกพ่อค้าปลาเกือบทั้งหมดยังคงอยู่ กับชมรมปลานิล จึงเป็นการยากที่จะหาพ่อค้าปลาในสังกัดขึ้นมาใหม่ พ่อค้าปลาอิสระที่ซื้อปลาจากกลุ่มเหล่านี้ มีสิทธิจะวิ่งไปเข้าที่บ่อไหนก็ได้ ทางกลุ่มเพียงแต่มีหน้าที่จัดรถปลาให้เข้าไปบ่อที่เตรียมไว้เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ กลุ่มปลาต่างๆจึงดำเนินนโยบายที่เป็นพันธมิตรกันในการออกปลา ดังคำบอกเล่าที่ว่า

“การดำเนินการตอนนี้ อย่างกลุ่มอื่นๆพวกนี้ บางทีเขาไม่มีปลาที่จะออก เขาก็ไปรวมกลุ่ม ส่วนนี้มาช่วยกันออก คือตลาดเขายังไม่เท่าไร บางครั้งก็ไม่ใช้ปลาไม่พอ คือปลาไม่ได้ขนาด ไม่ได้สเปค ตลาดบางครั้งโตเกินเขาก็ใช้ไม่ได้ มันก็อยู่ที่ตลาด”

สำหรับกลุ่มปลาที่ดำเนินการในรูปแบบสหกรณ์ปลานั้น จะมีกระบวนการเบื้องต้นข้างตายตัว มีการระดม เงินในลักษณะหุ้น หุ้นละ 10 บาท มีการเลือกกรรมการและประธานสหกรณ์ โดยคณะกรรมการจะสับเปลี่ยน เข้าออกตามระเบียบสหกรณ์ทุกประการ นอกจากนั้นสหกรณ์ปลาได้จ้างผู้จัดการมาคอยดูแลการจัดการภายใน สำนักงาน การดำเนินงานประจําวัน จะมีเจ้าหน้าที่ภาคสนามที่คอยสุ่มปลาของสมาชิกเพื่อกำหนดวันออก ปลาและมีเจ้าหน้าที่คัดปลาหรือเชคเกอร์เช่นเดียวกัน ในกรณีที่สหกรณ์ปลามีเจ้าหน้าที่จับปลาไม่เพียงพอที่จะ ใช้วิธีการจ้างแรงงานเป็นรายวัน วันละ 150 บาท ซึ่งเป็นราคาที่ทางชมรมปลานิลเป็นผู้กำหนด และเนื่องจาก สหกรณ์ปลาเพิ่งถือกำเนิดเป็นทางการในเดือนมิถุนายน 2543 กิจการของกลุ่มจึงยังไม่เข้ารูปเข้าร่า และยังมี ปัญหาเรื่องความไม่คล่องตัวในการออกปลาเท่าที่ควร โดยเฉพาะในด้านการควบคุมพ่อค้า สำหรับผู้นำ สหกรณ์ ผู้จัดการ รวมทั้งสมาชิกอีกหลายราย เป็นกลุ่มบุคคลซึ่งจบการศึกษาระดับปริญญาตรีขึ้นไป ซึ่งทำให้ภาพพจน์ของกลุ่มถูกมองว่าเป็นพวกนักวิชาการ

การมีทางเลือกในการเข้าเป็นสมาชิกกลุ่มปลาที่มีเพิ่มอีก 4-5 แห่งนั้น เป็นการปรับตัวของชาวบ้านผู้เลี้ยงปลาเพื่อสร้างความพึงพอใจให้กับตนเองทั้งในด้าน ความคิด ความเชื่อ และอุดมการณ์ในการดำเนินการยังทำให้เข้าใจสาเหตุที่แท้จริงของการเกิดปัญหามากขึ้น เพราะเมื่อได้เข้าไปเป็นสมาชิกของกลุ่มปลาอื่นและยังเผชิญกับปัญหาอยู่เช่นเดิม ก็เกิดการตระหนักได้ว่าปัญหาบางเรื่องนั้นมิได้แก้ไขได้โดยการย้ายกลุ่มเท่านั้น การปรับตัวในลักษณะนี้ จะทำให้ชาวบ้านผู้เลี้ยงปลาเกิดกระบวนการเรียนรู้ถึงทางออกที่แท้จริงของปัญหามากยิ่งขึ้น และนำไปสู่ความพร้อมต่อการร่วมมือที่จำเป็นของการสร้างพลังร่วม ในการแก้ปัญหาต่างๆของเศรษฐกิจชุมชนมากขึ้นกว่าเดิม

การเผชิญกับปัญหาวิกฤตราคาปลา : ผลจากการขาดเอกภาพในการกำหนดราคาผลผลิตของเศรษฐกิจชุมชน

ปัญหาใหญ่ที่เกิดขึ้นเมื่อครั้งเริ่มมีการแตกกลุ่มช่วงแรกๆ คือ พ่อค้าปลานอกสังกัดชมรมปลานิลซึ่งเป็นพ่อค้าปลาอิสระที่เข้าไปซื้อปลาที่พ่อของสมาชิกกลุ่มอื่น อาศัยช่องโอกาสที่กลุ่มซึ่งแยกตัวไปนั้นไม่มีความเข้มแข็งในด้านระบบการจัดการจึงกดราคาปลาที่รับซื้อ ในขณะที่ผู้เลี้ยงปลาที่ออกมาจากชมรมปลานิลมีปลาที่เลี้ยงไว้นานหลายเดือน จึงยอมขายปลาในราคาถูกและต่ำกว่าราคาปลาที่ชมรมปลานิลกำหนดไว้อย่างมาก โดยกลุ่มปลาที่ไม่สามารถควบคุมเหตุการณ์ได้ ด้วยเหตุนี้ความปั่นป่วนของตลาดปลาที่เคยมีเสถียรภาพก็เกิดขึ้น เพราะเมื่อพ่อค้าส่งบางรายสามารถซื้อปลาได้ถูก ก็ยอมขายให้แก่พ่อค้าแม่ค้าในตลาดได้ราคาต่ำกว่า ขณะที่สมาชิกพ่อค้าปลาชมรมปลานิลยังคงขายปลาให้แก่พ่อค้าแม่ค้าในราคาเดิม กรรมการชมรมเล็งถึงสถานการณ์ในครั้งนั้นว่า

“มันอาจมีพ่อค้าหน้าใหม่ หรือว่าไอ้ที่เจ้าไม่มีศาล ก็ไปปนตลาด อาจจะใหม่นะ ไปลดราคา แต่มันก็อยู่ที่ว่าสมาชิกพ่อค้าของเราจะ เห็นเขาลดราคาแล้วไม่สู้ ปอด ใจไม่ถึง ก็เสียตลาดให้เขา”

ปัญหาเรื่องการตัดราคาปลาในตลาดและแย่งชิงตลาดเป็นเรื่องที่ชมรมต้องตัดสินใจ เมื่อผ่านความเห็นของคณะกรรมการชมรมโดยมีผู้จัดการชมรมเป็นผู้ควบคุม ชมรมจึงดำเนินนโยบายให้เงินอุดหนุนแก่พ่อค้าปลา เป็นการสนับสนุนเงินส่วนต่างที่สมาชิกพ่อค้าของชมรมควรจะได้จากการขายในราคาปกติ เช่น หากขายราคาในตลาดได้เพียง 32 บาทต่อกิโลกรัม ทั้งที่มีต้นทุนในการมารับปลา 35 บาทต่อกิโลกรัม เงินอุดหนุนที่ทางชมรมจะจ่ายชดเชยให้คือ 3 บาทต่อกิโลกรัม โดยการจ่ายชดเชยนี้คิดจากราคาทุนของปลาที่รับไปเท่านั้น คำนำนักรถและต้นทุนในการมาซื้อปลาของพ่อค้าชมรมมิได้จ่ายให้ ดังนั้นสมาชิกพ่อค้าปลาของชมรมจึงต้องหาทางออกอื่นหรือแม้แต่ต้องยอมขาดทุนไปสักระยะหนึ่งเพื่อให้สามารถรักษาดูแลตลาดของตนไว้ได้ เมื่อผ่านไปประมาณ 1 เดือน ปัญหาการขาดกำไรก็ปรับตัวเข้าสู่สภาพเดิม ดังที่ว่า

“แต่ภายหลังก็ เอ้อไม่เป็นไร เราลดสู้ ก็สู้เอา เราอาจจะช่วยค่าน้ำมันไฟอะไรอย่างนี้ ถึงได้ดึงตลาดกลับมา แต่ระยะยาวแล้วก็ถ่วงกันไปนานๆเขาก็ไม่มีทุนหรอก ใช้ใหม่”

หากพิจารณาแล้ววิธีการให้เงินอุดหนุนของชมรมแพ่พ่อค้าปลา มีลักษณะเดียวกับการประกันราคาส่งของรัฐบาล ที่ให้การอุดหนุนผู้ผลิตเมื่อไม่สามารถขายผลผลิตได้ราคาที่รัฐประกันไว้ แต่ในกรณีนี้ราคาประกันอยู่แค่ที่ต้นทุนในการมาซื้อปลาที่บ่อเท่านั้น ผลกระทบที่เกิดขึ้นจากภาวะวิกฤตในช่วงเวลาดังกล่าวสร้างความสูญเสียให้แก่เศรษฐกิจปลานิลของชุมชนมาก ดังที่ผู้จัดการชมรมปลานิลเล่าว่า

“ตอนที่แย่งกัน ไม่ใช่บ่อยนะครับ ราคาเสียหายนี้ ราคาที่เอามาชนกัน ราคาเสียหายนี้จะต่างกันไปลิบบาท ลิบบาทนี้ ปลาของอำเภอออกในเวลานี้ ขณะนี้ไม่น้อยกว่าลิบห้าตันต่อวัน ก็คุณไปลิกรับ มันก็เป็นเดือน พูดยังเป็นหลายล้านหรืออะไรนี่ คือราคาขายแทนที่จะได้สามลิบบาทกว่าสามลิบบาท มันก็มาอยู่ยี่ลิบบาท นี่ราคาตัวนี้ คือเขาตัดราคา เราก็ตองสู้”

แต่ในที่สุดปัญหาต่างๆเริ่มคลี่คลายลง เมื่อพ่อค้าปลาที่แย่งตลาดยอมจับมือกันแบ่งตลาดโดยไม่คิดจะใช้วิธีการตัดราคาอีก ในขณะที่ยกกลุ่มปลาต่างๆในชุมชนได้หาทางควบคุมไม่ให้พ่อค้ามีโอกาสดราคราปลาที่บ่ออีก สำหรับการตัดราคากันเองนั้นองค์กรต่างๆจะไม่ทำ ดังที่ว่า

“คือเราไม่ตัดราคากันเอง มันก็อยู่ได้แบบนี้ เราจะไปเอาของเกษตรกร เราจะไม่ตัดราคา คือตัดนี้ พูดย่อยๆว่าเกษตรกรจะกระเทือน ต่างคนต่างก็รักลูกสมาชิกของเขาอะ... เสร็จแล้วผู้บริโภคนะไม่ให้แพงเกินไป ผู้ค้าได้กำไรพอสมควร เพราะฉะนั้นที่อยู่ไม่ได้ก็คือ คุณต้องไปหาเทคนิคการเลี้ยงปลา ไม่ใช่อยู่ที่ตลาดแล้ว”

ในสถานการณ์ปกติ กลุ่มปลาอื่นที่ไม่ใช่ชมรมปลานิลอาจจะกำหนดราคาปลาต่ำกว่าราคาชมรมปลานิลตั้งไว้แต่ความแตกต่างนี้อยู่ในวงแคบคือเพียงกิโลกรัมละ 1 บาท ซึ่งพอจะเป็นแรงจูงใจให้พ่อค้าปลาอิสระเข้ามาซื้อปลาที่กลุ่มปลาอื่น ปัญหาเรื่องราคาปลาจึงหมดไป แต่โดยทั่วไปแล้วราคาปลาที่บ่อของทั้งชุมชนจะเท่ากัน โดยกลุ่มอื่นจะอิงราคาปลาจากชมรมปลานิล สำหรับส่วนแบ่งตลาดที่เคยทับซ้อนกัน พ่อค้าปลาที่มีปัญหาสามารถตกลงกันได้โดยแบ่งสรรตลาดกันไป

การดึงกิจกรรมการผลิตที่ต้องพึ่งพิงระบบภายนอกให้เข้ามาอยู่ในมือชุมชน

เศรษฐกิจชุมชนปลานิลที่มีการดำเนินการโดยองค์กรเศรษฐกิจชุมชนในด้านการขายผลผลิต มีความเข้มแข็งมากนับตั้งแต่เริ่มดำเนินการมา สังเกตได้จากช่วงที่ประเทศประสบกับวิกฤตเศรษฐกิจระดับมหภาคในปี 2540 และส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจทั่วประเทศ ในขณะนั้นเศรษฐกิจชุมชนเลี้ยงปลานิลยังคงอยู่ได้อย่าง

มันคง โดยไม่มีปัญหาในด้านการขายแต่อย่างใด ดังที่กรรมการชมรมผู้หนึ่งเล่าว่า “ช่วงที่วิกฤตนี้แหละทางนี้ไม่ สะเทือน ยังมีการออกปลา ตัวเลขเหมือนเดิมได้ทุกวัน ตัวเลขนี้ไม่ดาวน์ลงมา” ในปี 2541 ระบบการเลี้ยง ปลานิลขยายตัวมากจนทำให้ลูกปลานิลแปลงเพศขาดแคลน ผู้เลี้ยงและทางชมรมได้พยายามหาลูกปลานิล เพิ่มเติมจากแหล่งอื่น จนได้มาจากฟาร์มทางภาคกลางซึ่งพอมีชื่อเสียงอยู่บ้าง ลูกปลาที่ซื้อหามาได้เป็นปลา ซูเปอร์เมล (supermale) ที่ผ่านกรรมวิธีผสมข้ามพันธุ์โดยคัดยีนส์ให้ลูกออกมาเป็นเพศผู้ทั้งหมด แต่ปลา ที่ซื้อมานั้นมีปัญหาการหลุดค่อนข้างมาก ถึงประมาณ 20% ปลาในบ่อจึงไม่ได้เป็นเพศผู้ทั้งหมด และมีลูก ปลาเกิดขึ้นจำนวนมากมาย ดังนั้นผู้เลี้ยงจึงรีบหาปลาชนิดอื่นมาควบคุมลูกปลานิล ส่วนใหญ่จะลงปลาดุก หรือไม่กี่ปลาซ่อนซึ่งก็พอจะแก้ไขปัญหไปได้บ้าง แต่ปลาที่ออกขายได้น้ำหนักน้อยลงและค่อนข้างเป็นการสิ้น เปลืองอาหาร อีกทั้งจำนวนปลายังมีมากขึ้นและทำให้การออกปลายังล่าช้า เหตุการณ์นี้เป็นมูลเหตุสำคัญที่ใน ระยะเวลาต่อมาเป็นข้อคิดที่ทำให้องค์กรเศรษฐกิจชุมชนปลานิลพยายามหาทางผลิตลูกปลานิลแปลงเพศเอง เพื่อไม่ให้เกิดปัญหาขาดแคลนลูกปลา

การผลิตลูกปลานิลแปลงเพศเองในชุมชน เป็นหนทางแรกที่เศรษฐกิจชุมชนพยายามลดการจำแนก แจกแจง (dedifferentiation) กิจกรรมทางเศรษฐกิจให้เข้ามาอยู่ในมือชุมชนมากขึ้น เพราะนับตั้งแต่เมื่อ เศรษฐกิจปลานิลในชุมชนบ่อปลาก้าวเข้าสู่วิถีการผลิตเพื่อขาย การซื้อลูกปลานอกระบบกลายเป็นสิ่งจำเป็น ต่อระบบการเลี้ยงแบบใหม่ ซึ่งสะดวกต่อการควบคุมทั้งปริมาณปลาในบ่อ น้ำหนักปลา และการให้อาหาร ปลา แต่การซื้อลูกปลานิลแปลงเพศเป็นส่วนของต้นทุนที่ไหลออกเป็นรายได้นอกชุมชนอย่างน้อยๆ ถึงปีละ ประมาณ 4-5 ล้านบาท ความพยายามผลิตลูกปลานิลแปลงเพศเองในชุมชนจึงเริ่มต้นขึ้น จากการทำกรรมการ ชมรมตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวและได้นำมาพูดคุยเพื่อหาทางออกให้กับปัญหา กรรมการผู้หนึ่งได้เล่าให้ฟัง ถึงบรรยากาศของการพูดคุยว่า

“เพราะสมาชิกมาคุยกันแล้ว บางครั้งมันลำบาก เหมือนกับว่ายืมจมูกเขาหายใจเหมือนกัน เพราะบางทีเขาก็ป้อนไม้ทันทใช้ไหม เพราะว่าอีกอย่างหนึ่ง ขนส่งไกล การเสียหายมันก็เยอะ”

ซึ่งแสดงให้เห็นว่าทางชมรมเอง ได้ตระหนักถึงการสูญเสียที่เกิดจากการต้องพึ่งพิงระบบภายนอกใน การซื้อลูกปลาจากแหล่งผลิตที่ไม่ใช่ภายในชุมชน ดังนั้นเพื่อลดปัญหานี้ ทางชมรมจึงสนับสนุนให้ประธาน ชมรมซึ่งมีความรู้เบื้องต้นในการเพาะพันธุ์ปลามาก่อน ไปอบรมที่สถาบันพันธุ์กรรมสัตว์น้ำที่จังหวัดปทุมธานี และสามารถผลิตลูกปลานิลแปลงเพศสำเร็จเมื่อกลางปี 2543 โดยผลิออกมาจำหน่ายในราคาตัวละ 25 สตางค์เท่านั้น ซึ่งถูกกว่าที่ชาวบ้านหาซื้อมาจากแหล่งนอกชุมชน ประมาณตัวละ 10 สตางค์

การผลิตลูกปลานิลแปลงเพศ ต้องใช้ความรู้และความชำนาญของผู้ทำ ต้องทุ่มเททั้งเวลาและเครื่องมืออุปกรณ์ต่างๆ ซึ่งไม่ใช่ทำกันได้ง่ายๆ แม่พันธุ์พ่อพันธุ์ปลานิลนั้นซื้อมาจากสถาบันพันธุ์กรรมสัตว์น้ำตั้งแต่ ตัวเล็กๆราคาตัวละ 20 สตางค์ ขุนเลี้ยงต่อไปจนอายุประมาณ 8 เดือน ในบ่อซีเมนต์ที่มีขนาดประมาณ 80 ตารางเมตร ลึกประมาณ 1 เมตร การปล่อยลูกปลาแม่พันธุ์พ่อพันธุ์ขนาดที่พอเหมาะคือประมาณ 3 ตัวต่อ

พื้นที่ 1 ตารางเมตร ในบ่อเพาะเลี้ยงแต่ละบ่อจะปล่อยพ่อพันธุ์ไว้ 80 ตัว แม่พันธุ์ 160 ตัว เมื่อผสมแล้วไข่จะอยู่ในปากตัวเมีย พอเคาะไข่ออกจากปากปลาก็จะนำไปปลาทั้งหมดมาพักไว้ในที่ที่พอพัก รอเป็นตัวจึงเริ่มให้ฮอร์โมนเพศผู้ ฮอร์โมนเป็นสารควบคุมในการนำมาใช้ต้องผ่านการสนับสนุนโดยส่วนราชการ การให้ฮอร์โมนกับลูกปลาทำโดยผสมไว้ในน้ำที่เลี้ยงลูกปลา ปลาจะได้รับฮอร์โมนผ่านทางปาก เมื่อครบ 4 วัน ก็ย้ายปลาไปอนุบาลที่กระชังขอบบ่อ โดยยังให้ฮอร์โมนผสมและให้กินอาหารพวกแพลงตอน หลังจากปลาอยู่ในกระชัง 21 วันแล้ว สามารถนำมาขายได้เลย การขายทำโดยนับลูกปลาไว้ในถุงประมาณ 1,050 ตัว แล้วชั่งน้ำหนักไว้ เพื่อเวลาขายจริงครั้งละ 1 พันตัว จะได้ชั่งขายตามน้ำหนักที่กำหนดไว้แล้ว พ่อพันธุ์แม่พันธุ์ที่ใช้จะมีอายุการให้ลูกปลา 2 ปี หรือได้ลูกออกมาประมาณ 20 รุ่น ปัจจุบันนี้มีเพียงประธานชมรมปลานิลเท่านั้นเป็นผู้ดำเนินการผลิตในชุมชน แต่ผลผลิตยังไม่พอเพียงกับความต้องการของตลาด เพราะผลิตได้เพียงเดือนละ 1 ล้านตัวเท่านั้น ในขณะที่ความต้องการในชุมชนเดือนหนึ่งมากกว่า 1 ล้านตัว และยังมีผู้ซื้อที่มาจากนอกชุมชนอีกจำนวนหนึ่งด้วย

การสร้างตลาดลูกปลานิลแปลงเพศที่ผลิตเองในชุมชนนั้นมิใช่เรื่องง่าย แต่การขายไม่มีปัญหาเพราะเป็นการผลิตที่มีน้อยกว่าความต้องการของตลาดอยู่ค่อนข้างมาก ดังนั้นในระยะแรก คนที่เชื่อถือและยอมใช้ลูกปลาที่ผลิตเองในชุมชน จึงเป็นพวกกรรมการของชมรมปลานิลเท่านั้น กรรมการคนหนึ่งตั้งใจใช้ลูกปลานิลที่ผลิตเองในชุมชนนี้เลี้ยงเพื่อใช้ในการทดลอง ซึ่งก็ทำให้พบว่าลูกปลารุ่นแรกๆของแม่พันธุ์เลี้ยงไปแล้วตัวไม่ค่อยโต จึงรู้ปัญหาว่าเป็นเพราะแม่พันธุ์สาวท้องแรก การแก้ปัญหานี้ทางชมรมเห็นสมควรให้นำลูกปลารุ่นแรกๆของแม่พันธุ์ไปปล่อยตามแหล่งน้ำไปโดยไม่ให้ฮอร์โมน จะให้ฮอร์โมนเพื่อขยายเฉพาะลูกปลาตั้งแต่รุ่นที่สองเป็นต้นไป การช่วยเหลือกันโดยอาศัยความสัมพันธ์ของการเป็นพวกเดียวกันในบรรดากรรมการ ทำให้สามารถแก้ปัญหาด้านความเชื่อมั่นในคุณภาพลูกปลาลงไปได้ เพราะหากปล่อยขายไปกับคนอื่นโดยยังไม่ได้ทดลองเลี้ยงให้รู้ปัญหา ก่อนจะทำให้คนที่เริ่มลองใช้ลูกปลาที่ผลิตเองในชุมชนหมดความเชื่อมั่น จนยากที่จะแก้ไข กรรมการผู้นั้นได้เล่าให้ฟังถึงการยอมให้บ่อปลาของตนเป็นบ่อทดสอบว่า “ผมเคยขายไปแล้ว ครั้งแรกไม่ค่อยโตเท่าไร เป็นแคสสตั๊ดดีให้เขาเลย รุ่นหลังเขาดีขึ้นล่ะ ตอนนั้นผลกำลังสะท้อนกลับมาในแนวทางที่ดี เพราะว่าสอบผ่าน” เมื่อได้รับความเชื่อมั่นเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จึงเป็นโอกาสที่จะมีการขยายตัวในการผลิตลูกปลานิลแปลงเพศในชุมชนเพิ่มขึ้น

ผลต่อเนื่องของการริเริ่มผลิตลูกปลานิลแปลงเพศ ทำให้ผู้เลี้ยงปลาในระดับนักวิชาการที่เป็นผู้นำเศรษฐกิจชุมชนอีกรายหนึ่งซึ่งภายหลังได้แยกกลุ่มไปดำเนินการในรูปของสหกรณ์ปลา ได้มีความคิดที่จะผลิตลูกปลานิลแปลงเพศเองด้วยเช่นกัน ดังนั้นจึงมีแนวโน้มในอนาคตที่กิจกรรมดังกล่าวจะถูกดึงเข้ามาอยู่ในมือชุมชนจนเกือบทั้งหมด กระบวนการผลิตลูกปลานิลแปลงเพศเองในชุมชนนี้ จึงเป็นพัฒนาการของเศรษฐกิจเลี้ยงปลานิลของชุมชนบ่อปลา ที่สามารถสร้างผลเชื่อมโยงไปข้างหลัง (backward linkage) อันมีนัยสำคัญต่อความเข้มแข็งที่เพิ่มขึ้นของเศรษฐกิจชุมชนและเป็นการลดการสูญเสียรายได้ไหลออกนอกชุมชนได้มากขึ้น

การจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมภายในระบบเศรษฐกิจชุมชนเพื่อสร้างกลไกความร่วมมือ

การจัดระเบียบความสัมพันธ์ภายในระบบเศรษฐกิจชุมชนปลา NIL เป็นแนวทางที่นำไปสู่เศรษฐกิจชุมชนสู่ความเข้มแข็ง ซึ่งได้นิยามไว้แล้วเบื้องต้นในความหมายของ “ทุนทางสังคม” ว่า คือลักษณะของการจัดระเบียบทางสังคม เช่น ความไว้วางใจ บรรทัดฐาน และเครือข่าย ซึ่งสามารถช่วยปรับปรุงประสิทธิภาพของสังคมโดยทำให้การกระทำการร่วมกันเป็นไปโดยสะดวก การจัดระเบียบความสัมพันธ์ภายในระบบเศรษฐกิจปลา NIL ของชุมชนบ่อปลาเป็นไปในลักษณะเช่นนั้น กล่าวคือมีการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกลุ่มแกนนำเศรษฐกิจชุมชน ระหว่างองค์กรเศรษฐกิจชุมชนกับสมาชิกองค์กร ระหว่างผู้เลี้ยงปลากับชุมชนหมู่บ้านโดยสร้างศักยภาพต่างๆ ให้เกิดขึ้นในทางที่ทำให้เศรษฐกิจชุมชนเกิดความเข้มแข็ง ซึ่งขอเสนอในประเด็นต่างๆ ดังนี้

ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มแกนนำเศรษฐกิจชุมชน

การรวมตัวกันของกลุ่มแกนนำเศรษฐกิจชุมชนที่ทำอาชีพเดียวกัน ก่อให้เกิดพลังที่มีผลต่อการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน ศักยภาพที่เกิดขึ้นภายใต้วิถีทางของความสัมพันธ์ระหว่างกันของกลุ่มแกนนำของชมรมปลา NIL เกิดขึ้นได้จากหลายทางดังนี้

การได้ร่วมวิสาสะอย่างสม่ำเสมอ การได้ร่วมวิสาสะกันของบรรดาแกนนำชมรมปลา NIL มักเกิดขึ้นเป็นประจำ และแท้จริงแล้วอาจถือว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกิดองค์กรเศรษฐกิจปลา NIL แห่งแรกขึ้นในชุมชน แรงเกาะเกี่ยวของการประกอบอาชีพเดียวกันภายในชุมชนคือการเลี้ยงสุกร เป็นบ่อเกิดให้เกิดการพูดคุยปัญหา รับทราบทุกข์ร้อนของกันและกัน และแสวงหาทางออกร่วมกัน การพบปะกันในระยะแรกเป็นการแสวงหาทางออกเพื่อลดความเสี่ยงของการขายผลผลิตชนิดเดียว โดยการกระจายการผลิตออกไปในลักษณะการเลี้ยงสัตว์แบบผสมผสานให้เกือบลูกกันและกัน ซึ่งเป็นเสมือนการยอมรับโชคชะตาของราคาสินค้าที่ถูกกำหนดโดยกลไกตลาด แต่การขยายไปเลี้ยงปลาก็อ้างประสบปัญหาที่รุนแรงในเรื่องราคา การได้พบปะอย่างต่อเนื่องให้แกนนำกลุ่มเริ่มมองเห็นทางออกของการขายปลา เพราะมีเงื่อนไขบางประการที่จะเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจแรกของชุมชนซึ่งสามารถรวมตัวกันกำหนดราคาได้ไม่ว่าจะเป็นคุณภาพปลา ตลาดภาคเหนือที่กว้าง และการกีดกันในการเข้ามาของปลาจากที่อื่น เนื่องจากการขนส่งที่ไกลจะทำให้ปลาช้ำและตายซึ่งจะขายไม่ได้ราคา การได้มาวิสาสะกันนี้ถือว่าชุมชนได้สร้างโครงสร้างพื้นฐานความสัมพันธ์ทางสังคม ที่เป็นลักษณะกลไกความร่วมมือในการกระทำการต่างๆ โดยเริ่มจากการพบปะกันเป็นครั้งคราว ต่อมาเมื่อมีการรวมตัวของกลุ่มแกนนำมากขึ้น การวิสาสะกันนี้ได้ขยายตัวออกเป็นการพบปะกันเป็นประจำอย่างน้อยสัปดาห์ละครั้งเพื่อการพูดคุยปัญหาต่างๆ อย่างเป็นเรื่องเป็นราว ดังที่กรรมการชมรมเล่าว่า

“เจอกันในกลุ่ม บางทีมันก็ดีกว่าอาทิตย์ละครั้งอีก บางทีก็สังสรรค์กันเกือบทุกวันนะ อย่างพวกผมเนี่ยในกลุ่มที่เป็นกรรมการ คนนั้นออกไปหาหมิงเย็นเดียวก็เรียกไปสังสรรค์อีกแล้ว แล้วก็วันเวียนๆ กันอยู่นี่ คนในพื้นที่เตบโตตั้งแตงยังไม่มีบ่อปลาแต่ขยับเลี้ยงหมูเลี้ยงอะไรมา”

การได้ร่วมวิสาสะกันยังเป็นการกระชับมิตรและการเรียนรู้กันและกัน จึงเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมการทำงานร่วมกันที่ดียิ่ง เพราะภายใต้โครงสร้างเช่นนี้ทำให้มิตรภาพของผู้ที่เข้ามารวมพลังกันกระทำการใดๆ มีความยั่งยืนมั่นคง

การตรึงตรองปัญหาร่วมกัน เมื่อมีการวิสาสะกันอย่างสม่ำเสมอเป็นโครงสร้างพื้นฐานทางสังคมของช่องทางการสื่อสารแล้วการแก้ปัญหาทั้งในระดับของปัจเจกและของส่วนรวมก็สามารถเกิดขึ้นโดยผ่านช่องทางนี้ได้โดยสะดวก การแก้ไขปัญหาระดับผู้เลี้ยงแต่ละรายเกิดขึ้นได้ดังคำบอกเล่าของกรรมการชมรมที่ว่า

“มันเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ไม่หยุดนิ่ง อย่างน้อยที่สุดมันยังสร้างสรรค์กันนะอะ มันยังคุยกัน คุยกันทางโทรศัพท์นี่ จะมีโจทย์ขึ้นมาแล้ว พอมีโจทย์ก็หาทางแก้ ของใครของมัน แล้วก็สรุปผลยังงี้ก็มาคุยกัน ถ่ายทอดกันในกลุ่ม”

การตรึงตรองปัญหาร่วมกันเป็นการร่วมแสวงหาทางออกให้กับปัญหาต่างๆที่เผชิญ ซึ่งย่อมจะดีกว่าการแก้ปัญหาเพียงลำพังตัวเอง ทำนองเดียวกันการแก้ปัญหาเพื่อส่วนรวมก็สามารถเกิดขึ้นจากการตรึงตรองปัญหาร่วมกันด้วย ดังเช่นการตั้งกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญคือการผลิตลูกปลานิลแปลงเพศ ให้เข้ามาอยู่ในมือการผลิตของชุมชนเอง ที่ได้เริ่มต้นจากการทดลองผลิตส่วนหนึ่งก่อนจนแน่ใจในตลาดว่าไปได้แล้วค่อยขยายกำลังการผลิตออกไป ดังคำบอกเล่าที่ว่ากิจกรรมนี้เกิดขึ้นมาเพราะ “หมู่กรรมการมาหารือกัน ก็น่าจะมีตัวแทนสักคนทำขึ้นมาใช้ไหม มันเป็นที่สำรองไว้”

กระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน การประกอบอาชีพเดียวกันและการได้มาพบปะพูดคุยปัญหาร่วมกันอย่างสม่ำเสมอเป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันที่สำคัญ เพราะในกระบวนการเรียนรู้จะไม่มีการปิดบังความรู้ระหว่างกัน นอกจากนั้นเมื่อกลุ่มแกนนำได้เริ่มต้นการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจใหม่ที่ยังมีประสบการณ์ไม่มากนักคือการเลี้ยงปลา ก็ได้รวมกลุ่มกันชวนหาความรู้และประสบการณ์โดยชักชวนกันไปดูงานและเข้าสัมมนาในที่ต่างๆทางด้านการเลี้ยงปลาเพื่อนำความรู้ที่ได้มาประยุกต์ใช้ ในเรื่องของการจัดกลุ่มไปดูงานกันนี้ผู้จัดการชมรมเล่าว่า “มันจะมีหลายคน เขาจะไปดูว่าเขาเลี้ยงปลากันอย่างไร เขาเปิดสัมมนาที่ไหน เขาไปทั่วประเทศเหมือนกันใช้ไหม”

การกำหนดบทบาทหน้าที่ของผู้นำได้อย่างลงตัว หมายถึง การจัดวางคนไว้ในตำแหน่งที่เหมาะสมโดยเฉพาะตำแหน่งสำคัญๆในองค์กร ได้แก่ ประธานชมรม ซึ่งต้องเป็นผู้ที่ประสานงานทั่วไปให้สมาชิกของชมรมสามารถอยู่ร่วมกันได้ โดยอาศัยศรัทธาที่ชาวบ้านมีให้ จึงจะสร้างความไว้วางใจต่อองค์กรให้เกิดขึ้นได้เป็นเบื้องต้น ในขณะที่ตำแหน่งผู้จัดการชมรมนั้นมีหน้าที่เป็นผู้บริหารในสำนักงาน ควบคุมพนักงานและเจ้าหน้าที่ชมรม สมาชิกผู้เลี้ยงปลา และสมาชิกพ่อค้าปลา ซึ่งต้องอาศัยความเด็ดขาดและการตัดสินใจอย่างฉับไวในหลายกรณี ซึ่งมีผู้ให้ความเห็นเกี่ยวกับความลงตัวในบทบาทของบุคคลทั้งสองว่า

“พูดง่าย ๆ ว่าเป็นฝ่ายบุ๋นกับฝ่ายบู๊ มันต้องมีร้อนมีเย็นอยู่ด้วยกัน เพราะว่าในการที่ที่เราจะไปควบคุมคนงานเยอะๆอย่างนี้ เราต้องใช้พระเดชมาคุมนะ ต้องมีส่วนการที่จะมาควบคุมให้สมาชิกอยู่ด้วยกันอะไรต่างๆนี้ ก็คำนึงถึงคุณธรรมนะ”

ประธานชมรมปลานิลเป็นผู้ที่มีความเป็นนักวิจัยชาวบ้านที่มีความคิดทันสมัย เช่นได้ทำการศึกษาถึงความนิยมปลานิลของชุมชน โดยใช้วิธีการ “ทำโพล” คือจ้างนักศึกษาไปสอบถามความนิยมในการบริโภคปลาเชิงเปรียบเทียบ ดังคำบอกเล่าที่ว่า

“แล้วพอดีลุงนะ ส่งนักศึกษาวิทยาลัยเกษตรฝักงาน ช่วงปิดเทอมจ้างไปสำรวจข้อมูล ไปทำโพล เชียงใหม่ ลำปาง ว่าชอบกินปลาที่ไหน ปลาลำปาง ปลาจากใต้มา กับปลาจากเชียงายไพนี่ ชอบกินปลาไหน ไปถามหมู่ชาวบ้าน ขึ้นบ้านเลยนะ ปรากฏว่าชอบกินปลาเชียงายนาก”

“ที่ลุงเอามาวิเคราะห์ดูนี่นะว่าอากาศมันเย็น แล้วปลานี้ถ้าถูกความเย็นมันจะสะสมไขมัน ปลามันมีมันเยอะกว่าจะกินอร่อย มันจะเป็นแนวนี้ แต่บ๊ิพเป็นนักวิจัยหรือก เป็นนักวิเคราะห์ พอมาลองกินเทียบดู ก็เป็นอย่างที่คุณคิดล่ะครับ บ๊ิพมัน ปลาที่เชียงายจะมือออกมันเยอะ มันจะเป็นแบบมีมันแทรก จะอร่อยกว่า รสชาติดีกว่า ของเฮนี่เลี้ยงแบบพัฒนาครับ”

สำหรับผู้จัดการชมรมปลานิล มีความสามารถพัฒนาระบบการจัดการตลาดได้อย่างลงตัวและเป็นผู้มีความคิดริเริ่มในการดำเนินการต่างๆ รวมทั้งมีความเด็ดขาดอยู่ในตัวเอง จึงเหมาะสมในการทำหน้าที่ควบคุมสมาชิกที่หลากหลาย กรรมการผู้หนึ่งเล่าถึงการเริ่มก่อตั้งชมรมซึ่งผู้จัดการเป็นผู้ริเริ่มแนวคิดให้ฟังว่า

“ตอนนั้นต่างคนต่างก็ขายละ ทำไปทำมาก็ผู้จัดการนี่แหละ ก็ให้แนวคิด ดูอย่างท่าข้าวก่า นั้นทรงชิ เขาบอกเขาดูอย่างนั้นนะ เรามารวมตัวกันขายไม่ดีหรือ จากตรงนั้นก่อนแล้วก็เริ่มลงตัว”

นอกจากนั้นความสามารถในการควบคุมระเบียบการขายปลาเป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างมากเช่นกัน ดังที่ว่า “ต้องอาศัยบารมี ก็ต้องมีนิดหน่อย” บารมีในที่นี้ก็คืออำนาจในการควบคุมจัดการ สามารถมีสิทธิขาดในการลงโทษสมาชิกพ่อค้าปลา สมาชิกผู้เลี้ยงปลาและพนักงานของชมรมที่ทำผิดกฎ เป็นอำนาจที่เห็นผลได้ทันทีเช่นสามารถเรียกมาตักเตือนได้ ดังที่ผู้จัดการเล่าว่า

“ในเวลานี้ไอ้ที่ทำผิดของผมนี่ พนักงานผม ถ้ากินเหล้าในบ่อปลา โดนตัดร้อยห้าสิบ คือผมสั่งตัดคนเดียว คนอื่นไม่มีสิทธิที่จะสั่ง ไม่ว่าจะเป็นกรรมการหรือการเงินหรือประธานจะมาก้าว่ายตัวนี้ไม่ได้ คือสิทธิเขาจะมอบให้ผมหมด”

แต่การใช้อำนาจนี้ต้องมีความยืดหยุ่น โดยคำนึงถึงเงื่อนไขและสถานการณ์ในขณะใดขณะหนึ่งด้วย ดังคำพูดของผู้จัดการที่ว่า “ถ้าคุณเขาเบรียะๆก็ไม่ได้อีกละ ก็ปราบๆกันไป บางครั้งก็ต้องทำใจเพราะเรายังแก้ปัญหาให้เขาไม่หมด”

ความสามารถในด้านการสร้างตลาดเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่ง เพราะหากเศรษฐกิจชุมชนผลิตอย่างเดียวโดยไม่คำนึงว่าตลาดมีอยู่ในขอบเขตใด จะเป็นการดึงตัวเองเข้าสู่วังวนของการเสียเปรียบทางการแลกเปลี่ยน ในการนี้ของชมรมปลานิล ผู้นำให้ความสำคัญต่อกลยุทธ์ ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็น “การสร้างตลาดนำการผลิต” ดังที่ผู้จัดการชมรมปลานิลกล่าวว่า

“เราจะเลี้ยงปลา มันต้องมีตลาดใช้ไหม ถ้าไม่มีตลาดเราจะไปเลี้ยงขายให้ใคร ซึ่งผมจะต้องหาตลาดก่อน มองตลาดว่า เออเวลานี้สินค้าตรงนี้เราผลิตนะ เราผลิตมาจับแล้วตลาดอยู่ตรงไหน พวกผมจะทำให้พอดี มันต้องหาตัวนี้ก่อนครับ ถ้าเราหาตลาดได้ ผลิตเท่าไรก็ได้ ของผมตลาดมาก่อน”

หากวิเคราะห์ถึงคำพูดที่ว่า “จะช่วยให้พอดี” ย่อมหมายถึงการคำนึงความสมดุลกันระหว่างตลาดที่มีอยู่ หรืออุปสงค์ต่อผลผลิตปลานิลกับปริมาณการผลิตหรืออุปทานปลานิล ซึ่งเป็นหลักการสำคัญที่จะทำให้ราคาปลานิลในตลาดมีเสถียรภาพ คือไม่มีการผันผวนขึ้นลงมาก แต่อาจเพิ่มราคาหรือลดราคาเพียงเล็กน้อย

ความสามารถของผู้นำทางด้านการจัดตลาดจึงเป็นที่ยอมรับกันทั่วไป แม้แต่ผู้นำต่างกลุ่มก็กล่าวว่า “บังเอิญเขาเป็นคนเก่ง เขาเก่งในเรื่องของการที่จะรวมรถสองของ แล้วก็ทุกคนได้ผลประโยชน์ เขาเก่งนะ ชมเชยเขา คนที่ทำธุรกิจแล้วมีตัวอย่างนี้ก็ถือว่าดีไป” การที่ชุมชนบ่อปลาที่มีผู้นำเช่นนี้ได้สร้างพลังให้แก่องค์กรเศรษฐกิจชุมชนโดยเฉพาะในด้านการแลกเปลี่ยน ซึ่งได้มีการวางระบบงานที่ถือว่าเป็นตัวแบบให้แก่กลุ่มปลาอื่นๆ ดังที่ว่า “การบริหารจัดการต่างกันเท่าไร ส่วนมากก็จะเอาแนวเดียวกัน” หรือ “เขามาทำ เขาก็พัฒนาแบบเราละแต่มันย่อส่วนไป” หรือ “ทุกกลุ่มก็ลอกแบบจากผมมาทั้งนั้น ผมถือว่าเป็นทรัพย์สินทางปัญญา”

ผู้นำทั้งสองคือประธานชมรมและผู้จัดการชมรมเอง ต่างก็สามารถแยกแยะหน้าที่ได้และรู้ถึงจุดแข็งจุดอ่อนของตน ดังที่ประธานชมรมกล่าวถึงการลงโทษสมาชิกที่ผิดกฎชมรมว่า

“คนไม่ดีก็ซื้อ(ให้)พิจารณาตัวเองครับออกไปหลายรายแล้ว เพราะการคอร์รัปชันทุจริตมันก็มีหมดเลยครับที่ในชมรม ก็ขจัดคนที่ไม่ดีออกไป เหลือแต่คนดีนะครับ แต่ทำปล่ครับ ส่วนมากก็เอ็นดูเหมือนกัน บางรายมันเหลือเชื่อ คนที่ดื้อรั้นนะครับ บ่ยอมทำในกฎกติกาละครับ ก็เลยให้ผู้จัดการจัดการครับ”

ในขณะที่ผู้จัดการชมรมกล่าวว่า “ไ้ส่วนราชการจะเข้ามาเนี่ย ผมจะให้เข้าหาประธานหมด ผมไม่ค่อยให้ความร่วมมือเท่าไร”

นอกจากนั้นในการจัดการขององค์กร ยังต้องมีการดึงตัวกรรมการชมรม 4-5 คน มาทำหน้าที่ตรวจบ่อ ซึ่งจะต้องเลือกสรรเอาบุคคลที่ชาวบ้านเชื่อถือในระดับสูง เพื่อให้กระบวนการซื้อขายปลาที่บ่อเป็นไปได้อย่างราบรื่น ผู้จัดการชมรมเล่าถึงการเลือกสรรกรรมการที่จะมาทำหน้าที่นี้ว่า

“ในการที่เอาเขาออกมาทำงานนี้ ต้องดูคนที่ม่เครติด คนที่น่าเชื่อถือ ควบคุมคนได้ แล้วคนประเภทนี้คือบ้านนอกเรามาหายาก คนที่มีพาวเวอร์น้อย พวกเขาก็เกรงใจ เจ้าของบ่อก็เกรงใจ”

การสามารถดึงศักยภาพของแกนนำแต่ละคนออกมาทำหน้าที่ร่วมกันได้อย่างกลมกลืนนั้น จึงทำให้องค์กรเศรษฐกิจชุมชนมีการจัดการภายในองค์กรที่เข้มแข็ง และนำไปสู่อำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนที่องค์กรเศรษฐกิจชุมชนเป็นผู้กำหนดขึ้นมา สอดคล้องกับที่แมทธิวส์ (Matthews. 1999) เสนอว่า การรวมพลังของกลุ่มคนจะสามารถนำเอาจุดแข็งจากความถนัดหลายๆด้านของหลายๆคน เข้ามาไว้ด้วยกันมีผลอย่างยิ่งต่อการกระทำที่เกิตความเข้มแข็ง เพราะความคิดริเริ่มต่างๆที่ประกอบกันขึ้นมาเป็นการกระทำจะส่งเสริมซึ่งกันและกัน ทำให้ผลรวมของการปฏิบัติการมีความหมายและประสิทธิภาพมาก

กระบวนการสร้างความไว้วางใจและการพึ่งพาซึ่งกันและกัน เมื่อกรรมการมีความสมัครสมานเข้าใจซึ่งกันและกัน ความไว้วางใจและการพึ่งพาซึ่งกันและกันก็สามารถก่อตัวขึ้นได้ ซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญมาก เพราะในการทำกิจกรรมหลายอย่างร่วมกันนั้น หากกลุ่มผู้นำในองค์กรเศรษฐกิจชุมชนปราศจากความไว้วางใจและการพึ่งพาอาศัยกันแล้วกิจกรรมต่างๆนั้นก็อาจประสบผลสำเร็จได้ เช่น ต้องมีความไว้วางใจระหว่างกันในการทำหน้าที่ภายในองค์กร เพราะกลุ่มแกนนำในชมรมมีหน้าที่การงานที่แตกต่างกันไป บางรายเป็นครู บางรายเป็นพ่อหลวงและขายอิฐบล็อก บางรายเป็นเจ้าหน้าที่รัฐ ในเวลาทำงาน หลายรายไม่สามารถเข้ามาควบคุมดูแลองค์กรได้ เมื่อมีความไว้วางใจในระบบที่ได้ร่วมกันสร้างขึ้นมาแล้วก็ต้องมีความไว้วางใจในอำนาจที่ได้มอบหมายให้แก่ตัวแทนกลุ่มในการดำเนินงานด้วย ซึ่งทำให้การดำเนินงานมีความขัดแย้งน้อยที่สุด นอกจากนั้นในกลุ่มผู้นำยังใช้การพึ่งพาระหว่างกันจนทำให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจบางอย่างบรรลุผลได้ ที่เห็นได้ชัดคือเรื่องการผลิตลูกปลานิลแปลงเพศเองในชุมชน ซึ่งในกระบวนการผลิตจะต้องมีการทดลองเลี้ยงเพื่อดูการเจริญเติบโต ศึกษาถึงปัญหา และหาทางแก้ไข การขายออกสู่ตลาดโดยตรงทันทีอาจจะเป็นความเสี่ยงเพราะหากมีปัญหาแม้เพียงเล็กน้อยโครงการดังกล่าวจะต้องล้มเลิกไป ในการทดลองผลิตลูกปลานิลแปลงเพศนั้น การทดลองเองในบ่อปลาของผู้ผลิตอาจไม่เป็นการเพียงพอต่อการสร้างความเชื่อถือ จึงยังคงต้องอาศัยผู้เลี้ยงขนาดใหญ่ที่ยอมเลี้ยงลูกปลาที่ผลิตขึ้นซึ่งบรรดากรรมการด้วยกันให้โอกาสนี้ ดังที่กรรมการผู้หนึ่งเล่าว่า

“...แล้วก็อัตราการเจริญเติบโตก็อยู่ในแนวโน้มที่ดี ก็ได้รับความกรุณาจากคุณ... นี่นะฮะ เป็นเจ้าแรกที่สั่ง พอสั่งแล้วก็เอามาเลี้ยง อาจจะไม่ประสบผลสำเร็จเท่าไร คือจะเป็นการช่วยกัน ในระหว่างเพื่อนสมาชิกนะฮะ พอรู้ปัญหาาก็เลยแก้ไขกัน”

ซึ่งในความจริงแล้วคำว่าไม่ประสบผลสำเร็จนั้น ไม่ได้หมายถึงอัตราการหลุดของปลาสูง แต่หมายถึงการที่ปลาไม่โตเท่าที่ควร ซึ่งก็ขายได้ตามปกติ แต่กระนั้นเรื่องดังกล่าวเป็นเรื่องที่มีความอ่อนไหวมากในกลุ่มผู้เลี้ยงปลา ถ้าขาดความเชื่อมั่นในลูกปลาที่ผลิตเองในชุมชนแล้วโครงการนี้ก็อาจขยายตัวต่อไปได้ สิ่งที่กรรมการผู้ให้บ่อของตนเป็นบ่อทดลองสะท้อนออกมา คือ “รุ่นแรกนี้ต้องบอกว่าประสบผลสำเร็จ...เราอย่าไปพูดว่าไม่ เพราะว่ามันไม่ดี มันไปเร็ว”

ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มผู้นำซึ่งคือกรรมการชมรมปลานิล สร้างพลังในองค์กรเศรษฐกิจชุมชน ให้สามารถฝ่าฟันปัญหาและอุปสรรคต่างๆ ได้ จึงเป็นทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในลักษณะของพื้นฐานความสำเร็จของเศรษฐกิจชุมชน เพราะได้สร้างช่องทางที่สะดวกต่อการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ ร่วมกันในชุมชน อย่างไรก็ตามลำพังแค่ความสัมพันธ์ของบุคคลที่เป็นแกนนำขององค์กร ยังไม่ใช่ปัจจัยที่เพียงพอสำหรับความสำเร็จของเศรษฐกิจชุมชน ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างองค์กรเศรษฐกิจชุมชนกับชาวบ้านที่เป็นสมาชิกและพ่อค้าปลาที่เป็นสมาชิก เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่สนับสนุนความสามารถในการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชนให้เกิดขึ้นเช่นกัน

ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรเศรษฐกิจชุมชนกับสมาชิกผู้เลี้ยงปลา

การจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม ระหว่างองค์กรเศรษฐกิจชุมชนกับสมาชิกผู้เลี้ยงปลาหรือเจ้าของบ่อ เป็นเรื่องที่มีความหมายต่อการอยู่ร่วมกันของกลุ่มผลประโยชน์ เนื่องจากสมาชิกผู้เลี้ยงปลาในชุมชนบ่อปลามีมากกว่า 700 ราย โดยองค์กรเศรษฐกิจชุมชนปลาที่ใหญ่ที่สุดคือชมรมปลานิล มีสมาชิกประมาณ 450 ราย และสหกรณ์ปลามีสมาชิกประมาณ 290 ราย ระเบียบความสัมพันธ์นี้จึงมีลักษณะหลายๆทางเพื่อให้สมาชิกเกิดความเชื่อมั่นต่อองค์กร มีการพัฒนาและการเสียสละไปพร้อมๆกัน โดยสมาชิกผู้เลี้ยงปลาต้องเข้าใจถึงสภาพการณ์ตลาดในแต่ละช่วงเวลา และพร้อมที่จะปรับตัวตามคำแนะนำขององค์กรที่มีข้อมูลการตลาดอยู่ในมือในระดับภาพรวม ความร่วมมือกันระหว่างทั้งสองฝ่ายจะเกิดผลดีต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนส่วนรวม ซึ่งหมายถึงผลประโยชน์ส่วนตัวเกิดขึ้น โดยคำนึงถึงผลประโยชน์ส่วนรวมด้วย เศรษฐกิจชุมชนจึงจะเข้มแข็งอยู่ได้ต่อไป ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรกับสมาชิกผู้เลี้ยงปลาเป็นไปดังนี้

ความไว้วางใจของสมาชิกที่มีต่อองค์กร เนื่องจากสมาชิกผู้เลี้ยงปลามีจำนวนมาก เมื่อมีการเข้ามารวมตัวกันดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยผ่านองค์กรเศรษฐกิจของชุมชน การจัดการต่างๆโดยเฉพาะการตลาดจึงต้องมอบหมายให้เป็นภาระขององค์กร ดังนั้นสิ่งแรกที่จะทำให้การจัดการต่างๆดำเนินไปได้ก็คือการมอบความไว้วางใจต่อองค์กร ความไว้วางใจนี้ไม่ได้หมายถึงการสยบยอมโดยปราศจากข้อโต้แย้งเพราะโดยปกติสมาชิกสามารถให้คำแนะนำและข้อโต้แย้งต่างๆให้กับองค์กรได้ ความไว้วางใจในที่นี้จึงหมายถึงคุณค่าที่ให้ต่อระบบการจัดการในรูปแบบที่ตนเองได้เลือกสรร ส่วนใหญ่ปัญหาที่มักเกิดขึ้นในกระบวนการซื้อขายปลาก็คือผู้เลี้ยงปลาขาดความไว้วางใจต่อพ่อค้าปลา ดังนั้นจึงมอบหน้าที่ในการควบคุมจัดการนี้ให้แก่องค์กร โดยผู้เลี้ยงมีความไว้วางใจต่อการขายผลผลิตของตนภายใต้กระบวนการจัดการขององค์กร ดังคำบอกเล่าที่เจ้าของบ่อรายหนึ่งกล่าวว่า

“ไม่เข้าเป็นสมาชิกกลุ่มไม่ได้ เพราะว่ามันอันตรายมากเหมือนกัน เพราะว่าไม่มีกลุ่ม ไม่มีอะไรนี้ คือถ้าเกิดว่าพ่อค้านี้ มันไม่แน่ใจ เขาต้องกดราคา ถ้าเกิดไม่เข้ากลุ่ม ไม่เกี่ยวกับสหกรณ์ ไม่เกี่ยวกับชมรมนี้ ถ้าเกิดว่าเราไปเอาปลาออกมาขาย เขาบอกว่าปลาวันนี้ไม่ได้ขนาดอะไรอย่างนี้ เขาจะกดราคาเราลงจะขายไหม เราก็ต้องขาย ขายแถวตลาดอย่างนี้มันก็ไม่ไหวแล้ว ถ้ามีบ่อเล็กๆ

เออไม่เข้าก็ไม่เป็นไร ก็ไม่ค่อยมีปัญหา ขายแถวหมู่บ้านขายแถวตลาดก็อยู่ได้ แต่ละวันมันได้เรื่อยๆ มันก็ไม่คุ้ม การเข้ากลุ่มนี้ทำให้ราคาปลาของเราดีขึ้น ช่วยเรื่องราคามากที่สุดนะอะ มากที่สุด ทำให้เราอยู่ได้ แล้ววันหนึ่งนี่เราจะขายปลาได้เยอะ ถ้าเกิดเราไม่เข้ากลุ่มนี้มันวันละสองคัน เราก็ต้องออก มันเสียเวลาทำงาน”

นอกจากนั้นเจ้าของบ่อยังไว้วางใจในราคาที่กำหนดโดยกลุ่ม ว่าจะเป็นราคาที่ยอมรับได้ในแต่ละสถานการณ์ โดยเล่าถึงการยินยอมตามราคาที่ต้องกรกำหนดว่า

“การกำหนดราคา เป็นกลุ่มจัดการ เขาจะรู้ว่าช่วงไหนราคายังไง วันนี้อดขายเท่าไร ถ้าเกิดว่าขายดีขึ้น พ่อค้าจะเอาปลาขนาดไหน เขาจะพยายามขึ้นราคาตัวนั้น ถ้าไม่เห็นด้วยก็จะตำหนิเขา ทำไมตัดราคาขึ้นอะไรอย่างนี้ บางครั้งเขาก็เอาไปปรับปรุง บางครั้งเขาบอกไม่ได้จะต้องลดราคาลงพ่อค้าเขาขายไม่ได้จริงๆ”

อย่างไรก็ตามในบางครั้งองค์กรอาจเกิดความผิดพลาดในเรื่องราคาได้ ดังที่เจ้าของบ่อเล่าว่า

“มันมีอยู่ช่วงหนึ่ง เขาบอกปลาขายไม่ได้นะ ต้องลงราคา พวกกลุ่มนี้ยังไม่ได้ไปสำรวจตลาดว่าจริงหรือเปล่า ขายลดราคาจริงหรือเปล่านั้น เขาก็ลดราคาลง ลดลงทุกเบอร์ พ่อค้านี้ได้กำไรเยอะเลย เพราะเขาไปขายในราคาเดิม พ่อกรรมการกลุ่มก็เอ๊ะมันยังงี้ มันแปลกๆ ทำไมลงเรื่อยๆ อย่างนี้ก็แอบๆ กันไป ไม่ได้บอกหัวหน้ากลุ่ม ไม่ได้บอกคนอื่น บางคนเขาแอบๆ กันไปดูว่าตลาดมันจริงหรือเปล่า สุดท้ายก็ไม่ไหวแล้วเขาก็ต้องขึ้นราคา เดียวนี้ดีขึ้น บางครั้งมันก็มี การทะเลาะวิวาทบ้าง”

ลักษณะของความไว้วางใจในเรื่องการขายและการกำหนดราคา ที่ผู้เลี้ยงมอบหมายให้องค์กรจัดการให้ เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินการจัดคิวปลาในแต่ละวันตามที่ชมรมกำหนด โดยไม่มีการขัดแย้งกัน และทำให้เกิดการรวมตัวของข้อมูลในระบบการเลี้ยงปลา ที่ทำให้องค์กรได้ทราบถึงปัญหาและแนวทางแก้ไขที่ควรกระทำได้โดยสะดวก

การพึ่งพาอาศัยกันโดยคำนึงถึงส่วนรวม การจัดการขององค์กรยังต้องอาศัยการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างสมาชิก โดยเฉพาะผู้ที่เป็นการชมรมกับสมาชิกรายอื่นๆ การพึ่งพาที่เกิดขึ้นเป็นเรื่องของการออกปลาในช่วงที่ภาวะปลาล้นตลาด ซึ่งกลุ่มผู้นำจะต้องเสียสละให้กับบ่อปลาที่มีขนาดเล็กได้ออกปลาก่อน ดังคำบอกเล่าในประเด็นนี้ที่ว่า

“แต่พ่อดีช่วงก่อนนี้ปลามันอัดหน้อย เสร็จแล้วย่างผมเป็นกรรมการ บางทีคิวมันจะได้ ออกใช้ไหม เขาก็ขอ ก็ให้บ่อเล็กบ่อน้อยเขาออกไปก่อน แต่ว่าถ้าบางครั้งเราก็มีปัญหา ปลาเริ่มตาย ก็ขอออก”

“อย่างของผมนั้นเวลานั้น แม้กระทั่งของเจ้าตัวเอง หัวหน้าเอง ของผมก็มีปลาเป็นแสนๆ โหล นั้นะ ผมยังไม่ได้ออก ผมจะต้องไปเอาใจบ่อเล็กบ่อน้อย ต้องออกให้เขา ทุกอย่างเราทำเพื่อผลประโยชน์ของตัวเรา และสร้างกระแสด้วยให้กระแสมันดี มันทำชื่อของเรา มันถึงจะอยู่กันได้ ไม่ใช่เราไปเห็นแก่ตัวนะ ในเวลานี้เราเป็นผู้บริหารเป็นอะไร เราจะไปออกแต่ของเรา ไปจับแต่ของเรา ใช่มั้ย มันก็อยู่กันไม่ได้”

หรือที่ประธานชมรมเองได้กล่าวว่า

“อย่างคณะกรรมการ ส่วนมากจะยอมเสียสละ ยื้อ(ให้)บ่อน้อยๆ นะครับ มันจะออกเฉพาะ จำเป็นที่ว่าถ้าปลาตายถึงจะรีบออกก่อน”

แม้ในกลุ่มสมาชิกผู้เลี้ยงเอง ก็ต้องรู้จักเสียสละรายได้บางส่วนในปัจจุบัน เพื่อความมั่นคงของเศรษฐกิจชุมชนในอนาคตด้วย โดยต้องยอมทำตามที่ชมรมร้องขอ เช่น การลงลูกปลาน้อยลงเพื่อชะลอภาวะปลาขึ้นตลาด เป็นการควบคุมอุปทานการผลิตของกลุ่มที่ต้องการรักษาราคาตลาดและแก้ปัญหาที่ผู้ผลิตต้องเลี้ยงปลานานกว่าที่สมควร อันเป็นการเสียต้นทุนการเลี้ยงสูงขึ้น ความสัมพันธ์ทั้งหมดนี้เกิดขึ้นได้อย่างเป็นระบบเพราะสมาชิกขององค์กรเศรษฐกิจชุมชนต่างตระหนักถึงผลประโยชน์ของส่วนรวม หรือที่เรียกว่ามีจิตสำนึกต่อผลประโยชน์ร่วมกันเอง

การสร้างเครือข่ายการร่วมมือเพื่อแก้ปัญหา การสร้างเครือข่ายของการร่วมมือกันนี้ เป็นระบบความสัมพันธ์ที่กลุ่มผู้นำก่อตั้งองค์กรใช้เป็นแนวทางมาตลอด เริ่มตั้งแต่การก่อตั้งองค์กรซึ่งใช้วิธีการเดินสายออกไปตามตำบลต่างๆ ที่มีบ่อปลา ซึ่งได้รับความสำเร็จที่ดียิ่ง นอกจากนั้นการดำเนินการของเศรษฐกิจชุมชนต้องประสบกับปัญหาอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะเมื่อต้องอยู่ในระบบตลาดที่มีราคาเป็นกลไกสำคัญในการจัดสรรผลผลิตและรายได้ ซึ่งมักเป็นสิ่งที่ชักนำให้บรรดาสมาชิกผู้เลี้ยงปลาเกิดการแตกแถวอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะในสถานการณ์วิกฤตที่มีปลาล้นตลาด ที่ผู้เลี้ยงเกิดสภาพของการขึ้นตระหนกกว่าผลผลิตของตนยังไม่ได้ออกสู่ตลาดทั้งที่ถึงเวลาแล้ว จึงแอบขายปลาเองโดยไม่ผ่านชมรม แต่การแอบขายปลาเพื่อแก้ปัญหาระดับปัจเจกของผู้เลี้ยงกลับสร้างปัญหาให้องค์กรในการจัดการ สำหรับการแก้ปัญหานี้องค์กรได้ใช้วิธีการสร้างเครือข่ายของการร่วมมือกันเช่นเดิมด้วยวิธีการ “ประชุมสัญจร” ซึ่งทำให้เกิดความใกล้ชิดกันมากขึ้นระหว่างองค์กรกับสมาชิกผู้เลี้ยงปลา และเป็นการเปิดใจถึงปัญหาและขอความร่วมมือโดยชี้แจงให้สมาชิกตระหนักถึงปัญหา ดังที่ประธานชมรมปลานิลเล่าถึงการแก้ปัญหาลูกปลาล้นตลาดของสมาชิกว่า

“ซึ่งการแก้ปัญหาตัวนี้มันเป็นเรื่องยากที่สุดเลยนะครับ ก็อันดับแรกก็พยายาม นีลึงก็ประชุมสัญจรทุกตำบลนะครับ ต้องสมาชิกแต่ละตำบลมาประชุม ขออื้อ(ให้)รักษา(รักษา)ความซื่อสัตย์ อันดับแรกความซื่อสัตย์ เพราะคอมพิวเตอร์ของเขาจะมีความซื่อสัตย์อยู่แล้วนะครับ ซึ่งคนมันบ่น้อย เลยมีปัญหาตัวนี้”

ผลสำเร็จของการประชุมสัญจรทำให้ปัญหาลดลงไปมาก ดังคำบอกเล่าที่ว่า

“ก็เดือนกันยายนี่ ชุดหลังนี้รู้สึก(รู้สึก)จะเชื่อ บ่ฮ้อง(ไม่บ่น)แล้วครับ มันก็กฎเกณฑ์มันกับสำคัญสักเท่าไฉน ก็แค่เดือนๆกัน แต่ส่วนมากก็เชื่อครับมาแจ้งตามกำหนด แต่ก่อนมีปัญหาครับช่วงสองปีที่แล้วที่มีปัญหา หลังจากนั้นก็พยายามแก้กันมา ปัญหาที่บ่เกิดครับ”

การสร้างเครือข่ายความรู้ : ช่องทางการติดต่อแบบแนวราบ นอกจากการประชุมสัญจรเพื่อการแก้ปัญหาที่ต้องการความร่วมมืออย่างจริงจังแล้ว การสร้างเครือข่ายความรู้เป็นสิ่งจำเป็นเช่นกัน เพื่อสร้างผลประโยชน์ที่สมาชิกผู้เลี้ยงปลาจะได้ร่วมกันในข้อมูลข่าวสาร ทั้งการผลิตและการจำหน่ายที่ต้องสอดคล้องกันไป ช่องทางการเผยแพร่ความรู้และสภาพปัญหาต่างๆของชมรมปลานิลนั้น อาศัยการพบปะกันที่บ่ระหว่างกรรมการตรวจบ่อและพนักงานภาคสนามขององค์กรกับเจ้าของบ่อ รวมไปถึงการได้แลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ซึ่งกันและกันที่บ่ด้วย และในระยะหลังชมรมได้เริ่มดำเนินการสื่อสารอย่างเป็นระบบมากขึ้น โดยผ่านการออกหนังสือของชมรม ผู้จัดการชมรมเล็งถึงการให้ข่าวสารข้อมูลสมาชิกว่า

“เพราะว่าคือแบบถ้าเราจะจัดเข้ามานี้คือคนมันมาก แต่ก่อนก็เคยเปิดเข้ามาแล้วก็ให้เป็นเรื่อง คือหลายๆคนก็มาแย่งกันพูดแย่งกันคุย จนกระทั่งเราจะชนถึงบ้าน แล้วจะมีหนังสือชี้แจงอะไร ถ้ายังไม่เข้าใจยังงี้ก็ขอแบบว่าเข้ามาชมรมสักสี่ห้าห้าคนหรืออะไรก็ได้ หรือคนเดียว ถ้าไม่เข้าใจในจุดนั้นๆ แต่เราถือว่าเราบริหารนี้ เราแค่คณะกรรมการมันมีข้างนอกอีก จะประชุมกันก็ประมาณสี่สิบกว่าคนสามสิบคนแค่นั้น แล้วรวมกันแค่นี้ก่อน เสร็จแล้วก็เอาหนังสือไป เออเวลานี้จะไปแจ้งข่าวสารอะไรให้สมาชิกบ่อปลาได้รู้ ปลาลงราคาหรือขึ้นราคา หรือจะมีปัญหาอะไร คือแบบอย่างน้อยๆสามเดือนหนึ่งครั้ง แต่ที่ทำมานี้ถั่วเจ็ดยี่สิบปีคือประมาณสักเดือนครึ่งหรือสองเดือนนี้ต่อครั้ง แต่ก่อนนี่ที่ผ่านๆมาไม่เคยทำเลย แต่ช่วงหลังๆนี้ อย่างน้อยมีข่าวสารแจ้งให้เขาทราบ”

เสียงสะท้อนของผู้เลี้ยงปลาเองก็เป็นไปในทำนองเดียวกันคือ

“นานๆทีเขาจะประชุมที เพราะว่าคนมันเยอะนะ มันจะไม่ไหวอยู่ ก็เลยถ้าสมมุติเราเอาลูกปลานี้ เขาจะไปแจ้ง แล้วก็ลงเลยว่าเราเอาลงวันที่อะไร อีกประมาณกี่เดือนถึงจะจับได้ เขจะมีอย่างนี้ ให้มีผู้ตรวจบ่อมาว่าประมาณกี่เดือนจะมาดูครั้งหนึ่ง จะมีการแจ้งข่าวสารให้ตลอด จะมีจดหมายมาว่าช่วงนี้อากาศไม่ค่อยดีนะให้อาหารยังงี้ เขาจะมีมาเสมอ ไม่เคยขาดการติดต่อเลย”

นอกจากกระบวนการแลกเปลี่ยนความรู้เกิดขึ้นระหว่างองค์กรและสมาชิกผู้เลี้ยงปลาแล้ว ยังเกิดขึ้นเป็นประจําระหว่างผู้เลี้ยงปลาด้วยกันเอง ดังที่ผู้เลี้ยงปลารายหนึ่งเล่าว่า

“ถ้าเกิดว่าบางครั้งไปเที่ยวหากันอะไรอย่างนี้ ก็เดี๋ยวนี้เลี้ยงกันยังงี้ใช้อะไรมาเสริมบ้าง บางครั้งเขาก็ต้มข้าวเสริมบ้างอย่างนี้ มีข้าวแล้วก็มีประเภทหัวอาหารหมู่นะแล้วก็ผสมเกล็ดผสมอะไร

แล้วก็เอามันลงไปให้น้ำให้ปลามันมากิน คิดกันเอง เขาทำกันยังไง เราก็เอ้อ เขาทำดีไหม สมมุติว่า มันดีเราก็ลองทำดู แต่น้ำหนักมันจะตื้นะคะ แล้วโครงสร้างมันก็ดีด้วย กับญาติๆก็คือกับน้อง พี่ก็ช่วยเหลือกันประจำอยู่แล้ว เวลาน้องจับพี่ก็มาดูเวลาพี่จับเขาก็มาช่วย น้องสาวก็ไป ส่วนใหญ่ก็พูดคุยกันในเรื่องปลาที่พันธุ์ปลามาจากไหนของใคร มันตัวใหญ่ไหมมันเกิดลูกใหม่ อะไรอย่างนี้"

หรือเป็นไปที่ผู้เลี้ยงอีกรายหนึ่งได้เล่าถึงประสบการณ์ของการแสวงหาความรู้ เมื่อตนเองเริ่มเลี้ยงปลาใหม่ๆว่า

"ใหม่ๆก็เที่ยวตามบ่อเขาไปเรื่อยๆ ถามไปตามนี้ เขาบอกหมดแหละ ไม่มีความลับหรอก ความรู้อะไรเขาถ่ายทอดกันหมด เขาบอกกันหมดนะ เลี้ยงอย่างไรดีต้นทุนประหยัดขึ้นมา ปลาหนาแน่น ปล่อยปลาบาง มีมาคุยกัน ส่วนมากส่วนใหญ่จะเจอกัน เอาปลาออกก็คุยกัน แล้วก็เจอกันบ่อย ถือว่าต่างคนต่างมาช่วยกันนะ"

ช่องทางการติดต่อสื่อสาร ทั้งที่ชมรมสร้างขึ้นและที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติระหว่างผู้เลี้ยง เป็นช่องทางของข่าวสารข้อมูลที่มีลักษณะเป็นแนวนราบ (horizontal information) ซึ่งมาจากชาวบ้านร่วมอาชีพเดียวกันสื่อสารข้อมูลเพื่อผลประโยชน์ที่มีด้วยกัน ต่างไปจากการสื่อสารตามแนวตั้งที่มีผู้สั่งการและผู้รับคำสั่ง มีผู้ได้เปรียบและเสียเปรียบในระบบการสื่อสาร จึงนับว่าเป็นประโยชน์มากต่อการระดมความร่วมมือและความเข้าใจระหว่างสมาชิกผู้เลี้ยงปลากับองค์กร และเกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างชาวบ้านในชุมชน

การใช้การลงโทษเพื่อรักษาวินัยของการเป็นสมาชิกองค์กร ชมรมต้องมีบทลงโทษที่เหมาะสมเพียงพอที่จะควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกผู้เลี้ยงปลา ไม่ให้เห็นแก่ประโยชน์ของตนจนละเลยผลประโยชน์ของส่วนรวม นอกจากการลงโทษในความผิดเล็กน้อยเช่นเลี้ยงเหล้าพนักงานในระหว่างปฏิบัติหน้าที่ โดยวิธีการปรับแล้ว โทษอย่างอื่น เช่น การแอบเอาปลาไปขายก่อนที่ชมรมจะไปจับ การลงลูกปลาเกินกว่าที่แจ้งไว้จริง และการไปให้กลุ่มอื่นนอกปลา ในกรณีเหล่านี้องค์กรจะต้องมีบทลงโทษที่ชัดเจน ดังที่ว่า

"เพราะการรวมกลุ่มนี้ ต้องมีกฎกติกาอยู่ร่วมกัน ก็อย่างเป็นทหารนะ มีเป็นกองทัพอัน ถ้ามีระเบียบวินัยก็อยู่กันป็นได้เนะครับ ก็แบบเดียวกันนะ"

การลงโทษของชมรมปลานิลคือให้ออกจากเป็นสมาชิก แต่ในทางปฏิบัติจะมีการตักเตือนกันก่อน หรือสอบถามความต้องการออกจากการเป็นสมาชิกในกรณีที่ไม่ให้กลุ่มอื่นนอกปลา และส่วนมากมักให้มีการแก้ตัวก่อนจะลงโทษให้ออกจากการเป็นสมาชิก สมาชิกส่วนใหญ่ไม่กล้าละเมิดกฎเกณฑ์เพราะตระหนักถึงความสำคัญของการรวมกลุ่มเพื่อขาย ส่วนสมาชิกที่มีปัญหาเมื่อลาออกไปก็ไปตั้งกลุ่มปลาใหม่ โดยบางคนมีหนี้ค้างค่าอาหารปลากับชมรมซึ่งเป็นเรื่องที่ชมรมดำเนินการฟ้องร้องอยู่

การเปิดกว้างสำหรับการเข้าออกจากการเป็นสมาชิก เนื่องจากในช่วงเวลาที่ปลาล้นตลาด ชมรมประสบกับภาวะวิกฤตในการออกปลาให้สมาชิกผู้เลี้ยงล่าช้าอย่างมาก ประกอบกับในระยเวลานั้นชมรมไม่ได้

เตรียมรับมือกับปัญหาที่เกิดขึ้น ทำให้สมาชิกหลายรายเกิดความไม่พอใจ ด้วยเหตุนี้เองเมื่อมีการก่อตั้งกลุ่มปลาขึ้นมาใหม่ สมาชิกบางรายจึงแสวงหาทางเลือกใหม่โดยก้าวออกจากการเป็นสมาชิกชมรมปลานิล ไปเป็นสมาชิกองค์กรหรือกลุ่มปลาใหม่ที่รองรับ รวมไปถึงผู้นำบางรายที่มีอุดมการณ์ในแนวคิดในการดำเนินการที่แตกต่างไป โดยชักจูงสมาชิกผู้เลี้ยงปลาของชมรมปลานิลออกไปเป็นจำนวนมาก ทางผู้บริหารชมรมปลานิลเองได้ยอมรับถึงปัญหาที่ไม่สามารถแก้ไขได้ทันทีจึงทำใจกับการลาออกของสมาชิกผู้เลี้ยงปลา ดังที่กรรมการชมรมปลานิลเล่าว่า

“ด้วยหลักเกณฑ์ที่ว่าถ้าองค์กรใหญ่นี้ เราไม่สามารถให้บริการโดยทั่วถึง เลยมันทำให้เกิดความไม่พอใจของสมาชิก ก็คิดว่าถ้าต่างคนต่างคุมตลาดของตัวเองได้หรือว่าเป็นองค์กรเล็กๆนี้ เขาสามารถทำตัวนั้นได้”

ความเข้าใจถึงปัญหาที่เกิดขึ้นกับสมาชิกในช่วงที่ประสบกับภาวะปลาล้นตลาด ทำให้ชมรมปลานิลต้องเปิดทางให้ชาวบ้านได้เลือกที่จะลาออกไปเป็นสมาชิกกลุ่มปลาใหม่ๆที่จัดขึ้นมา อย่างไรก็ตามเมื่อสมาชิกผู้เลี้ยงปลาของชมรมปลานิลลาออกไปเป็นสมาชิกกลุ่มอื่นแล้วไม่ประสบผลสำเร็จตามที่คาดหวัง คือกลุ่มเหล่านั้นไม่สามารถแก้ไขปัญหาให้ได้ในทันทีเช่นกัน เมื่อเทียบกับโอกาสที่ดีกว่าแล้ว หลายรายขอกลับเข้ามาเป็นสมาชิกชมรมปลานิลเช่นเดิม ซึ่งกลุ่มก็ให้โอกาส ดังคำบอกเล่าของประธานชมรมที่ว่า

“ตอนออกนี่เจอปัญหา คือออกไปกันครับ เพราะว่าบางคนก็มีปัญหาที่เลยออกไป แต่ส่วนมากจะกลับเข้ามาเยอะครับ ก็เข้ามาเยอะครับ บางคนออกไปแล้วก็พอดีเจอปัญหา แบบที่ชมรมอื่นมันขายได้น้อยนะครับ ขายได้วันหนึ่งพันกว่าโล อย่างเหานี้บางทีก็ขึ้นสิบตัน หนึ่งหมื่นโลขึ้นไป แต่ละวันนะ คือบางรายมันอย่างบ่อหนึ่งอย่างมีสี่พันโล ออกตั้งสี่วันอย่างนี้ มันก็บ่ไหวละครับ เพราะปลามันผอม น้ำหนักก็ลดลง เพราะปลามันบ่ได้กินอาหาร ก็ให้ลองเลือกดูครับ ลองเลือกดู เพราะมีหลายกลุ่ม”

อย่างไรก็ตามมิใช่ว่าชมรมจะให้สมาชิกทุกรายกลับเข้ามาได้หมด ชมรมมีการเลือกสรรสมาชิกที่จะเข้าใหม่ด้วย ดังที่ผู้จัดการชมรมเล่าว่า “มีเยอะครับที่กลับเข้ามา ผมไม่เอาก็มี บางทีจะมีคนฝากมา เอ้อขอให้เขาแก้ตัว เราคัดเลือกโดยเราต้องมาว่าคนนั้นมันแบบว่าทำจริงมากน้อยแค่ไหน เล่นการพนันไหม ประวัติเป็นอย่างไร เราก็ควรจะรู้ บางคนนี่มันก็คนเล่นการพนัน ไปติดพวกเครื่องดื่มหรือติดพวกยาบ้า พวกอะไรมันมีหมด ผมก็ต้องคัดเลือก ตัวนี้ผมจะไม่เอา ก็คัดเลือกกันไป”

การออกและเข้ากลุ่มปลาในระยะเวลาที่เปรียบเสมือนการปรับตัวของสมาชิกผู้เลี้ยงปลา ซึ่งในที่สุดสามารถสร้างความพึงพอใจให้กับตนเองในด้านการขายผลผลิต แม้จะไม่มากที่สุดแต่ก็ดีที่สุดโดยเปรียบเทียบในทัศนะของตน

ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรเศรษฐกิจชุมชนกับสมาชิกพ่อค้าปลา

การจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรกับพ่อค้าปลา อยู่ในลักษณะของการมีผลประโยชน์ร่วมกัน จึงเป็นการพึ่งพาอาศัยกันในทางเศรษฐกิจ มีการสร้างความเชื่อมั่นให้แก่พ่อค้าปลาในระบบการจัดการของการมาซื้อปลาที่บ่อ รวมไปถึงการมีบทลงโทษในฐานะเป็นสมาชิกขององค์กร และการใช้ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาโดยมีพันธะผูกพันกับพ่อค้าปลา ทั้งหมดนี้เป็นวิถีความสัมพันธ์ที่องค์กรเศรษฐกิจชุมชนสามารถสร้างให้เกิดขึ้นและใช้เป็นกลไกในการจัดการที่ประสบผลสำเร็จ โดยนำเสนอ ดังนี้

ความไว้วางใจต่อระบบการจัดการของชุมชน ท่านองเดียวกับสมาชิกผู้เลี้ยง สมาชิกพ่อค้าเองก็มีความไว้วางใจให้กับองค์กร อย่างน้อยในระดับความเชื่อมั่นว่าองค์กรจะจัดการให้ได้ดีที่สุดในสถานการณ์ต่างๆ แม้ว่าบางครั้งพ่อค้าไม่สามารถได้ปลาตามความต้องการ แต่ไม่กล้าที่จะทำผิดกฎเพราะจะเกิดปัญหาต่อความมั่นคงในอาชีพขายปลาของตนได้ ตราบใดที่สมาชิกผู้เลี้ยงจำนวนมากยังไม่ละเมิดกฎเกณฑ์ขององค์กร การรวมพลังกันที่เหนียวแน่นจึงเป็นเกราะกำบังอำนาจของพ่อค้าปลาไว้ได้ ดังเช่นที่เคยเกิดขึ้นในช่วงเวลาที่เศรษฐกิจปลาของชุมชนมีการแตกกลุ่ม ซึ่งเป็นการเปิดโอกาสให้พ่อค้ามีอำนาจในการกดราคาปลา ความไว้วางใจชมรมของพ่อค้าปลาภายใต้เงื่อนไขที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน สะท้อนได้จากคำบอกเล่าของพ่อค้าปลาที่ว่า

“ไว้วางใจได้ว่า มาแล้วมันบ่ผิดหวัง ปลามันมีเยอะ มาบ่เสียเที่ยววิ่ง สะดวกที่ว่าคล้ายๆว่า ปลาบ่อนี้มันหมด เราก็ดิตต่อกลุ่มหมู่เดียวกัน มีบ่อไหน ก็ว่ามีเยอะเข้ามาเลย เราก้เข้าไปเอาได้เลย ถ้าไม่สังกัดกลุ่มเราไม่รู้จะไปเอาที่ไหน ดิตต่อใครก็ได้ ถ้าบ่สังกัดกลุ่มนะ”

ความไว้วางใจนอกจากจะมีต่อปริมาณปลาแล้วยังมีต่อคุณภาพปลาด้วย เช่นที่แม่ค้าจากอำเภอฝางกล่าวว่า “อู้ถึถึงว่าปลาที่นี้ มันอ้วนดินะเจ้า มันอ้วน มันกินอร่อยนะ ปลาบ้านเจ้า เมืองฝางบู้มันปล่อยธรรมชาติเนเจ้า มันบ่มีที่เก็บ สู้ปลาเมืองพานบ่ได้เจ้า” หรือที่พ่อค้าอีกคนหนึ่งกล่าวว่า “ปลาที่นี้เนื้อดีกว่า เนื้อมันจะนิ่มจะมีน้ำมัน เพราะมันได้กินหัวอาหาร มีโปรตีนเยอะ ไม่แห้ง ปลาที่อื่นบางครั้งเป็นปลาตายแล้วมันจะแห้งไปเลย แล้วปลาที่นี้ไม่มีกลิ่น”

นโยบายอย่างหนึ่งของชมรมที่ทำให้พ่อค้าปลามีความไว้วางใจต่อองค์กร เป็นเรื่องของการคุมกันทางตลาด ซึ่งหมายถึงการห้ามพ่อค้าปลาขายรถปลาออกไปแย่งขายในพื้นที่ซึ่งมีพ่อค้าขายอยู่แล้ว ดังที่ผู้จัดการชมรมกล่าวว่า

“ในเวลานี้เราดูแลเรื่องตลาดให้เขา อย่าให้ไปทับซ้ำซ้อนกัน ไซ้ไหมอะ อย่าไปแย่งกัน อย่างนี้แม่ค้าเขาขายตรงนั้นเสร็จแล้วเราไปแย่งส่ง ลดราคา ไม่ได้ คือแบบพวกเดียวกันอะไรทำนองนี้ คือว่ารถขายราคาเดียวกัน แล้วเขาส่งอยู่แล้ว โดยมารยาท รถคันใหม่จะไปส่งไม่ได้”

กระบวนการควบคุมพ่อค้าปลา การติดต่อกันโดยมีเรื่องทางเศรษฐกิจคือการซื้อขายแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่มคนสองกลุ่มคือผู้เลี้ยงปลาและเจ้าของบ่อ โดยมีองค์กรเศรษฐกิจชุมชนซึ่งโดยแท้จริงแล้วยังอยู่ในฐานะผู้ขายเป็นผู้จัดระบบการซื้อขายให้ ในหลายสถานการณ์ที่ทำให้พ่อค้าปลาไม่สามารถได้รับผลผลิตตามที่ตนต้องการจึงมีแนวโน้มออกไปซื้อปลาที่อื่น ทำให้เกิดความไม่แน่นอนของปริมาณอุปสงค์ในแต่ละวันของชมรม จึงเป็นเรื่องจำเป็นที่ต้องมีการจัดระเบียบการซื้อขายปลาไม่ให้พ่อค้าวิ่งรอกไปซื้อปลาที่บ่ออื่นนอกเหนือจากที่ชมรมปลานิลจัดให้ เท่าที่ผ่านมาการลงโทษพ่อค้าปลาของชมรมสามารถหยุดการกระทำดังกล่าวได้เป็นอย่างดี โดยเริ่มจากการเตือนด้วยวาจาให้รู้ว่าทางชมรมรู้ว่าพ่อค้าปลาทำผิดกฎ เพื่อจะได้ไม่กล้าทำอีก ซึ่งส่วนใหญ่พ่อค้าปลาจะหยุดการกระทำเพียงแค่ออกตกเตือน เพราะกลัวว่าจะไม่มีปลาไปขาย ดังที่กรรมการชมรมปลานิลเล่าว่า “คือเขากลัวที่สุดไม่มีปลาจะขาย เขาก็เสียผลประโยชน์ไปวันหนึ่งเขาก็แย่แล้ว” เพราะหากยังไม่เชื่อจะถูกลงโทษด้วยการจัดปลาให้ไม่ได้ตามขนาดต้องการหรือให้เป็นคิ้วหลัง และทางชมรมจะส่งคนไปแย่งขายที่ตลาด ในประเด็นนี้ผู้เลี้ยงเองก็มีความเห็นว่าเป็นเรื่องจำเป็นที่จะต้องลงโทษพ่อค้า เพราะมิฉะนั้นชมรมจะอยู่ไม่ได้ เจ้าของบ่อเล่าว่า

“เขาจะมีมาตรการของเขอย่างนี้ อาจจะขึ้นปลาหรือว่าจะเอารถของชมรมใส่ปลาไปเลย ไปขาย บิไปเลย ให้มันบิไปเลยอย่างนี้ ถ้าไม่อย่างนั้นก็เอาที่อื่นๆเรื่อยๆ ชมรมก็อยู่ไม่ได้ แล้วก็อีกอย่างหนึ่งมันเสียที่เจ้าของบ่อ ราคาจะลดลงเรื่อยๆ”

นอกจากนั้นการควบคุมพ่อค้าในขณะที่มีการซื้อขายปลาที่บ่อก็มีความสำคัญด้วยเช่นกัน ในเรื่องนี้ชมรมได้จัดกรรมการออกตรวจบ่อ โดยมีอำนาจในการดูแลสั่งการเพื่อไม่ให้มีปัญหาความยุ่งยากเกิดขึ้น ดังที่กรรมการเล่าว่า “ถ้าหากผมไม่เข้ามาควบคุมก็จะแย่งกัน คนมาที่หลังก็จะเอาก่อน”

ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาโดยมีพันธะผูกพัน หมายถึงความสัมพันธ์ที่องค์กรเศรษฐกิจชุมชนกับสมาชิกพ่อค้าปลาติดต่อกันในกระบวนการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ โดยชมรมสร้างเงื่อนไขบางประการขึ้นมาเพื่อให้พ่อค้าปลาเกิดความผูกพันกับชมรม อันเป็นการเพิ่มแรงเกาะเกี่ยวในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจร่วมกัน ความสามารถสร้างความสัมพันธ์แบบพึ่งพาโดยมีพันธะผูกพันขององค์กรเศรษฐกิจชุมชน เกิดจากปัจจัยสำคัญ 2 ประการ คือ ประการแรก เกิดจากความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันในฐานะเป็นผู้ซื้อและผู้ขาย โดยชมรมสร้างระบบการจัดการที่เอื้ออำนวยความสะดวกให้แก่พ่อค้า มีคุณภาพปลาซึ่งเป็นที่ต้องการ และ พ่อค้าสามารถร้องขอปลาในขนาดที่ต้องการได้กับกรรมการชมรมที่ไปตรวจบ่อในวันที่มีการซื้อขายปลา ถ้ามีปัญหาเรื่องนี้อยู่หลายครั้ง กรรมการตรวจบ่อจะจัดการให้ตามความเหมาะสม ดังที่พ่อค้าเล่าว่า

“เราสามารถบอกได้ว่าวันเนื้ผมใช้ปลาเล็กน้อยมันไม่ได้มาหลายวันแล้ว ให้ไปเปิดปลาเล็กบ้าง เปิดปลาใหญ่เกินไปแล้ว พวกผมก็ไม่ได้วิ่ง บอกพวกกรรมการ เขาจะมาตรวจบ่ออยู่ตลอดเวลา คือว่าปัญหา เขาจะไม่ให้มีปัญหาอะไร เขาจะมีกรรมการอยู่ตลอดครับ”

ในขณะที่ชมรมเองก็มีอำนาจการจัดการด้านการซื้อขายปลาที่บ่อ ในขอบเขตที่พิจารณาตามความเหมาะสมของการขายผลผลิตในภาพรวม โดยยอมตามคำร้องขอของพ่อค้าในบางกรณีเท่านั้น ประการที่สอง เกิดจากความสัมพันธ์แบบช่วยเหลือเกื้อกูลที่องค์กรเศรษฐกิจชุมชนให้แก่พ่อค้าปลา ในช่วงเวลาต่างๆ เท่าที่ผ่านมาชมรมปลาได้ให้ความช่วยเหลือพ่อค้าปลาในหลายเรื่องด้วยกัน เช่น การเป็นแหล่งเงินทุนสำหรับซื้อรถปลาโดยไม่คิดดอกเบี้ยแต่ให้ผ่อนส่งวันละ 150 บาท โดยมีข้อกำหนดว่ารถปลาที่ชมรมออกให้จำเป็นต้องเป็นการเปิดตลาดใหม่ มีการปล่อยเงินหมุนเวียนเพื่อปรับสภาพคล่องให้แก่พ่อค้าปลาจำนวนรายละห้าหมื่นบาทโดยไม่คิดดอกเบี้ย และให้ผ่อนส่งเดือนละ 150 บาทเช่นกัน รวมไปถึงการช่วยเหลือด้านอื่นๆ

ชมรมให้การสนับสนุนในการขยายตลาดสำหรับผู้ที่ต้องการเป็นพ่อค้าปลา โดยการออกรถปลาให้อาจเป็นพ่อค้าใหม่ หรือพ่อค้าเก่าที่ใช้รถมอเตอร์ไซด์มาบรรทุกปลาไปขาย หรือพ่อค้าเดิมที่ขยายตลาดได้ รถที่ชมรมจัดหาให้นั้นเป็นรถมือสอง โดยชมรมไปดาวนัมาและจัดการติดตั้งอุปกรณ์ในการมาซื้อปลาที่บ่อไปขายให้เรียบร้อย ดังที่กรรมการชมรมปลานิลเล่าว่า

“เราทำถึงซื้อรถให้เขาผ่อนเป็นรายวัน คนที่ต้องการ ถ้าใครสามารถหาตลาดได้ ตลาดใหม่ นะจะไม่ใช้ตลาดเดิม เพียงแต่เขาไม่มีรถ คือมันจะมีรถขายปลานี้ มันจะมีอยู่สองสามระดับ ไอ้ที่เป็นรถมอเตอร์ไซด์แล้วมีเข่งสองข้างนะ ถ้าทางชมรมเห็นว่า คนนี้คือมันมีความมุมานะในการทำ มาหากิน เอาบุญแจรงไปเลย พร้อมระบบกันน้ำเลยนะ เอาไปปั๊มทำสัญญาผ่อนวันละร้อยห้าสิบ”

ในกรณีของการปล่อยเงินหมุนเวียนโดยผ่านทางพ่อค้านั้น จัดว่าเป็นกลยุทธ์ที่คิดขึ้นโดยทำตามแบบอย่างแนวคิดการปรับสภาพคล่องทางการเงินในช่วงเวลาที่เศรษฐกิจฝืดเคือง แม้ว่าจะไม่ได้มาจากปัญหาการขายปลาของพ่อค้าโดยตรงก็ตาม แต่ในช่วงที่เศรษฐกิจไม่ดีนักจะช่วยให้การซื้อขายปลาที่เกิดขึ้นทุกวันนี้ มีสภาพคล่องตัวขึ้น ประธานชมรมปลานิลเล่าถึงเรื่องนี้ว่า

“แล้วก็คนที่อยู่กับที่ชมรมนี้ จะอยู่กับแบบพี่แบบน้อง ถ้อยทีถ้อยอาศัย อย่างรถเหมือนกัน สมมุติว่าคนมีเงินนะ ก็มาเบิกทางชมรมเขาก็ยังอื้อ(ให้)นะ อย่างสองเดือนที่แล้วนี้ ปรับสภาพ คล่องแบบชักซิณนะ จ่ายคนละห้าหมื่นบาทนะครับ หมู่ว่าจะต้องไปซื้อขายมานี้ เอาเงินไปเป็นทุน แต่คุณต้องจ่ายคืนชมรมวันละ 150 โดยไม่ต้องมีดอกเบี้ยครับ เพราะเขาทำแบบปรับสภาพ คล่อง ให้ซื้อเงินสด เพราะช่วงนี้ สองเดือนก่อนที่โรงเรียนก็จะเปิด บางรายก็ต้องเอาไปใช้จ่ายกับลูก ก็ทุนมีมีนะครับ ก็ดูสมาชิกของรถนี้รู้สึกออกจะฝืด ก็เลยมาทำ ก็ดีใจกันนะครับ ผูกใจกันนะ ครับ ถ้อยทีถ้อยอาศัยกันครับ”

นอกจากนั้นหากพ่อค้าเผชิญหน้ากับปัญหาที่ไม่คาดคิดมาก่อน เช่น เกิดอุบัติเหตุบนท้องถนน หรือถูกตำรวจจับ ทางชมรมก็เข้าไปช่วยจัดการให้ผ่อนหนักเป็นเบาเพื่อมิให้กระทบกระเทือนต่อการมาซื้อปลา ดังคำบอกเล่าของกรรมการผู้หนึ่งและผู้จัดการชมรมที่ว่า

“เกิดแอคซิเด็นท์ขึ้นมา ทางชมรมหรือทางกลุ่มอะไรต่างๆจะต้องมีรถเข้าไปซัพพอร์ตเขาทันที ถ้าเขาต้องคดีที่เป็นลหุโทษเช่นไปเฉี่ยวไปชนอะไร ถ้าเขาถูกจราจรกักไว้สักสิบวันนี่เขาก็ตายใช้ไหม ทางชมรมก็ต้องเข้าไปเทคโอเวอร์ตัวนี้นะ เอ้าคุณเอารถคันใหม่หรือว่าไปปรับเอารถออกมาเพื่อทำการค้าให้ได้ ต้องเซอร์วิสพวกพ่อค้า ตัวนี้คือเทคนิคที่ทำให้สามารถครองใจรถลูกค้าปลา”

“ก็คือเราจะดูแลให้ ถ้าเขาโทรมาว่า มันอยู่ไหน แหล่งไหน มีปัญหาอะไร ยาม้าเราจะไม่รับผิดชอบ ตำรวจหรืออะไรก็ไถ่รังแกเราจะให้ความช่วยเหลือไป เขากลับมารับ คือองค์กรผมมี ผมก็โทรไปหาผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่เออมีปัญหาอย่างนี้ ถ้าบ่อยครั้งไม่ฟังเต๊ยมมาตั้งชบวน เขาก็ตาย เพราะอย่างน้อยๆเต๊ยมนี้แค่พนักงานแค่เจ้าของบ่อแค่กรรมการ สามารถรวมกันได้อย่างน้อยๆสองสามร้อยคน ในจุดนี้ อย่างอื่นเราก็ไม่มีอะไร รู้จักผู้หลักผู้ใหญ่ก็ไม่ก็คน ในจุดนี้รู้จักใครก็โทรไปขอ เพราะอาชีพของเราไม่ได้ไปทำผิดกฎหมายอะไร”

ความสัมพันธ์ระหว่างผู้เลี้ยงปลากับชุมชนหมู่บ้านของตน

ไม่เพียงแต่วิถีความสัมพันธ์ของชาวบ้านภายในเศรษฐกิจชุมชนเดียวกัน ส่งผลต่อความสำเร็จของเศรษฐกิจชุมชนแล้ว ในอีกด้านหนึ่งนั้นความสัมพันธ์ระหว่างผู้เลี้ยงปลากับชุมชนหมู่บ้านของตนก็เป็นปัจจัยเสริมให้เศรษฐกิจชุมชนมีความมั่นคงด้วยเช่นกัน เนื่องจากการเลี้ยงปลาต้องใช้น้ำจากระบบชลประทาน ซึ่งหากชุมชนไม่มีบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยระหว่างชาวบ้านที่ทำอาชีพต่างกัน ในการจัดสรรน้ำและการช่วยเหลือกันแล้ว ชาวบ้านผู้เลี้ยงปลาก็อาจประสบกับปัญหาได้ ดังที่ผู้เลี้ยงปลาได้เล่าถึงระบบการจัดสรรน้ำในชุมชนซึ่งเป็นระบบของการพึ่งพากันว่า

“เรามีระบบการแบ่งน้ำ คือต้องปลายทางเขาเอาก่อน ปลายทางต้องพอก่อน แล้วไล่ขึ้นมา นอกจากจะมีเหตุจำเป็นขึ้นมาแบบนี้ ปลาจะเนื้ด น้ำเสียนี้ ขอกันก่อน ต้องบอก ก็มีประธาน เขา มีประธานกลุ่มในหมู่บ้าน อย่างเหมือนนี้เขามีประธานเหมือน ก็มีกรรมการ มีเข้าที่ประชุม ถ้าเราเดือดร้อนเราก็ไปบอกเขาก่อน อย่างตอนนี้เขาทำนา เราก็ต้องให้หมู่นานาก่อน ปลอยน้ำให้เขาก่อน ถ้าเขาพอ เราเออเขาใช้ได้พอ เราก็ใส่น้ำเลย”

ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรเศรษฐกิจชุมชนปลานิล

แม้ว่าในที่สุดแล้ว ภายในเศรษฐกิจปลานิลของชุมชนบ่อปลา ไม่ได้มีองค์กรเศรษฐกิจที่ทำหน้าที่ในการขายปลาเพียงองค์กรเดียว แต่การสร้างพันธมิตรในเรื่องการตลาดเป็นเรื่องจำเป็นต่อการคงอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชนไว้ได้ ดังนั้นการกำหนดราคาปลาจึงขึ้นอยู่กับกลุ่มของผู้ผลิตรายใหญ่ที่มีปริมาณอุปทานปลาถึง 70 เปอร์เซ็นต์ ส่วนผู้ผลิตรายย่อยอื่นจะยอมตามราคา ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่ทำให้เสถียรภาพของราคาปลานิลในชุมชนคงอยู่ได้ ในสภาพการณ์ปัจจุบันไม่ได้เกิดข้อขัดแย้งกันเองระหว่างองค์กร

การเศรษฐกิจชุมชนจนกลายเป็นศัตรูทางการค้าต่อกันแต่ประการใด ประธานชมรมปลานิลกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า “ทุกวันนี้บ่เห็น(เห็น)ทะเลาะกันเลยครับ ซึ่งลุงก็พยายามประสานว่าจะต้องมาอู้กันสักวันหนึ่งนี่นะ ก็เลยคุยกันว่าตลาดเท่าได้นี้” หรือจากคำพูดของผู้นำสหกรณ์ที่ว่า “ไม่ได้โกรธ เพราะว่าเราเคยคบกันมาก็สนิทกัน เขาก็บอกว่าเหมือนกับคนขายกล้วยเตี้ยๆ ขายของ ใครจะซื้อร้านไหนก็ซื้อไป ก็คิดแบบนี้”

นอกจากนั้นการที่ชมรมปลานิลมีผู้นำเป็นที่ยอมรับทั่วไปทั้งชุมชน ยังเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรเศรษฐกิจชุมชนปลาเป็นไปในลักษณะประสานกัน ดังที่ประธานชมรมปลานิลเองเล่าว่า “ส่วนมากเขามาอู้(คุย) เข้ามาครับ ทางคณะกรรมการอย่างนี้เข้ามา ประธานสหกรณ์ก็มา อย่างกลุ่ม...ก็มา ประธานเป็นก็มาหมดครับ” และสมาชิกของสหกรณ์ปลาได้กล่าวชื่นชมประธานชมรมปลานิลว่า “เขาเป็นคนดี มาก เป็นเกษตรกรดีเด่นของประเทศนะ เดียวนี้เขาเก่งเอาพวกชาวเขามาเลี้ยง เขาจะเลี้ยงมั่งทำเยลลี่ขาย แล้วมีปลา หมูเขาก็ทำ”

ความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจชุมชนกับรัฐ

เท่าที่ผ่านมา ความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจชุมชนกับรัฐ ยังอยู่ในลักษณะความสัมพันธ์แบบหลวม การเลี้ยงปลาในชุมชน ชาวบ้านยังคงพึ่งพาตนเองและองค์กรเศรษฐกิจของตนในการแก้ปัญหาต่างๆทั้งในเรื่องการผลิตและการจำหน่ายผลผลิต ส่วนใหญ่รัฐเข้ามาช่วยเหลือในกรณีที่ได้รับการร้องขอ เช่นในเรื่องของการผลิตลูกปลานิลแปลงเพศที่ต้องศึกษาอบรมผ่านระบบราชการ การช่วยเหลือในด้านแหล่งพ่อพันธุ์แม่พันธุ์ปลารวมไปถึงการตรวจสอบคุณภาพลูกปลานิลแปลงเพศที่ผลิตได้ ประมวงอำเภอเล่าถึงความสัมพันธ์ตรงนี้ว่า

“ผมก็จะไปสุ่มลูกปลานี้ เอาไปให้สถานีเขาผ่าเพศ แล้วก็ย้อมเพื่อตรวจพิสูจน์เพศว่าเป็นเพศผู้หมดไหม คือทางสำนักงานประมงของเราไปส่งเสริมตรงนี้ ส่วนเทคนิคการเลี้ยงอะไรต่างๆนี่ เกษตรกรคว่ำหวอดกว่าเรามีประสบการณ์กว่าเราละ”

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าความคิดริเริ่มต่างๆของเศรษฐกิจชุมชนมาจากตัวชาวบ้านเองทั้งสิ้น ส่วนเจ้าหน้าที่รัฐอาจเข้ามาช่วยในเรื่องที่เศรษฐกิจชุมชนร้องขอ ดังคำบอกเล่าของประมวงอำเภอที่ว่า

“กระบวนการตรงนี้นะ ถ้าสมมุติคนที่เป็ประมวงอำเภอไม่มีทฤษฎีตัวนี้นะ เอาแต่หลักการที่กรมมากำหนดนะ ปรับตัวไม่ได้ คือมันจะต้องมีกระบวนการเรียนรู้ที่ว่าผิดไปจากหลักสูตรโดยสิ้นเชิง ไม่สามารถทำได้ในตำรา”

ปัญหาความสัมพันธ์กับรัฐที่ไม่สู้ดีนั้น เริ่มจากปี 2540 ในขณะนั้นยังไม่มีกการแยกกลุ่มปลา รัฐได้เข้ามาสนับสนุนการจัดงานเทศกาลกินอาหารที่ทำด้วยปลาทั้งหมด ขายในราคาหัวละ 20 บาท แต่ค่าใช้จ่ายทั้งหมดชมรมเป็นผู้ออกเอง การจัดงานครั้งนั้นชมรมหมดเงินไปถึง 3 แสนบาท หลังจากนั้นชมรมรู้สึกที่รัฐไม่ได้ให้ความสนใจเท่าที่ควร โดยเฉพาะเมื่อชมรมปฏิเสธที่จะทำตามข้อเสนอแนะของรัฐในการดำเนินงานใน

รูปสหกรณ์ประมง ซึ่งต่อมารัฐได้สนับสนุนให้มีการแยกกลุ่มปลาออกจากชมรมปลานิลเพื่อมาดำเนินงานในรูปสหกรณ์ประมงจนสำเร็จ และทางราชการได้เรียกผู้บริหารชมรมไปสอบถามเรื่องการเก็บค่าบริการจับปลา 1 บาทต่อกิโลกรัม เนื่องจากมีคนอื่นที่มีใช้สมาชิกชมรมร้องเรียนมา ประธานชมรมและกรรมการชมรมได้เล่าถึงเหตุการณ์ในเวลานั้นว่า

“ก็เครียดเหมือนกัน ก็ต่อสู้ทุกอย่าง พอดีผู้ว่าก็อึ้ง(เรียก)ลุงไปสอบถามว่าเอาเงินบาทนี้ไปไหน จากเก็บค่ากิโลนะ ที่นี้ลุงก็ไปบอก ลุงก็เลยว่าด้วย(ด้วย)ว่า บ่มีสิทธิที่จะมาอึ้ง(เรียก)ผม เพราะผมบ่ใช่เป็นองค์กรของรัฐ ก็นายอำเภอได้หนังสือจากผู้ว่ามาก็จะตั้งกรรมการขึ้น มีตำรวจ เกษตร สหกรณ์ ประมง อำเภอ แล้วลุงก็ว่า เออท่านตั้งศาลเตี้ยใส่ผมนี้ มันบ่ถูกต้องครับ ถ้าผมผิดนะ ท่านไปแจ้งความดำเนินคดี ผมพร้อมที่ไปสู้ตามกฎหมาย ผิดอันหยั่ง แล้วเป็นก็ข้องใจว่าบาทนะ ไปไหน ลุงก็เลยถามเป็นว่า ท่านคิดว่ามีประเทศไหนในโลกนี้ที่บ่เก็บภาษีแล้วมาบริหารประเทศได้ ก่อ มันต้องเก็บภาษี ถ้าบ่มีเงินตัวนี้มันจะบริหารชมรมมันบ่ได้นะ แกก็เลยเฉยเฉยก็เลยเงียบกัน”

“วันหนึ่งเราจากกลับไป แต่คุณใจเย็นๆแล้วกัน ก็นั่นเขาก็เลยว่าจะมีส่วนที่ว่าเออไม่พอใจ แล้วอีกอย่างหนึ่งมันก็มีปัญหาอาจจะเข้าใจว่าเป็นการเมือง”

แม้ว่าปัญหาดังกล่าวสามารถยุติลงได้ในที่สุด แต่สิ่งที่สะท้อนออกมาคือแม้ว่าเศรษฐกิจชุมชนจะมีความเข้มแข็งได้ด้วยตัวเอง รัฐก็ยังคงเข้ามาแทรกแซง โดยใช้อำนาจเพื่อกำหนดแนวทางเดินให้กับองค์กรเศรษฐกิจชุมชนตามที่รัฐเห็นว่าเหมาะสม ในขณะที่ชาวบ้านมีสิทธิที่จะปฏิเสธรัฐหากอุดมการณ์ที่รัฐสนับสนุนไม่ได้เกิดจากความต้องการของตน

กระบวนการพัฒนาดตนเองของเศรษฐกิจชุมชน

แรงปะทะต่างๆที่โถมใส่เศรษฐกิจปลานิลในชุมชนบ่อปลา เป็นเหตุให้เศรษฐกิจชุมชนปลานิลต้องมีการพัฒนาเพราะวันเวลาแห่งความมั่นคงอาจถูกกร่อนเซาะไปได้ทุกขณะหากเศรษฐกิจชุมชนหยุดนิ่ง กระบวนการพัฒนาเพื่อคงอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของตนเองไว้จึงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง และเป็นเรื่องสำคัญมากที่ต้องให้ความสำคัญกับเรื่องของการผลิตด้วย เพราะกลไกราคาอาจให้ผลทางลบได้เสมอเมื่อเศรษฐกิจชุมชนไม่สามารถควบคุมปริมาณการผลิตและ/หรือไม่รักษามาตรฐานผลผลิต ตลอดจนต้องหาหนทางลดการพึ่งพิงปัจจัยการผลิตที่นำเข้ามาจากภายนอกชุมชนลงด้วย เท่าที่ผ่านมาองค์กรเศรษฐกิจชุมชนดำเนินกิจการเพื่อดึงกิจกรรมที่พึ่งพิงระบบภายนอกชุมชนให้เข้ามาอยู่ในอำนาจการผลิตของชุมชน โดยการผลิตลูกปลานิลแปลงเพศเองในชุมชน อย่างไรก็ตามปัญหาอีกหลายเรื่องเช่น การที่เกิดภาวะปลาล้นตลาด การเสียต้นทุนค่าอาหารสำเร็จรูปสูง และการมีต้นทุนการผลิตที่เพิ่มขึ้นในอัตราเพิ่มขึ้นทุกปี ยังเป็นปัญหาที่ชมรมต้องพัฒนาแนวทาง

ต่างๆ ขึ้นมาทั้งในด้าน การวางแผนการผลิตให้สอดคล้องกับตลาด การพัฒนาระบบการเลี้ยงปลาและการแก้ปัญหาประสิทธิภาพป้อนที่ต่ำลง รวมไปถึงความพยายามขยายตลาดและการแปรรูปผลผลิต แนวทางเหล่านี้ บางเรื่องได้รับผลสำเร็จแล้วในเบื้องต้น บางเรื่องกำลังใกล้จะเห็นผล และบางเรื่องก็มีข้อจำกัดในการดำเนินการ นอกจากนี้องค์กรเศรษฐกิจชุมชนยังมีแนวคิดใหม่ๆ ที่มีแนวโน้มว่าจะดำเนินการในอนาคตอีกด้วย

การวางแผนการตลาด

ปัญหาปลาล้นตลาดเป็นปัญหาใหญ่ที่เศรษฐกิจชุมชนเผชิญ จากสภาพที่ในชุมชนมีผู้ขุดปล่อยปลามาก แม้ว่าชมรมจะควบคุมราคาขายได้ก็ตาม แต่ปัญหาของการออกปลาล่าช้ายอมทำให้เกิดปัญหาด้านต้นทุนและรอบของการได้รายได้ อีกทั้งยังนำมาสู่ปัญหาการฝ่าฝืนกฎระเบียบขององค์กร เช่น สมาชิกแอบขายปลาเอง ซึ่งอาจนำปัญหาด้านราคามาสู่เศรษฐกิจชุมชนได้ในภายหลัง ดังนั้นชมรมปลานิลซึ่งเป็นองค์กรเศรษฐกิจชุมชนที่ใหญ่ที่สุดจึงหาทางแก้ไขปัญหาด้วยการควบคุมปริมาณปลาที่เลี้ยง วิธีการคือกำหนดจำนวนลูกปลาที่สมาชิกผู้เลี้ยงจะปล่อยลงบ่อไว้ 1 ล้านตัวต่อเดือน ซึ่งเป็นปริมาณการขายที่พอดีในรอบ 1 ปี ดังคำบอกเล่าว่า

“ก็คือคุมจากจำนวนลูกปลาของชมรม เป็นตัวที่เราคอนโทรลตรงนี้ได้ เป็นการขอร้อง อย่างชมรมอื่นเขากำลังจะเกิด เราไม่สามารถที่จะไปควบคุมเขาได้ เพียงแต่ว่าก็ให้เขาหาตลาดเพิ่มเติม เพราะว่าถ้าในจุดนี้เราคำนึงถึงดีมานด์ซัพพลาย แล้วก็ลูกปลา แล้วผลผลิตที่ออกขายก็ให้สัมพันธ์กัน ตอนนั้นเรามีตัวเลขใหม่ที่เราขายได้วันประมาณเท่าไร เราก็ทราบว่าเดือนหนึ่งเราจะให้ปล่อยลงบ่อกี่ตัว โดยผ่านชมรมนี้ เพราะยังงี้ก็ยังตั้งเจ็ดสิบเปอร์เซ็นต์”

การควบคุมปริมาณการเลี้ยงปลานี้ ชมรมจำเป็นต้องให้ข้อมูลถึงสาเหตุและผลประโยชน์ที่จะได้รับ จึงต้องมีการชี้แจงถึงตัวผู้เลี้ยงโดยเรียกวิธีการนี้ว่า “การประชุมสัญจร” เพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกัน มิฉะนั้นสมาชิกจะแอบลงลูกปลาเกินกว่ากำหนดโดยไม่แจ้งกับทางชมรมดังที่เคยเป็นปัญหามาก่อน ในระยะหลังการแอบลงลูกปลาเกินกว่ากำหนดจึงไม่เกิดขึ้น ประธานชมรมมีความเห็นว่าสมาชิกจำเป็นต้อง “รู้จักสมยอม” บ้างเพื่อส่วนรวม มิฉะนั้นชมรมจะแก้ปัญหาไม่ได้ และสำหรับกรรมการชมรมเองได้ยอมเสียสละในการออกปลาให้แก่บ่อเล็กๆ ในสถานการณ์ที่ตลาดมีปัญหาออกปลาช้ากว่าปกติ

ปัญหาในด้านตลาดไม่เพียงแต่เป็นเรื่องที่อุปทานปลามีมากเกินไป ปัญหาเรื่องความต้องการของตลาดที่ไม่ตรงกับลักษณะผลผลิตก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่สำคัญ เพราะว่าการผลิตปลาของชุมชนนั้นยังไม่ได้ทำตามความต้องการของตลาดปลาในแต่ละช่วงเวลา การขายในช่วงปลายปีหรือช่วงมีเทศกาลนั้นปลาใหญ่จะเป็นที่ต้องการของตลาด แต่ถ้าเป็นเวลาอื่นๆ พ่อค้าปลาส่วนใหญ่มีความต้องการปลาน้ำหนักเล็กลงมา ในขณะที่ผู้เลี้ยงปลานิยมเลี้ยงปลาให้ได้ตัวโตที่สุด เพราะราคาขายสูงจนคุ้มค่าต่อการเลี้ยงดังที่ว่า

“คือมันมีเป่าอยู่เป่าหนึ่งนะ การเลี้ยงปลา ใครเลี้ยงตัวโตที่สุด เป็นจุดได้กำไรสูงสุด คือมัน เป็นความเชื่อของผู้เลี้ยง ยิ่งอ้วนยิ่งดี ยิ่งโตยิ่งดี เกษตรกรก็ยิ่งได้กำไร แต่ผลิตมาตัวเล็กๆทำไร น้อย ต่อหน่วยนี่นะ”

สภาพปัญหาเกิดขึ้นจากความไม่สอดคล้องกัน ระหว่างการเลี้ยงระดับปัจเจกกับการเลี้ยงในภาพรวม ที่ชมรมหรือเศรษฐกิจชุมชนต้องการ ดังนั้นเมื่อผู้เลี้ยงยังไม่มี การแยกอุปทานปลาตามขนาดออกเป็นปลาเล็ก ปลาใหญ่ ปัญหาดังกล่าวจึงไม่สามารถแก้ไขได้ กรรมการชมรมปลานิลจึงเริ่มวางแผนการผลิตให้สอดคล้อง กับความต้องการของตลาดในแต่ละช่วงเวลาซึ่งเป็นแผนที่จะดำเนินการในอนาคต วิธีการคือการนำข้อมูลสถิติ การออกปลาตลอดปีมาศึกษาเทียบกับความต้องการของตลาด เพื่อวางแผนย้อนหลังกลับไปตอนเริ่มปล่อย ลูกปลาให้ผลผลิตที่ออกตรงกับความต้องการพอดี เช่น ในช่วงปลายปีถึงเดือนเมษายนเป็นตลาดของปลาใหญ่ นอกนั้นตลาดจะเป็นของปลาเล็ก และอุปสงค์ปลาจะต่ำลงในช่วงหน้าแล้งที่มีปลาปาและของปลาออกมา

การขยายตลาดและแปรรูปผลผลิต

ความตั้งใจของตลาดปลาทำให้ชมรมปลานิลพยายามหาตลาดเพิ่ม ข้อจำกัดของการขยายตลาดมีได้ อยู่ที่เรื่องคุณภาพปลาเพราะผลผลิตปลานิลของเศรษฐกิจชุมชนมีคุณภาพเป็นที่ต้องการของตลาด แต่อยู่ที่ ลักษณะของตัวสินค้าเองที่มีความไม่คงทนตามระยะทางที่ห่างจากตลาด กล่าวคือการขนส่งปลาที่ไกลเกินไป จะทำให้ปลาตาย อีกทั้งยังมีต้นทุนค่าขนส่งสูง ประกอบกับในปัจจุบันการเลี้ยงปลาขยายตัวเพิ่มขึ้นในหลาย จังหวัด เหตุผลทั้งหมดนี้ทำให้ไม่สามารถขยายตลาดไปไกลกว่าเท่าที่มีอยู่ได้ การรักษาตลาดเดิมไว้ได้จึงเป็น ความสำเร็จในระดับที่น่าพอใจ เพราะการเลี้ยงปลาทางภาคเหนือขยายตัวมากในเวลาเพียงไม่กี่ปีมานี้ หลาย จังหวัดมีชมรมปลาโดยใช้ตัวแบบของชุมชนบ่อปลาเป็นแนวทางดำเนินการ และแม้แต่ความคิดในการขยาย ตลาดปลาไปยังสหรัฐอเมริกาโดยตั้งใจผลิตปลาขนาดใหญ่เพื่อส่งออกก็ไม่สามารถทำได้ เนื่องจากก่อนที่จะ นำปลาเข้าจะต้องมีการนำน้ำที่เลี้ยงปลาไปตรวจสอบ ปัญหาคือน้ำที่ใช้เลี้ยงปลามีการปนเปื้อนของสารเคมี ประธานชมรมได้เล่าถึงปัญหาในการขยายตลาดว่า

“ช่วงนั้นติดต่อไปทางอีสานไปบ่ได้ครับ ปลาเป็นไปก็ไปตาย แล้วก็ติดต่อพรรคพวกอยู่ที่สหรัฐ ก็ส่วนหนึ่งว่าจะไหนให้เลี้ยงปลาตัวโตๆเลย แล้วเอาส่งออกนอก ปรากฏว่าก่อนที่จะเข้าสหรัฐนี้ เป็นจะต้องเอาน้ำเขาไปตรวจดู น้ำในการเลี้ยงปลาเนี่ย ซึ่งน้ำหมู่นั่นปนเปื้อนสารพิษเยอะ นะครับ เป็นก็เลยล้มเหลว บ่ได้ออกไปเลยนะครับ ตอนแรกถ้าเราได้ออกสหรัฐส่วนหนึ่ง คงบ่มีปัญหา”

ความไม่ยอมจำนนในการแสวงหาแนวทางการแก้ปัญหา เมื่อตลาดปลาโดยตรงยังขยายตัวได้ยาก ประธานชมรมปลานิลจึงมีแนวคิดการขยายตลาดโดยอ้อมเพื่อลดความสูญเสีย เช่น ขอให้ทางประมงช่วยติด ต่อกับฟาร์มจระเข้ เพื่อขายปลาตายให้เป็นอาหารของจระเข้ หรือการตั้งโรงงานน้ำปลาโดยเพิ่มความเค็มด้วย การใส่เกลือ สำหรับการแปรรูปผลผลิตเป็นอีกวิธีการหนึ่งที่ทำได้ ซึ่งทางราชการส่งเจ้าหน้าที่มาอบรมด้านการ

ผลิตให้ชาวบ้าน แต่ที่ผ่านมามาตลาดอาหารปลาแปรรูปไม่มีผู้ทางมากนัก เท่าที่ทำอยู่เพียงกลุ่มเดียวในขณะนี้ก็แค่พอขายได้บ้างเท่านั้น จึงไม่มีผู้นิยมแปรรูปปลานิลกันเท่าใดนัก ผู้จัดการชมรมปลานิลกล่าวถึงประเด็นนี้ว่า

“ตอนนีรัฐบาลออกมาช่วยเหลือแปรรูป แปรรูปไปขายให้ใครครับ ผมยังงงๆอยู่ ในเวลานี้รัฐบาลมาให้ความรู้ด้านวิชาการหรืออะไรเสร็จแล้วตลาดอยู่ตรงไหนครับ ให้อแปรรูปได้ ตลาดอยู่ตรงไหน ผมคิดแบบชาวบ้าน”

การเพิ่มประสิทธิภาพการเลี้ยงปลา

เนื่องจากราคาขายปลาที่บ่อในชุมชนค่อนข้างมีเสถียรภาพ การที่ผู้เลี้ยงปลาจะได้รายได้จากการขายปลามากหรือน้อยจึงขึ้นอยู่กับต้นทุนการเลี้ยงเป็นสำคัญ ด้วยเหตุนี้องค์การเศรษฐกิจชุมชนปลานิลได้พยายามหาวิธีการที่ดีที่สุดเพื่อถ่ายทอดให้กับสมาชิกผู้เลี้ยง ซึ่งมีโครงสร้างพื้นฐานการเลี้ยงปลาที่แตกต่างกัน ระบบความรู้เรื่องการเลี้ยงปลาไม่มีสิ่งที่เรียกว่าตายตัว แต่มีความรู้ที่ใช้ได้ผลแน่นอนบางเรื่อง ซึ่งผู้ที่รู้มากกว่ายินดีถ่ายทอดให้กับผู้ที่รู้น้อยกว่า

ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลาซึ่งได้ถูกพัฒนามานี้มีหลายเรื่องเช่น การทำแปลงตอนในน้ำเพื่อลดต้นทุนในการเลี้ยง ชาวบ้านแต่ละรายมีเทคนิคการทำแปลงตอนที่ต่างกัน รายที่ประสบผลสำเร็จจะเป็นตัวแบบให้รายอื่นปฏิบัติตามกัน หรือการที่องค์การเศรษฐกิจชุมชนต่างๆ พยายามหาแนวทางการให้อาหารปลาที่ประหยัด เพื่อเผยแพร่ออกไปสู่สมาชิกของตน ในกระบวนการเลี้ยงปลาจึงได้สร้างผู้นำชุมชนในการเลี้ยง จนเป็นผู้ที่จะออกไปถ่ายทอดความรู้ให้แก่คนอื่นๆ ดังคำบอกเล่าของประธานชมรมว่า

“อย่างทางชมรมของเฮาเนี่ย ส่วนมากจะเอาคนที่เลี้ยงปลาประสบผลสำเร็จเป็นอาจารย์นะครับ เพราะคนที่เลี้ยงเก่งนี่จะให้ให้อาหารเป็นแบบตัวยูเลยนะครับ จะโรยอาหารแบบตัวยู เดินรอบ เดินรอบ อย่างนี้ปลามันถึงจะกินทั่วอย่างนี้ครับ นี่เฮาก็มาปรับ สมาชิกคนไหนยังเลี้ยงบ่ได้ ก็เอาตัวยูมาเขียนให้ดู มีกรรมการชมรมออกไป เขาเป็นผู้ตรวจบ่ครับ ไปให้ความรู้”

ดังนั้นเมื่อเทียบกับความรู้ในระบบซึ่งยังไม่ได้ผ่านการเรียนรู้ด้วยประสบการณ์แล้ว จะพบว่ามีความแตกต่างของระบบความรู้ ดังที่ประธานชมรมเล่าถึงกรณีการให้อาหารปลาว่า

“นอกจากกรรมการ ก็มีเด็กที่จบเกษตรมา แต่บ่ค่อยได้เรื่อง เพราะว่ามันขัดกันครับ อย่างทางวิชาการ บ่รู้จะอื้อ(ให้)หัวเปอร์เซนต์จะใด เลยทำงานได้หกเดือน บ่ได้เรื่องแกก็เลยลาออก”

ในขณะที่ความรู้จากประสบการณ์จริง ทำให้ชาวบ้านสามารถกะประมาณสิ่งต่างๆได้ด้วยตนเอง เช่น การวัดน้ำเขียวว่าได้หรือยัง อาจใช้วิธีการดังกล่าวที่กล่าวไว้ว่า

“อย่างลุงนี่จะต้องไปดูสีน้ำก่อนว่าน้ำมันเขียวพอ ก็คือการวัดน้ำของลุงนี่ก็เอามือหยั่งลงไปติด (ติด) ข้อคอกก็กระดิกปลายมือดูว่าไม่เห็นนะ อันนี้น้ำดีแล้วไม่เห็นปลายมือ น้ำมันสีเขียวมีแพลงตอนเยอะ ปลาถึงบื้อ(ให้อาหารมันก็อยู่ได้ นี่มันเป็นภูมิปัญญาของชาวบ้าน บ่ต้องใช้เครื่องวัด”

สำหรับความรู้ด้านการปรับสภาพน้ำนั้น ชุมรกำลังเผยแพร่ความรู้เรื่องการทำอีเอ็มซึ่งเป็นจุลินทรีย์ย่อยสลาย โดยใช้มูลควายผสมกับรำอ่อนแล้วเอาอีเอ็มที่เพาะไว้จากการหมักข้าวมาย่อยสลายให้เป็นอาหารปลา กระบวนการเรียนรู้ในการทำอีเอ็มนี้แม้จะสอดคล้องกับความรู้จากนักวิชาการ แต่ก็เป็นความรู้ซึ่งเกิดขึ้นด้วยการเรียนรู้ของชาวบ้านเอง โดยไม่ได้ผ่านการอบรมในเชิงวิชาการหรือทางการเป็นผู้มาแนะนำให้ ดังที่ประธานชมรมปลานิลเล่าว่า

“ลุงคิดว่าแต่ก่อนคนพื้นเมืองท่าเหล้า บ่ต้องไปอาศัยอย่างหัวเชื้ออย่างราชการเป็นทำกัน เขาจะทำเป็นเม็ดเหล้า นี่ลุงก็คิดว่าจุลินทรีย์ตัวนี้จะต้องทำมันขึ้นราก่อน รากตัวนี้ต้องผลิตจุลินทรีย์ยะ(ท่า)จะได้อื้อ(ให้)มันขึ้นราก ลุงก็เลยเอาข้าวนี้ ข้าวที่เฮากินแล้ว เฮาหยุดไว้ มันก็ขึ้นรากออกมา แต่มันเป็นรากแดง ตัวนี้บ่ใช้ตัวจุลินทรีย์ที่สร้างสรรค์ ที่นี้ลุงก็คิดว่าเอาไปฝังกับไม้ดู มันอาจมีจุลินทรีย์ แต่ไว้ก็ไม่ว่าง บ่มีนะครับ จะต้องมิตัดต้นไม้ ถึงจะได้ตัวสีขาวๆออกมา ก็เลยเอามาเพาะดู โดยเอาข้าวเจ้ามาหุงฮื้อ(ให้)มันสุก แล้วเอามาใส่ชุปเปอร์แวร์ เอากระดาษสาปาก(ปิด) แล้วไปไว้ฝังกอไผ่สองวัน อีเอ็มจะเข้ามาเพาะเต็มเลย ต้องเป็นกระดาษสาเนะครับ ถ้าเป็นกระดาษหนังสือพิมพ์นี่อีเอ็มจะบ่เข้า เพราะมันมีหมึก ที่ลุงกล้ายืนยันว่ากระดาษหนังสือพิมพ์ขึ้น เพราะลุงทำอย่างนี้ มันกระดาษมีสิ่งพิมพ์กับกระดาษไม่มีสิ่งพิมพ์ เอาไว้คนละถัง แต่กระดาษที่มีสิ่งพิมพ์นี่จุลินทรีย์บ่เข้าครับ กระดาษที่มีสิ่งพิมพ์นี่จุลินทรีย์เข้า”

เมื่อผู้เริ่มต้นนั้นแน่ใจในความรู้แล้ว จึงกล้าเผยแพร่ไปให้ผู้เลี้ยงปลารายอื่นๆปฏิบัติกันดังที่ว่า

“ที่นี้ก็เผยแพร่เกือบไปทั่วเมืองแล้วครับ ที่ทำแบบนี้ เจ้าของบ่อปลาจะเอาไปทำแบบนี้หมดละครับ บ่ได้ต้องไปซื้อลิตรหนึ่งหกเจ็ดสิบบาทครับ ลดต้นทุนไป แล้วปลาบ่ต้องลอยหัว เพราะน้ำมันจะปรับสภาพ น้ำมันดี น้ำถ้าเขียวจะเขียวแบบสะอาด เขียวงามๆเลย”

สิ่งหนึ่งซึ่งเป็นที่ประจักษ์ก็คือ วิธีการเช่นนี้ทางราชการไม่ค่อยได้ให้การส่งเสริมเกษตรกรเท่าที่ควร ทั้งที่การทำอีเอ็มนี้มีประโยชน์อย่างมากต่อเกษตรกร แตกต่างจากการที่รัฐมุ่งส่งเสริมเคมีภัณฑ์บางประเภท โดยเฉพาะปุ๋ยเคมี ประธานชมรมปลานิลให้ความเห็นว่า “ยังงั้นว่าทางราชการบ่ได้ค่อยส่งเสริมเนะครับ ไข่ตัวอีเอ็มนี้เพราะว่ามีส่วนได้ส่วนเสีย บ่เหมือนเคมีตัวอื่นเนะครับ”

ปัญหาใหญ่อีกด้านที่เศรษฐกิจเลี้ยงปลานิลเผชิญอยู่ก็คือ การที่บ่อมีประสิทธิภาพในการเลี้ยงปลาที่ต่ำลง ซึ่งองค์กรเศรษฐกิจชุมชนได้พยายามหาแนวทางแก้ไข เพราะสภาพปัญหาเริ่มเกิดขึ้นบ้างแล้ว แม้ว่าผู้

เลี้ยงบางรายจะใช้วิธีการซื้อเครื่องสูบน้ำขนาดใหญ่ เพื่อที่เวลาถ่ายน้ำออกจากบ่อจะสามารถสูบน้ำในบ่อให้ติดออกไปด้วย แต่วิธีนี้ยังไม่ใช่แก้ปัญหาที่ดี แนวทางแก้ไขปัญหานั้นที่ชมรมกำลังคิดคือการนำเครื่องดูดเลนมาใช้ โดยการดูดบ่อลงในบ่อปลาเป็นหลุมเพื่อให้เลนมากองที่หลุมแล้วใช้เครื่องดูดออก สำหรับกรณีที่บ่อปลามีขนาดใหญ่เกินไปเช่นบ่อที่มีขนาดถึง 10 ไร่ ผลเสียจะเกิดมากขึ้น ซึ่งจำเป็นต้องแก้ไขในเบื้องต้นด้วยการกันบ่อใหม่ โดยเสริมคันดินขึ้นมาเพื่อแบ่งบ่อให้เป็นขนาดที่เล็กลง

เห็นได้ว่าความคิดริเริ่มต่างๆในการพัฒนาระบบเศรษฐกิจชุมชนนั้น เกิดขึ้นจากชาวบ้านเองเกือบทั้งหมด และความรู้เหล่านั้นก็เผยแพร่ออกไปผ่านองค์กรเศรษฐกิจชุมชนที่มีอยู่ ทำให้การแพร่ขยายของความรู้เป็นไปได้อย่างสะดวกและรวดเร็ว จนสามารถเรียกได้ว่าเศรษฐกิจชุมชนได้สร้าง “เครือข่ายของความรู้” ที่เคลื่อนตัวได้เร็ว ผ่านช่องทางติดต่อสื่อสารต่างๆที่องค์กรเศรษฐกิจชุมชนสร้างขึ้นเอง เป็นต้นว่า การออกหนังสือเวียนแจ้งข่าวสารความรู้แก่สมาชิก การวิสาสะเป็นประจำระหว่างเจ้าของบ่อกับกรรมการตรวจสอบและพนักงานกายสนามของชมรม หรือระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอง

ทิศทางการพัฒนาระบบเศรษฐกิจปลาในอนาคต

นอกจากพัฒนาการของเศรษฐกิจชุมชนที่เห็นเป็นรูปร่างขึ้นมาแล้ว แนวคิดที่เป็นพลังสร้างสรรค์ในการดำเนินการอนาคตเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่เกิดขึ้นตลอดเวลา ภายใต้การคลุกคลีกับเศรษฐกิจชุมชนของตน และการไม่หยุดนิ่งในการแก้ปัญหาย่างต่อเนื่อง ปัญหาที่เศรษฐกิจชุมชนเผชิญหน้าบางเรื่องที่ยังไม่ได้แก้ไขโดยตรง เช่น การซื้ออาหารปลาจากระบบภายนอก และ ปัญหาปลาตายในวันที่ใกล้จะจับปลาออกขาย ได้ก่อให้เกิดแนวคิดต่างๆขึ้นมา ซึ่งมีแนวโน้มที่จะทำได้ในอนาคต ได้แก่ การผลิตอาหารปลาเองในชุมชน และการสร้างระบบประกันชีวิตปลา จึงเป็นเรื่องที่ท้าทายความเติบโตของเศรษฐกิจชุมชนเป็นอย่างยิ่ง ความคิดที่มีจินตนาการของการดำเนินงานในเรื่องเหล่านี้สะท้อนจากประเด็นที่ผู้จัดการชมรมได้เล่าว่า

“ปลาตายเป็นเพราะอากาศไม่พอ หรือบางครั้งปลาก็หนาแน่น ถ้าเกิดไปให้อาหารเยอะ เกิดวันนั้นฝนตกมา อากาศจะไม่ทั่ว ขยายได้เป็นบางส่วน ถ้ามันขึ้นขาลอยมาจะขายไม่ได้ ปัญหาตัวนี้ผมกำลังจะแก้ อยู่ ในบางเรื่องเราก็สื่อสารตัวเองและสมาชิก ถ้าเขาเลี้ยงปลาที่ลงทุนไปหนึ่งแสนบาท มันตายหมดบ่อแล้วเราจะทำอะไร เราไปซื้ออาหารบริษัทเราจะเอาที่ไหนให้เขา ผมกำลังคิดตัวนี้อยู่ว่าจะทำแบบมีประกันปลาตาย จ่ายเหมือนประกันรถยนต์ บิลละเท่าไร เสร็จแล้วเราต้องไปดูแลเขา เราก็กลัวปลาตาย ก็ตั้งพนักงานอีกชุดหนึ่ง ผมกำลังคิดตัวนี้อยู่ อย่าให้เขาหมดตัว สมมุติว่าเราจะจ่ายก็เปอร์เซ็นต์ ปลาตายเราจะซื้อก็โล่ ทั้งๆที่ปลาตายเราขายไม่ได้ เอาไปยี่สิบบาทเถอะ กำลังหารอกันอยู่ เราไม่ได้บังคับทุกบ่อ คือเราจะมีหนังสือเวียน ถ้าใครเห็นชอบด้วยกำลังคิด”

การมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน

จากการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยค้นพบว่าลักษณะการมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจปลานิลในชุมชนบ่อปลา เกิดจากความสามารถถึงอำนาจควบคุมกิจกรรมการแลกเปลี่ยนเข้ามาอยู่ในมือเศรษฐกิจชุมชนเอง ผลสำเร็จจากการมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชนมีลักษณะดังนี้คือ ประการแรก การที่เศรษฐกิจชุมชนสามารถสร้างอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนได้ภายในระบบตลาด ประการที่สอง การสร้างทางเลือกในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ ซึ่งเกิดขึ้นทั้งในระดับปัจเจกและระดับภาพรวม และประการที่สาม การสร้างระบบการผลิตและการวิภาครายได้ที่ส่งผลต่อความมั่นคงให้แก่ชุมชน

การมีอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ

การที่ชาวบ้านผู้เลี้ยงปลาสามารถนึกกำลังกันจนกลายเป็นองค์กรเศรษฐกิจชุมชนที่มีพลัง ได้ส่งผลให้เศรษฐกิจปลานิลของชุมชนบ่อปลา สามารถสร้างอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจขึ้นมาได้สำหรับเศรษฐกิจชุมชนปลานิล การมีอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนผลผลิตเป็นลักษณะที่โดดเด่นมาก จนเรียกได้ว่าเป็นตัวแบบของการดำเนินการที่มีผู้มาศึกษาดูงานทั้งจากในประเทศและต่างประเทศ นอกจากนั้นการมีอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ ยังได้ทำให้ราคาผลผลิตของชุมชนมีเสถียรภาพอีกด้วย ในขณะที่การมีอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชน เกิดขึ้นเพียงเพราะสาเหตุมาจากการเป็นกลุ่มเศรษฐกิจชุมชนที่ใหญ่มาก จึงมีพลังในการซื้อปัจจัยการผลิตครั้งละมากๆ จนทำให้เกิดความสามารถในการต่อรองด้านราคาและเงื่อนไขการซื้อได้ อันเป็นลักษณะปกติทั่วไปของผลจากการรวมตัวกันของผู้เลี้ยงปลาจำนวนมาก

การมีอำนาจต่อรองในการขายผลผลิต การขายผลผลิตปลานิลของชุมชนบ่อปลา จัดได้ว่าเป็นตลาดที่มีคุณลักษณะสินค้าที่มีความโดดเด่นเป็นที่ต้องการของตลาด จึงสามารถสร้างเอกลักษณ์ (identity) ให้กับผลผลิตของตนได้ ประธานชมรมปลานิลกล่าวถึงความสามารถของเศรษฐกิจชุมชนปลานิลจากการรวมกลุ่มและการสร้างเอกลักษณ์ของผลิตภัณฑ์ว่า “ดีครับ ดีมากเลย การรวมตัวนี้ จะมีเอกลักษณ์ในการที่เอาผลผลิตสินค้า มีกรา(ตรา)ขึ้นนะครับ ถ้าอย่างปลานี้ บ่มีกลุ่มนี้ คิดว่าแย่มากเลย” การรวมตัวของผู้เลี้ยงปลาในระยะแรกนั้น มีอยู่เพียงองค์กรเดียว ซึ่งแม้ว่าในทางทฤษฎีจะให้ภาพถึงความมั่นคงของกลุ่ม แต่หากมองกลับกันชาวบ้านที่เป็นสมาชิกจะไม่มีโอกาสเลือกต้องทำตามนโยบายของกลุ่มเดียวที่มีอยู่ ทั้งที่อาจมีอุดมการณ์ในการดำเนินงานบางเรื่องที่แตกต่างกันไป ต่อมาเมื่อมีการแยกกลุ่มออกไปอีก 4-5 กลุ่ม เศรษฐกิจชุมชนปลานิลจึงมีการขายที่เป็นแบบผู้ผลิตน้อยราย โดยมีผู้นำราคาคือชมรมปลานิล ส่วนกลุ่มอื่นก็จะเป็นผู้ตามราคา ตราบใดที่ไม่มีการต่อสู้เชิงราคาระหว่างผู้ขายด้วยกันและยังมีตลาดรับซื้อที่ค่อนข้างแน่นอน ราคาผลผลิตที่ถูกกำหนดโดยการอิงราคากันของผู้ขายน้อยรายก็จะคงอยู่ได้

จากการสังเกตที่บ่อซึ่งมีการซื้อขายกัน ผู้วิจัยพบว่าองค์กรที่มีความเข้มแข็งในด้านการจัดการเช่นชมรมปลานิล จะมีศักยภาพในด้านการจัดการที่ดีกว่ากลุ่มปลาอื่น โดยพ่อค้าปลามีอำนาจในการต่อรองน้อย

มาก ในขณะที่กลุ่มปลาอื่น พ่อค้าปลายังคงอาศัยเหตุบางอย่างเช่นปลาผอมมาอ้าง ซึ่งหมายถึงการที่ปลามีตัวลีบแบนมีเนื้อน้อย ในขณะที่ปลาอ้วนคืออ้วนขึ้นสันและมีเนื้อมัน ดังนั้นพ่อค้าจะไม่ยอมซื้อปลาในราคาที่กำหนด เนื่องจากกลุ่มปลาอื่นยังไม่สามารถควบคุมพ่อค้าปลาให้อยู่ในสังกัดได้ พ่อค้าปลาที่ไม่ได้สังกัดชมรมปลานิลจึงยังมีทางเลือกที่จะไม่ซื้อปลาที่พ่อซึ่งกลุ่มปลาจัดไว้ให้ การแก้ปัญหาของกลุ่มปลาอื่นคือใช้วิธีพึ่งพากันเองในการออกปลาเพื่อดึงพ่อค้าปลาไว้ โดยแลกเปลี่ยนกันออกปลาในกรณีที่ปลาที่มีไม่ได้ขนาดตามที่พ่อค้าต้องการ ความแตกต่างกันนี้เป็นไปดังคำบอกเล่าจากสองฝ่าย คือสมาชิกพ่อค้าปลาของชมรมปลานิลเล่าว่า

“วันนี้ปลามันปวกไซค์(ขนาด)ผม ปลามันใหญ่ พอเอาไปมันขายบได้ แต่เขาจำเป็นต้องวิ่ง เพราะลูกค้าเขามีอยู่ ต้องยอมขาดทุนครับ ส่งแค่เสมอตัว จำเป็นต้องเอาไป พ่อค้าต้องคิดอยู่ตลอดเวลา เขาจะเอาเฉพาะช่วงบได้”

ในขณะที่เมื่อพ่อค้าปลาอิสระมาเอาปลาที่พ่อสมาชิกผู้เลี้ยงปลากลุ่มอื่น ก็มีปัญหาโดยไม่ยอมซื้อปลาง่ายๆ ดังที่เจ้าของบ่อเล่าว่า

“ถ้าเกิดว่าปลาผอมไปนิดหน่อย เขาก็จะไม่เอา ที่นี้ไม่เอาก็เลยต้องปิดบ่อ เขาจับกตราคาเบอร์ละสองบาท จากสามสิบห้าเหลือสามสิบสาม ทุกเบอร์ก็สองบาทๆ แล้วเราก็ เราคิดว่าสองบาทมันไม่ใช่สองบาทนะ มันไปก๊ายบาท ก็เลยต้องปิดบ่อนี้ไง คือเอาน้ำเข้าแล้วก็ให้อาหารต่อ แต่มันก็เสี่ยงเพราะว่าเอาขึ้นมานาน”

การสร้างเสถียรภาพของระดับราคาผลผลิตในชุมชน โดยสถานการณ์ทั่วไปราคาปลานิลที่ชุมชนบ่อปลาจะค่อนข้างมีเสถียรภาพ ซึ่งเป็นผลมาจากการมีอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนของผู้เลี้ยงปลา ผ่านการดำเนินการขององค์กรเศรษฐกิจชุมชนที่ตนเองสังกัดอยู่ ราคาผลผลิตจะขึ้นลงไม่มากนัก แต่ในบางช่วงเวลาอาจต้องมีการปรับราคาผลผลิตบ้างตามความเหมาะสม ผู้วิจัยเองพบว่าราคาปลาระหว่างช่วงที่ผู้วิจัยสำรวจพื้นที่กับช่วงที่เก็บข้อมูลจริงซึ่งระยะเวลาห่างกัน 2 เดือนนั้น ราคาปลาที่ชุมชนคงที่ ความมีเสถียรภาพของราคาปลาเป็นไปดังที่ผู้จัดการชมรมปลานิลเล่าว่า

“ราคาปลาปีนี้คงที่ครับ คือโดยทั่วไปมันจะขยับไปได้นิดเดียว เดือนกว่าแล้วนี้ก็สามสิบห้าบาท ตอนนี้ก็ยังสามสิบห้าบาท เพราะปลามันยังล้นตลาดอยู่ คือเราไม่สามารถจะขยับได้ อย่างเราขยับได้บาทครึ่งบาทจะมากไปกว่านั้นก็ได้ คือมันจะกระทบผู้บริโภค เวลาจะขึ้นลงราคาปลา ก็จะปรึกษาหารือกับคณะกรรมการ อีกสองสามวันเราจะขึ้นราคาปลา อีกสองสามวันเราจะลดลงมา เพราะมันมีปัญหาปลาล้นตลาด ไซค์(ขนาด)นั้นขายยาก เราควรจะลดลงหน่อย ที่ขายง่ายดันขึ้นหน่อย”

ในทำนองเดียวกันเจ้าของบ่อซึ่งเป็นสมาชิกกลุ่มปลากลุ่มหนึ่งก็เล่าว่า

“ราคามันได้เท่ากัน มันจะถูกแพงกว่ากันไม่เท่าไร ราคาลาที่ขายระหว่างสองชมรมในวันเดียวกันจะราคาเดียวกัน เราเช็กกันตลอดครับ จะอ้างอิงกัน เจ้าของบ่อมีสิทธิประท้วงได้ คือว่าถ้าวันนี้ชมรมปลาเขาราคานั้น เบอร์นั้นเบอร์นี้ กลุ่มนี้ก็ต้องปรับราคาตามให้เท่ากัน เราเป็นเจ้าของบ่อ เราต้องรักษาค่าผลประโยชน์ของเรา มีบางครั้งก็ได้ราคาต่ำกว่า บางทีเราขึ้นไม่ทันวันนี้ อีกสองสามวันมันจะขยับขึ้นมา ถ้าชมรมเขาจะปรับราคา ก็ต้องแจ้งหมู่รอก่อน ก่อนจะขยับขึ้นมา ว่าเออวันนี้ละ ปลาเบอร์นั้นจะขึ้นราคาเท่านั้นๆ แล้วก็ต้องแจ้งเจ้าของบ่อด้วย แต่ภาวนะยังคงที่อยู่ครับ เกือบปีแล้วคงที่อยู่”

การมีอำนาจต่อรองในการซื้อปัจจัยการผลิต เกิดขึ้นได้จากการเป็นเศรษฐกิจชุมชนที่ใหญ่มาก ผู้เลี้ยงปลาทุกรายมีองค์กรหรือกลุ่มที่ตนสังกัด ซึ่งมีจุดประสงค์สำคัญ 2 ด้านด้วยกันคือ ด้านแรกเป็นเรื่องของการตลาดหรือการขายผลผลิตที่ได้กล่าวแล้ว และด้านที่สองซึ่งผู้เลี้ยงปลาคิดว่าเป็นสิ่งจำเป็นมากคือการต้องพึ่งองค์กรเศรษฐกิจชุมชนของตนในการซื้ออาหารปลา โดยเฉพาะระบบการซื้อเชื่อที่ทำได้โดยสะดวกผ่านความเข้มแข็งในการรวมกลุ่มขนาดใหญ่ ซึ่งเปรียบเสมือนผู้ค้ำประกันให้แก่สมาชิก และการรวมกลุ่มเช่นนี้ทำให้ผู้เลี้ยงปลามีต้นทุนค่าอาหารที่ต่ำกว่าเมื่อเปรียบกับการซื้อจำนวนน้อยหากต้องกระทำการเอง กลุ่มปลาแต่ละแห่งจะมีที่เก็บอาหารปลาที่ส่งครั้งละมากๆ เพื่อกระจายออกไปตามหมู่สมาชิกของตน ความพยายามของบริษัทเอกชนขายอาหารปลาที่เข้ามาแย่งส่วนแบ่งตลาด ยังรวมไปถึงการใช้กลยุทธ์ต่างๆ เช่น การให้เครดิตค่าอาหารเป็นเวลานานหลายเดือน การส่งเสริมให้ความรู้ในเรื่องการเลี้ยงปลา ฯลฯ การเป็นลูกค้ารายใหญ่ของชมรมปลานิลในระยะแรกที่เป็นองค์กรเศรษฐกิจปลานิลแห่งเดียวของชุมชนบ่อปลา ทำให้ตลาดอาหารปลาสำเร็จรูปมีการแข่งขันกันสูงมาก และเมื่อบริษัทยักษ์ใหญ่แห่งหนึ่งสูญเสียตลาดจากการที่ชมรมสนับสนุนให้ผู้เลี้ยงลดการให้อาหารสำเร็จรูปและแทนด้วยการทำน้ำเขียว จึงต้องหาทางตั้งกลุ่มปลาขึ้นเพื่อส่งเสริมการขายอาหารปลาของตนมิฉะนั้นบริษัทของตนจะขาดรายได้ไปมาก

การสร้างทางเลือกในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ

การมีองค์กรเศรษฐกิจชุมชนที่ทำหน้าที่เป็นตัวกลางขายผลผลิต ได้สร้างทางเลือกในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ 2 ระดับแก่ชุมชน คือระดับปัจเจกและระดับองค์กร ทางเลือกในระดับปัจเจกหมายถึงชาวบ้านผู้เลี้ยงปลามีทางเลือกในการขายผลผลิตของตนผ่านการดำเนินงานของกลุ่ม ซึ่งผู้เลี้ยงทุกคนเลือกทางนี้ ทั้งนี้เพราะทางเลือกนี้มีผลดีหลายประการคือ ประการแรก ชาวบ้านมีความสะดวกในการขายปลา มีต้นทุนที่เกี่ยวข้องเนื่องในการขายต่ำ โดยมีเฉพาะต้นทุนส่วนเพิ่ม (marginal cost) ในการขายปลาแต่ละครั้ง ซึ่งมีอัตราต่อหน่วยกิโลกรัมที่คงที่ จากการที่ชมรมเก็บค่าบริการจับปลา กิโลกรัมละ 50 สตางค์ ซึ่งตัวผู้เลี้ยงเองก็สามารถประมาณต้นทุนดังกล่าวได้ และไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นภาระเพราะเก็บเมื่อขายปลาได้แล้ว ประการที่สอง การขายมีลักษณะขายตามน้ำหนักซึ่งหากไม่มีองค์กรปลา ชาวบ้านอาจขายปลาได้ไม่หมดบ่อ หรือถ้าต้องการขายยกบ่ออาจถูกพ่อค้าใช้วิธีเหมาซื้อ ซึ่งเป็นวิธีการขายที่ชาวบ้านเสียเปรียบอย่างมาก

เมื่อในชุมชนเมืองการค้าเศรษฐกิจปลาเพิ่มมากขึ้นในลักษณะที่มีความแตกต่าง เช่นมีการดำเนินการในรูปสหกรณ์ หรือที่มีบริษัทขายอาหารปลาหนุนหลัง ทำให้ผู้เลี้ยงปลาเกิดทางเลือกใหม่ โดยเฉพาะในรายที่ไม่พอใจที่ปัญหาการออกปลาล่าช้ายังมิได้รับการแก้ไข หรือรายที่มีอุดมการณ์ทางความคิดซึ่งต้องการองค์กรที่มีรูปแบบสหกรณ์ การมีองค์กรปลาหรือกลุ่มปลาเพิ่มขึ้นมากอีกจึงเป็นทางเลือกใหม่ และเป็นเงื่อนไขที่ทำให้เกิดสภาพของการแข่งขันในการให้บริการ การปรับเปลี่ยนรูปแบบให้มีความคล่องตัว และการวางแผนการเพื่อแก้ปัญหา เพื่อให้เกิดการยอมรับในบรรดาผู้เลี้ยงปลาและพ่อค้าปลา สำหรับรูปแบบองค์กรที่แตกต่างไปอย่างชัดเจนจากองค์กรดั้งเดิมก็คือการดำเนินการในรูปสหกรณ์ ซึ่งให้ความรู้สึกแก่สมาชิกในด้านความเท่าเทียมกันในการบริหารกลุ่มมากขึ้น และการได้รับเงินปันผลจากการซื้ออาหารปลา แต่สิ่งที่ผู้เลี้ยงปลาเป็นกังวลและมีผลต่อการเลือกเข้ากลุ่มปลา โดยส่วนใหญ่แล้วจะเป็นเรื่องการออกปลาของตนเองมากกว่าเรื่องอื่นใด ดังนั้นหากกลุ่มที่ตนไปสังกัดไม่สามารถตอบสนองความต้องการตรงนี้ได้ จะเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้สมาชิกเสื่อมศรัทธา ดังเช่นสมาชิกกลุ่มปลากลุ่มหนึ่งที่ประสบกับปัญหาการออกปลายุ่งยาก โดยต้องมีการจับปลาหลายวันเพราะรถปลาที่มาซื้อในแต่ละวันมีจำนวนน้อย จึงมีแนวโน้มที่จะย้ายกลุ่ม ดังที่พนักงานคัดปลาของอีกกลุ่มที่เข้าไปพูดคุยเล่าว่า “แต่เราไม่ได้ไปแย่งคนของเขานะ เราว่าเป็นไบบ้าง พอได้ตรงนั้นมา ตรงนั้นมาแฉะมาเที่ยว โอโหปลาโตแล้วนะ ให้ไหนดอกนี้ เอาอาหารที่ไหนดรับ เป็นไบบ้างครับ ก็เขาจับพอดี นี่ผมจะไม่พูดถึงผลเสียของเขา คือให้เขาพูดออกมาเอง เราไม่โจมตีเขาแต่ให้เขาพูด ถ้าเขาพูดอย่างนี้พอได้”

สำหรับทางเลือกในระดับกลุ่ม หมายถึงความสามารถสร้างโอกาสให้แก่การขายผลผลิตของกลุ่มที่ได้จัดสรรในแต่ละวันได้อย่างลงตัวโดยมีปัญหาน้อยที่สุด ซึ่งองค์กรที่มีความเข้มแข็งกว่าจะมีศักยภาพตรงจุดนี้มากกว่า การรวมศูนย์ข้อมูลพร้อมกันทั้งฝ่ายผู้ซื้อและฝ่ายผู้ขายเป็นความได้เปรียบอย่างยิ่งขององค์กร ในขณะที่องค์กรบางแห่งยังไม่สามารถกำหนดข้อมูลผู้รับซื้อปลาได้อย่างสมบูรณ์ จึงเกิดปัญหาในการออกปลาเป็นประจำ จากการสังเกตของผู้วิจัยที่บ่อปลาสองแห่งซึ่งเจ้าของบ่อเป็นสมาชิกต่างชมรมกัน ได้เห็นถึงความแตกต่างนี้อย่างชัดเจน ในขณะที่องค์กรหนึ่งการดำเนินการเป็นไปอย่างเรียบร้อยแต่อีกองค์กรหนึ่งยังมีปัญหาดิตขัดในการออกปลา อย่างไรก็ตามเมื่อเทียบกับปริมาณการจับปลาต่อวันแล้ว ยังนับได้ว่าองค์กรเศรษฐกิจชุมชนที่มีอยู่สามารถสร้างทางเลือกในการแลกเปลี่ยน จนการออกปลามีความลงตัว อย่างน้อยถึงประมาณ 70 เปอร์เซ็นต์ของการออกปลาทั้งหมด ซึ่งนับเป็นความสามารถในการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจของชุมชนประการหนึ่ง

การสร้างระบบการผลิตและการวิภาครายได้ที่ส่งผลต่อความมั่นคงให้แก่ชุมชน

สิ่งที่สำคัญของการเป็นเศรษฐกิจชุมชนที่มีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน คือจะต้องมีความสามารถในการสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้แก่ชุมชนของตนเอง ในการวัดความมั่นคงทางเศรษฐกิจอาจคิดในแง่ของสวัสดิการที่ชุมชนได้รับจากการมีเศรษฐกิจชุมชนปลานิลขึ้นมาในชุมชนได้แก่ การสร้างความมั่นคงรูปราย

ได้หมุนเวียนให้แก่ระบบเศรษฐกิจชุมชน การจัดสรรรายได้ อันเกิดจากกระบวนการซื้อขายปลา และการสร้างโอกาสทางเศรษฐกิจให้แก่ชาวบ้านในชุมชน

การสร้างรายได้หมุนเวียนให้แก่ระบบเศรษฐกิจชุมชน หมายถึงรายได้ทางตรงที่เกิดขึ้นในระบบเศรษฐกิจปลาจากการซื้อขายปลาในแต่ละวัน การออกปลาของระบบเศรษฐกิจชุมชนตกประมาณ 12 ตัน หรือ 12,000 กิโลกรัม หากประเมินออกมาเป็นตัวเงินทางตรงที่หมุนเวียนในชุมชน ซึ่งเริ่มต้นจากเป็นเงินรายได้ของผู้เลี้ยงแล้ว ก็จะพบว่าตกประมาณสามแสนบาทต่อวัน หรือคิดเป็นปีแล้วประมาณ 100-120 ล้านบาท ซึ่งเป็นรายได้ในระบบชุมชนประมาณ 60 เปอร์เซ็นต์ หลังจากหักค่าพันธุ์ปลาและค่าอาหารปลาแล้ว เจ้าหน้าที่ที่อำเภอได้ประเมินรายได้จากเศรษฐกิจชุมชนเลี้ยงปลานิลให้ฟังว่า

“ถ้าเราประมาณตลาดปลานิลของอำเภอนี้ รายได้ก็ปีละ 150 ล้านบาท เงินหมุนเวียนน่าจะเยอะกว่านั้น รายได้ ผลผลิตที่ออกไป สมมุติว่าเราเฉลี่ยวันละสิบสองตัน ราคา ณ ปากบ่อเฉลี่ยคือปลาตั้งแต่เบอร์ศูนย์ จนกระทั่งไปปลาปนนี้ เราเฉลี่ยถึงยี่สิบห้าตันด้วยหมื่นสอง ก็จะเป็นรายได้ต่อวัน แล้วก็ปีหนึ่งมีสามร้อยหกสิบห้าวัน ขาดสักวันหนึ่ง วันที่สิบห้าเมษา ไม่มีการจับปลา อาจจะมิวันพญาวน ไม่จับปลา วันที่สิบห้าเมษานี้ มันสำคัญที่สุด เพราะเป็นประเพณีที่นี่ เขาก็เลยห้ามฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เราก็เลยหยุดมาสังสรรค์กัน”

การจัดสรรรายได้ อันเกิดจากกระบวนการขายปลา ผลผลิตที่ถูกขายในแต่ละวันจะถูกจำแนกแจกจ่ายออกเป็นรายได้ จัดสรรไปให้ผู้ที่มีส่วนร่วมในกระบวนการผลิตและการแลกเปลี่ยน โดยส่วนหนึ่งเป็นค่าจ้างหรือค่าแรงที่ให้แก่ผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ซึ่งนับว่าการที่เศรษฐกิจชุมชนมีระบบการซื้อขายปลาที่เป็นอยู่เช่นนี้ได้สร้างงานให้แก่ชาวบ้านในชุมชนที่รับจ้างในการจับปลา หรือเจ้าหน้าที่ด้านต่างๆขององค์กรเศรษฐกิจปลานิลที่มีจำนวนมาก ผู้จัดการชมรมกล่าวถึงประเด็นนี้ว่า

“อย่างผมนี้ในเวลานี้คือการที่ว่าสร้างงาน ปิดทองหลังพระนะ คนงานจะอยู่กับผมไล่ตั้งแต่บ่อปลาไปหรืออะไรเขาก็มีรายได้เป็นพันๆใช้ไหม พนักงานชั่วคราวนี้ การจะไปลากปลาหรือดีปลาอะไรของผมนี้เป็นร้อย มีพนักงานชั่วคราว แล้วอัตราค่าจ้างนี้ผมนี้ ในอำเภอนี้ชมรมปลานิลนี้ตั้งค่าแรงแพงที่สุดร้อยห้าสิบบาท คือบ้านนอก อำเภอบ้านนอก มีอยู่ตรงนี้ ทำให้คนในตลาดหรือร้านค้า อะไรต่ออะไรจะต้องทำตาม จะต้องตามเลยตัวนี้ ถ้าได้ร้อยบาทนี้ ผมว่าไม่พอใช้ ใช้ไหม”

จากคำพูดดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า เศรษฐกิจปลานิลเป็นผู้นำทางด้านค่าแรงในชุมชนบ่อปลา และยังรวมไปถึงการนำราคาซึ่งสามารถสร้างรายได้ที่เป็นล่ำเป็นสันจากการขายปลาดังที่ว่า

“ราคานี้ เวลาถ้าชมรมเราบอกว่าลดหนึ่งบาท ทุกคนต้องทำตาม ถ้าให้ผมลดผมก็ไม่เอา ผมบอกจะขอราคานี้ คือให้ชาวบ้านบางคนมีไรสองไร่ เขาอยู่ได้”

อีกสิ่งหนึ่งที่เศรษฐกิจชุมชนปลานิลได้ให้แก่ชาวบ้าน ก็คือ การนำเอาการเลี้ยงปลามาเป็นอาชีพ ที่สร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ชดเชยจากที่เกิดภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในปี 2540 เป็นการฟื้นตัวของเศรษฐกิจ ชุมชนจากที่ซบเซาในการขายผลผลิตประเภทอื่น ผู้จัดการชมรมกล่าวถึงประเด็นนี้ว่า

“แต่พวกเราที่ตั้งกันมา ส่วนใหญ่ก็ทำธุรกิจตัวอื่นมา ไปเจอพองสบู่อะไรต่ออะไร ก็เอาตัวนี้ มาฟื้น เราไม่ใช่จะไปเอาเปรียบเขาอะไรมากมายทุกคนได้ ทุกคนต้องเข้าใจว่าได้ขนาดนี้น่าจะพอ”

สำหรับพ่อค้าปลาซึ่งมีทั้งคนในชุมชนและนอกชุมชน ก็ได้รับผลประโยชน์จากการจัดสรรรายได้ใน รูปกำไรจากการขายปลาที่ตลาด อย่างไรก็ตามข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นก็คือ แม้ว่ากำไรของพ่อค้าปลาเมื่อเทียบกับ ในอดีตแล้วจะลดลง แต่การได้รับปลาที่สม่ำเสมอและมีต้นทุนในการมารับปลาซึ่งเป็นต้นทุนการติดต่อซื้อขาย (transaction cost) ที่ต่ำลงจากการจัดการขององค์กรเศรษฐกิจชุมชน ได้ทำให้พ่อค้ามีความมั่นคงมากขึ้น การจัดสรรรายได้ของชุมชนที่เปลี่ยนแปลงไป นับได้ว่าเป็นประโยชน์ที่เกิดจากการรวมพลังทางเศรษฐกิจที่ เห็นผลได้อย่างชัดเจน เพราะส่วนแบ่งของผลผลิตที่เคยอยู่ในมือพ่อค้าคนกลางมากกว่า ได้เปลี่ยนมาแบ่งสรร กันอย่างเท่าเทียมขึ้นให้แก่ผู้เลี้ยงปลานิลในชุมชน เป็นไปดังคำบอกเล่าที่ว่า

“พ่อค้าเดี๋ยวนี้กำไรไม่มาก สมัยก่อนนี้เขากำไรก็โลละสิบกว่าบาท ถ้าเขาเอาไปทำร้อยละได้ เท่าไหร่ต่อวันไซ้ไหมยะ ที่เขาวิ่งเขียงใหม่ได้ถึงก็โลละสิบเจ็ดสิบแปดบาท เดียวนี้เดือนกันก็ก็โลละ สี่ห้าบาท ค่าน้ำมันก็จะหมดแล้ว”

การที่ชาวบ้านในชุมชนยังมีระบบความสัมพันธ์ที่ผูกพันอยู่กับสังคมของตนเอง อันเป็นลักษณะที่ ยังพบอยู่มากในสังคมชนบท จึงทำให้การจัดสรรผลผลิตจากความมั่นคงของเศรษฐกิจชุมชนปลา มิได้ใช้หลัก การจัดสรรที่ยึดจากเฉพาะผู้มีส่วนร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยตรงเท่านั้น กล่าวคือการจัดสรรรายได้นั้น ยังเกิดขึ้นในลักษณะของการคืนกลับให้สังคมของตน เนื่องจากความยิ่งใหญ่ของเศรษฐกิจปลานิลเป็นที่รู้จัก จึงมีโอกาสในการตอบแทนสังคมด้วยการบริจาคหลายด้านด้วยกัน เช่น การบริจาคต่าอาหารกลางวันให้แก่ เด็กนักเรียนในชุมชน ซึ่งประธานชมรมจะใช้เงินค่าตำแหน่งของตนเพื่อการนี้ สำหรับการช่วยเหลือสังคมใน เรื่องอื่นๆ ผู้จัดการชมรมจะพิจารณาโดยใช้เงินของชมรมที่ได้จากการเก็บค่าบริการจับปลา หรือแม้แต่การจัด งานเลี้ยงอาหารที่ทำด้วยปลาในราคาถูก ชมรมก็ต้องให้การร่วมมือกับรัฐอย่างเต็มที่ ประธานชมรมเล่าว่า

“ประธานนี้มีเงินรับรองห้าพันบาท คือไปทำสาธารณกุศล ห้าพันบาทนี้ต้องเอาไปซื้ออาหารละ อ่อนสีฟัน แล้วพันหนึ่งนี่คือบริจาคงานสังคม”

และผู้จัดการชมรมกล่าวถึงเรื่องของการช่วยเหลือสังคมนี้ว่า

“พอได้เงินมา ใครมาขอ เอ้อคนตายมาขอ ไ้หนี้ทุนการศึกษา อาหารกลางวัน โรงเรียนนี้ผมต้องไปทุกเดือน ไม่ใช่ว่าเหลือนะครับ เงินกองกลางที่ว่าผมได้ก็โลมาหนึ่งบาท ผมก็ต้องมีค่าใช้จ่าย ค่าจ้างคน ค่าน้ำมัน อะไรต่ออะไร ที่พวกผมได้เป็นฟาร์มของพวกผม ผมได้ก็ตรงนั้น”

จากการเป็นเศรษฐกิจชุมชนผู้เลี้ยงปลานิลที่เรียกได้ว่าใหญ่ที่สุดในประเทศ การเติบโตของกลุ่มผู้เลี้ยงยังได้ขยายขอบข่ายเลยไปถึงอำเภอและจังหวัดใกล้เคียงด้วย จึงสร้างผลต่อเนื่องเชื่อมโยงไปรอบข้าง ดังที่ประมงอำเภอวิเศษหว่า

“เศรษฐกิจชุมชนที่นี่ใหญ่ ไ้หนี้ทั้งอำเภอแล้วก็ลามไปยังอำเภอใกล้เคียง ผลต่อเนื่องของที่นี่ต่อไปพะเยา แม่จัน เชียงแสน แม่สาย ผลต่อเนื่องจากที่เป็นกลุ่มปลาแม่น้ำ ด้านผู้เลี้ยงคือสมาชิกของชมรมนี้ เราวัดดูนี่นะฮะ รอบๆอำเภอนี้ อำเภอแม่ใจ หรือจังหวัดพะเยา ก็เป็นสมาชิกชมรม แล้วก็ในส่วนของ สหกรณ์ก็เหมือนกัน ก็สมาชิกเยอะนะฮะ ส่วนมากของชมรม แต่เกิดวิกฤตตอนนั้น ชมรมไปบริการเขาไม่ได้ ก็ยกให้กลุ่มอื่นไป”

การสร้างโอกาสทางเศรษฐกิจให้แก่ชาวบ้านในชุมชน ในกรณีที่ชุมชนไม่มีการรวมพลังเป็นองค์การทางเศรษฐกิจปลานิลที่เข้มแข็งในด้านการจัดระบบการเลี้ยงและการขาย การขายปลาของชาวบ้านลำพังในระบบตลาดย่อมมีความเสี่ยงสูง ด้วยเหตุนี้ลักษณะของการสร้างระบบการผลิตและการตลาดรายได้ที่ส่งผลต่อความมั่นคงให้แก่ชุมชน จึงรวมไปถึงช่องโอกาสที่ถูกเปิดขึ้นจากการมีเศรษฐกิจชุมชนปลานิลนี้ด้วย ความสามารถในการระดมเงินทุนเริ่มแรก และการจัดระบบการซื้ออาหารปลาที่ชมรมดำเนินการ ทำให้ชาวบ้านที่ไม่มีทุนเพียงพอสามารถเลี้ยงปลาเพื่อขายได้ เพราะใช้การซื้ออาหารเชื่อโดยผ่านองค์กรเศรษฐกิจของตนเอง ซึ่งประกันด้วยระบบการขายในตัวเอง ชาวบ้านจำนวนมากจึงสามารถขายปลาเป็นอาชีพได้ อาชีพการเลี้ยงปลาเป็นอาชีพที่คนในชุมชนส่วนใหญ่ใฝ่ฝันเพราะได้เห็นจากคนที่ทำสำเร็จ ประธานชมรมได้กล่าวเปรียบเทียบรายได้ระหว่างการทำนากับการเลี้ยงปลาไว้ว่า

“เพราะมันดีกว่าการทำเกษตรอย่างอื่น อย่างทำนากับเลี้ยงปลาเนี่ย รายได้จะต่างกันสิบเท่า สมมุติว่าทำนาได้พันหนึ่ง เลี้ยงปลาหนึ่งไร่จะได้หมื่น ทำนาก็รายได้มันน้อยครับ บ่คุ้มอย่างไรหนึ่ง นาไร่หนึ่งจะมีรายได้พร้อมกับทุนนี้ ไม่เกินสองพัน แต่ทุนอีก แต่ปลาเนี่ยไร่หนึ่งสามารถที่จะขายได้ถึงห้าหมื่นบาทนะครับ นี่มันต่างกันขนาดไหนครับ เลี้ยงปลาดีที่สุดในแล้วครับ ถ้ากินก็ได้กินเหลือก็ขาย ดีที่สุดแล้วครับ เลี้ยงปลาดีที่สุดใน”

อย่างไรก็ตามโอกาสเช่นนี้เปิดให้เฉพาะกับชาวบ้านที่มีความตั้งใจจริงในการเลี้ยง มิฉะนั้นการเลี้ยงปลาก็อาจเป็นอาชีพที่มีความเสี่ยงมากเช่นกัน ดังที่ว่า

บางคนนั้นก็เกียจคร้านนะครับ ทั้งที่มีตัวอย่างฮือ(ให้)ดูด้วย โดยที่ต้องปิดบังอย่างนี้ครับ บ่มาเขียนฮู้(เรียนรู้) บางคนมันก็เหลือเดนนั้นนะครับ แบบว่าไปแนะนำตลอดถึงได้ขายปลา ฮือ(ให้)อย่างนี้ครับ แล้วก็บ่ค่อยเอาใจใส่เลย การตลาดไปจัดการฮือ(ให้)ครับ การผลิตนี้ผิดพลาดที่ไหนก็ไปแนะนำฮือ(ให้)นี้ บางรายก็เหลือเดน"

จึงเท่ากับว่าองค์กรเศรษฐกิจที่มีอยู่ในชุมชนได้สร้างโอกาสให้แล้วในหลายด้าน แต่ผู้รับโอกาสคือชาวบ้านจะต้องเอาใจใส่ในเรื่องการเลี้ยงเองด้วย การเลี้ยงปลาจึงจะเป็นโอกาสทางเศรษฐกิจของตนเองได้ ผู้จัดการชมรมปลานิลยืนยันว่าเป็นโอกาสทางเศรษฐกิจที่องค์กรเปิดให้กับผู้เลี้ยงอย่างมาก ดังเหตุผลที่ว่า

"เป็นการให้โอกาสทางสมาชิก บ่อปลาเล็กหรือใหญ่ เป็นการให้โอกาสเขาเวลานี้ เขามีเงินหนึ่งหมื่นหมื่นบาทเขาสามารถเลี้ยงได้แสนบาท เวลานี้คือใครอยากได้มากอยากเลี้ยงปลาให้มันรวยๆ จากเลี้ยงหมื่นตัวให้มันเป็นสองหมื่นตัว แต่เลี้ยงแล้วทำอะไรถึงจะขายได้ ได้ขายในราคาให้ความเป็นธรรม ไม่ได้เสียเปรียบพ่อค้าแม่ค้า คือมันต้องมองจุดนี้"

ความสำเร็จของชุมชนปลานิลในการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ ได้เป็นตัวแบบ (model) ในการจัดการที่มีคุณค่ายิ่ง เห็นได้จากการมีผู้มาศึกษาดูงานที่ชุมชนเป็นประจำไม่ว่าจะเป็นกลุ่มผู้เลี้ยงปลาที่อยู่ในจังหวัดใกล้เคียงในภาคเหนือ ผู้เลี้ยงปลาในภาคอื่นๆ คณะรัฐมนตรี เจ้าหน้าที่ของรัฐ บุคคลทั่วไป รวมไปถึงกลุ่มที่มาจากต่างประเทศ เช่น คณะจารย์จากมหาวิทยาลัยในเวียดนาม ดังที่ผู้จัดการชมรมเล่าให้ฟังว่า

"คนมาดูงานมันมีตั้งเกือบทั่วประเทศ ส่วนใหญ่เราจะมาดูของชมรม จากแต่ก่อนมีรถ(ปลา)แค่นี้อีสานสิบคัน เขาก็มาดู เอาตัวอย่างไป แต่ว่าเขาก็ทำไม่ได้ ที่นี้ทำได้เพราะมีพ่อค้ารับซื้อ มีตลาด พ่อค้าอยู่ตรงนี้ ชมรมเลี้ยงพวกเขาได้ คือเวลาออกปลาได้น้ำได้เนื้อ อย่างจังหวัดอื่นทำไม่ได้ พ่อค้าปลาไม่มี ทำได้เป็นบางจุด บางส่วน ทำน้อยๆ... ก็พาเขาไปดูตามบ่อที่เลี้ยง ทางอีสานหรืออะไรนั้นเขาก็มากันหลายวัน คือเขาเอารถมาคันสองคัน คันใหญ่ๆเลย ส่วนใหญ่เขาจะมานี้ สามสี่ปีก่อนนะ แล้วก็ลูกค้า ธ.ก.ส. จากต่างจังหวัด หรืออะไรเขาก็มา แล้วยังได้ก็มา แล้วยังชมรมคริสเตียนหรืออะไรนั้นเขาก็มา คือต่างประเทศเขามาสองครั้งหรือยังงั้นนี้ คือมาดูบ่อ แล้วก็ข้างๆนี้เขามาดูบ่อ อำเภอกัลยาศาสตร์เขามาดูจนจำไม่ได้มันเหมือนกัน พวกแม่ใจหรือจอมทองที่เขาตั้งชมรม เขาก็มาดูงานหมด แถวเชียงใหม่ แม่จัน แม่สาย เขาก็มา เขามาดูงาน... ทุกชมรม(ที่อื่น)นี้ ในเวลานี้ ส่วนใหญ่เขาจะมาขอความรู้ ขอคำแนะนำ ทำอย่างไรรถึงได้บริหารจัดการอย่างนี้ได้ถึงขนาดนี้ ตรงนี้เขาจะมาถามว่า อย่างไหนดี จะเป็นกลุ่มหรือเป็นสหกรณ์ เขาจะมาถาม เขาก็เห็นว่าชมรมนี้เลี้ยงปลา ทำไม่ได้ขายปลา"

นอกจากการดำเนินงานที่ประสบผลสำเร็จของเศรษฐกิจปลาในชุมชนบ่อปลาจะเป็นตัวแบบให้แก่เศรษฐกิจเลี้ยงปลาในที่ต่างๆแล้ว ยังเป็นรูปแบบที่ภายในชุมชนบ่อปลาเองจะใช้อย้อนกลับมา เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนในการแลกเปลี่ยนผลผลิตอื่นด้วย ดังได้รับการบอกเล่าจากการติดต่อพูดคุยอย่างต่อเนื่อง หลังจากการเก็บข้อมูลว่า ในขณะนี้ผู้นำกลุ่มเศรษฐกิจชุมชนได้ใช้แนวทางการจัดตลาดขององค์กรเศรษฐกิจชุมชนปลาที่ประสบผลสำเร็จ มาเป็นตัวแบบให้กับการขายหมูของกลุ่มผู้เลี้ยงสุกร และมีความมั่นใจถึงความสำเร็จในการจัดระบบตลาดที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ซึ่งทำให้เห็นว่าภายใต้เงื่อนไขที่ต่างกันของผลผลิต การที่ชุมชนพยายามหาทางปรับใช้กลยุทธ์ของการรวมพลังกันทางเศรษฐกิจ นับเป็นความพยายามที่ไม่หยุดนิ่งของเศรษฐกิจชุมชนที่จะต้องเรียนรู้ไปตลอดเวลา เพื่อสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนให้สามารถเพิ่มความเข้มแข็งให้แก่เศรษฐกิจชุมชนของตนได้มากยิ่งขึ้น

บทที่ 7

ข้อเสนอเชิงทฤษฎีและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง การสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนเพื่อความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน เป็นความตั้งใจของผู้วิจัยที่ต้องการสร้างความรู้ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ เพื่อนำไปสู่การนำเสนอทางเลือกให้กับแนวทางการพัฒนาระบบเศรษฐกิจชุมชน ที่ดำรงอยู่ภายใต้ระบบทุนนิยมอันมีกลไกตลาดเป็นวิธีการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ ด้วยเหตุที่การทำงานของระบบตลาดที่เป็นอยู่ ไม่สามารถทำให้เศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็งด้วยตัวเอง โดยมีผลที่ทำให้เศรษฐกิจชุมชนต้องพึ่งพิงระบบภายนอกชุมชนและขาดศักยภาพในการพัฒนา หรืออีกนัยหนึ่งก็คือไร้ซึ่งอำนาจอิสระในการจัดการทางเศรษฐกิจได้ด้วยตัวชุมชนเอง

สำหรับปรากฏการณ์การสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชนที่ศึกษานี้ เกิดขึ้นได้จากการรวมพลังของชาวบ้านร่วมอาชีพเดียวกัน เป็นเศรษฐกิจชุมชนที่ดำเนินการในลักษณะขององค์กรทางเศรษฐกิจรูปแบบหนึ่ง ซึ่งไม่ได้ทำหน้าที่เพียงแค่ประสานการขายผลผลิตของผู้เลี้ยงปลาในชุมชนเท่านั้น แต่ท้ายที่สุดแล้วสามารถดำรงอยู่ได้ในฐานะเศรษฐกิจชุมชนของผู้เลี้ยงปลาที่มีความเข้มแข็งในตัวเอง โดยสามารถพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจได้ การที่ชาวบ้านเข้ามารวมตัวกันและเกาะเกี่ยวเป็นเศรษฐกิจชุมชนของผู้เลี้ยงปลาได้นั้น เริ่มต้นจากการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนผลผลิตของเศรษฐกิจชุมชนขึ้นมาก่อน เพราะตระหนักว่าการแลกเปลี่ยนเป็นกลไกสำคัญต่อการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชน ดังนั้นการสร้างสรรค์ระบบและกลไกการจัดการในทางที่เกิดอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนผลผลิต จึงเป็นจุดมุ่งหมายที่ชาวบ้านในเศรษฐกิจชุมชนผู้เลี้ยงปลาแห่งนี้มีส่วนร่วมกัน และทำให้เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ ที่ดำเนินการร่วมกันอย่างต่อเนื่อง จนสามารถระบุชี้ชัดได้ถึงความเป็นสมาชิกของเศรษฐกิจชุมชนเดียวกัน ซึ่งมีผลประโยชน์แบ่งปันไปในหมู่สมาชิก

ปรากฏการณ์ที่ศึกษานี้ ได้แสดงให้เห็นว่า ความหมายของเศรษฐกิจชุมชนมิได้ถูกระบุอยู่ภายในขอบเขตของพื้นที่การปกครองเท่านั้น ในที่นี้ความหมายของเศรษฐกิจชุมชนได้พัฒนามาสู่การรวมกลุ่มของชาวบ้านที่ร่วมอาชีพเดียวกัน ที่มีพันธะผูกพันร่วมกันในการแสวงหาทางออกจากการเสียเปรียบในกระบวนการแลกเปลี่ยนผลผลิตของตน โดยการดำเนินการผ่านองค์กรเศรษฐกิจชุมชนที่มีความเป็นอิสระ และการรวมตัวกันเองนั้นเกิดขึ้นอย่างสมัครใจ อันเกิดจากความสัมพันธ์ตามแนวราบของชาวบ้านร่วมอาชีพเดียวกัน ซึ่งแนวคิดของการรวมตัวกันเช่นนี้ มีความแตกต่างไปจากแนวคิดว่าด้วยการรวมกลุ่มอื่นๆ เช่น ในแนวคิดของปริดีพนมยงค์ (ปริดี พนมยงค์. 2526) เสนอถึงการรวมกลุ่มในรูปแบบสหกรณ์สังคมนิยม โดยสหกรณ์จะเป็นหน่วยการทำงานเชิงเศรษฐกิจที่มีอยู่ในแต่ละชุมชนตามอาณาเขตการปกครองภายใต้รัฐสังคมนิยม ซึ่งชาวบ้านจะมีอำนาจทางเศรษฐกิจที่เท่าเทียมกัน ในขณะที่เดียวกันการรวมตัวกันของชาวบ้านในเศรษฐกิจชุมชนแห่งนี้ ก็

มีความแตกต่างไปจากระบบสหกรณ์ที่ดำเนินการอยู่ในประเทศไทย ซึ่งมักพบว่าเป็นองค์กรที่ถือกำเนิด ถูกอุปถัมภ์ และควบคุมโดยรัฐ สหกรณ์จำนวนมากไม่มีความเป็นเอกเทศในการดำเนินการ จึงขาดอิสระในการสร้างสรรค์ระบบหรือกลไกการดำเนินการได้ด้วยตนเอง

อาจกล่าวได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนแห่งนี้เป็นองค์กรเศรษฐกิจชุมชน ที่สามารถดำรงอยู่ได้อย่างมีอำนาจต่อร่างกายในระบบทุนนิยม อันเป็นระบบที่อำนาจทางเศรษฐกิจตกอยู่ในมือผู้มีอำนาจทางการเงินมากกว่า จึงแตกต่างไปจากการเป็นองค์กรเศรษฐกิจในระบบทุนนิยมทั่วไป และเมื่อพูดถึงการรวมกลุ่มของชาวบ้านในชุมชนแล้ว ส่วนใหญ่ก็มีผู้ให้ความสนใจการรวมตัวในรูปแบบสหกรณ์มากกว่าเป็นองค์กรของชาวบ้านร่วมอาชีพธรรมดา ในขณะที่ปรากฏการณ์ที่ศึกษานี้พบว่ารูปแบบการก่อตั้งและการดำเนินการขององค์กรเศรษฐกิจชุมชนที่ไม่ได้มีความเป็นทางการ ก็สามารถนำพาเศรษฐกิจชุมชนของตนไปสู่ความสำเร็จได้ จากการรวมกลุ่มของชาวบ้านที่ให้คุณค่าแก่ความร่วมมือระหว่างกัน แนวคิดเช่นนี้ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ได้เคยนำเสนอถึง โดยให้ความเห็นว่าว่าเป็นแนวคิดของสำนักสหกรณ์สมัยใหม่ ที่ไม่ยึดติดอยู่กับเรื่องของการจัดการรูปแบบและการบริหารสมัยใหม่ที่น่าเข้าจากภายนอกแต่เน้นที่จิตวิญญาณและวัฒนธรรมของชาวบ้าน และองค์กรหรือสถาบันตามธรรมชาติของชาวบ้านเอง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2542 : 242)

ในการศึกษาเพื่อตอบปัญหาการวิจัยที่กำหนดไว้นั้น ผู้วิจัยได้ใช้แนวทางของการสร้างทฤษฎีฐานราก (grounded theory) เพื่อศึกษาปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน การลงไปศึกษาและเข้าสู่พื้นที่ในระยะเวลาที่ต่อเนื่องกันนั้น ใช้วิธีการเลือกตัวอย่างเชิงทฤษฎี (theoretical sampling) เพื่อให้ได้ข้อมูลที่มีความหลากหลายและครอบคลุม โดยได้สัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักจำนวนทั้งสิ้น 25 ราย แบ่งเป็น 5 กลุ่มใหญ่ๆ ได้แก่ ผู้นำชุมชนและชาวบ้านทั่วไป ชาวบ้านผู้เลี้ยงปลา ผู้บริหารและเจ้าหน้าที่บริหารในองค์กรเศรษฐกิจชุมชน พ่อค้าปลา และเจ้าหน้าที่อำเภอ ผลของการศึกษาที่เป็นข้อเสนอเชิงทฤษฎี เพื่อตอบปัญหาการวิจัยที่กำหนดไว้นั้น นำเสนอดังต่อไปนี้

ข้อเสนอเชิงทฤษฎี

ผู้วิจัยแยกประเด็นการนำเสนอข้อเสนอเชิงทฤษฎีที่ได้จากผลการศึกษา ตามคำถามการวิจัยไว้ 2 ประเด็นหลัก ได้แก่ ประเด็นแรก การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชนเมื่อเข้าสู่วิถีการแลกเปลี่ยนแบบตลาด และ ประเด็นที่สอง การปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชนโดยการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ

1 การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชนเมื่อเข้าสู่วิถีการแลกเปลี่ยนแบบตลาด

นำเสนอถึงการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชน จากกระบวนการพัฒนาประเทศที่มุ่งสู่ความทันสมัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอเชิงทฤษฎีที่ได้จากผลการศึกษาในประเด็นนี้ ดังนี้

1.1 เศรษฐกิจชุมชนก่อนเข้าสู่วิถีการแลกเปลี่ยนแบบตลาด

1.1.1 ลักษณะของเศรษฐกิจชุมชนก่อนเข้าสู่วิถีการแลกเปลี่ยนแบบตลาด

ก่อนที่ชุมชนหมู่บ้านจะได้รับการกระตุ้นให้มีการปรับเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัย และมีการใช้ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาด เข้ามาบูรณาการกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ถูกจำแนกแจกแจงออกจากกัน นั้น กล่าวได้ว่าชุมชนมีอำนาจอิสระทางเศรษฐกิจอันหมายถึงความสามารถควบคุมกิจกรรมทางเศรษฐกิจด้วยตัวชุมชนเอง ซึ่งประกอบด้วยอำนาจอิสระในกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ 4 มิติ ด้วยกัน ได้แก่ มิติของการผลิต มิติของการบริโภค มิติของการแลกเปลี่ยน และ มิติของการจัดสรร

อำนาจอิสระในการผลิต หมายถึง การที่ชุมชนมีอำนาจตัดสินใจกับปัญหาต่างๆ ในเรื่องการผลิต เช่น ทางด้านเทคนิคการผลิตที่สามารถสร้างสรรค์ปรับเปลี่ยนด้วยกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน และมีวิถีความสัมพันธ์ระหว่างการผลิตกับธรรมชาติ ที่เกิดเป็นกระบวนการเรียนรู้แบบพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก โดยพลังสร้างสรรค์ในการผลิตของชาวบ้านไม่มีข้อจำกัดเชิงการค้า เพราะเป้าหมายคือเพื่อบริโภคมากกว่าอื่นใด จึงไม่ต้องพยายามผลิตในทางที่ผิดแปลกไปจากวิถีชีวิตที่ผ่านมา อำนาจอิสระในการบริโภค หมายถึง ในชุมชนมีการสร้างระบบประกันการบริโภคในระดับครอบครัวได้เอง การบริโภคของชาวบ้านในชุมชนเวลานั้นยังไม่ถูกพันธนาการเข้ากับความต้องการที่ถูกสร้างขึ้นนอกเหนือจากระบบชีวภาคของตนเองมากนัก อำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน หมายถึง อำนาจพื้นฐานของชาวบ้านในชุมชนที่จะตัดสินใจอย่างอิสระในการแลกเปลี่ยนสิ่งของ ผลผลิต หรือแรงงานกัน โดยไม่ได้มีเหตุผลทางเศรษฐกิจที่เข้มข้นใดๆ มากำหนดทิศทางการแลกเปลี่ยน เพราะเป็นการแลกเปลี่ยนที่ไม่ได้มุ่งแสวงหากำไรทางเศรษฐกิจ การแลกเปลี่ยนของชุมชนที่มีขอบเขตอยู่ภายในชุมชนเกือบทั้งหมดนั้นตั้งอยู่บนระบบความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งกลไกการแลกเปลี่ยนมีความเท่าเทียมในตัวเอง ดังนั้นเศรษฐกิจชุมชนจึงมี อำนาจอิสระในการจัดสรร ซึ่งหมายถึงการแจกจ่ายปัจจัยยังชีพต่างๆ ในชุมชนเป็นไปอย่างอิสระ ไม่มีกลไกเชิงเศรษฐกิจใดๆ มาบีบบังคับหรือเป็นตัวกำหนดทิศทางการจัดสรร แต่การเคลื่อนตัวของปัจจัยยังชีพเป็นไปตามอำนาจความสัมพันธ์ทางสังคม และยังเป็นตัวยึดโยงให้ครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่อย่างมั่นคงด้วยผลประโยชน์ที่เชื่อมต่อกัน ความเข้มแข็งของชุมชนจากการมีอำนาจอิสระทางเศรษฐกิจนี้วัดได้จากความมั่นคงในการเป็นเศรษฐกิจที่มีความสมดุล โดยมีการผลิตเพื่อยังชีพและบริโภคผลผลิตภายในชุมชนเกือบทั้งหมด ชุมชนสามารถควบคุมทรัพยากรการผลิตได้เอง และการดำเนินการทางเศรษฐกิจทั้งปวงมีชุมชนเป็นศูนย์กลาง

1.1.2 เงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนมีอำนาจอิสระทางเศรษฐกิจ

ในสังคมก่อนทันสมัย ชุมชนมีระบบความสัมพันธ์หรือการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ทำให้ชุมชนสามารถผลิตซ้ำรูปแบบการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคมที่มั่นคงไว้ได้ ซึ่งในที่นี้นิยามระบบความสัมพันธ์ทางสังคมนี้ว่า “ทุนทางสังคม” ทุนทางสังคมของชุมชนมีคุณลักษณะต่างๆ ได้แก่ ประการแรก เป็นระบบความสัมพันธ์ที่มีบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยและการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ประการที่สอง

เป็นระบบความสัมพันธ์ที่ตั้งบนความไว้วางใจต่อกันและต่อชุมชน *ประการที่สาม* เป็นระบบความสัมพันธ์ที่มีความสมัครสมานและพันธะผูกพันต่อกัน และ *ประการที่สี่* เป็นระบบความสัมพันธ์แบบเท่าเทียม

ทุนทางสังคมนี้ เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนในสังคมก่อนทันสมัยมีอำนาจอิสระทางเศรษฐกิจ กล่าวคือ ยิ่งชุมชนมีความเข้มแข็งของทุนทางสังคมมากเท่าใด ก็จะทำให้ชุมชนมีอำนาจอิสระทางเศรษฐกิจมากเท่านั้น เพราะทุนทางสังคมของชุมชนทำให้ความร่วมมือกันในเรื่องพื้นฐานทางเศรษฐกิจสามารถดำเนินไปได้อย่างราบรื่นโดยไม่ต้องมีความกังวลกับเรื่องของค่าตอบแทน ปัญหาทางเศรษฐกิจที่ไม่มีความซับซ้อนจึงถูกแก้ไขได้ด้วยตัวชุมชนเองโดยมิจำเป็นต้องพึ่งพิงระบบภายนอก และในกระบวนการแก้ปัญหาเศรษฐกิจร่วมกัน ได้ทำให้ชาวบ้านตระหนักถึงความสอดคล้องกันระหว่างประโยชน์ของปัจเจกกับประโยชน์ของชุมชน

กระบวนการสร้างทุนทางสังคมของชุมชน เกิดขึ้นได้ภายในบริบทของชุมชนในอดีตที่ทรัพยากรมีความอุดมสมบูรณ์ และเศรษฐกิจชุมชนยังไม่ได้ถูกแทรกแซงโดยระบบตลาดแบบทุนนิยม ดังนั้น อิทธิพลจากภายนอกจึงยังไม่ได้เข้ามาเปลี่ยนรูปความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชน

1.2 เศรษฐกิจชุมชนภายใต้ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาด

1.2.1 ลักษณะของเศรษฐกิจชุมชนภายใต้ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาด

เศรษฐกิจชุมชนภายใต้ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาดเป็นระบบเศรษฐกิจที่ขาดอำนาจอิสระในมิติของกิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งสิ้น ได้แก่ การขาดอำนาจอิสระในการผลิต หมายถึง การที่ระบบการผลิตของชุมชนต้องพึ่งพิงกับระบบภายนอกชุมชน การขาดอำนาจอิสระในการบริโภค หมายถึง การขาดหลักประกันความพอเพียงให้แก่การบริโภคของครัวเรือน การขาดอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน หมายถึง การที่ชุมชนขาดอำนาจพื้นฐานที่จะตัดสินใจอย่างอิสระในการแลกเปลี่ยนสิ่งของ ผลผลิต หรือ แรงงานกัน โดยต้องยึดถือกลไกตลาดซึ่งเป็นระบบการแลกเปลี่ยนที่มุ่งแสวงหากำไรทางเศรษฐกิจ มาเป็นตัวกำหนดทิศทางการแลกเปลี่ยน ทั้งที่กลไกดังกล่าวอยู่ภายใต้อำนาจของระบบเศรษฐกิจที่เหนือกว่า และ การขาดอำนาจอิสระในการจัดสรรผลผลิตและรายได้ หมายถึง การที่ชุมชนไม่มีอำนาจที่จะควบคุมการหมุนเวียนของผลผลิตและรายได้ที่เกิดขึ้นจากเศรษฐกิจชุมชน แต่รายได้ของชุมชนกลับตกเป็นของผู้อยู่นอกชุมชนซึ่งมีอำนาจทางเศรษฐกิจที่เหนือกว่า การขาดอำนาจอิสระทางเศรษฐกิจทั้งหมดนี้ได้ทำให้ชุมชนขาดความมั่นคงทางเศรษฐกิจในลักษณะต่างๆ คือ สูญเสียศักยภาพในการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจด้วยตัวเอง กลายเป็นเศรษฐกิจที่มีความเสี่ยงในด้านปริมาณและราคาผลผลิต มีการไหลออกของรายได้ชุมชน และ เกิดความไม่สอดคล้องกันระหว่างเรื่องทางเศรษฐกิจของปัจเจกกับของชุมชน ซึ่งแสดงนัยยะว่าจิตสำนึกชุมชนถูกกลดทอนลงไปด้วย

1.2.2 เงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนขาดอำนาจอิสระทางเศรษฐกิจ

การพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านโครงสร้างพื้นฐานและเทคโนโลยีการผลิต ซึ่งเอื้อต่อการเกิดกระบวนการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจภายใน

ชุมชน ผลจากระบวนการนี้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจใน 4 มิติ คือ *การผลิต* มีการเปลี่ยนแปลงสู่การผลิตที่มุ่งขายเพื่อได้กำไร และในกระบวนการผลิตต้องพึ่งพิงเทคโนโลยีการผลิตและทุนจากภายนอกชุมชน จึงทำให้ชุมชนก้าวเข้าสู่ระบบการกักขังเพื่อการผลิต *การบริโภค* มีการเปลี่ยนแปลงโดยถูกแยกออกจากการผลิตเกือบสิ้นเชิง การบริโภคส่วนใหญ่ขึ้นตรงต่อตลาดนอกชุมชน ทำให้ชุมชนก้าวสู่การกักขังเพื่อ *การบริโภค* *การแลกเปลี่ยน* มีการเปลี่ยนแปลงจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีความหมายทางสังคมมากกว่าทางเศรษฐกิจ กลายเป็นกลไกบูรณาการทางเศรษฐกิจเพื่อเชื่อมโยงการผลิตและการบริโภคที่แยกออกจากกัน และมีลักษณะมุ่งหากำไรโดยมีกลไกราคาเป็นตัวควบคุมทิศทางการแลกเปลี่ยน และ *การจัดสรร* เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกลไกราคา ซึ่งอยู่นอกเหนือการควบคุมของชุมชน การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจนี้ ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชน ในทางที่เรียกได้ว่าเป็น ความล่มสลายของทุนทางสังคม

ความล่มสลายของทุนทางสังคมนี้ เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนขาดอำนาจอิสระในทางเศรษฐกิจ โดยมีระบบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจผ่านระบบเงินตราเข้ามาแทนที่ระบบความสัมพันธ์ที่เป็นทุนทางสังคม จากการมีมูลค่าในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจทำให้สิ่งของ ผลผลิต และแรงงาน สามารถตีค่าเป็นราคาได้หมด ความสัมพันธ์แบบซื้อขายได้เข้ามาสลายความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน จนทำให้การใช้ระบบคุณค่ากับการแลกเปลี่ยนที่เคยมีอยู่ในชุมชนสูญสิ้นไป พร้อมกันนั้นความไว้วางใจที่ชาวบ้านมีต่อกัน และต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนของตนก็หมดสิ้นไปด้วย ในที่สุดความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจได้กลายเป็นเรื่องที่อยู่เหนือความสัมพันธ์ทางสังคม และเงินตราหรือที่เรียกอย่างเป็นทางการเป็นนามธรรมว่าอำนาจซื้อ ก็กลายเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดทิศทางการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ

2 การปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชนโดยสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ

นำเสนอถึงการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชน จากที่เคยประสบปัญหาการเสียเปรียบในการแลกเปลี่ยน ผลผลิตภายใต้ระบบตลาด สู่การมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ ผู้วิจัยมีข้อเสนอเชิงทฤษฎีที่ได้จากผลการศึกษาในประเด็นนี้ ดังนี้

2.1 ลักษณะการมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน

จากผลการศึกษาพบว่าการมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน มี 2 ลักษณะ ในระยะเวลาที่ต่างกัน โดยลักษณะแรกเป็นการรวมตัวของผู้ผลิตทั้งหมดภายในองค์กรเศรษฐกิจชุมชนองค์กรเดียว ซึ่งเป็นระยะเริ่มต้นของการรวมพลังทางเศรษฐกิจจนถึงจุดที่องค์กรขยายตัวสูงสุด ในขณะที่ลักษณะที่สอง เกิดขึ้นเมื่อมีการขยายตัวทั้งในด้านจำนวนผู้ขายและปริมาณการขายของผู้ผลิตแต่ละราย ทำให้เกิดการแยกกลุ่มผู้ผลิตออกมาอีกหลายกลุ่ม ข้อแตกต่างของลักษณะการมีอำนาจอิสระอยู่ที่การมีโครงสร้างของการ

รวมตัวที่แตกต่างกัน กล่าวคือในระยะหลังโครงสร้างการรวมตัวมีความซับซ้อนกว่าในระยะแรกเพราะมีองค์กรเศรษฐกิจชุมชนหลายองค์กร แต่มีการจัดระเบียบการขายแบบไม่เป็นทางการ โดยมีการนำราคาขององค์กรรายใหญ่ แต่อย่างไรก็ตามผลที่เกิดขึ้นจากการทำงานคงมีประสิทธิภาพของอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนที่ไม่แตกต่างกันนัก คือทำให้เศรษฐกิจชุมชนเกิดความเข้มแข็งในด้านต่างๆ อำนาจอิสระทั้งสองลักษณะนี้เกิดขึ้นได้จากพันธะผูกพัน (commitment) ของผู้ผลิตในเศรษฐกิจชุมชนเดียวกัน โดยไม่ต้องอาศัยพันธะสัญญา (contract) มาเป็นข้อผูกมัดการดำเนินการร่วมกันแต่ประการใด พันธะผูกพันนี้ยังมีมากเท่าใด ก็จะทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่ควบแน่นขึ้นในเศรษฐกิจชุมชน และส่งผลต่อพลังอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจมากขึ้นเท่านั้น

ผลที่ระบบเศรษฐกิจชุมชนได้รับจากการมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนแบ่งเป็น 3 ด้านหลัก ได้แก่ การมีอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ หมายถึง การที่เศรษฐกิจชุมชนมีอำนาจต่อรองการแลกเปลี่ยนผลผลิตในฐานะผู้ขาย อันเกิดจากการจัดตั้งองค์กรเศรษฐกิจชุมชนเป็นตัวแทนการขาย ที่สามารถสร้างอำนาจผูกขาดการขายขึ้นได้ จนมีผลทำให้ราคาผลผลิตของชุมชนเกิดเสถียรภาพ รวมไปถึงการมีอำนาจต่อรองการแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตในฐานะผู้ซื้อ ซึ่งเป็นผลมาจากการรวมตัวกันซื้อปัจจัยการผลิต จึงทำให้เกิดการประหยัดภายในกระบวนการผลิต การสร้างเลือกในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ หมายถึง การดำเนินการขององค์กรเศรษฐกิจชุมชน ได้สร้างทางเลือกให้แก่ผู้ผลิตภายในชุมชนในการขายผลผลิตของตนเอง และ การสร้างระบบการผลิตและการวิเคราะห์ได้ที่ส่งผลต่อความมั่นคงของชุมชน หมายถึง ประการแรก เกิดรายได้หมุนเวียนภายในชุมชน อันเกิดจากการขายผลผลิตที่เกิดขึ้นอย่างสม่ำเสมอทุกวัน และเกิดผลต่อเนื่องของการผลิตที่กว้างขวางมากในชุมชน ประการที่สอง มีการจัดสรรรายได้ที่มีความเป็นธรรมมากขึ้นในชุมชน เพราะมีการเปลี่ยนแปลงส่วนแบ่งของรายได้จากการผลิต ในลักษณะที่เกิดผลดีต่อผู้ผลิตในชุมชนมากขึ้น และ ประการที่สาม เป็นการสร้างโอกาสทางเศรษฐกิจให้แก่ชาวบ้านในชุมชน เพราะมีทางเลือกในการดำเนินการทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น โดยใช้ทุนจากภายในชุมชนเอง

2.2 เงื่อนไขที่นำไปสู่การมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน

การแสวงหาความได้เปรียบเบื้องต้นของเศรษฐกิจชุมชน เป็นพื้นฐานของการก้าวต่อไปสู่การมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ ความได้เปรียบนี้จะบ่งบอกว่าเศรษฐกิจชุมชนมีศักยภาพเพียงพอที่จะนำไปสู่การปรับตัว โดยมีองค์ประกอบที่เป็นเงื่อนไขต่างๆ 4 ประการ ได้แก่ ประการแรก การตระหนักถึงความเหมาะสมของศักยภาพพื้นที่ชุมชนต่อการผลิต เป็นเงื่อนไขแรกสุดที่ชุมชนต้องวิเคราะห์เพื่อให้เกิดแนวทางการสร้างผลผลิตที่มีคุณลักษณะโดดเด่น เป็นที่ดึงดูดต่อตลาด เงื่อนไขนี้อาจเกิดขึ้นได้จากการนำของแกนนำเศรษฐกิจชุมชนที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ในการผลิตมาก่อน ประการที่สอง การมีกลุ่มแกนนำเศรษฐกิจชุมชนที่มีภาวะการนำที่หลากหลาย และเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายผู้นำเศรษฐกิจชุมชนได้จากการมีความสัมพันธ์กันทางสังคม จนสามารถร่วมมือกันดำเนินการทางเศรษฐกิจต่างๆ ได้ กลุ่มแกนนำเหล่านี้หากเคยมีประสบการณ์การร่วมมือกันมาก่อน ย่อมมีการสื่อสารปัญหาและแนวทางแก้ไขปัญหาระหว่างกันอยู่เป็นประจำ ก็จะยิ่ง

สามารถพัฒนาไปสู่การก่อตัวของพลังทางเศรษฐกิจชุมชนที่เข้มแข็งขึ้น *ประการที่สาม* การมีระบบความสัมพันธ์ที่เป็นทุนทางสังคมเดิมที่ยังคงอยู่ โดยชุมชนจะต้องมีทุนทางสังคมในระดับที่เพียงพอต่อการเป็นพลังพื้นฐานของการเข้าสู่การปฏิบัติการทางเศรษฐกิจร่วมกัน โดยเฉพาะความสัมพันธ์ในระดับชุมชนหมู่บ้านเดียวกันหรือหมู่บ้านใกล้เคียงกัน ที่ยังมีความใกล้ชิดกันมากเท่าใดก็จะยิ่งเอื้อต่อการขยายตัวของพลังทางเศรษฐกิจในชุมชนให้เป็นเครือข่ายขนาดใหญ่ขึ้นเท่านั้น และ *ประการที่สี่* กระบวนการต่อสู้ของเศรษฐกิจชุมชนที่ผ่านมา ถือได้ว่าเป็นกระบวนการสำคัญ (critical process) ที่ทำให้เศรษฐกิจชุมชนได้เรียนรู้เป็นประสบการณ์ และตระหนักถึงภาวะความเสียเปรียบภายใต้ความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนแบบตลาด

2.3 กระบวนการปรับตัวสู่อำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน

การปรับตัวสู่อำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน เป็นกระบวนการที่มีพลวัตและใช้ระยะเวลา โดยเริ่มจากกระบวนการเบื้องต้นในการปรับตัว อันเป็นสถานการณ์เริ่มต้นที่สำคัญในการก่อตัวของพลังความร่วมมือระหว่างผู้ผลิตเป็นองค์กรเศรษฐกิจชุมชน เมื่อเกิดพลังความร่วมมือขึ้นแล้ว องค์กรเศรษฐกิจชุมชนต้องสร้างความต่อเนื่องให้กับกระบวนการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชน เพื่อพัฒนาไปสู่อำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจที่สมบูรณ์ โดยมีกระบวนการสร้างกลไกปรับตัวขึ้นมา ซึ่งกระบวนการนี้ต้องใช้เวลาในการเรียนรู้จากการเผชิญหน้ากับปัญหาและอุปสรรคต่างๆ ภายใต้วิถีการแลกเปลี่ยนแบบตลาด จนเศรษฐกิจชุมชนสามารถประสบผลสำเร็จในการมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ

2.3.1 กระบวนการเบื้องต้นในการปรับตัว

กระบวนการปรับตัวในระยะแรก เริ่มต้นจากการก่อตัวของพลังความร่วมมือระหว่างผู้ผลิตในเศรษฐกิจชุมชน การที่จะเกิดความร่วมมือกันได้นั้น ผู้ผลิตในชุมชนต้องตระหนักถึงความเป็นไปได้ในการรวมตัวกันเพื่อขยายก่อน หลังจากนั้นจึงหาทางขยายเครือข่ายความร่วมมือให้กว้างขวางออกไป จนครอบคลุมทั้งชุมชน

ความเป็นไปได้ในการรวมตัวเพื่อขยาย เกิดขึ้นได้จากสถานการณ์ต่างๆที่ต่อเนื่องได้แก่ สถานการณ์แรก เริ่มต้นจากการมองเห็นถึงความแตกต่างของผลผลิตของชุมชน หรือความสามารถในการทำให้ผลผลิตชุมชนเกิดความแตกต่างจากผลผลิตทั่วไป จะเป็นการสร้างเอกลักษณ์ให้แก่ผลผลิตชุมชน โดยยิ่งทำได้มากเท่าใด ก็จะเป็นที่ยอมรับของตลาดในด้านคุณภาพ ซึ่งจะยิ่งสร้างตลาดที่แน่นอนได้กว้างขวางขึ้นเท่านั้น สถานการณ์ที่สอง การตระหนักถึงสภาพปัญหาการถูกกดราคาผลผลิตว่ามาจากการขาดอำนาจต่อรองในการขายผลผลิต ซึ่งจะนำไปสู่ สถานการณ์ที่สาม คือผู้ผลิตมีความพร้อมที่จะเข้าร่วมดำเนินการทางเศรษฐกิจเพื่อผลประโยชน์ร่วมกัน

การสร้างเครือข่ายความร่วมมือ กลุ่มแกนนำเศรษฐกิจชุมชนจะเป็นกำลังสำคัญยิ่งในการหาแนวทางเพื่อขยายเครือข่ายความร่วมมือให้กว้างขวางออกไป โดยหากสามารถรวมผู้ผลิตทั้งหมดของเศรษฐกิจชุมชนประเภทนั้นไว้ได้ จะสร้างอำนาจต่อรองสูงสุดของเศรษฐกิจชุมชนให้เกิดขึ้น การสร้างเครือข่าย

ความร่วมมือมีขั้นตอนที่สำคัญ ได้แก่ **ขั้นตอนแรก** ต้องมีกระบวนการชี้แจงสภาพปัญหาและสามารถสร้างความเข้าใจร่วมกันให้เกิดขึ้น โดยวิธีการเข้าถึงตัวผู้ผลิตและชี้แจงกลยุทธ์ของกลุ่ม **ขั้นตอนที่สอง** ผู้ผลิตในชุมชนให้ความร่วมมือกันในลักษณะเกิดเป็นกลุ่มธรรมชาติ คือเป็นกลุ่มผู้ผลิตที่ประสบปัญหาจากการขายผลผลิตเหมือนกัน ซึ่งจะยังทำให้เกิดความร่วมมือกันอย่างแท้จริง และ **ขั้นตอนที่สาม** ผู้ผลิตในชุมชนเกิดความพร้อมที่จะยอมรับข้อตกลงหรือกฎเกณฑ์ใดๆร่วมกัน เพื่อนำไปสู่อำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน

2.3.2 กระบวนการสร้างกลไกปรับตัว

องค์กรเศรษฐกิจชุมชนที่ทำหน้าที่ประสานการขายผลผลิต ต้องสร้างกลไกที่สามารถสร้างความเชื่อมโยงระหว่างผู้ซื้อและผู้ผลิต และมีความครอบคลุมในกิจกรรมด้านต่างๆ เพียงพอที่จะส่งเสริมอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนให้เกิดขึ้นได้ กลไกที่เป็นตัวเสริมสร้างประสิทธิภาพการดำเนินการขององค์กรเศรษฐกิจชุมชนแบ่งออกเป็น 4 ด้านที่สำคัญด้วยกัน ได้แก่ การจัดโครงสร้างการดำเนินการด้านการตลาด การจัดโครงสร้างการดำเนินการด้านการผลิต การจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมใหม่ และ การพัฒนาตนเองเพื่อส่งเสริมอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ กลไกสามด้านแรก เป็นเรื่องของการจัดองค์กรเศรษฐกิจ ส่วนกลไกด้านที่สี่นั้น เป็นกลไกเสริมสร้างความแข็งแกร่งให้แก่เศรษฐกิจชุมชน

การจัดโครงสร้างการดำเนินการด้านการตลาด การที่องค์กรเศรษฐกิจชุมชนสามารถสร้างความเชื่อมั่นให้เกิดขึ้นทั้งต่อผู้ซื้อและผู้ผลิต จะเป็นการทำหน้าที่ประสานการขายที่มีประสิทธิภาพ ซึ่งทำได้โดยการสร้างโครงสร้างที่เอื้อต่อการแลกเปลี่ยนผลผลิต ได้แก่ **ประการแรก** การสร้างระบบการให้บริการที่สะดวกและประหยัดแก่ผู้ซื้อและผู้ขาย โดยจัดระบบการแลกเปลี่ยนที่รวดเร็วและสามารถลดต้นทุนบางอย่างในกระบวนการแลกเปลี่ยนได้ จากการให้บริการขององค์กร **ประการที่สอง** การสร้างความไว้วางใจให้กับผู้ซื้อและผู้ขาย โดยการดำเนินการเป็นตัวกลางที่สามารถลดความไม่ไว้วางใจที่ทั้งสองฝ่ายมีต่อกัน **ประการที่สาม** การรวมศูนย์ข้อมูลการตลาดไว้ที่องค์กรเศรษฐกิจชุมชน โดยมีระบบการจัดเก็บข้อมูลที่ทันสมัยและถูกต้องแม่นยำ **ประการที่สี่** การสร้างหลักประกันการขายผลผลิตให้เกิดขึ้น โดยการรวมตัวผู้ขายและผู้ซื้อให้เป็นสมาชิกองค์กรเดียวกัน และ **ประการที่ห้า** การวางระบบการซื้อขายที่มีประสิทธิภาพ คือมีการดำเนินการอย่างคล่องตัวและมีแนวทางแก้ปัญหาข้อผิดพลาดที่เด็ดขาด แน่นนอน และฉับไว

การจัดโครงสร้างการดำเนินการด้านการผลิต การที่องค์กรเศรษฐกิจชุมชนจะรักษาอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนไว้ได้ การจัดโครงสร้างการดำเนินการด้านการผลิตเป็นเรื่องที่ต้องทำควบคู่ไปด้วย โดยแบ่งออกเป็น 3 ด้านที่สำคัญ ได้แก่ **ด้านเงินทุนการผลิต** โดยการดำเนินการหาแหล่งเงินทุนจากภายในชุมชนเองในระดับที่เพียงพอต่อการผลิต ซึ่งจะส่งต่ออำนาจอิสระในการขายที่สูงขึ้น ในกรณีที่องค์กรเศรษฐกิจชุมชนสามารถระดมเงินทุนจากบรรดาสมาชิกผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจดี มาใช้เป็นเงินทุนหมุนเวียนในการดำเนินการขององค์กรและจัดสรรให้สมาชิกผู้ผลิตกู้ยืมเพื่อเป็นเงินลงทุนส่วนหนึ่ง จึงจัดเป็นขั้นตอนของการลดทอนการพึ่งพิงแหล่งเงินทุนภายนอกชุมชนลงได้ **ด้านส่งเสริมการผลิต** โดยการสร้างเครือข่ายความรู้ในการผลิตและสร้างระบบถ่ายทอดความรู้ด้วยวิธีการสร้างความสัมพันธ์แบบใกล้ชิด จะเป็นช่องทางการสื่อ

สารที่ประสบผลสำเร็จ และ ด้านการกำหนดปริมาณการผลิต โดยการรักษาสอดคล้องระหว่างอุปสงค์และอุปทาน ผลผลิต ซึ่งองค์กรกำหนดออกมาเป็นนโยบายหรือข้อตกลงร่วมกัน และสามารถทำความเข้าใจกับสมาชิกผู้ผลิตให้เกิดการยอมรับในนโยบายหรือข้อตกลงนั้น โดยยึดถือผลประโยชน์ส่วนรวมเป็นสำคัญ

การสร้างกลไกความร่วมมือโดยการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมขึ้นใหม่ การจัดระบบความสัมพันธ์ทางสังคมจะเป็นกลไกหลักที่ทำให้เกิดพลังทางเศรษฐกิจขึ้นมาได้ จึงเป็นทุนทางสังคมในความหมายของการจัดระเบียบทางสังคมที่ทำให้เกิดประสิทธิภาพในการทำงานทางเศรษฐกิจ เอื้อให้การดำเนินการขององค์กรเต็มไปด้วยความร่วมมือ ทุนทางสังคมที่มีประสิทธิภาพ เกิดขึ้นได้จากการสร้างความสัมพันธ์ของการร่วมมือในหลายระดับทั้งจากการเป็น ผู้ร่วมชุมชนเดียวกัน ผู้ร่วมอาชีพเดียวกัน ผู้รับปัญหาเดียวกัน รวมถึงผู้มีส่วนร่วมในผลประโยชน์จากเศรษฐกิจชุมชนด้วยกัน ทุนทางสังคมก่อให้เกิดผลดีต่อเศรษฐกิจชุมชนหลายประการ ได้แก่ **ประการแรก** สร้างเครือข่ายความร่วมมือในการดำเนินการทางเศรษฐกิจที่มีประสิทธิภาพ **ประการที่สอง** ทำให้พลังความร่วมมือมีศักยภาพสูง เพราะการรวมตัวกันเกิดจากพันธะผูกพัน และ **ประการที่สาม** เกิดระเบียบวินัยในการดำเนินการทางเศรษฐกิจร่วมกัน ซึ่งเป็นสิ่งหล่อเลี้ยงความเป็นกลุ่มให้ดำรงอยู่ได้

การพัฒนาตนเองของเศรษฐกิจชุมชนเพื่อส่งเสริมความมีอิสระทางเศรษฐกิจ นอกเหนือไปจากกลไกการดำเนินการด้านการตลาดและการผลิต กระบวนการพัฒนาตนเองอย่างต่อเนื่องเพื่อส่งเสริมความมีอำนาจอิสระของตนเอง เป็นกลไกที่สำคัญในการส่งเสริมอำนาจอิสระทางเศรษฐกิจ กระบวนการดังกล่าวได้แก่ **ประการแรก** การแสวงหาแนวทางในการลดการจำแนกแจกแจงกิจกรรมทางเศรษฐกิจด้านการผลิต เพื่อหาทางดึงเอารายได้ส่วนที่เคยสูญเสียออกไปจากชุมชนให้เข้ามาอยู่ในการดำเนินการภายในชุมชนเช่น ผลิตปัจจัยการผลิตที่สำคัญในชุมชนเอง และ **ประการที่สอง** การแสวงหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาตนเองอย่างต่อเนื่องในด้านวิธีการผลิต และการลดการสูญเสียในกระบวนการผลิต

2.4 ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนจากการมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน

การมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชน เป็นผลให้เศรษฐกิจชุมชนเกิดความเข้มแข็ง ที่มีคุณลักษณะเชื่อมโยงไปถึงการมีอำนาจในการผลิตและจัดสรรด้วย ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนที่สำคัญมี 3 ประการ ได้แก่ การมีศักยภาพในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ การมีอำนาจควบคุมกระบวนการแลกเปลี่ยนผลผลิตของตนเอง และ ความสามารถในการสร้างรายได้หมุนเวียนจำนวนมากในชุมชน

การมีศักยภาพในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ หมายถึง ความสามารถในการรวมกลุ่มเพื่อผลิตและขายผลผลิตของตนเองได้อย่างเข้มแข็ง จนสามารถควบคุมปริมาณการผลิตและราคาผลผลิตได้อย่างเหมาะสม สามารถสร้างเครือข่ายความรู้และทักษะในการผลิต สร้างโอกาสการผลิตให้แก่ผู้มีทุนน้อยให้สามารถทำการผลิตได้ และมีศักยภาพในการผลิตทดแทนปัจจัยนำเข้าที่สำคัญในกระบวนการผลิต

การมีอำนาจควบคุมกระบวนการแลกเปลี่ยนผลผลิตของตนเอง หมายถึง การสร้างเครือข่ายผู้ซื้อผลผลิตที่มีความแน่นอน จนสามารถกำหนดปริมาณการผลิตได้อย่างสอดคล้อง มีองค์กรเศรษฐกิจชุมชน

ทำหน้าที่ประสานการขายที่มีประสิทธิภาพ คือเกิดความสะดวกและประหยัด มีการสร้างระบบข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับอุปสงค์และอุปทาน และ มีการรักษาคุณภาพผลผลิตได้จนเป็นเอกลักษณ์ผลผลิตของชุมชน

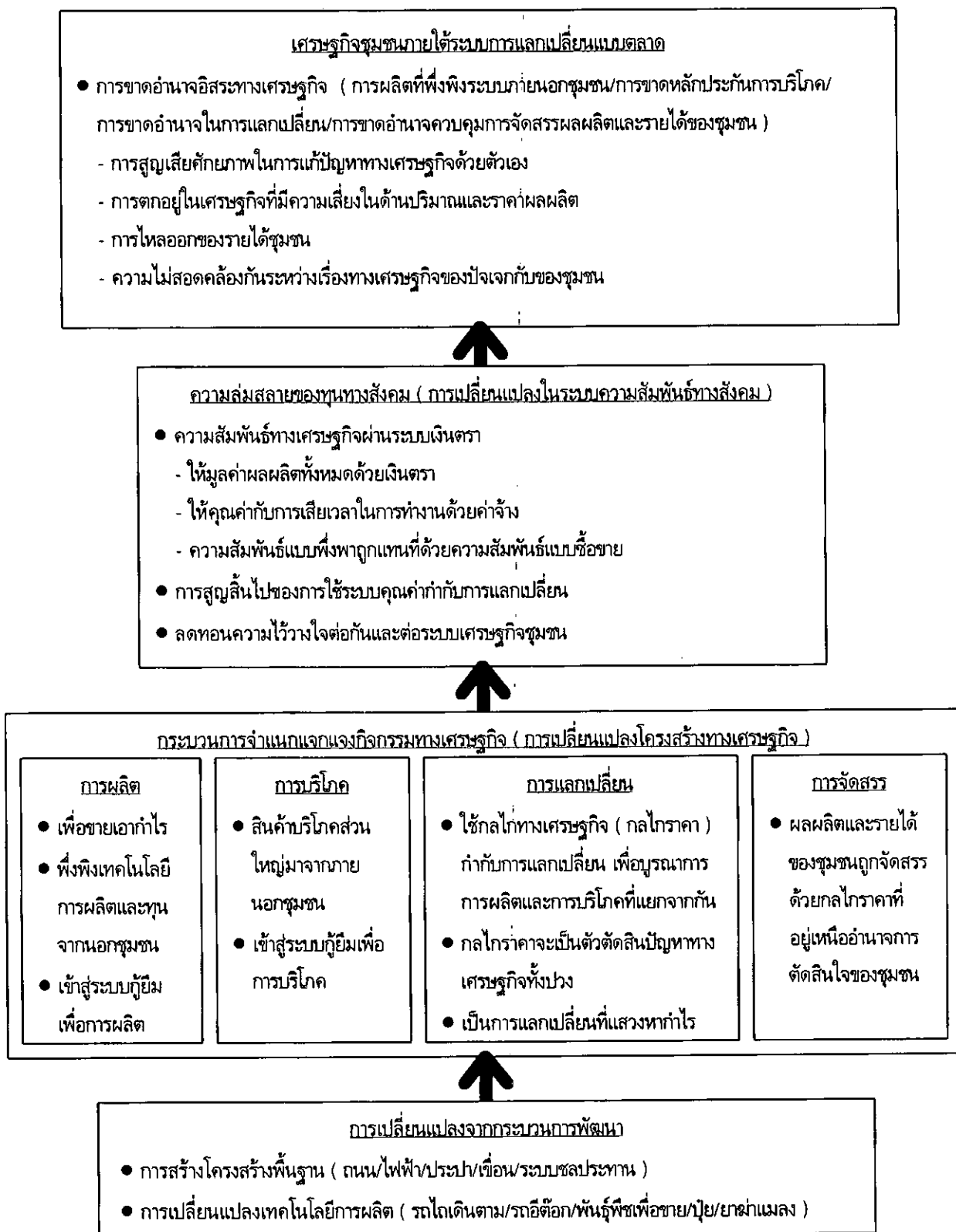
ความสามารถในการสร้างรายได้หมุนเวียนจำนวนมากในชุมชน หมายถึงการที่เศรษฐกิจชุมชนมีความสามารถในการจัดสรรทุนในการผลิต จนเกิดเป็นการผลิตที่มีตลาดขนาดใหญ่ ที่สร้างรายได้หมุนเวียนในชุมชนจำนวนมากในแต่ละวัน และ สร้างรายได้ต่อเนื่องจากกระบวนการผลิตและการแลกเปลี่ยนผลผลิต

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

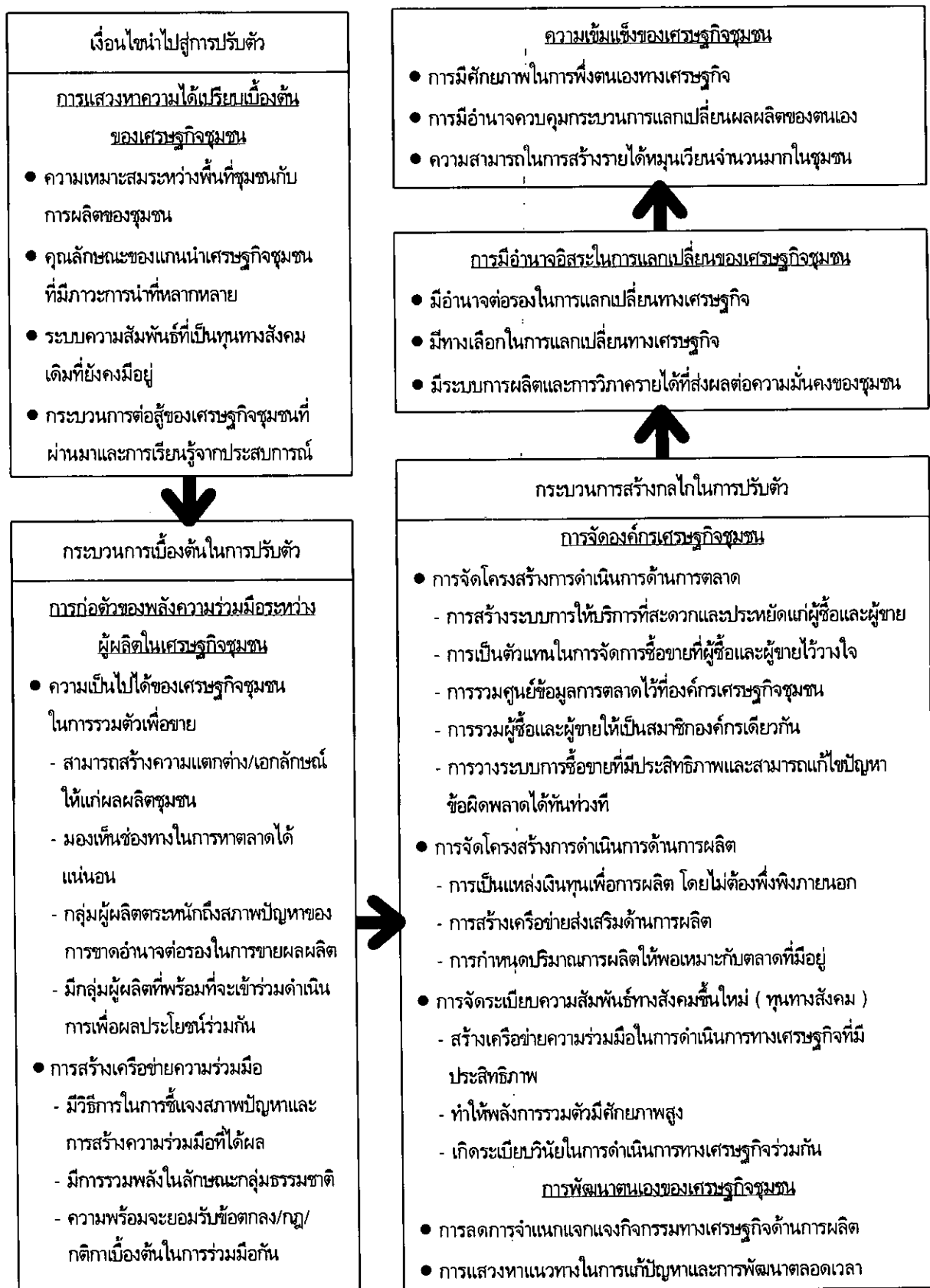
บริบทนิพนธ์ฉบับนี้ เป็นงานที่นำเสนอถึงบทพิสูจน์หนึ่งของการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน โดยการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชนเอง การดำเนินการผ่านการรวมพลังในองค์กรเศรษฐกิจชุมชนมีกระบวนการก่อรูปตนเองอย่างมีขั้นมีตอน กระบวนการนี้เกิดขึ้นได้จากการก่อตัวของพื้นฐานความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านร่วมชุมชน ซึ่งแสวงหาทางออกกับปัญหาทางเศรษฐกิจที่เผชิญร่วมกัน สร้างเป็นพลังของทุนทางสังคมในแนวทางของการมีส่วนร่วมเพื่อเศรษฐกิจชุมชนของตนเอง นั่นคือเกิดโครงสร้างทางสังคมที่เอื้อให้การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจขององค์กรเศรษฐกิจชุมชนบรรลุผล จนสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจขึ้นมาได้ จึงเป็นข้อพิสูจน์ให้เห็นว่าโอกาสที่นโยบายพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนใดๆ จะประสบผลมิใช่เพียงแต่การส่งเสริมให้เศรษฐกิจชุมชนนั้นเกิดการรวมกลุ่ม เพราะนั่นไม่ใช่สูตรสำเร็จสำหรับการเกิดพลังชุมชนในการดำเนินการทางเศรษฐกิจ ดังนั้นกระบวนการทัศน์เชิงนโยบายเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนควรจะต้องมีการปรับเปลี่ยน โดยให้ความสำคัญต่อชาวบ้านและชุมชนในการปกครองเศรษฐกิจโดยการรวมพลังกัน ในขณะเดียวกันก็พึงตระหนักว่าการสร้างองค์ประกอบให้เกิดพลังร่วมเช่นนั้นจำเป็นต้องอาศัยพื้นฐานความสัมพันธ์ที่ชาวบ้านมีต่อกัน การเรียนรู้ปัญหาร่วมกันมา และมีศรัทธาต่อองค์กรที่ร่วมกันดำเนินการ

ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับแนวทางการวิจัย

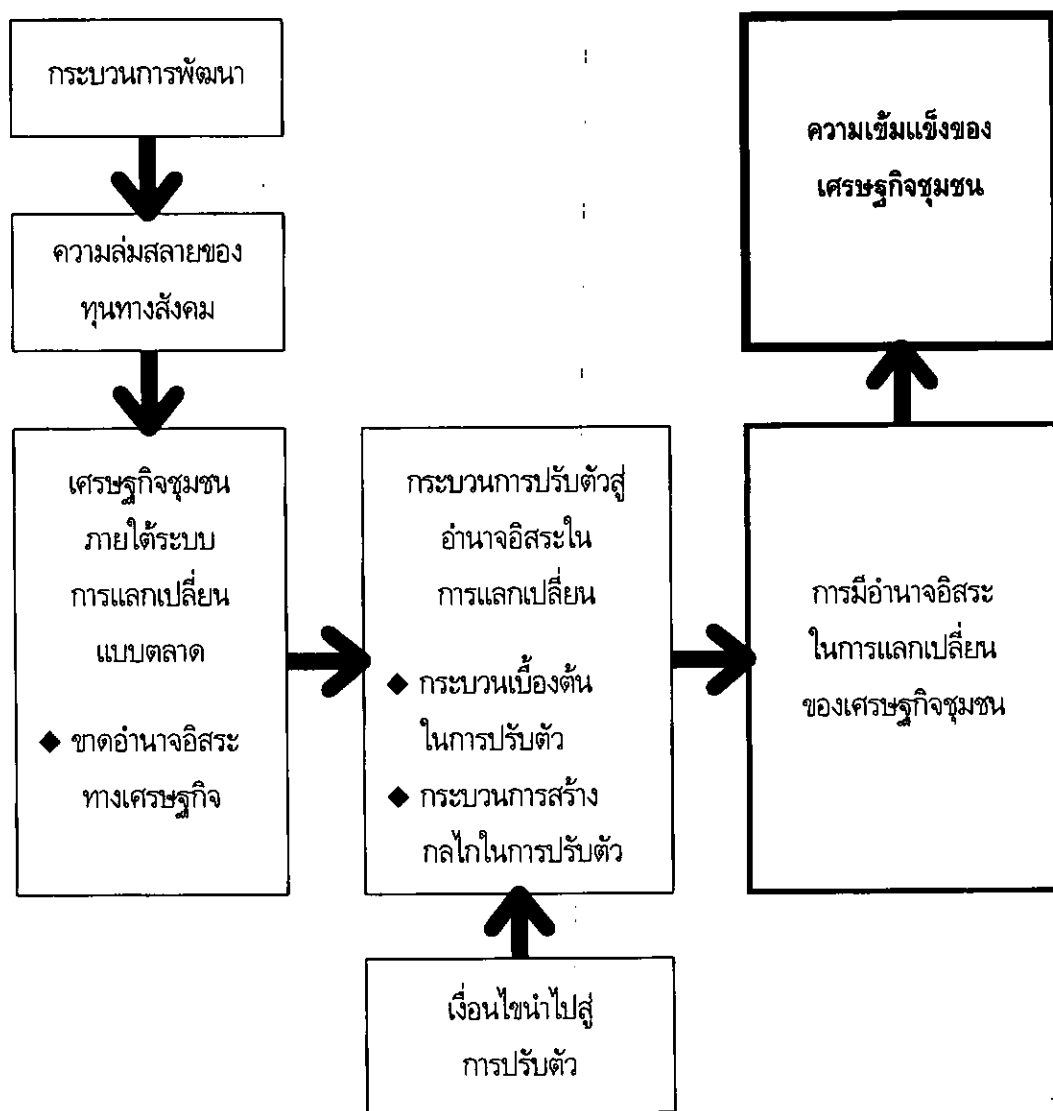
ผู้วิจัยคาดหวังว่าข้อเสนอเชิงทฤษฎีที่ได้จากการศึกษานี้ จะถูกนำไปพัฒนาเพื่อสร้างทางเลือกใหม่ให้แก่เศรษฐกิจชุมชนหลายแห่ง ซึ่งมีโอกาสที่จะนำผลที่ได้จากการวิจัยนี้ไปประยุกต์ใช้โดยคำนึงถึงเงื่อนไขของระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชน ประสบการณ์ของการรวมพลังที่ผ่านมา และความเหมาะสมของชนิดของผลผลิตที่แตกต่างไป การรวมพลังกันขายโดยใช้นโยบายตลาดนำการผลิต เป็นเรื่องที่จะทำให้เศรษฐกิจชุมชนเลือกผลผลิตที่มีตลาดอยู่แล้ว ขาดแต่การจัดระบบที่จะพัฒนาไปสู่การมีอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ข้อเสนอเชิงทฤษฎีที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ หากได้รับการตรวจสอบและพัฒนาให้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้นกับรูปแบบผลผลิตชุมชนที่แตกต่างกันออกไป ก็สามารถนำไปสู่การวิจัยเพื่อศึกษาแนวทาง กระบวนการ และเงื่อนไข ของตัวแบบ (model) การสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนของเศรษฐกิจชุมชนต่อไป

ภาพประกอบ 1 : แสดงข้อเสนอเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชนเมื่อเข้าสู่ระบบการแลกเปลี่ยนแบบตลาด

ภาพประกอบ 2 : แสดงข้อเสนอเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชนโดยการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยน

ภาพประกอบ 3 : แสดงภาพสรุปของการสร้างอำนาจอิสระในการแลกเปลี่ยนเพื่อความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- จำนงค์ แรกพินิจ. (2536). "ศูนย์รวมยางที่บ้านพรุ," ใน *ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท เล่ม 1*. บรรณาธิการโดย เสรี พงศ์พิศ. หน้า 465-482. กรุงเทพฯ : มูลนิธิหมู่บ้าน.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2527). *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด และ สำนักพิมพ์หมู่บ้าน.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. (2537). *วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย*. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2540). "แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน," ใน *ความรู้ที่นั่นสำคัญยิ่ง... . บทความเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฉลองสิริราชสมบัติครบรอบ 50 ปี : ว่าด้วยเศรษฐกิจไทย*. กรุงเทพฯ : บริษัท คอนฟอร์ม จำกัด.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. (2541). *ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา*. กรุงเทพฯ : สำนักงานมูลนิธิวิถีทรรศน์.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2542). "ความคิดสทกรณของปรีดี พนมยงค์," ใน *เศรษฐศาสตร์การเมือง (เพื่อชุมชน) 10*. บรรณาธิการโดย ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. หน้า 53-67. กรุงเทพฯ : บริษัทเอ็ดมันเพรสโปรดักส์.
- ชูศักดิ์ วิทยาคัด. (2536). "ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในภาคเหนือ," ใน *พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : สถานการณ์ในประเทศไทย*. บรรณาธิการโดย อานันท์ กาญจนพันธุ์. หน้า 179-216. กรุงเทพฯ : มูลนิธิหมู่บ้าน.
- สุทธิธ ฐาติ. (2523). *วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475*. ปริญญาานิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.
- โชคชัย สุทธาเวช. (2544). "การปฏิรูปสหกรณ์ไทยสู่สหกรณ์ใหม่ 2000," ใน *วิถีสังคมไทย สรรนิพนธ์ทางวิชาการเนื่องในวาระหนึ่งศตวรรษ ปรีดี พนมยงค์ ชุดที่ 3*. บรรณาธิการโดย สันติสุข โสภณสิริ. หน้า 143-196. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์.
- เดียร์, ดาร์เมน ไดอานา และ อเลน เดอร์ แจนเรีย. (2527). "การรอบความคิดรวบยอดสำหรับการวิเคราะห์ชาวนาเชิงประจักษ์," แปลโดย วาฐณี ภูริสินสิทธิ์ และ อังกาภ กอศรีพร. *วารสารสังคมศาสตร์*. 7 (เมษายน-ตุลาคม).
- ดำรงศักดิ์ ชัยสนธิ. (2542). *การจัดจำหน่ายสินค้าเศรษฐกิจ*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วังอักษร.

- ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2529) **รายการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม หมู่บ้านอีสาน : ศึกษากรณีหมู่บ้านป่าหนาด**. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- นภาพรณี หะวานนท์. (2540). **เอกสารคำสอนวิชาสังคมวิทยาสำหรับการพัฒนาประเทศ (พผ 710)**. กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- นภาพรณี หะวานนท์. (2542). "องค์ความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน," ใน **เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง องค์ความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน เล่มที่ 1**. กรุงเทพฯ : โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- นภาพรณี หะวานนท์. (2543 ก). "วิธีวิทยาในการศึกษาปรากฏการณ์ความเข้มแข็งของชุมชน," ใน **เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง องค์ความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน : จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก เอกสารหมายเลข 4 (ฉบับร่าง)**. กรุงเทพฯ : โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- นภาพรณี หะวานนท์ และคณะ. (2543 ข). "สร้างชุมชนเข้มแข็งบนฐานการผลิตข้าวเพื่อการค้า : ศึกษากรณีความร่วมมือระหว่างชุมชนกับรัฐ," ใน **เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง องค์ความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน : จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก เอกสารหมายเลข 1 (ฉบับร่าง)**. กรุงเทพฯ : โครงการพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- นิตยาภรณ์ หิรัญนิรมล. (2543). **ฝ่าวิกฤตด้วยพลังชุมชน**. กรุงเทพฯ : กรมประชาสัมพันธ์.
- บุญนาถ ดีวกุล. (2543). **ชนบทไทย : การพัฒนาสู่ประชาสังคม**. กรุงเทพฯ : คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ปรีดี พนมยงค์. (2526). **ปรีดี พนมยงค์ กับสังคมไทย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และโครงการ "ปรีดี พนมยงค์ กับสังคมไทย".
- ปลายอ้อ ชนชนนท์. (2530). **นายทุนพ่อค้ากับการก่อตัวและขยายตัวของระบบทุนนิยมในภาคเหนือของไทย พ.ศ. 2464-2523**. กรุงเทพฯ : โครงการหนังสือเล่ม สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และสำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริสต เบเคอร์. (2539). **เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ**. กรุงเทพฯ : โอเอส. พรินต์ติ้งเฮาส์.
- พรพีโล เลิศวิชา. (2532 ก). **คีรีวง จากไพร่หนีนายถึงธนาคารแห่งขุนเขา**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน.
- พรพีโล เลิศวิชา. (2532 ข). **ชาวนาหล่มน้ำชี**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน.
- พรพีโล เลิศวิชา. (2534). **ไขประตูดอย : หมู่บ้านลานนา**. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาชนบท.
- พรพีโล เลิศวิชา. (2536). "ศักยภาพหมู่บ้านไทย," ใน **ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท เล่ม 2**. บรรณาธิการโดย เสรี พงศ์พิศ. หน้า 175-212. กรุงเทพฯ : มูลนิธิหมู่บ้าน.

- พรพิไล เลิศวิชา. (2537). **วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- ยศ สันตสมบัติ. (2543). **หลักช้าง : การสร้างใหม่ของอัตลักษณ์ไทในใต้คง**. กรุงเทพฯ : สำนักงานมูลนิธิวิถีพรรณ.
- ยศ สันตสมบัติ. (2540). **มนุษย์กับวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สมภพ มานะรังสรรค์. (2528). **เศรษฐกิจชนบทไทย : วิธีการผลิตและการตลาดของภาคเกษตรกรรมไทยปัจจุบัน**. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมศักดิ์ สามัคคีธรรม. (2533). **แนวคิดมาร์กซิสต์กับการเปลี่ยนแปลงในสังคมชาวนาประเทศโลกที่สาม**. กรุงเทพฯ : มาสเตอร์เพรส.
- สังคีต พิริยะรังสรรค์. (2541). "เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง : ปรัชญา ฐานะ และอนาคต," ใน **เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง : แนวความคิดและยุทธศาสตร์**. หน้า 31-46. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น.
- สุรวุฒิ ปัดไธสง และคณะ. (2543). "สร้างชุมชนเข้มแข็งบนฐานการผลิตข้าวเพื่อการค้า : ศึกษากรณีความร่วมมือระหว่างชุมชนกับองค์กรพัฒนาเอกชน," ใน **เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง องค์ความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน : จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก เอกสารหมายเลข 3 (ฉบับร่าง)**. กรุงเทพฯ : โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์. (2533). **รากฐานแห่งชีวิต : วัฒนธรรมชนบทกับการพัฒนา**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน.
- สุวิทย์ ชีรสาคัด และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2529). **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมือง สังคม และวัฒนธรรม ในหมู่บ้านอีสาน : กรณีบ้านโนนตะแบก**. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สุวิทย์ ชีรสาคัด. (2533). **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาระหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน : กรณีศึกษากันใหญ่ อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ**. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา (RDI) มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สุวิทย์ ชีรสาคัด และยงยศ เล็กกลาง. (2534). **รายงานการวิจัยเรื่อง ศักยภาพของหมู่บ้านภาคกลาง**. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สุวิทย์ ชีรสาคัด. (2535). **รายงานการวิจัยเรื่อง พัฒนาการของการใช้ที่ดินและการเปลี่ยนแปลงอาชีพของชาวอีสานในชุมชนเมืองหลัก : กรณีบ้านกอก จังหวัดขอนแก่น**. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- เสรี พงศ์พิศ. (2532). **ความหวังใหม่ของสระคู**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน.
- อภิชัย พันธเสน. (2543). **ผลงานวิจัยเรื่อง พุทธเศรษฐศาสตร์ : วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่างๆ**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. (2544). **ภูมิปัญญาล้านนา**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์.

- Arrow, Kenneth J. (1999). "Observations on Social Capital," in ***Social Capital : A Multifaceted Perspective***. Edited by Partha Dasgupta and Ismail Serageldin. p. 3-5. Washington D.C. : The World Bank.
- Bernstein, Henry. (1981). "Concepts for the Analysis of Contemporary Peasantries," in ***The Political Economy of Rural Development***. Edited by Rosemary Golli. Albany : State University of New York Press.
- Bettelheim, Charles. (1972) "Theoretical Comments in Arghiri Emmanuel, Unequal Exchange : A Study of the Imperialism of Trade," ***Monthly Review Press***. New York.
- Bohannon, Paul J. and Dalton, George (eds.). (1968). ***Markets in Africa***. Evanston : Northwestern University Press.
- Bradby, Barbara. (1980). "The Destruction of National Economy," in ***The Articulation of Mode of Production***. Edited by Harrold Wolpe. London, Boston and Henle : Reutledge & Kegan Paul.
- Brewer, Anthony. (1984). ***A Guide to Marx's Capital***. London : University of Bristol, Cambridge University Press.
- Coleman, James. (1988). "Social Capital in the Creation of Human Capital," in ***American Journal of Sociology***. 94 (Supplement) : S95-S120.
- Dasgupta, Partha. (1999). "The Economic Progress and the Idea of Social Capital," in ***Social Capital : A Multifaceted Perspective***. Edited by Partha Dasgupta and Ismail Serageldin. p. 325-424. Washington D.C. : The World Bank.
- Durkheim, Emile. (1893). ***The Division of Labor in Society***. Translated and edited by George Simpson. New York : Macmillan (1933).
- Fei, John and Ranis, Gustav. (1966). "Agrarianism, Dualism and Economic Development," in ***The Theory and Design of Economic Development***. Eedited by, Irma Adelman and Erik Thorbecke. Baltimore : The John Hopkins Press.
- Fusfeld, B. Daniel. (1957). "Economic Theory Misplaced : Livelihood in Primitive Society," in ***Trade and Market in the Early Empires***. Edited by Karl Polanyi , Conrad Arensberg and Harry Pearson. p. 342-356.
- Giddens, Anthony. ***Central Problem in Social Theory Action : Structure and Constructure in Social Analysis***. Berkeley : University of California Press, 1979.

- Glaser, B. and Strauss, A. (1967). ***The Discovery of Grounded Theory : Strategies for Qualitative Research***. Chicago : Aldine.
- Galtung, Johan. (1990). "Cultural Violence," ***Journal of Peace Research***. 27 (3) : Oslo.
- Homans, George C. (1961). ***Social Behavior : Its Elementary Forms***. New York : Harcourt, Brace & World.
- Helliwell, F. John and Putnam, Robert D. (1999). "Economic Growth and Social Capital in Italy," in ***Social Capital : A Multifaceted Perspective***. Edited by Partha Dasgupta and Ismail Serageldin. p. 253-268. Washington D.C. : The World Bank.
- Hirsch, Philip. ***Development Dilemmas in Rural Thailand***. (1990). Malaysia : Peter Printers Sdn. Bhd.
- Hirschman, Albert O. (1984). "Against Parsimony : Three Easy Ways of Complicating Some Categories of Economic Discourse," ***American Economic Review***. Proceedings 74.
- Lipman-Blumen, Jean. (1973). "Role De-differentiation as a System Response to Crisis : Occupational and Political Roles of Women," ***Sociological Inquiry***. 43 (2) : 105-29.
- Lewis, Arthur. (1954, May). "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor," ***The Manchester School***. 22 : 139-191.
- Mathews, David. (1996). ***Elements of a Strong Civil Society and Healthy Public Life***. The Kettering Foundation.
- Mathews, David. (1990). "A Civil Society and the Economy," in ***the 1st Civil Society Symposium, Civil Society : Thai Citizens at the Turning Century***. 2-4 April, The ASEAN Auditorium, Mahidol University at salaya.
- McEachern, Dough. (1982). "Capitalists and Colonial Production : A Conclusion," in ***Colonialism and Colonial Production***. Edited by Alavi and the others. Croom Helm, London & Canberra.
- Meullassoux, Claude. (1980). "From Reproduction to Production : A Marxist Approach to Economic Anthropology" in ***The Articulation of Mode of Production***. Edited by Harold Wolpe. Routledge & Kegan Paul, London, Boston and Henley.
- Morrison, Ken. (1990). ***Marx , Durkheim , Weber : Formations of Modern Social Thought***. London : SAGE Publications.
- Nash, Manning. (1966). ***Primitive and Peasant Economic Systems***. Chicago : University of Chicago, Chandles Publishing Company.

- Neale, C. Walter. (1957). "The Market in Theory and History," in **Trade and Market in the Early Empires**. Edited by Karl Polanyi, Conrad Arensberg and Harry Pearson. p. 356-372.
- North, Douglass C. (1977, Winter). "Markets and Other Allocation Systems in History : The Challenge of Karl Polanyi," in **Journal of European Economic History**. 6 (3) : 703-716.
- Ostrom, Elinor. (1999). "Social Capital : A Fad or a Fundamental Concept ?," in **Social Capital : A Multifaceted Perspective**. Edited by Partha Dasgupta and Ismail Serageldin. p. 172-214. Washington D.C. : The World Bank.
- Parson, Talcott. (1951). **The Social System**. New York : Free Press.
- Parson, Talcott and Smelser, Neil J. (1956). **Economic and Society**. London : Routledge and Kegan Paul.
- Parsons, Talcott. (1961). **Theories of Society**. New York : Free Press.
- Parsons, Talcott. (1969). **Politics and Social Structure**. New York : Free Press.
- Pearson, Harry W. (1857). "The Economy Has No Surplus : Critique of A Theory of Development," in **Trade and Market in the Early Empires**. Edited by Karl Polanyi , Conrad Arensberg and Harry Pearson. p. 320-341.
- Polanyi, Karl. (1947, February). "Our Obsolete Market Mentality," **Commentary**. 3 : 109-117.
- Polanyi, Karl. (1957). **The Great Transformation : The Political and Economic Origins of Our Time**. New York : Rinehart Co.
- Putnam, Robert D. ; Leonardi, Robert ; and Nanetti, Raffaella Y. (1993). **Making Democracy Work : Civil Traditions in Modern Italy**. Princeton : Princeton University Press.
- Roberts, Paul Craig and Stephenson, Matthew A. (1983). **Marx's Theory of Exchange, Alienation, and Crisis**. New York : Praeger Publishers.
- Rothman, et. al. (1996). "Coming Together for Action : The Challenge of Contemporary Grassroots Community Organizing," **Journal of Social Issues**. 52 (1) : 15-37.
- Rothschild, Kurt W. (1993). **Ethics and Economic Theory : Ideas-Models-Dilemmas**. England.
- Rueschmeyer, Dietrich. (1977, July). "Structural Differentiation, Efficiency and Power," **American Journal of Sociology**. 83 : 1-25.
- Sah, Raaj Kumar and Stiglitz, Joseph E. (1986, September). "The Architecture of Economic System : Hierarchies and Polyarchies," **American Economic Review**.

- Samuelson, Paul A. **Foundation of Economic Analysis**. (1947). New York : Atheneum.
- Serageldin, Ismail and Grootaert, Christiaan. (1999). "Defining Social Capital : An Integrating View," in **Social Capital : A Multifaceted Perspective**. Edited by Partha Dasgupta and Ismail Serageldin. p. 40-58. Washington D.C. : The World Bank.
- Schumpeter, Joseph A. (1950). **Capitalist, Socialism and Democracy**. New York : Harper Brother.
- Scott, James C. (1976). **The Moral Economy of the Peasant : Rebellion and Subsistence in Southeast Asia**. London : New Haven and London, Yale University Press.
- Smelser, Neil J. (1959). **Social Change in the Industry Revolution**. Chicago : University of Chicago Press.
- Smelser, Neil J. (1973). "Toward a Theory of Modernization in the Modern Society," in **Social Change : Sources, Patterns, and Consequences**. Edited by Amitai Etzioni and Eva Etzioni. New York : Basic Book.
- Stiglitz, Joseph E. (1999). "Formal and Informal Institutions," in **Social Capital : A Multifaceted Perspective**. Edited by Partha Dasgupta and Ismail Serageldin. p. 59-68. Washington D.C. : The World Bank.
- Strauss, Anselm L. and Corbin, Juliet. (1990). **Basics of Qualitative Research : Grounded Theory Procedures and Techniques**. London : SAGE Publications.
- Sweezy, Paul. (1978). "A Critique," in **The Transition from Feudalism to Capitalism**. London : Verso.
- Tiryakian, Edward A. (1985). "On the Significance of De-differentiation," in **Macro-Sociological Theory Volume1 : Perspectives on Sociological Theory**. Edited by S.N. Eisenstadt and H.J. Helle. London : Sage Studies in International Sociology, vol.33.
- Turner, Jonathan H. (1999). "The Formation of Social Capital," in **Social Capital : A Multifaceted Perspective**. Edited by Partha Dasgupta and Ismail Serageldin. p. 94-146. Washington D.C. : The World Bank.
- Turton, Andrew. (1984). "Limits of Ideological Domination and the Formation of Social Consciousness," in **History of Peasant Consciousness in Southeast Asia**. Edited by Andrew Turton and Shigenary Tanabel. Senri Ethnological Studies, No.13. p. 19-63. Osaka : National Museum of Ethnology.

- Uphoff, Norman. (1999). "Understanding Social Capital : Learning from the Analysis and Experience of Participation," in ***Social Capital : A Multifaceted Perspective***. Edited by Partha Dasgupta and Ismail Serageldin. p. 215-249. Washington D.C. : The World Bank.
- Weber. Max. (1949). ***The Methodology of the Social Sciences***. New York : The Free Press.
- Wolpe, Harrold. (1980). "Introduction," in ***The Articulation of Mode of Production***. Edited by Harrold Wolpe. London, Boston and Henle : Reutledge & Kegan Paul.
- Yamklinfung, Prasert. (1991). "The Problem of Modernization of Thai Society," in ***Area Studies Tsukuba***. 9 : 55-70.
- Zelizer, Viviana A. (1988). "Beyond the Polemics on the Market : Establishing a Theoretical and Empirical Agenda," ***Sociological Forum***. 3 (4) : 614-34.

ภาคผนวก

แนวทางการสัมภาษณ์ผู้นำชุมชนและชาวบ้านทั่วไป

1. คำถามทั่วไป

พูดคุยเรื่องทั่วไปในประเด็นต่อไปนี้

- ถามถึงประวัติการตั้งถิ่นฐานของชุมชน ชาวบ้านมารวมตัวกันอยู่ในบริเวณนี้ตั้งแต่เมื่อใด (ปีกี่) ทำไมชาวบ้านจึงมาตั้งถิ่นฐานที่บริเวณนี้ ส่วนใหญ่แล้วเป็นคนมาจากที่ไหนบ้าง
- สภาพภูมิประเทศเป็นอย่างไร เช่น แหล่งน้ำ ป่า ที่ราบ ที่เนินเขา ภูเขา ป่า พืชพรรณ ไม้ยืนต้นต่างๆ ฯลฯ ชาวบ้านมีการใช้หรือพึ่งพาธรรมชาติอย่างไรบ้าง
- ถามถึงแหล่งน้ำที่ใช้ในการบริโภคและการผลิต เช่น เพาะปลูก เลี้ยงปลา ประโยชน์ที่ได้จากแหล่งน้ำ และระบบชลประทานทั่วถึงหรือไม่ อย่างไร
- การติดต่อระหว่างหมู่บ้านต่างๆเป็นอย่างไร ใช้อะไรเป็นพาหนะ ส่วนใหญ่ติดต่อกันในเรื่องอะไรบ้าง (พยายามถามไล่จากอดีตจนถึงปัจจุบัน)

2. การทำมาหากินของชุมชน

พยายามถามเพื่อให้รู้ว่าการทำมาหากินของชุมชนเป็นอย่างไร สืบค้นตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน โดยมีจุดเปลี่ยนที่สำคัญคือการเปลี่ยนแปลงสภาพความเป็นอยู่ตามแนวทางการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งชุมชนถูกผนวกเข้ากับระบบทุนนิยมและการผลิตเพื่อขาย โดยสืบค้นให้เห็นกระบวนการทำลายทุนทางสังคมของชุมชนในอดีต

- ให้เล่าถึงสภาพพื้นที่ในอดีต (ประมาณ 30-40 ปีก่อน) ว่าเป็นอย่างไร (เช่น ความอุดมสมบูรณ์ของที่ดิน ป่าไม้ การจับจองที่ดินทำกินอย่างไร การปรับเปลี่ยนสภาพพื้นที่ทำกินทำกินอย่างไร) สมัยก่อนชาวบ้านที่ทำมาหากินอะไรเป็นหลัก ผลผลิตที่ได้จากการทำมาหากินมีอะไรบ้าง (เช่น ของป่า ปลา พืชผัก ข้าว ผลไม้ ฯลฯ) ทำได้มากน้อยแค่ไหน พอเพียงหรือไม่ การทำมาหากินในรอบระยะเวลา 1 ปี เป็นอย่างไรบ้าง เช่น ทำนา/ทำสวน/ทำไร่ ทำกินในช่วงเวลาใดบ้าง ช่วงที่ไม่ได้ทำงานประจำพวกนี้หาอาชีพอื่นทำกินหรือไม่ มีอะไรบ้างที่ชาวบ้านทำกิน
- มีการสอนในเรื่องการทำมาหากินสืบต่อกันมาอย่างไร ความรู้ที่เคยสอนกันมานี้ปัจจุบันยังมีอยู่หรือไม่ อย่างไร หากความรู้สูญหายไปแล้ว มีอะไรบ้างที่เข้ามาแทนที่

- แต่เดิมการใช้ที่ดินทำมาหากินทำกันอย่างไร เป็นของใครของมันหรือมีการแบ่งกันใช้ได้อย่างไร การแบ่งปันการใช้ปัจจัยการผลิต ทรัพยากร เช่น แหล่งน้ำ พันธุ์พืช ของป่า ทำอย่างไรกัน มีความขัดแย้งกันหรือไม่ อย่างไร
- ในอดีตมีวัฒนธรรม ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ใดบ้าง (ทั้งที่เกี่ยวกับการผลิตโดยตรงและที่ไม่ใช่) ที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากิน เช่น พิธีขอฝน พิธีกรรมในด้านการผลิต ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ดีหรือไม่ ทำให้ชาวบ้านมีความผูกพันต่อกันอย่างไร ต่อมาเมื่อมีการรับเอารูปแบบการผลิตสมัยใหม่เข้ามา เช่น การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง รถไถ ฯลฯ การผลิตแบบนี้ดีหรือไม่ดีอย่างไร การผลิตแบบนี้เหล่านี้ทำให้ประเพณีการผลิตแบบเก่าๆหมดไปหรือไม่ อย่างไร
- ถนน ไฟฟ้า น้ำประปา การชลประทาน เข้ามาเมื่อใด เข้ามาอย่างไร เช่น ชาวบ้านร้องขอ รัฐบาลเข้ามา ผู้นำชุมชนหรือพ่อค้าพยายามวิ่งเต้นเข้ามา เมื่อมีสิ่งอำนวยความสะดวกพื้นฐานเหล่านี้แล้วการติดต่อสัมพันธ์กับภายนอกเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร คนภายนอกเข้ามาติดต่อเรื่องใดเช่น พ่อค้า นายทุน เจ้าหน้ารัฐ ธนาคาร คนเหล่านี้เข้ามาแล้วเกิดผลอย่างไรบ้างต่อหมู่บ้าน สร้างปัญหาใดๆบ้าง ท่านมีอำนาจในการควบคุมหรือต่อรองกับคนเหล่านี้หรือไม่ เพราะเหตุใด ถ้าหากมีปัญหาเกี่ยวกับคนเหล่านี้ หมู่บ้านมีวิธีแก้ปัญหาอย่างไร
- การทำมาหากินหรือการประกอบอาชีพมีการเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจนตั้งแต่เมื่อใด (ปีใด) การผลิตเพื่อการบริโภคเองยังมีอยู่หรือไม่ สัดส่วนเป็นอย่างไร การใช้เงินในชีวิตประจำวัน เช่น ในการเพาะปลูก ซื้ออาหารและสิ่งของต่างๆ เริ่มต้นตั้งแต่เมื่อใด เพราะสาเหตุใด (เช่น มาพร้อมกับการมีถนน ไฟฟ้า สินค้าทันสมัย ระบบตลาด) เงินเริ่มมีความสำคัญต่อชีวิตประจำวันมากขึ้นอย่างไร (เช่น มีของกินของใช้ต่างๆมาขายในตลาด การมีสิ่งอำนวยความสะดวกใหม่ๆที่อยากได้) ท่านคิดว่าสิ่งเหล่านี้ดีหรือไม่ เพราะเหตุใด ในช่วงนี้ความสุข ความสบายใจ เหมือนเดิมไหม หรือเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร
- การผลิตเพื่อขายเริ่มต้นมาอย่างไร (เช่น เริ่มจากการมีพ่อค้าเข้ามารับซื้อผลผลิต) หลังจากมีการผลิตเพื่อขายการทำมาหากินเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร เช่น มีการผลิตอะไรบ้างที่ยังคงทำเพื่อกินเพื่อใช้ และมีอะไรบ้างที่ผลิตเพื่อขาย ลักษณะการผลิตแตกต่างไปจากเดิมอย่างไร เช่น พันธุ์พืช การใช้ปุ๋ยเคมี การใช้ยาฆ่าแมลง รถไถ วิถีดูแล ฯลฯ มีการกู้ยืมเงินเพื่อมาใช้หรือไม่ กู้จากที่ไหน (ถ้ามองถึงการเข้ามาของแหล่งเงินกู้ในระบบ เช่น ธกส.) สินค้าที่ผลิตเพื่อขาย มักเกิดปัญหาด้านใด อย่างไร
- ที่ผ่านมามีชาวบ้านประสบปัญหาความยากลำบากในเรื่องใดบ้าง (เช่น ถูกโกง การผลิตล้มเหลว ผลผลิตไม่ได้ราคา) ชาวบ้านแก้ปัญหาอย่างไร ชาวบ้านเริ่มมีการกู้หนี้ยืมสินกันหรือไม่ในขณะนี้ การกู้ยืมมักมาจากสาเหตุใด ชาวบ้านเริ่มมีการขายที่ดิน อพยพไปทำงานที่อื่น หรือมีคนจากที่อื่นเข้ามาในหมู่บ้านหรือไม่เพราะเหตุใด ตอนนี้ถ้าหากมีปัญหาในการทำมาหากินจะต้องพึ่งพิงใคร มีวิธีการอย่างไรในการพึ่งพิง รัฐหรือนายทุนมีบทบาทอย่างไรในการแก้ไขปัญหา (เช่น เป็นแหล่งเงินกู้ ให้คำแนะนำต่างๆ)

3. ระบบการแลกเปลี่ยนของชุมชน

สืบค้นถึงระบบการแลกเปลี่ยนในอดีตเพื่อค้นหาทุนทางสังคมที่มีอยู่ และศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงชีวิตทางเศรษฐกิจ เมื่อระบบตลาดเข้ามามีส่วนสำคัญต่อการแลกเปลี่ยนของชุมชน เพื่อให้เกิดประเด็นวิเคราะห์ที่ต่อเนื่องว่าทุนทางสังคมถูกทำลายลงด้วยระบบตลาดอย่างไร

- เก้าที่จำได้ ในอดีตการที่จะแลกเปลี่ยนอาหารหรือสิ่งของ ทำกันอย่างไร มีผลผลิตอะไรบ้างที่พอจะใช้เป็นตัวกลาง/สื่อกลาง ในการแลกเปลี่ยน ชาวบ้านจะมีวิธีการอย่างไรที่ได้อาหาร/สิ่งของ ที่ตนเองไม่มี โดยไม่ต้องแลกเปลี่ยนกันหลายขั้นตอน
- สมัยก่อนนั้นในช่วงเวลาใดบ้างที่ถือว่าอาหารการกินสมบูรณ์หรือขาดแคลน ช่วงที่สมบูรณ์ชาวบ้านมีวิธีจัดการกับผลผลิตอย่างไรบ้าง เช่น ถ้าเหลือบริโภคในครัวเรือนจะอย่างไร มีการเก็บสะสมไว้หรือนำไปแปรรูป ฯลฯ หรือไม่ อย่างไร และมีผลผลิตอะไรบ้างที่เกิดการขาดแคลนอาจเป็นครั้งคราว หรือเป็นเพราะไม่ได้ทำกันในกลุ่มชน ผลผลิตเหล่านี้ชาวบ้านจะหามาได้ทางใด เช่น นำเอาที่เก็บสะสมไว้มาใช้ มีการเอามาแบ่งปันกัน มีการนำมาแลกเปลี่ยนกัน (ใช้อะไรมาแลก) ซื้อหา (นำอะไรไปขาย) ต้องมีการติดต่อกับหมู่บ้านอื่นที่ใกล้เคียงหรือภายนอกที่มีระยะทางไกลออกไปหรือไม่ อย่างไร
- แต่ก่อนมีการใช้เงินกันหรือไม่ ใช้กันมากน้อยแค่ไหน ใช้ในเรื่องใดบ้าง แหล่งหารายได้ที่เป็นตัวเงินมาจากที่ใด จากภายในหมู่บ้านเดียวกันหรือจากภายนอกหมู่บ้าน หารายได้มาอย่างไร
- โดยทั่วไปการแลกเปลี่ยนสมัยก่อนทำกันที่ไหน อย่างไร มีตลาด (ระดับหมู่บ้าน/ตำบล/อำเภอ) หรือไม่ ที่ตั้งอยู่ที่ใด เริ่มต้นมาอย่างไร การเดินทางไปมาสะดวกหรือไม่ ลักษณะของตลาดเป็นอย่างไร เช่น เป็นตลาดประจำ หรือมีเป็นบางวัน/บางเวลา เดิมนั้นยังเหมือนเดิมหรือไม่ ถ้าไม่มีแล้วเป็นเพราะอะไร หรือถ้ายังมีอยู่สภาพเปลี่ยนไปอย่างไร เวลาชาวบ้านไปตลาดไปทำอะไรบ้าง ไปกันบ่อยหรือไม่ มีอะไรไปแลกเปลี่ยน/ไปขาย/ไปซื้อ นอกจากนั้นตลาดในสมัยก่อนๆ เป็นที่พบปะสังสรรค์กันหรือทำอย่างอื่นด้วยหรือไม่ อย่างไร (ให้เล่าโดยลำดับเหตุการณ์จากช่วงเวลาที่ยาวนานที่สุดที่จำได้ และเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยๆ)
- เมื่อมีการติดต่อซื้อขายกันมากขึ้น (มีการผลิตเพื่อขาย) มีพ่อค้าหรือคนกลางในการซื้อขายหรือไม่ ตลาดเป็นสถานที่จำเป็นในการซื้อขายหรือไม่ อย่างไร ตลาดในช่วงเวลานี้มีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปหรือไม่ ในด้านใดบ้าง (เช่น ความคึกคัก ความหลากหลายของสิ่งของที่มีขาย คนแปลกหน้าที่เข้ามามากขึ้น สินค้าฟุ่มเฟือยในตลาด) ตลาดแบบนี้ตอนนี้เปลี่ยนแปลงไปอีกมากไหมในด้านไหน และยังมีอยู่หรือไม่ในปัจจุบัน
- แต่ก่อนชาวบ้านมีการช่วยเหลือพึ่งพากันอย่างไร มีกฎเกณฑ์อย่างไรในการช่วยเหลือกันในด้านต่างๆ เช่น อาหารและสิ่งของต่างๆ มีการแบ่งปันกันอย่างไร มีอะไรบ้างที่นำมาแบ่งปันกัน และทำกันในโอกาสใดบ้าง แร้งงาน มีการเอาแรง (เอามือ) กันในการทำนาหรือการทำมาหากิน อย่างไร ให้เล่าถึงวิธีการแลกเปลี่ยนแรงงานที่ทำกันมา นอกจากนั้นมีการให้वानแรงงานกันในเรื่องอื่นๆอีกหรือไม่ (เช่น ใน

การสร้างบ้าน การทำบุญ การทำงานของส่วนรวม/โรงเรียน/ชุมชน ฯลฯ) การพึ่งพาต่างๆ เหล่านี้เกิดขึ้นเฉพาะในหมู่บ้านเดียวกันหรือเกิดขึ้นระหว่างหมู่บ้านด้วยหรือไม่ อย่างไร

- การเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นโดยเฉพาะทางเศรษฐกิจ (เช่น เมื่อมีตลาดเข้ามา มีการใช้เงินกันมากขึ้น) ทำให้การช่วยเหลือหรือการพึ่งพาอาศัยกันในหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไปหรือไม่อย่างไร เช่น การแบ่งปันหรือแลกเปลี่ยนอาหารและสิ่งของกัน การพึ่งพากันในเรื่องแรงงาน (มีการว่าจ้างแรงงานแทนการเอาแรง/เอามือกันหรือไม่ เพราะอะไร การจ้างแรงงานคิดค่าจ้างกันอย่างไร จ้างคนในหมู่บ้านหรือจ้างคนจากที่อื่น มีความเห็นอย่างไรที่ต้องมีการจ้างงานแทนการเอาแรง/เอามือ) การช่วยเหลืองานส่วนรวม ความรู้สึกเป็นพี่เป็นน้อง รวมทั้งความไว้วางใจต่อกัน ความสัมพันธ์ในครอบครัว บทบาทของผู้ชาย ผู้หญิง ฯลฯ มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ท่านคิดว่าสามารถอยู่ตามลำพังโดยไม่ต้องสัมพันธ์กับเพื่อนบ้านได้หรือไม่ สภาพเช่นนี้เหมือนหรือแตกต่างจากในอดีตหรือไม่ อย่างไร

4. ความสัมพันธ์ทางสังคมและทางเศรษฐกิจ

- คนในชุมชนมีฐานะความเป็นอยู่แตกต่างกันหรือไม่ มีกินหรือไม่มีกินวัดกันอย่างไร ถ้าคนไม่มีกินทำอย่างไรจึงจะอยู่ได้ในชุมชน
- การมองว่าเป็น “พวกเดียวกัน” ดูจากอะไร เช่น การเป็นญาติกัน ร่วมงานบุญด้วยกัน ฯลฯ หากถือว่าเป็นพวกเดียวกันแล้ว คาดหวังกันว่าจะปฏิบัติต่อกันอย่างไร ต่างคนต่างอยู่ได้หรือไม่ อย่างไร
- การนับถือกันเป็นญาติ นับกันอย่างไร (เช่น การแต่งงาน การอยู่ใกล้ชิดกัน การพึ่งพาอาศัยกัน) ญาติต่างจากคนอื่นอย่างไร ความสัมพันธ์กับคนที่ไม่ใช่ญาติเป็นอย่างไร และความเป็นญาติในชุมชนมีผลต่อการร่วมมือกันในการทำมาหากินหรือไม่ อย่างไร
- ทำไมคนสมัยก่อนถึงร่วมมือกันดี มีผลประโยชน์เข้ามาเกี่ยวข้องกับการตัดสินใจหรือไม่ อย่างไร ในอดีตคำว่า “ตัวใครตัวมัน” มีอยู่หรือไม่ ในเรื่องใดบ้าง และเพราะเหตุใด แต่ก่อนมองกันว่าความสุขของครอบครัวกับความสุขของส่วนรวมต่างกันหรือไม่ อย่างไร
- ก่อนจะมีผู้ใหญ่บ้านปกครองดูแลกันอย่างไร สมัยก่อนใครเป็นผู้นำชุมชน ผู้นำชุมชนสมัยก่อนต้องมีลักษณะอย่างไร ผู้นำในปัจจุบันต่างจากผู้นำในอดีตหรือไม่ อย่างไร อะไรทำให้เป็นเช่นนั้น และคุณลักษณะของผู้นำมีผลต่อความเชื่อถือของชาวบ้านและความร่วมมือกันในด้านต่างๆ อย่างไร
- ในชุมชน (ระดับหมู่บ้าน/ตำบล/อำเภอ) มีความร่วมมือกันในเรื่องใดบ้าง (อาจจะเป็นในรูปกลุ่มที่เป็นทางการ หรือไม่เป็นทางการก็ได้) การร่วมมือกันเหล่านั้นมีความเป็นมาอย่างไร ทำอะไรกันบ้าง มีอะไรบ้างที่เข้มแข็ง ดูจากอะไรจึงเรียกว่าเข้มแข็ง

- อะไรเป็นเหตุผลที่ทำให้คนมาร่วมมือกันได้ (เช่น อุดมการณ์ ผู้นำ ผลประโยชน์ ความคับข้องใจ หรือ ปัญหาต่างๆ) ลักษณะความสัมพันธ์ของคนเป็นแบบใด: เช่นเป็นแบบเท่าเทียมกันหรือแบบไม่เท่าเทียมกัน (ถ้ามองให้เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์ที่ทำให้เกิดการรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่น)
- การร่วมมือกันทางด้านการทำมาหากินมีผลต่อ การลงทุน การขาย และรายได้ อย่างไร ต่างจากการอยู่แบบต่างคนต่างทำ อย่างไร และคนที่มาร่วมมือกันมีการช่วยเหลือกันอย่างไรในด้านต่างๆ มีความไว้วางใจกันในเรื่องการผลิต การขาย มากน้อยแค่ไหน มีการควบคุมกันในด้านนี้อย่างไร
- ที่อำเภอนี้มีกลุ่มผู้เลี้ยงปลาขนาดใหญ่ ท่านคิดว่ากลุ่มนี้มีผลดีต่อชุมชนอย่างไร ท่านเป็นสมาชิกในกลุ่มด้วยหรือไม่ (ในกรณีที่ผู้ให้สัมภาษณ์ ไม่ได้เลี้ยงปลาเป็นอาชีพ ให้คุยด้วยว่า ทำไมจึงไม่เลี้ยงปลาเพราะอะไร เช่น ขาดที่ดิน ทุน ทำเลไม่อำนวย ฯลฯ)

แนวทางการสัมภาษณ์ชาวบ้านผู้เลี้ยงปลา

1. ประวัติความเป็นมาในการเลี้ยงปลา

- ทำไมที่อำเภอนี้จึงนิยมเลี้ยงปลากันมาก (มีพื้นที่เหมาะสม แหล่งน้ำดี ที่ดินราคาถูก หรือเป็นเพราะอะไร) การเลี้ยงปลาเป็นอาชีพในอำเภอนี้เริ่มมาตั้งแต่เมื่อใด เลี้ยงปลากันได้ทั่วไปทั้งอำเภอหรือไม่ แต่ละตำบลเลี้ยงปลาได้มาก/น้อย ต่างกันหรือไม่ อย่างไร เพราะเหตุใด
- ปัจจุบันท่านทำอาชีพอะไรบ้าง ถ้าทำหลายอย่างหรือเคยทำหลายอย่าง ให้ถามว่าระหว่างอาชีพต่างๆ อาชีพใดดีกว่ากัน ทำไมจึงไม่เลี้ยงปลาอย่างเดียว
- ก่อนจะมาเลี้ยงปลาทำกินพอเพียงหรือไม่ อย่างไร ทำไมจึงการหันมาเลี้ยงปลา เมื่อเลี้ยงปลาแล้วสภาพความเป็นอยู่เปลี่ยนแปลงไปหรือไม่ อย่างไร

2. กระบวนการผลิตและการแลกเปลี่ยน

ให้ถามถึงการเลี้ยงปลา ในลักษณะของการเปลี่ยนแปลงจากเมื่อเริ่มเลี้ยงมาจนถึงปัจจุบัน ในประเด็นดังต่อไปนี้

- ให้ช่วยเล่าว่าเวลาคนจะเลี้ยงปลาต้องเตรียมอะไรบ้าง เริ่มตั้งแต่ความรู้เรื่องการเลี้ยง การเตรียมตัว เช่น เตรียมบ่อ น้ำ พันธุ์ปลา อาหารปลา ฯลฯ (ถามรายละเอียดของกระบวนการเริ่มต้นที่จะมาเลี้ยงปลา) ให้ช่วยเล่าถึงตอนที่เริ่มต้นเลี้ยงปลาเป็นบ่อแรก ทำอย่างไรบ้าง (ให้ถามถึงขั้นตอนการเลี้ยงปลาก่อน) ค่าใช้จ่ายที่ใช้ รวมถึงแหล่งทุน โดยถามคิดเป็นต่อ 1 บ่อ ที่มีขนาดแน่นอน เพื่อให้สามารถได้คำตอบว่าการเลี้ยงปลา 1 บ่อ มีต้นทุนทั้งหมดเท่าใด การเสียต้นทุนมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับอะไรบ้าง หลังจากนั้นได้มีความพยายามที่จะลดต้นทุนการผลิตหรือไม่ อย่างไร และเมื่อท่านเลี้ยงปลาต่อๆมาจนถึงตอนนี้ มีความชำนาญเพิ่มขึ้นอย่างไร วิธีการเลี้ยงและต้นทุน เปลี่ยนแปลงไปหรือไม่ อย่างไร
- การที่ผลผลิต/ขนาด/น้ำหนัก ปลาจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับอะไร (เช่น การให้อาหารเม็ด/อาหารอื่นในสัดส่วนที่ต่างกัน) ปัญหาของการเลี้ยงปลาที่ผ่านๆมามีอะไรบ้าง หากทางแก้ไขปัญหานั้นอย่างไร ผู้เลี้ยงปลามีการช่วยเหลือกันแก้ปัญหาหรือไม่ อย่างไร และเคยได้รับคำปรึกษาจากทางราชการหรือหน่วยงานใดบ้างหรือไม่ อย่างไร

- เลี้ยงปลาสักกี่เดือนจึงจะขายได้ ระยะแรกที่เริ่มเลี้ยงปลา ขายกันอย่างไร (สะดวกหรือไม่) ใครมาซื้อ ใช้อย่างไร ได้ราคาดีหรือไม่ กำไรหรือขาดทุนอย่างไร (ถ้ามองเรื่องราคาและรายได้) แล้วต่อๆมา มีการทำกันอย่างไรหรือไม่ที่จะทำให้การขายได้ราคาดีขึ้น มาจนถึงปัจจุบันนี้มีขั้นตอนในการขายปลากัน อย่งไร (เช่น การจับปลา การคัดปลา การมารับปลา การคิดราคา การจ่ายเงิน การให้เงินเชื่อ ฯลฯ ถ้ามองด้วยว่าท้ายสุดแล้วปลาจะไปที่ไหน มีวิธีการไปทีนั้นอย่างไร) ตอนนีความสะดวก ราคา และรายได้ เป็นอย่างไร หากเทียบกับในอดีตแล้วดีขึ้นหรือไม่ อย่งไร

3. การร่วมมือกันของผู้เลี้ยงปลา

- ตอนเริ่มต้นเลี้ยงปลานั้น ต่างคนต่างเลี้ยงหรือว่ามีกรพึ่งพากันอย่างไร ก่อนจะมาร่วมมือกันมีการ สะสมความรู้มาก่อนในเรื่องการเลี้ยงปลาหรือไม่ อย่งไร (เช่น มาช่วยกัน ไปดูคนอื่น/ที่อื่น) มีการ พบปะเพื่อนบ้าน/ญาติ เพื่อพูดคุยกันถึงความสนใจที่จะเลี้ยงปลา อะไรทำนองนี้หรือไม่ อย่งไร
- การร่วมมือกันเพื่อเลี้ยงปลาในอำเภอเกิดขึ้นเมื่อใด เกิดขึ้นได้อย่างไรและเกิดจากสาเหตุใดเป็นหลัก (ให้เล่าตั้งแต่ยังไม่ได้เป็นกลุ่มที่เป็นทางการ) มีการรวมกลุ่มเป็นทางการขึ้นเมื่อใด การร่วมมือกันนี้ มีส่วนช่วยในเรื่องใดบ้าง และช่วยในเรื่องใดมากที่สุด
- กลุ่มมีส่วนในการกำหนดราคาปลาในแต่ละวัน หรือไม่ อย่งไร ราคาที่รู้กันเป็นมกอย่างไร ราคาที่คน ขายแต่ละรายจะขายยึดตามอะไร ทำไมต้องยอมรับตามราคาที่กำหนดนี้ และทุกคนพึงพอใจกับราคานี้ หรือไม่ เพราะเหตุใด
- ถ้าไม่เข้าร่วมเป็นสมาชิกกลุ่ม ท่านจะขายผลผลิตได้หรือไม่ เพราะเหตุใด และจะมีปัญหาด้านอื่นๆ ด้วยหรือไม่นอกจากเรื่องการขาย (เช่น การหาพันธุ์ปลา การซื้ออาหารปลา แหล่งทุน ฯลฯ) มีใคร บ้างหรือไม่ที่ไม่ได้เข้ากลุ่ม การที่เขาไม่เข้ากลุ่มเขาจะมีปัญหาอะไรบ้าง อย่งไร และเขามีทางแก้ปัญหา อย่งไรหรือไม่ (ถ้ามีคนที่ไม่ได้เข้ากลุ่ม ให้ตามไปสัมภาษณ์ภายหลัง)
- กลุ่มมีกติกา/กฎระเบียบอย่งไรบ้างในการจับปลาแต่ละครั้ง เช่น ค่าใช้จ่ายในการจับปลาที่ท่านต้องเสีย มีอัตราเท่าใด ผู้จับปลาที่ป้อมมาจากไหน และท่านพึงพอใจกับกติกา/กฎระเบียบที่กำหนดจากกลุ่มหรือไม่ มีข้อขัดแย้งใดๆในเรื่องเหล่านี้หรือไม่ อย่งไร
- ขณะนี้ท่านเป็นสมาชิกของกลุ่มปลาใด สาเหตุที่เข้าเป็นสมาชิกกลุ่มนี้คืออะไร ท่านย้ายมาจากกลุ่มอื่น หรือไม่ ถ้าย้ายเกิดจากสาเหตุอะไร และในกรณีที่ไม่เคยย้าย ท่านมีความพอใจสภาพของการเป็น สมาชิกกลุ่มที่สังกัดอย่งไร หากยังมีข้อไม่พอใจอยู่ คิดย้ายไปอยู่กลุ่มอื่นหรือไม่และทำไมจึงไม่ย้าย กลุ่มในขณะนี้

แนวทางการสัมภาษณ์ผู้นำและผู้บริหารกลุ่มผู้เลี้ยงปลา

1. ประวัติความเป็นมาของการเลี้ยงปลาและกลุ่มผู้เลี้ยงปลา

- คนที่อำเภอหันมาเลี้ยงปลาเป็นอาชีพหลักกันตั้งแต่เมื่อใด และที่รู้สีกว่าหันมาเลี้ยงปลากันมากขึ้นๆ ตั้งแต่เมื่อใด ใครบ้างเรียกได้ว่าเป็นผู้นำในการเลี้ยงปลา แล้วทำไมคนจึงหันมาเลี้ยงปลาตามกัน
- กลุ่มปลากลุ่มแรกตั้งมาเมื่อไร (ปีอะไร) สาเหตุของการเริ่มรวมตัวกันเป็นอย่างไร กลุ่มอื่นๆมีอะไรบ้าง ตั้งมาเมื่อใด เรียงตามลำดับก่อนหลัง กลุ่มเหล่านี้มีใครเป็นผู้สนับสนุน/เป็นตัวตั้งตัวตี คนเหล่านี้ทำไมเป็นที่เชื่อถือและยอมรับของชาวบ้าน
- ให้อ่านเล่าความเป็นมาในการจัดตั้งกลุ่มของท่าน (โดยเริ่มตั้งแต่ยังไม่ได้ตั้งเป็นกลุ่มที่เป็นทางการ) มีการรวมกลุ่มเป็นทางการขึ้นตั้งแต่เมื่อใด และให้ถามด้วยว่ากลุ่มของท่านแตกต่างไปจากกลุ่มอื่นอย่างไร เช่นในด้าน การดำเนินงาน ขนาดของกลุ่ม การซื้ออาหารปลา ช่วยพันธุ์ปลา การให้เครดิต ฯลฯ (ถ้าเป็นไปได้ให้ถามถึงกลุ่มต่างๆที่แยกตัวออกมาจากกลุ่มแรกด้วยว่ามีความเป็นมาอย่างไร และแยกกลุ่มออกมาเพราะอะไร เช่นอาจเป็นเรื่องอุดมการณ์ แนวความคิดที่แตกต่าง ผู้นำ ผลประโยชน์ ความไม่สบายใจ หรือปัญหาต่างๆ) การแยกกลุ่มทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกแต่ละกลุ่มหรือผู้นำกลุ่มเปลี่ยนแปลงไปหรือไม่ อย่างไร

2. การดำเนินงานภายในกลุ่ม

ถามเรื่องเกี่ยวกับการเป็นสมาชิกของกลุ่มในประเด็นต่อไปนี้

- สมาชิกของกลุ่มมีกี่ประเภท เป็นพวกไหนบ้าง แต่ละประเภทมีจำนวนเท่าใด สมาชิกของกลุ่มมีอยู่ในทุกตำบลหรือไม่ อย่างไร ตำบลไหนมีการเลี้ยงปลามากหรือน้อยขึ้นอยู่กับอะไร
- มีเงื่อนไขของการเป็นสมาชิกอย่างไร เช่น เรื่องค่าใช้จ่าย การทำตามกฎ/ระเบียบ การลงโทษเมื่อทำผิด กฎเกณฑ์ของกลุ่ม การจำกัดจำนวนสมาชิก การเข้า/ออก/เข้าใหม่ จากสมาชิก (ให้ถามถึงเหตุผลของการตั้งเงื่อนไขต่างๆนี้ และพยายามถามถึงสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในเรื่องพวกนี้)
- สมาชิกจะได้รับประโยชน์ด้านใดบ้างจากกลุ่ม เช่น ช่วยในเรื่องการหาตลาด หุน (โดยให้ถามว่าการช่วยเหลือในเรื่องต่างๆเหล่านี้ ทำอย่างไร และได้ผลอย่างไร)
- มีปัญหาอะไรบ้างที่เกิดขึ้น หรือเท่าที่สมาชิกเคยบอกเล่าให้ทางกลุ่มฟัง ปัญหาเหล่านี้กลุ่มหาแนวทางจัดการแก้ไขอย่างไร

- มีการแลกเปลี่ยนความรู้กันอย่างไรบ้างภายในกลุ่มคนที่เลี้ยงปลาด้วยกัน ส่วนใหญ่จะได้พบปะคุยกันในเรื่องการเลี้ยงปลาที่ไหน อย่างไร

3. ระบบการจัดการภายในกลุ่ม

- การดำเนินกิจกรรมภายในกลุ่มมีระบบการจัดการอย่างไร เช่น คณะกรรมการหรือตัวแทนสมาชิกที่มาเป็นผู้บริหารงานเลือกกันมาอย่างไร ครอบคลุมขอบข่ายของสมาชิกในตำบลต่างๆหรือไม่ การบริหารงานมีอะไรบ้าง เช่น เอาเงินทุนมาจากไหน สถานที่ดำเนินการใช้ที่ไหน คนในชุมชนหรือสมาชิกช่วยเหลือกันอย่างไร มากน้อยเพียงใด มีคนช่วยกันดูแลกันกี่คน ทำอะไรบ้าง (ถ้ามองให้เห็นว่ามีการทุ่มเททำงานของสมาชิกระดับแนวหน้าอย่างไร และความร่วมมือร่วมใจจากสมาชิกเป็นอย่างไร)
- ผู้บริหารและกรรมการของกลุ่มมีผลประโยชน์ตอบแทนหรือไม่ อย่างไร การมีหรือไม่มีผลประโยชน์ทั้งที่เป็นตัวเงินและไม่เป็นที่เป็นตัวเงินมีผลหรือไม่ต่อการเข้าร่วมเป็นผู้บริหารกลุ่ม
- เวลาสมาชิกมีปัญหาจะบอกกับใครได้ มีตัวแทนระดับตำบล หมู่บ้าน หรือไม่ อย่างไร
- มีการแลกเปลี่ยนความรู้กันอย่างไรบ้างภายในกลุ่มคนที่เลี้ยงปลาด้วยกัน ส่วนใหญ่จะได้พบปะคุยกันในเรื่องการเลี้ยงปลาที่ไหน อย่างไร
- ทางกลุ่มมีการประชุมกันหรือไม่ ระยะเวลาของการจัดประชุมเป็นอย่างไร เช่น จัดทุกเดือน หรือก็เดือนครั้ง มีการประชุมระดับไหนบ้าง ใครบ้างที่เข้าประชุม และเวลาเรียกประชุม สมาชิกมาทันพร้อมเพรียงหรือไม่ อย่างไร ในการประชุมหรือการปรึกษาหารือกัน ข้อสรุปที่ได้เกิดขึ้นมาอย่างไร เช่น ลงคะแนนจากสมาชิก กรรมการ หรือประธานเป็นผู้ตัดสินใจ กระบวนการเหล่านี้เป็นอย่างไร
- การจัดการด้านตลาดทำอย่างไร (ถ้ามองถึงวิธีการนัดหมายไปจับปลาระหว่างเจ้าของบ่อ พ่อค้า และเจ้าหน้าที่ของกลุ่ม ว่ามีกระบวนการจัดการอย่างไร เช่น การจัดคิวจับปลา การนัดพ่อค้า โดยถ้ามองถึงเวลาที่ไปจับปลาด้วยเช่น เริ่มกี่โมง เตรียมตัวอย่างไร) และทุกคนพึงพอใจกับระบบแบบนี้หรือไม่ อย่างไร
- พุทธมนเวียนในกลุ่มมาจากไหนบ้างและใช้ไปในด้านใด มีการให้สมาชิกยืมเงินมีหรือไม่ ให้ในด้านใด และกลุ่มมีวิธีการจัดการในเรื่องนี้อย่างไร เช่น ดอกเบี้ยคิดอย่างไร การคืนหากันอย่างไร ส่วนใหญ่จะให้ยืมเมื่อใด มีกำหนดเวลาแค่ไหน ฯลฯ
- กลุ่มผู้เลี้ยงปลาต่างๆในอำเภอมีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างไร มีการหารือในประเด็นใดบ้างหรือไม่ เช่น มีการร่วมมือกันหรือไม่ในเรื่องการกำหนดราคาปลา หรือมีแผนการในด้านนี้อย่างไร
- ทางกลุ่มมีแนวทางในการพัฒนาของกลุ่มของตนเองอย่างไร เช่น ขยายเครือข่ายตลาด ขยายประเภทกิจกรรมที่ทำ (เป็นต้นว่าการหาทางเพาะพันธุ์ปลาเองให้ทันกับการผลิตและจำหน่าย)

- ทุกวันนี้การที่เราจะซื้อปัจจัยการผลิต เช่น อาหารปลา เราดูจากอะไรเป็นหลัก การซื้อจะมีลักษณะเฉพาะที่บริษัทใดบริษัทหนึ่งหรือไม่ เพราะเหตุใด บริษัทที่เราซื้อให้อะไรเป็นพิเศษต่างจากบริษัทอื่น บริษัทผู้ขายอาหารปลามีความพยายามในการเข้ามาขายอาหารปลากันอย่างไรบ้าง
- ปัจจุบันทางกลุ่มได้รับการช่วยเหลือในด้านการดำเนินการจากใครหรือไม่ (เช่น รัฐ บริษัท เอกชน) หรือช่วยกันเองอย่างไร
- ชาวบ้านหรือตัวท่านเคยไปดูงานที่อื่นหรือไม่ ไปดูที่ไหน ใครเป็นคนพาไป เมื่อใด กลับมาแล้วคิดอย่างไร ได้ประโยชน์จากการดูงานอย่างไร และมีชาวบ้านจากที่อื่นมาดูงานที่นี่หรือไม่ มาดูในด้านใด

แนวทางการสัมภาษณ์พ่อค้าปลา

1. ถามเรื่องการมาเอาปลาและต้นทุนต่างๆ

- วิถีรุมมาจากไหน มาเอาปลาที่กลุ่มอะไร เข้าเป็นสมาชิก (ผู้ค้าปลา) ของกลุ่มนี้อย่างเป็นทางการหรือไม่ เป็นสมาชิกมาตั้งแต่เมื่อไร การเข้าเป็นสมาชิกต้องเสียค่าใช้จ่ายเริ่มเข้าอะไรบ้างและต่อๆมาต้องเสียอีกไหมเฉพาะในการเป็นสมาชิก
- ปลาที่อำเภอพานนี้ได้อย่างไร ในด้านคุณภาพปลา (กลิ่น มาตรฐานในขนาด/น้ำหนัก ฯลฯ) ความแน่นอนในการได้ปลาตามที่ต้องการ ฯลฯ ปลาที่อื่นที่ไม่ใช่ที่อำเภอนี้/จังหวัดนี้ มีหรือไม่ มีที่ใดบ้าง ทำไมจึงไม่ไปเอาปลาที่อื่น มีเหตุผลอะไรอีกบ้างที่ต้องมาเอาปลาที่นี่ (เช่น ความไว้วางใจ ราคา ความสะดวกในการจัดการ ความต้องการของพ่อค้า/แม่ค้าที่ตลาด ฯลฯ)
- ก่อนจะต้องติดต่อก่อนอย่างไร มาโดยไม่ได้ติดต่อก่อนได้ไหม การจัดคิวเป็นอย่างไร
- ให้เล่าถึงขั้นตอนในการมาเอาปลา (ตั้งแต่เตรียมตัวออกจากบ้านจนถึงบ่อปลา) มีการเตรียมวัสดุอุปกรณ์อะไรมาบ้าง และทางกลุ่มเตรียมอะไรให้เราบ้าง ต้นทุนในการมาเอาปลาแต่ละครั้งมีอะไรบ้าง (เช่น ค่าน้ำมันรถ ค่าออกซิเจน ค่าปลา ค่าจับปลา ค่าเช่าอุปกรณ์) ค่าใช้จ่ายเหล่านี้ประมาณเท่าไร เวลาจ่ายเงินคิดอย่างไร ทำกันอย่างไร จ่ายกับใคร จ่ายที่ไหน (เช่น คิดที่บ่อ จ่ายที่บ่อ หรือจ่ายที่สำนักงานกลุ่ม) มีการให้เงินเชื่อกันหรือไม่ ถ้าไม่ได้จ่ายทันทีที่บ่อปลาทำไมจึงไว้วางใจกัน และเมื่อไรถึงจะจ่ายให้
- เวลาเราต้องการปลาแล้วทางกลุ่มไม่มีปลาให้หรือมีไม่พอจะหาอย่างไรได้บ้าง กลุ่มเป็นคนจัดการให้หรือท่านจัดการเอง เช่น ไปเอาที่อื่น หรือเราไปเอากับนอกกลุ่มได้ไหม มีเงื่อนไขอย่างไร กลุ่มจะว่าอะไรไหม ถ้าเกิดเราไปเอาปลานอกกลุ่มโดยที่กลุ่มไม่รู้จะถูกลงโทษจากกลุ่มหรือไม่อย่างไร มีเงื่อนไข/ข้อตกลงกันไว้อย่างไร
- การสังกัดกลุ่มทำให้สะดวกในการมาเอาปลาอย่างไร เมื่อเทียบกับการไม่สังกัดกลุ่ม ให้ช่วยเล่ารายละเอียดหรือยกตัวอย่างว่ามีความแตกต่างกันอย่างไร
- การกำหนดราคาปลาเป็นอย่างไร ใครกำหนด รู้ราคาปลากันอย่างไรว่าขณะนี้ราคาเท่าไร ปลามีทั้งหมดกี่ขนาด (ไซส์) แต่ละขนาดราคาเท่าไร
- เท่าที่ผ่านมามีปัญหา ข้อสงสัย หรือการขัดแย้ง อะไรกันบ้างหรือไม่ เช่น เรื่องตาชั่ง เรื่องคนเช็คปลา เรื่องค่าบริการ ฯลฯ

2. ถามเกี่ยวกับการขาย/ตลาด

- ให้เล่าถึงขั้นตอนการนำปลาไปขาย (ตั้งแต่ออกจากบ่อจนถึงจุดหมายปลายทางที่ไปส่งปลา) เช่น ไปปล่อยปลาที่จุดไหน ที่จุด ใครมารับ จ่ายเงินกันอย่างไร ให้เชื่อกับผู้ที่มาซื้อเราเช่นพ่อค้า/แม่ค้าในตลาดอย่างไร
- เวลาเอาปลาไปขายกำหนดขนาดปลาไว้อย่างไรบ้าง แล้วขายในราคาเท่าใด ราคาขายของพ่อค้าที่มาเอาปลาที่นั่นเวลาไปขายต่อ เท่ากันหมดหรือไม่ อย่างไร 'การที่ราคาขายของปลาขนาดเดียวกันต่างกันมาจากอะไรบ้าง ในแต่ละเที่ยวที่วิ่งรถมารับปลา คิดแล้วได้กำไรประมาณเท่าไร
- กระปรกถนปริมาณปลาที่จะเอาไปขายอย่างไร มีพ่อค้าแม่ค้าที่มารับต่อเป็นเจ้าประจำไหม ก็วันถึงมาเอาปลาอีก มาเป็นประจำอย่างไร

แนวทางการสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่รัฐ

- อำเภอนี้แต่ก่อนทำอะไรเป็นอาชีพหลัก มาเริ่มเลี้ยงปลากันตั้งแต่เมื่อไร และเกิดการรวมกลุ่มผู้เลี้ยงปลารายแรกขึ้นมาได้อย่างไร ในปีไหน ใครเป็นตัวตั้งตัวตี ทางราชการให้การสนับสนุน/คำปรึกษาหรือไม่ อย่างไร
- การที่ชาวบ้านหันมาเลี้ยงปลากันมากขึ้นเรื่อยๆ มีผลดีหรือผลเสียอย่างไร มีผลต่อความเป็นอยู่ของชาวบ้านมากน้อย เท่าใด
- ในกลุ่ม มีปัญหาอะไรบ้างที่ชาวบ้านมาเล่าให้ฟัง หรือที่ท่านพอจะได้รับทราบมา และอะไรเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดกลุ่มใหม่แยกตัวออกมาอีก กลุ่มเหล่านั้นชื่อกลุ่มอะไรบ้าง และแต่ละกลุ่มมีใครเป็นผู้สนับสนุนหรือเป็นตัวตั้งตัวตี แต่ละกลุ่มมีลักษณะที่แตกต่างกันอย่างไร มีความโดดเด่นต่างกันอย่างไร กลุ่มไหนเข้มแข็งที่สุด กลุ่มไหนมีท่าทีว่าจะไปไม่รอด การที่เขาแยกตัวกันออกมามีการทะเลาะเบาะแว้งกันหรือไม่ ระดับไหน มีเรื่องของผลประโยชน์มาเกี่ยวข้องหรือไม่ มากน้อยแค่ไหน
- การที่เกิดเศรษฐกิจชุมชนในระดับใหญ่ขนาดนี้ มาจากสาเหตุใดบ้าง (ถามในด้านปัจจัยเกื้อหนุนต่างๆ ที่มีภายในชุมชน เช่น ทรัพยากรธรรมชาติ ระบบความสัมพันธ์ที่ชาวบ้านมีต่อกัน ความเชื่อถือในผู้นำ ฯลฯ)
- ทางราชการให้ความสำคัญหรือสนับสนุนการเลี้ยงปลานิลอย่างไรบ้าง มีความเห็นอย่างไรต่อความสำเร็จของชาวบ้าน ขณะนี้เรียกได้หรือไม่ว่า อำเภอนี้มีเศรษฐกิจชุมชนเลี้ยงปลา/เลี้ยงปลานิล ที่ใหญ่ที่สุดในประเทศ ในความเห็นของท่านคิดว่าที่อำเภอนี้มีเศรษฐกิจชุมชนเลี้ยงปลาที่เข้มแข็งหรือไม่อย่างไร และทำไมจึงเป็นเช่นนั้น
- ตลาดปลานิลของอำเภอนี้ใหญ่ขนาดใด พอจะประมาณเงินรายได้ที่หมุนเวียนภายในระบบเศรษฐกิจของอำเภอได้หรือไม่ ว่ามีสักเท่าใด ภายในรอบระยะเวลาหนึ่ง (เช่น วันสัปดาห์/เดือน/ปี)

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล	นางพนารัช ปรีดากรณ์
วัน เดือน ปีเกิด	22 ตุลาคม 2502
สถานที่เกิด	กรุงเทพมหานคร
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	39/33 ซอยสวัสดิ์ หมู่ 10 ถนนนวมินทร์ แขวงคลองกุ่ม เขตบึงกุ่ม กรุงเทพมหานคร 10230
ตำแหน่งหน้าที่การงานปัจจุบัน	อาจารย์ประจำ คณะเศรษฐศาสตร์
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย ถนนวิภาวดีรังสิต กรุงเทพมหานคร

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2520	มัธยมศึกษาตอนปลายจากโรงเรียนสตรีมหาพฤฒาราม
พ.ศ. 2524	เศรษฐศาสตรบัณฑิต สาขาเศรษฐศาสตร์พัฒนาการ (แร่งงานและแร่งงานสัมพันธ์) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
พ.ศ. 2529	พัฒนบริหารศาสตรมหาบัณฑิต (พัฒนาการเศรษฐกิจ) (สาขาเศรษฐศาสตร์ประชากรและทรัพยากรมนุษย์) สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
พ.ศ. 2545	การศึกษาดุษฎีบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ